

Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)

Γ΄ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ & Δ΄ ΕΣΠΕΡΙΝΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

Γενικής Παιδείας

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ ΝΕΟΤΕΡΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΡΧΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

- Ιωάννης Κολιόπουλος**
Καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
- Κωνσταντίνος Σβολόπουλος**
Ακαδημαϊκός Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών
- Ευάνθης Χατζηβασιλείου**
Επίκουρος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών
- Θεόδωρος Νημάς**
Σχολικός Σύμβουλος Φιλολόγων-δρ. φ.
- Χάρις Σχολινάκη-Χελιώτη**
Εκπ/κός Δ/θμιας Εκπαίδευσης-δρ. ιστορίας της τέχνης

ΚΡΙΤΕΣ - ΑΞΙΟΛΟΓΗΤΕΣ

- Αθανάσιος Βερέμης**
Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών
- Άρτεμις Ξανθοπούλου-Κυριακού**
Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
- Δημήτριος Γιαννακόπουλος**
Πάρεδρος ε.θ. του τμήματος Αξιολόγησης και Επιμόρφωσης του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου-δρ. ευρωπαϊκής ιστορίας
- Βασίλειος Τσιλιμίγκρας**
Σχολικός Σύμβουλος Φιλολόγων-μ.δ. ιστορίας
- Αθανάσιος Χρήστου**
Εκπ/κός Δ/θμιας Εκπαίδευσης-δρ. ιστορίας

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

- Μαίριτα Κλειδωνάρη**
Εκπ/κός Δ/θμιας Εκπαίδευσης-φιλόλογος

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΕΠΟΠΤΕΙΑ

- Αναστασία Κυρκίνη-Κούτουλα**
Σύμβουλος Παιδαγωγικού Ινστιτούτου-δρ. ιστορίας

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

- Τμήμα γραφιστών του ΟΕΔΒ

ΕΙΚΟΝΕΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

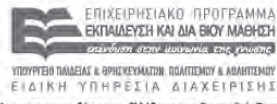
- 1) Θ. Βρυζάκης, «Έξοδος του Μεσολογγίου», 1853, Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, Αθήνα.
- 2) Εζέν Ντελακρουά (Eugène Delacroix, 1798-1863), «Η Ελευθερία οδηγεί τον λαό», 1830, Μουσείο Λούβρου, Παρίσι.
- 3) Ελληνικό στρατιωτικό τμήμα παρελαύνει κάτω από την Αψίδα του Θριάμβου στο Παρίσι στις 14 Ιουλίου 1919.
- 4) Σοβιετικοί στρατιώτες θωρακισμένων εκδηλώνουν τη χαρά τους για την παράδοση της όλης γερμανικής στρατιάς στο Στάλινγκραντ.
- 5) Το κτίριο του ΟΗΕ.
- 6) Η αίθουσα του Ευρωκοινοβουλίου.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗΣ

Η επανέκδοση του παρόντος βιβλίου πραγματοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών & Εκδόσεων «Διόφαντος» μέσω ψηφιακής μακέτας, η οποία δημιουργήθηκε με χρηματοδότηση από το ΕΣΠΑ / ΕΠ «Εκπαίδευση & Διά Βίου Μάθηση» / Πράξη «ΣΤΗΡΙΖΩ».

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
Ολοκληρωμένο έργο με τον τίτλο
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΡΑΡΤΗΣ & ΠΡΟΚΕΚΚΥΜΑΤΩΝ ΠΟΛΙΤΕΜΟΥ & ΑΝΑΡΤΗΜΕΝΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
Πρόγραμμα για τη ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Οι διορθώσεις πραγματοποιήθηκαν κατόπιν έγκρισης του Δ.Σ. του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Ιωάννης Κολιόπουλος   Κωνσταντίνος Σβολόπουλος   Ευάνθης Χατζηβασιλείου
Θεόδωρος Νημάς   Χάρης Σχολινάκη-Χελιώτη

Η συγγραφή και η επιστημονική επιμέλεια του βιβλίου πραγματοποιήθηκε
υπό την αιγίδα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ ΝΕΟΤΕΡΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ
ΚΟΣΜΟΥ
(από το 1815 έως σήμερα)

Γ' Τάξη Γενικού Λυκείου και Δ' Τάξη Εσπερινού Λυκείου
ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

ΒΙΒΛΙΟ ΜΑΘΗΤΗ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το εγχειρίδιο αυτό επιδιώκει να προσεγγίσει τα διεθνή γεγονότα της νεότερης και σύγχρονης εποχής με τρόπο συστηματικό και αντικειμενικό, μακριά από αισθήματα φανατισμού ή μισαλλοδοξίας. Η ελληνική ιστορία εξετάζεται ενταγμένη στο ευρύτερο πλαίσιο της παγκόσμιας ιστορίας και ειδικά της ευρωπαϊκής, της οποίας και αποτελεί οργανικό τμήμα.

Το κείμενο του εγχειριδίου έχει συνταχθεί με κοινή ευθύνη όλων των συγγραφέων. Ειδικότερα, εντούτοις, έχουν επιληφθεί της συγγραφής των κεφαλαίων που αφορούν την περίοδο έως τη συνομολόγηση της Συνθήκης της Λωζάννης (Κεφ. Α-Γ) ο Ιωάννης Κολιόπουλος, έως τη λήξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου (Κεφ. Δ-Ε) ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, του αντίστοιχου που αφορά τη μεταπολεμική περίοδο (Κεφ. Στ) ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου. Οι πολιτιστικές εξελίξεις (Κεφ. Ζ) αποτέλεσαν αντικείμενο της συγγραφικής ενασχόλησης της Χάριτος Σχολινάκη. Η σύνθεση του ιστορικού και παιδαγωγικού υλικού που εντάχθηκε στο βιβλίο του καθηγητή αποτέλεσε αντικείμενο φροντίδας του Θεόδωρου Νημά.

Οι συγγραφείς

Οι "πηγές" είναι αναπόσπαστο τμήμα της ιστορικής αφήγησης, της δίνουν αμεσότητα, τη φωτίζουν και την ερμηνεύουν. Αναλύονται στην τάξη με τη συνεργασία καθηγητή και μαθητών αλλά σε καμιά περίπτωση δεν αποτελούν αντικείμενο για εξέταση. Το ίδιο συμβαίνει και με τις χρονολογίες που συνοδεύουν, ως βιογραφικό στοιχείο, τα διάφορα ιστορικά πρόσωπα. Έχουν τεθεί για τον ιστορικά αναγκαίο χρονολογικό προσανατολισμό του μαθητή και δεν πρέπει να απαιτούνται κατά την εξέταση.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄. Η Ευρώπη και ο κόσμος τον 19ο αιώνα (1815-1871)

1. Το Συνέδριο Ειρήνης της Βιέννης (1814-1815).....	9
2. Τα εθνικά και φιλελεύθερα κινήματα στην Ευρώπη.....	13
3. Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 - Ένα μήνυμα ελευθερίας για την Ευρώπη.....	16
4. Το ελληνικό κράτος και η εξέλιξή του (1830-1881).....	34
5. Το Ανατολικό Ζήτημα και ο Κριμαϊκός Πόλεμος.....	38
6. Η Βιομηχανική Επανάσταση.....	41
7. Η κρίση της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων - Η Ιταλική και η γερμανική ενοποίηση (1848-1871).....	44
8. Η άνοδος των χωρών της αμερικανικής ηπείρου.....	50

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄. Από τον 19ο στον 20ό αιώνα (1871-1914)

1. Η ακμή της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας.....	53
2. Η Άπω Ανατολή.....	57
3. Προσπάθειες για τον εκσυγχρονισμό της Ελλάδας.....	60
4. Εθνικά κινήματα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη.....	63
5. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913).....	68

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και οι άμεσες επιπτώσεις του

1. Οι ανταγωνισμοί των μεγάλων δυνάμεων (1870-1914).....	75
2. Η διεξαγωγή και η έκβαση του πολέμου (1914-1918).....	78
3. Η Ελλάδα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.....	81
4. Το Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων (1919-1920).....	85
5. Ο Μικρασιατικός Πόλεμος (1919-1922).....	88
6. Η Ρωσική Επανάσταση.....	94

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄. Η Ευρώπη και ο κόσμος κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου

1. Η δεκαετία 1920-1930.....	97
2. Εσωτερικές εξελίξεις στην Ελλάδα (1923-1930).....	101
3. Η διεθνής οικονομική κρίση και οι συνέπειές της.....	104
4. Η Ελλάδα στην κρίσιμη δεκαετία 1930-1940.....	106
5. Ο υπόλοιπος κόσμος.....	109

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος

1. Προς νέα ένοπλη αναμέτρηση.....	111
2. Η επικράτηση της Γερμανίας στην ηπειρωτική Ευρώπη και η επέκταση του πολέμου (1939-1942).....	115
3. Η συμμετοχή της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η Εθνική Αντίσταση.....	118
4. Η συμμαχική αντεπίθεση και η ολοκληρωτική ήττα της ναζιστικής Γερμανίας - Η συνθηκολόγηση της Ιαπωνίας.....	126
5. Τα εγκλήματα πολέμου κατά της ανθρωπότητας - Το Ολοκαύτωμα.....	129
6. Ο ανταγωνισμός στο στρατόπεδο των νικητών.....	134
7. Οι συνθήκες ειρήνης και η ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα.....	136

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄. Ο μεταπολεμικός κόσμος

1. Η μεταπολεμική οργάνωση της διεθνούς κοινωνίας - Η σύσταση και η λειτουργία του ΟΗΕ.....	139
2. Η έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, οι επιπτώσεις του στην Ελλάδα και ο Εμφύλιος Πόλεμος.....	142
3. Η εξέλιξη και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου.....	146
4. Η αποαποικιοποίηση και ο Τρίτος Κόσμος.....	151
5. Η πορεία προς την ευρωπαϊκή ενοποίηση: Πραγματικότητες και προοπτικές.....	154
6. Η Ελλάδα έως το 1974.....	157
7. Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης και η ένταξη στην Ενωμένη Ευρώπη.....	160
8. Το Κυπριακό Πρόβλημα.....	163

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ΄. Πνευματικά και καλλιτεχνικά ρεύματα από την περίοδο του ρομαντισμού έως τις αρχές του 21ου αιώνα

1. Η κίνηση των ιδεών. Επιστήμη, στοχασμός, και τέχνη του 19ου αιώνα.....	167
2. Ο πολιτισμός του 20ού αιώνα.....	182

Επίλογος

Οι προκλήσεις του 21ου αιώνα.....	228
-----------------------------------	-----

Πίνακες.....	232
--------------	-----

Γλωσσάριο.....	241
----------------	-----

Βιβλιογραφία.....	252
-------------------	-----

Στο Συνέδριο της Βιέννης (Οκτώβριος 1814 - Ιούνιος 1815) οι αντιπρόσωποι των νικητριών δυνάμεων ίδρυσαν την **Ιερή Συμμαχία*** και αποφάσισαν να επαναφέρουν το «παλαιό καθεστώς»* των αριστοκρατικών προνομίων (αρχή της νομιμότητας). Η επάνοδος στην «**αρχή της νομιμότητας**» ενίσχυσε τους μοναρχικούς θεσμούς. Οι νικήτριες δυνάμεις καθόρισαν νέα σύνορα στην Ευρώπη, χωρίς να εκτιμηθεί η εθνολογική σύνθεση των πληθυσμών της. Οι λαοί όμως της Ευρώπης, αμφισβητώντας τις αρχές του απολυταρχικού καθεστώτος, προκάλεσαν από το 1820 έως το 1848 μια σειρά από εξεγέρσεις.

Ο **φιλελευθερισμός** και ο **εθνικισμός** υπήρξαν οι κυρίαρχες ιδεολογίες του 19ου αιώνα και ο άξονας γύρω από τον οποίο κινήθηκαν οι λαοί για την εξασφάλιση της πολιτικής και της εθνικής τους ανεξαρτησίας.

Έτσι, δημιουργήθηκαν νέα κράτη στην Ευρώπη είτε από την ένωση μικροτέρων (Ιταλία, Γερμανία) είτε από την απόσχισή τους από μεγάλες αυτοκρατορίες (η Ελλάδα και τα άλλα βαλκανικά κράτη από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και το Βέλγιο από τις Κάτω Χώρες).

Στη **Λατινική Αμερική** εξάλλου οι αποικίες της Ισπανίας και της Πορτογαλίας εξεγέρθηκαν, με αποτέλεσμα τη δημιουργία νέων κρατών.

Η **Βιομηχανική Επανάσταση**, που είχε αρχίσει στην Αγγλία τον 18ο αιώνα, εξαπλώνεται στα υπόλοιπα κράτη της Βόρειας Ευρώπης. Μια νέα τάξη, η **εργατική**, έρχεται στο προσκήνιο, τα συμφέροντα της οποίας θα συγκρουστούν με αυτά της **αστικής τάξης**. Παράλληλα κάνουν την εμφάνισή τους ο **συνδικαλισμός** και το **γυναικείο κίνημα**.

Τέλος, οι ΗΠΑ και οι ευρωπαϊκές δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία) εκτόπισαν προοδευτικά τις παλαιές αποικιοκρατικές χώρες (Ισπανία, Πορτογαλία). Ήταν η εποχή της νέας **αποικιοκρατίας**, του **ιμπεριαλισμού***, όπως ονομάστηκε.

1. ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΙΡΗΝΗΣ ΤΗΣ ΒΙΕΝΝΗΣ (1814-1815)

Η σύγκληση του συνεδρίου. Οι τέσσερις μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης που είχαν νικήσει τη Γαλλία του Ναπολέοντα, η Αυστρία, η Ρωσία, η Πρωσία και η Βρετανία, συγκάλεσαν την 1η Νοεμβρίου 1814 συνέδριο στη Βιέννη, για να τερματίσουν και επίσημα τον πόλεμο και για να λύσουν τα προβλήματα που αυτός είχε προκαλέσει. Ήταν το **Συνέδριο Ειρήνης της Βιέννης** (1814-1815), το οποίο αποτελεί σταθμό στην ιστορία της Ευρώπης και του κόσμου. Το συνέδριο κατέληξε στην ομώνυμη **Συνθήκη Ειρήνης** (1815).

Οι ηγεμόνες της Ευρώπης επιδίωκαν να παλινορθώσουν το «παλαιό καθεστώς» (*ancien régime*) των αριστοκρατικών φεουδαλικών προνομίων, το οποίο είχε κλονιστεί σοβαρά από τα πλήγματα που είχε δεχτεί, όσο διαρκούσε η παρουσία των δημοκρατικών Γάλλων στις διάφορες χώρες της Ευρώπης.

Στη Βιέννη οι ηγεμόνες των νικητριών δυνάμεων και οι διπλωμάτες τους συσκέπτονταν και διαπραγματεύονταν, για να ρυθμίσουν από κοινού τα διάφορα ζητήματα που είχαν προκύψει από τον πόλεμο και για να συγκεκριάσουν τις επιδιώξεις των χωρών τους, αλλά τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους δε συνέπιπταν. Συμφωνούσαν μόνο στον περιορισμό της Γαλλίας στα προπολεμικά της σύνορα και στην αποκατάσταση του παλαιού εδαφικού και πολιτικού καθεστώτος στις άλλες χώρες της Ευρώπης.

1ο άρθρο της Συνθήκης της Ιερής Συμμαχίας

«Στο όνομα της Αγίας και Αδιαίρετου Τριάδος [...]

Άρθρο 1ο

Σύμφωνα με τις επιταγές της Αγίας Γραφής που παραγγέλλουν σε όλους τους ανθρώπους να θεωρούν αλλήλους αδελφούς, οι τρεις συμβαλλόμενοι μονάρχες θα παραμείνουν ενωμένοι με δεσμούς πραγματικής και ακατάλυτης αδελφoσύνης και, θεωρώντας αλλήλους συμπατριώτες, θα παρέχουν ο ένας στον άλλον βοήθεια, συνδρομή και αρωγή σε κάθε ευκαιρία και κάθε τόπο. Θεωρώντας τους εαυτούς τους πατέρες των υπηκόων τους και των στρατών τους, θα τους καθοδηγήσουν στο πνεύμα αδελφoσύνης από το οποίο διακατέχονται οι ίδιοι, για να προστατεύσουν τη θρησκεία, την ειρήνη και τη δικαιοσύνη...»

J. Monnier, A. Jardin, *Histoire - classe de seconde*, Fernand Nathan, Paris 1978, σ. 262.

Jean-Baptiste Isabey (1767-1855), «Συνέδριο της Βιέννης (1814-1815)». Οι εκπρόσωποι των ευρωπαϊκών κρατών διαπραγματεύονται στο Συνέδριο της Βιέννης. **Α.** Ο Αυστριακός καγκελάριος Μέτερνιχ. **Β.** Ο υπουργός Εξωτερικών της Μ. Βρετανίας κόμης Κάσλρι. **Γ.** Ο υπουργός Εξωτερικών της Γαλλίας Ταλειϋράνδος.

Η παλινόρθωση* του «παλαιού καθεστώτος». Τα εδαφικά και τα πολιτικά ζητήματα στην Ευρώπη τα χειρίστηκαν (αφού έγινε δεκτή στο συνέδριο και η ηττημένη Γαλλία) τρεις κυρίως άνδρες, ο υπουργός Εξωτερικών της Βρετανίας κόμης Κάσλρι, ο καγκελάριος της Αυστρίας **πρίγκιπας Μέτερνιχ**, ο οποίος και προήδρευσε του συνεδρίου, και ο υπουργός Εξωτερικών

Ο χάρτης της Ευρώπης κατά το 1815, όπως διαμορφώθηκε με βάση τις αποφάσεις του Συνεδρίου της Βιέννης.

της Γαλλίας Ταλεϋράνδος. Και οι τρεις πίστευαν πως με την παλινόρθωση του «παλαιού καθεστώτος» ήταν δυνατόν να αναχαιτιστούν οι δυνάμεις της ανατροπής που είχε εκθρέψει η Γαλλική Επανάσταση. Αυτοί και οι εστεμμένοι άρχοντες της Ευρώπης ήταν πεπεισμένοι ότι οι πολυεθνικές αυτοκρατορίες* της γηραιάς ηπείρου εξυπηρετούσαν –καλύτερα από τα εθνικά κράτη– την ειρήνη, επειδή οι διάφορες γλωσσικές ή θρησκευτικές κοινότητες της ηπείρου, ιδίως της κεντρικής και της ανατολικής, δεν είχαν σαφή και διακριτά γεωγραφικά όρια. Αυτές οι διάσπαρτες και ανάμεικτες κοινότητες, αν σχημάτιζαν εθνικές πλειονότητες εθνικών κρατών, θα είχαν στην επικράτειά τους ανεπιθύμητες και ευάλωτες μειονότητες, τις οποίες θα διεκδικούσαν γειτονικά κράτη. Αντίθετα με αυτούς, οι λαοί της Ευρώπης έδειχναν να αποφαίνονται υπέρ της εθνικής ανεξαρτησίας.

Αλλά ποιοι ήταν οι λαοί και ποια τα έθνη την εποχή εκείνη; Ποια ήταν τα στοιχεία που χαρακτήριζαν έναν λαό και ένα έθνος; «Λαός» με τη σημασία της πολιτικής κοινότητας και «έθνος» με τη σημασία της πολιτιστικής κοινότητας συνέπιπταν στη Γαλλία, όπου προβλήθηκαν αυτοί οι όροι από τους επαναστάτες ως αρχές με παγκόσμια εφαρμογή. Στη Γαλλία το σχηματισμένο έθνος της χώρας είχε την ίδια γλώσσα και θρησκεία, διέθετε διακριτή ταυτότητα και ιστορία. Σε πολλές περιοχές της Ευρώπης ωστόσο, ιδίως στις επικράτειες των Αψβούργων*, των Ρομανόφ* και των Οθωμανών σουλτάνων, ελάχιστες ήταν οι σχηματισμένες και διακριτές εθνικές κοινότητες. Αν στη Δυτική Ευρώπη η γλώσσα και εν μέρει και το θρήσκευμα αποτέλεσαν τα κυριότερα στοιχεία στον σχηματισμό των εθνών, στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη τα στοιχεία αυτά δεν προσφέρονταν για ανάλογη εθνογενετική διαδικασία.

Η εποχή Μέτερνιχ. Στο Συνέδριο της Βιέννης κυρίαρχη προσωπικότητα αναδείχθηκε ο Μέτερνιχ, ανυποχώρητος υποστηρικτής της μοναρχικής εξουσίας και νομιμότητας και της σταθερότητας. Αν και Αυστριακός στην καταγωγή, πίστευε πως ήταν πρώτα από όλα Ευρωπαίος και πως την ιδέα της Ευρώπης στήριζε και προωθούσε. Ήταν εχθρός των εθνικών κινημάτων και των εθνικών κρατών, επειδή απειλούσαν τη συνοχή της πολύγλωσσης και πολύδοξης αυτοκρατορίας των Αψβούργων, η οποία «στεγάζε» Γερμανούς, Πολωνούς, Μαγυάρους*, Νοτιοσλάβους, Σλοβένους, Τσέχους κ.ά., και υπονόμειναν το όραμα της ευρωπαϊκής ενότητας. Ήταν επίσης εχθρός της δημοκρατίας και των ριζοσπαστικών αλλαγών.

Ο Μέτερνιχ, ο Κάσλρι και ο Ταλεϋράνδος επιδίωκαν να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για τη διατήρηση μόνιμης ισορροπίας ισχύος στην Ευρώπη, για την αποφυγή της κυριαρχίας μιας μεγάλης δύναμης, όπως αυτή της Γαλλίας του Ναπολέοντα. Για να προληφθεί νέα διατάραξη της ευρωπαϊκής ασφάλειας από την πλευρά της Γαλλίας, δημιουργήθηκε «ανάχωμα» ισχυρών κρατών στα ανατολικά της: το Βασίλειο της Ολλανδίας, στο οποίο προστέθηκε και το Βέλγιο, παλαιά κτήση της Αυστρίας, και το Βασίλειο της Σαρδηνίας, στο οποίο προσαρτήθηκαν το Πεδεμόντιο και η Γένοβα. Ανακηρύχθηκε επίσης η ουδετερότητα της Ελβετίας. Η Πρωσία προσάρτησε όλα σχεδόν τα γερμανικά εδάφη στα ανατολικά του ποταμού Ρήνου, και έγινε ένα είδος γέφυρας που ένωνε τη Δυτική με την Ανατολική Ευρώπη και χώριζε τη Ρωσία από τη Γαλλία. Η Αυστρία ενίσχυσε τη θέση της έναντι της Γαλλίας με την ανάκτηση της Τοσκάνης και του Μιλάνου και με την προσάρτηση της Βενετίας. Θύματα των ρυθμίσεων αυτών υπήρξαν οι ιταλικές και οι μικρές γερμανικές χώρες. Η Ιταλία και η Γερμανία παρέμειναν, για μισό αιώνα ακόμη, ιστορικές και γεωγραφικές έννοιες, κατακερματισμένες σε μικρά βασίλεια, πριγκιπάτα και δουκάτα, υπό την επιρροή της Αυστρίας και της Πρωσίας αντίστοιχα.

Ο Αυστριακός καγκελάριος, πρίγκιπας Μέτερνιχ (Klemens von Metternich, 1773-1859).

Ο τσάρος Αλέξανδρος Α΄. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

«Ο τσάρος Αλέξανδρος Α΄ της Ρωσίας είχε ενθουσιαστεί με την ιδέα μιας χριστιανικής ένωσης της Ευρώπης και είχε πετύχει να πείσει, μετά το 1815, τους ηγεμόνες της Πρωσίας και της Αυστρίας, καθώς και τα περισσότερα κράτη να προσχωρήσουν σε μια "Ιερά Συμμαχία". Αυτή βασιζόταν "στην εμπιστοσύνη και την ελπίδα τους στη Θεία Πρόνοια" και στην πεποίθηση ότι ήταν αναγκαίο η πορεία που θα υιοθετούσαν οι δυνάμεις να βασίζεται, κατά τις αμοιβαίες τους σχέσεις, στις υπέρτατες αλήθειες που τους διδάσκει η αιώνια θρησκεία του Θεού σωτήρα».

G. Liveț, Roland Mousnier, Γενική Ιστορία της Ευρώπης, Παπαζήσης, Αθήνα 1980, τ. 6, σ. 169.

Γένεση και εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας

«Το άρθρο 6 της Συνθήκης του 1815 καθιέρωνε την Ευρωπαϊκή Συμφωνία: προκειμένου να εξεταστούν τα πρόσφορα μέτρα για τη διατήρηση της ειρήνης και του σεβασμού "των μεγάλων κοινών συμφερόντων" των ευρωπαϊκών Μεγάλων Δυνάμεων, προβλέπεται η περιοδική σύγκληση πολυμερών συνδιασκέψεων. Στην Ευρωπαϊκή Συμφωνία συμμετέχουν αρχικά η Ρωσία, η Αυστρία, η Πρωσία και η Αγγλία: αργότερα θα προστεθούν η Γαλλία (1818) και η Ιταλία (1856). Στην περίπτωση όμως της σύγκλησης διεθνών διασκέψεων, με σκοπό την αντιμετώπιση συγκεκριμένων προβλημάτων, καλούνται συχνά και άλλα κράτη, έστω και μη ευρωπαϊκά, άμεσα ενδιαφερόμενα για τα εκάστοτε επίκαιρα ζητήματα [...] Θα ήταν, άραγε, δυνατό να διακριθεί στον θεσμό της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας μια νέα αντίληψη των διεθνών σχέσεων: Μήπως, πράγματι, οι εισηγητές της απέβλεψαν στη συγκρότηση μιας Ευρωπαϊκής Συνομοσπονδίας; Η απάντηση των κορυφαίων ειδικών είναι αρνητική. Ούτε η συστατική πράξη, αλλά ούτε και οι μεταγενέστερες αποφάσεις συνεπάγονταν την οποιαδήποτε περιστολή της κυριαρχίας των κρατών-μελών της Συμφωνίας προς όφελος ενός υπερεθνικού οργάνου, την οργάνωση της αμοιβαίας προστασίας της εδαφικής τους ακεραιότητας ή, τουλάχιστον, τη ρητή αμοιβαία υποχρέωσή τους να μην προσφύγουν σε πολεμικές ενέργειες το ένα σε βάρος του άλλου».

Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η οργάνωση της διεθνούς κοινωνίας. Ιστορική επισκόπηση*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1996, σ. 39-40.

Το τέλος του Ναπολέοντα και η ίδρυση της Ιερής Συμμαχίας. Το έργο του συνεδρίου απείλησε να ανατρέψει ο εξόριστος Ναπολέων Βοναπάρτης, ο οποίος δραπέτευσε από τη νήσο Έλβα, τον τόπο εξορίας του, τον Μάρτιο του 1815, και αποβιβάστηκε στη Γαλλία. Ο Ναπολέων ανακήρυξε τον εαυτό του και πάλι αυτοκράτορα, όμως, χωρίς συμμάχους πια, αντιμετώπισε στο φλαμανδικό χωριό Βατερλό, στις 18 Ιουνίου, τα συμμαχικά στρατεύματα υπό τον Βρετανό στρατηγό Ουέλινγκτον και τον Πρώσο στρατηγό Μπλύχερ. Η ιστορική μάχη κατέληξε στη συντριπτική ήττα του Ναπολέοντα, ο οποίος αναγκάστηκε να παραιτηθεί και πάλι. Ο ηττημένος και έκπτωτος αυτοκράτορας εξορίστηκε στη νήσο του νότιου Ατλαντικού Αγία Ελένη, όπου πέρασε τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής του έως το 1821.

Οι νικήτριες ευρωπαϊκές δυνάμεις υποχρέωσαν τώρα τη Γαλλία να υπογράψει νέα συνθήκη ειρήνης, με την οποία έχασε την περιοχή του Σάαρ, που κατέλαβε η Πρωσία, κατέβαλε στους νικητές πολεμική αποζημίωση και δέχτηκε στρατό κατοχής στο έδαφός της. Τη συνθήκη ειρήνης ακολούθησε η υπογραφή της συγκρότησης, στις 26 Σεπτεμβρίου 1815, της **Ιερής Συμμαχίας** μεταξύ της Αυστρίας, της Ρωσίας και της Πρωσίας, την οποία έσπευσε να καταδικάσει η Βρετανία. Η Ιερή Συμμαχία των τριών αυτοκρατόρων αποσκοπούσε να ανακόψει την πρόοδο των φιλελεύθερων και εθνικών κινημάτων. Οι τρεις αυτοκράτορες, ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος Γ΄ της Πρωσίας, ο Φραγκίσκος Β΄ της Αυστρίας και ο Αλέξανδρος Α΄ της Ρωσίας, ύψωσαν με τη συμμαχία τους ανάχωμα εναντίον των δυνάμεων που προωθούσαν τις αρχές της **εθνικής αυτοδιάθεσης** και της **λαϊκής κυριαρχίας**, αλλά οι δυνάμεις αυτές σύντομα υπερίσχυσαν.

Το Συνέδριο Ειρήνης της Βιέννης παλινόρθωσε το «παλιό καθεστώς» και καθιέρωσε τις αρχές της **ισορροπίας των δυνάμεων** και της **παρέμβασης**, στο πλαίσιο ενός συστήματος ασφάλειας (**Ευρωπαϊκή Συμφωνία/Concert of Europe**), αλλά οι λαοί της Ευρώπης είχαν ήδη ακούσει τα μηνύματα των Γάλλων επαναστατών. Κάτω από την επιφάνεια της παλινόρθωσης δρούσαν δυνάμεις που αμφισβητούσαν τις αρχές στις οποίες αυτή είχε στηριχτεί. Φιλελεύθεροι ηγέτες, υποστηρικτές της εισαγωγής μεταρρυθμίσεων για την εξασφάλιση συνταγματικής και ευνομούμενης αντιπροσωπευτικής πολιτείας, και ριζοσπάστες, υποστηρικτές δηλαδή της ανατροπής των μοναρχικών καθεστώτων για την εγκαθίδρυση αβασιλευτών πολιτευμάτων, συγκρούονταν πλέον με τους συντηρητικούς, τους στυλοβάτες της παλινόρθωσης.

Ερωτήσεις

1. Να δώσετε το περιεχόμενο των όρων: Ιερή Συμμαχία, «παλιό καθεστώς», Ευρωπαϊκή Συμφωνία.
2. Ποια πολιτική χάραξαν τα μέλη της Ιερής Συμμαχίας με σκοπό την αποκατάσταση της «ισορροπίας των δυνάμεων» στην Ευρώπη; Πόσο βιώσιμες εκτιμάτε ότι ήταν οι ρυθμίσεις στις οποίες προέβησαν; Υποστηρίξτε με επιχειρήματα την εκτίμησή σας.

2. ΤΑ ΕΘΝΙΚΑ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Οι δυνάμεις της προόδου και οι πολιτικές ανατροπές. Ο κόσμος που προήλθε από την εικοσιπενταετή αναστάτωση την οποία προκάλεσαν η Γαλλική Επανάσταση και οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι (1789-1815) ήταν διαφορετικός από τον προγενέστερο. Παρόλο που οι νικητές «παλινόρθωσαν» το παλιό καθεστώς –οι εστεμμένοι ανέκτησαν τους θρόνους τους και οι ευγενείς τις θέσεις τους– είχαν σημειωθεί πολλές αλλαγές στα χρόνια των μεγάλων κοινωνικών και πολιτικών ανατροπών. Σε πολλές χώρες της Ευρώπης εκρηκτικές πολιτικές εξελίξεις είχαν ήδη εκδηλωθεί ή επρόκειτο να εκδηλωθούν. Οι δυνάμεις της συντήρησης συγκρούονταν με αυτές της προόδου, τις οποίες εξέφραζαν ο εθνικισμός, ο φιλελευθερισμός και ο ριζοσπαστισμός.

Στο κλίμα των μεγάλων ανατροπών και των συνακόλουθων δεινών, αλλά και των μεγάλων προσδοκιών, αναπτύχθηκαν ρωμαλέα εθνικά και φιλελεύθερα κινήματα σε διάφορες χώρες της Ευρώπης και του κόσμου γενικά, όπου έφθασαν τα μηνύματα της Γαλλικής Επανάστασης. Η διάκριση μεταξύ των δύο κινήματων δεν είναι πάντοτε εύκολη, αφού τόσο τα εθνικά όσο και τα φιλελεύθερα κινήματα είχαν ως βάση κοινά στοιχεία. **Εθνικά κινήματα** θεωρούμε τις κινήσεις μεταξύ ανθρώπινων κοινοτήτων με κοινή γλώσσα ή/και θρησκεία, με διακριτές παραδόσεις και ιστορία, με αντίληψη κοινής ταυτότητας μεταξύ των μελών τους, οι οποίες κοινότητες επιδίωκαν την ανεξαρτησία τους από την εξουσία άλλης διακριτής κοινότητας. **Φιλελεύθερα κινήματα** την ίδια εποχή θεωρούμε τις κινήσεις που προωθούσαν συνταγματικούς και κοινοβουλευτικούς θεσμούς για την εξασφάλιση των πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών των πολιτών. Η διάκριση μεταξύ των δύο αυτών συγγενών κινήματων γίνεται καλύτερα κατανοητή υπό το φως δύο διακριτών εννοιών, της έννοιας του **έθνους** και της έννοιας του **λαού**. Τα εθνικά κινήματα αποσκοπούσαν στην προβολή και την επικράτηση ενός έθνους, μιας πολιτιστικής κοινότητας δηλαδή. Τα φιλελεύθερα κινήματα, μολονότι προωθούσαν και αυτά σε πολλές περιπτώσεις την υπόθεση ενός έθνους, κατά βάση επιδίωκαν την κατοχύρωση των δικαιωμάτων ενός λαού, του λαού με την έννοια της πολιτικής κοινότητας, η οποία αποκτά πραγματική υπόσταση και έχει συγκεκριμένο ρόλο στο πλαίσιο ενός καταστατικού χάρτη, του **Συντάγματος**.

Ο χαρακτήρας των κινήματων. Ένα από τα πρώτα κινήματα υπήρξε η Αμερικανική Επανάσταση του 1776, η οποία είχε στοιχεία των εθνικών και φιλελεύθερων κινήματων που εκδηλώθηκαν στην Ευρώπη και αλλού τον 19ο αιώνα. Κατά τον 19ο αιώνα εκδηλώθηκαν εθνικά κινήματα κατά των Ισπανών στη Λατινική Αμερική. Την ανεξαρτησία των χωρών της Λατινικής Αμερικής κατοχύρωσε ο πρόεδρος των ΗΠΑ Μονρόε, ο οποίος το 1823 διακήρυξε επίσημα ότι η αμερικανική ήπειρος δεν επρόκειτο ποτέ στο μέλλον να αφευθεί στη διάκριση των αποικιακών δυνάμεων της Ευρώπης. Ήταν το περίφημο *Δόγμα Μονρόε*.

Στην Ευρώπη, από το 1792, όταν οι Γάλλοι προσπάθησαν να εξαγάγουν την Επανάσταση, αλλά κυρίως μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον Ναπολέοντα, εκδηλώθηκαν διάφορες κατά τόπους αντιδράσεις εναντίον της γαλλικής κατοχής. Στη Βρετανία, την ίδια εποχή, ο εθνικισμός πήρε τη μορφή προβολής και υποστήριξης των παραδοσιακών θεσμών της χώρας, του κοινοβουλευτισμού και των ατομικών ελευθεριών. Στην Ισπανία εκδηλώθηκε και αναπτύχθηκε πνεύμα αντίστασης κατά των γαλλικών στρατευμάτων.

Το Δόγμα Μονρόε

«Οφείλουμε στο όνομα της ειλικρίνειας και των φιλικών μας σχέσεων με τις (ευρωπαϊκές) δυνάμεις να δηλώσουμε ότι θα θεωρήσουμε κάθε απόπειρά τους για επέκταση του συστήματός τους σε οποιοδήποτε μέρος αυτού του ημισφαιρίου ως επικίνδυνη για την ειρήνη και την ασφάλειά μας. Δεν έχουμε αναμειχθεί στις αποικίες και τις εξαρτημένες περιοχές καμιάς ευρωπαϊκής δύναμης και δε σκοπεύουμε να αναμειχθούμε. Αλλά από κοινού με τις κυβερνήσεις που δήλωσαν την ανεξαρτησία τους και τη διατήρησαν, μια ανεξαρτησία που με πολλή περίσκεψη και βασιζόμενοι στις αρχές του δικαίου την έχουμε αναγνωρίσει, δεν μπορούμε να μη θεωρήσουμε οποιαδήποτε ανάμειξη που στοχεύει στην καταπίεση και τον έλεγχο του πεπρωμένου τους από οποιαδήποτε ευρωπαϊκή δύναμη και με οποιονδήποτε τρόπο παρά μόνο ως εκδήλωση μη φιλικής διάθεσης απέναντι στις Ηνωμένες Πολιτείες».

Πρόεδρος James Monroe, Μήνυμα στο Κογκρέσο (2 Δεκεμβρίου 1823). Βλ. M.J. Cohen and John Major, *History in Quotations*, Cassell, London 2004, σ. 614.

Εθνικισμός και φιλελευθερισμός

«Ούτε ο εθνικισμός ούτε η δημιουργία εθνικών κρατών βρίσκονταν σε αναγκαία αντίθεση με τον φιλελευθερισμό αντίθετα, στον βαθμό που ο εθνικισμός τιμούσε τα επιτεύγματα ενός συγκεκριμένου απλού λαού ως ανώτερα εκείνων κάποιας κοσμοπολίτικης αριστοκρατικής ηγετικής τάξης, αντανάκλούσε την απέχθεια του φιλελευθερισμού προς τα παραδοσιακά προνόμια. Ωστόσο, στην προθυμία του φιλελευθερισμού να αποδεχτεί το καινούριο, ο

Στην Ιταλία, αντιθέτως, η παρουσία των Γάλλων δεν προκάλεσε μεγάλη αντίδραση· η δημιουργία νέων κρατικών ενοτήτων στην κατατεμαχισμένη από τον Ναπολέοντα Ιταλία, σε συνδυασμό με τη μεγάλη απήχηση των επαναστατικών ιδεών, ευνόησε την ανάπτυξη μιας ευρύτερης ιταλικής εθνικής ταυτότητας και της επιθυμίας να δημιουργηθεί ενιαία πατρίδα. Στην Πολωνία το εθνικό κίνημα αναπτύχθηκε κυρίως ως θετική ανταπόκριση στις αρχές που ευαγγελίζονταν οι Γάλλοι, για τον λόγο ότι οι αντίπαλοι του Ναπολέοντα, δηλαδή οι Αυστριακοί, οι Πρώσοι και οι Ρώσοι, ήταν κυρίαρχοι των Πολωνών.

Το εθνικό κίνημα των Γερμανών. Πολύ σημαντικό υπήρξε το εθνικό κίνημα των Γερμανών. Αναπτύχθηκε στην κατακερματισμένη ναπολεόντεια Γερμανία και τα βασικά χαρακτηριστικά που απέκτησε μέσα στο κλίμα των μεγάλων συγκρούσεων και ανατροπών της εποχής αυτής επηρέασαν γενικότερα την ανάπτυξη του εθνικισμού. Οι Γερμανοί αντέδρασαν όχι μόνο κατά της γαλλικής παρουσίας, αλλά και κατά των επαναστατικών ιδεών και του Διαφωτισμού. Ήταν η εποχή του κινήματος που ονομάστηκε **ρομαντισμός*** και που αμφισβήτησε τον **ορθολογισμό***. Ο ρομαντισμός επηρέασε καθοριστικά το εθνικό κίνημα των Γερμανών, οι οποίοι έως τότε ήταν οι κατ' εξοχήν κοσμοπολίτες της Ευρώπης. Οι Γερμανοί της εποχής αυτής άντλησαν τα απαραίτητα στοιχεία από το έργο του Χέρντερ *Ιδέες για τη φιλοσοφία της ιστορίας και της ανθρωπότητας* (1784), στο οποίο ο μεγάλος στοχαστής υποστήριξε ότι κάθε αυθεντικός πολιτισμός πηγάζει από τον απλό λαό (Volk), όχι από τις ανώτερες και κοσμοπολίτικες τάξεις, και ότι κάθε λαός, δηλαδή μια κοινότητα ανθρώπων που έχει τη δική της γλώσσα, τα δικά της έθιμα, το δικό της πνεύμα (Volksgeist)*, έχει τον δικό του πολιτισμό, αυτός δε ο πολιτισμός έχει εθνικό χαρακτήρα.

Τα κυριότερα κινήματα στην Ευρώπη κατά το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα. Τα όρια του φιλελευθερισμού δοκιμάστηκαν στις επαναστάσεις που εκδηλώθηκαν στην Ευρώπη κατά το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα. Η πρώτη σοβαρή πρόκληση κατά της νομιμότητας της παλινόρθωσης εκδηλώθηκε το 1820 στην Ισπανία, η οποία εισήλθε σε μία από τις πιο ταραχώδεις περιόδους της ιστορίας της. Βασιλική αντεπανάσταση* το 1822 οδήγησε τη χώρα σε ακυβερνησία, με συνέπεια την επέμβαση γαλλικών στρατευμάτων για την προστασία της μοναρχίας με την έγκριση των μεγάλων δυνάμεων που συνεδρίαζαν στη Βερόνα. Τον Αύγουστο του 1820 εκδηλώθηκε επανάσταση και στην Πορτογαλία.

Σοβαρές αδυναμίες παρουσίασαν τα φιλελεύθερα κινήματα στις χώρες της ιταλικής χερσονήσου. Πολλοί φιλελεύθεροι Ιταλοί υποστήριζαν πως προείχε η ενοποίηση των ιταλικών χωρών σε ενιαίο εθνικό κράτος, άλλοι πάλι έκριναν πως προείχαν η εισαγωγή φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων και η οικονομική ανάπτυξη, παρά η ενοποίηση υπό το σκήπτρο ενός μονάρχη.

Η επανάσταση άρχισε τον Ιούλιο του 1820 στον ιταλικό νότο, στο Βασίλειο των Δύο Σικελιών, με την υποστήριξη των **Καρμπονάρων** (Carbonari)*, ριζοσπαστών που προωθούσαν ριζικές πολιτικές μεταρρυθμίσεις και αβασίλευτο πολίτευμα. Τον Μάρτιο του 1821 εκδηλώθηκε επανάσταση και στο Πεδεμόντιο, με την υποστήριξη και πάλι των Καρμπονάρων, αλλά τον Απρίλιο του ίδιου έτους στρατεύματα της Αυστρίας την κατέστειλαν. Στη γηραιά ήπειρο η αντιπαράθεση του φιλελευθερισμού και του ριζοσπαστισμού με την Ιερή Συμμαχία έληξε προς το παρόν με την ήττα των πρώτων.

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία πρώτοι οι Έλληνες, ιδίως μετά την κατάληψη των Επτανήσων από τον Ναπολέοντα το 1797, άκουσαν και δέχτηκαν τα ανατρεπτικά μηνύματα των Γάλλων και ανέπτυξαν ισχυρό εθνικό κίνημα, που οδήγησε στην **Ελληνική Επανάσταση του 1821**.

εθνικισμός απαντούσε με την εκτίμηση, αν όχι τη λατρεία, του παρελθόντος. Ακόμα, στην επίμονη προσήλωση των φιλελευθέρων στην αξία και στη σημασία του ατομικισμού, οι δημιουργοί των εθνικών κρατών απαντούσαν ότι το ζωτικό έργο τους απαιτούσε ίσως τη θυσία ενός μέρους της ελευθερίας κάθε πολίτη. Η επιτυχία της δημιουργίας των εθνικών κρατών στηρίχτηκε στα θεμέλια μιας γενικής ισορροπίας διεθνούς ισχύος, που επιτεύχθηκε από τα ευρωπαϊκά κράτη στη διάρκεια των πενήντα χρόνων που ακολούθησαν το 1815».

E. Burns, *Ευρωπαϊκή Ιστορία, Εισαγωγή στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης*, τ. Β΄, επιμέλεια-εισαγωγή Ι.Σ. Κολιόπουλος, μτφρ. Τάσος Δαρβέρης, Παράτηρητής, Θεσσαλονίκη, χ.χ., σ. 118-119.

Εζέν Ντελακρουά (Eugène Delacroix, 1798- 1863), «Η Ελευθερία οδηγεί τον λαό», 1830, Μουσείο Λούβρου, Παρίσι. Η προσωποποιημένη Ελευθερία καθοδηγεί τον λαό κραδαινόντας την τρίχρωμη σημαία της Γαλλικής Επανάστασης. Ο πίνακας είναι εμπνευσμένος από την Ιουλιανή Επανάσταση του Παρισιού (1830), που απέβλεπε στην αποκατάσταση του δημοκρατικού καθεστώτος μετά την πτώση των Βουρβόνων. Η επανάσταση έθεσε τέλος στην απόλυτη μοναρχία του Καρόλου Ι΄ και εγκαθίδρυσε την Ιουλιανή Μοναρχία του Λουδοβίκου-Φιλίππου, που αποτελούσε μια μορφή συμβιβασμού ανάμεσα στην επανάσταση και την παλιγόρθωση, πιο κοντά στις επιδιώξεις των φιλελευθέρων αστών.

Στις βορειοανατολικές παρυφές της Ευρώπης, στη Ρωσία, η ισχυρή απολυταρχική παράδοση της χώρας αποδείχτηκε καθοριστικός παράγοντας στις πολιτικές εξελίξεις. Τον Δεκέμβριο του 1825, όταν πέθανε ο τσάρος Αλέξανδρος Α΄, συνωμότες αξιωματικοί εξεγέρθηκαν για να ανατρέψουν το απολυταρχικό καθεστώς. Ο νέος μονάρχης, ο Νικόλαος Α΄, αντέδρασε δυναμικά στην επανάσταση των *Δεκεμβριστών**, όπως ονομάστηκε η εξέγερση των αξιωματικών του στρατού, και την κατέστειλε.

Ερωτήσεις

1. Ποια είναι η διαφορά ανάμεσα στα εθνικά και στα φιλελεύθερα κινήματα του 19ου αιώνα; Να συμβουλευτείτε και το σχετικό παράθεμα.
2. Ποιο πνευματικό ρεύμα επηρέασε το εθνικό κίνημα των Γερμανών και με ποιον τρόπο;
3. Ποιοι ήταν οι Καρμπονάροι και ποιοι οι Δεκεμβριστές;

3. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821 - ΕΝΑ ΜΗΝΥΜΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Ο χαρακτήρας της Ελληνικής Επανάστασης. Η επανάσταση των Ελλήνων το 1821 εξασφάλισε στο έθνος, ύστερα από πολλούς αιώνες υποταγής σε ξένους κυριάρχους, ανεξάρτητη εθνική εστία.

Η Επανάσταση του 1821 ήταν προϊόν εθνικού κινήματος, το οποίο αναπτύχθηκε κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα και τις πρώτες του 19ου, αν και οι καταβολές του ανάγονταν σε προγενέστερες εποχές. Η Ελληνική Εθνική Παλιγγενεσία, όπως ονομάστηκε το εθνικό κίνημα των Ελλήνων, συγγένευε με τα εθνικά κινήματα της ίδιας εποχής που αναπτύχθηκαν στις ιταλικές και τις γερμανικές χώρες –οι οποίες αποτέλεσαν την Ιταλία και τη Γερμανία αντίστοιχα– στις βρετανικές αποικίες στη Βόρεια Αμερική –οι οποίες αποτέλεσαν τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής– καθώς και στην προεπαναστατική και επαναστατημένη Γαλλία.

Το ελληνικό εθνικό κίνημα ήταν πολιτικό κίνημα· αποσκοπούσε δηλαδή, όπως και τα αντίστοιχα κινήματα στην Ιταλία, τη Γερμανία και την Αμερική, όχι απλώς στην απελευθέρωση του έθνους και στη συγκρότηση ανεξάρτητου εθνικού κράτους, αλλά στη σύσταση αντιπροσωπευτικής και ευνομούμενης πολιτείας. Αυτά τα χαρακτηριστικά διαμορφώθηκαν και εμφανίστηκαν υπό την επίδραση των πολιτικών μηνυμάτων που εκπορεύονταν από την επαναστατημένη Γαλλία. Από τα κυριότερα συστατικά στοιχεία του ελληνικού εθνικού κινήματος υπήρξαν: α) η προβολή των Ελλήνων της εποχής ως απογόνων και κληρονόμων των αρχαίων Ελλήνων, β) η ταύτιση των Ελλήνων με τους άλλους Ευρωπαίους και η διάκρισή τους από τους Τούρκους, γ) η καταγγελία της τουρκικής κυριαρχίας ως παράνομης και της εξουσίας του Οθωμανού σουλτάνου ως αυθαίρετης και δ) η προβολή του δικαιώματος των Ελλήνων να διεκδικήσουν την απελευθέρωσή τους από την κυριαρχία και την εξουσία των Τούρκων και να συστήσουν ανεξάρτητη και ευνομούμενη πολιτεία στη βάση των αρχών της εθνικής αυτοδιάθεσης και της λαϊκής κυριαρχίας.

Οργάνωση και έκρηξη της επανάστασης. Την Επανάσταση του 1821 προκάλεσε η **Φιλική Εταιρεία**, μυστική οργάνωση που ιδρύθηκε το 1814 στην Οδησό της Ρωσίας από τρεις Έλληνες, τρεις άσημους εμπόρους ή γραμματείς εμπόρων, τον Εμμανουήλ Ξάνθο, τον Νικόλαο Σκουφά και τον Αθανάσιο Τσακάλωφ. Σημαντικά και δραστήρια στελέχη της μυστικής πατριωτικής οργάνωσης υπήρξαν ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος και ο Παναγιώτης Σέκερης. Αρχική πρόθεση των συνωμοτών πατριωτών ήταν να προκληθεί, αφού θα είχε αναπτυχθεί η Εταιρεία και όταν παρουσιαζόταν η κατάλληλη ευκαιρία, γενική επανάσταση των Ελλήνων για την απελευθέρωση της πατρίδας από τους Οθωμανούς Τούρκους. Στόχοι των πατριωτών ήταν να κατηχήσουν στην Εταιρεία όσο το δυνατόν περισσότερους σημαίνοντες Έλληνες, να αναθέσουν την ηγεσία στον *Ιωάννη Καποδίστρια*, υπουργό Εξωτερικών τότε της Ρωσίας, και μέσω αυτού να εξασφαλίσουν την υποστήριξη της κραταιάς και ομόδοξης χώρας του Βορρά.

Από τους τρεις στόχους οι ηγέτες της Εταιρείας μόνο τον πρώτο πέτυχαν· αυτοί και άλλα στελέχη της κατήχησαν πλήθος Ελλήνων. Ο Καποδίστριας αρνήθηκε να αναλάβει την ηγεσία, επειδή έκρινε πως οι περιστάσεις δεν ευνοούσαν την επιτυχία ενός εγχειρήματος, όπως αυτό που σχεδίαζε η Εταιρεία. Επιπλέον, τόσο οι αρχές του όσο και η ιδιότητά του ως διπλωμάτη δεν ήταν συμβατές με τις αντίστοιχες ριζοσπαστικές ιδέες που ενέπνεαν τη δράση της Φιλικής Εταιρείας. Για τον ίδιο λόγο ο Καποδίστριας αρνήθηκε να ζητήσει από τον Ρώσο αυτοκράτορα Αλέξανδρο Α΄ τη συνδρομή της

Η σημασία της Επανάστασης του 1821 υπήρξε καταλυτική για την ιστορία της Ευρώπης

«Μέχρι του 1821, η ιστορία της Ευρώπης, παρά τας γενναίας αποδείξεις αι οποίαι είχαν σημειωθεί εις την Ιταλίαν και αλλαχού, εφαινότο υποκίπτουσα εις τα αναχρονιστικά συνθήματα. Εάν δεν απεφάσιζαν οι Έλληνες να τολμήσουν ό,τι ετόλμησαν εις την Αγίαν Λαύραν και, παραλλήλως ή εν συνεχεία, καθ' όλην την υπόδουλον χώραν, είναι ζήτημα εάν ο 19ος αιώνας θα εχαρακτηρίζετο σήμερον ως αιώνας των εθνοτήτων, δηλαδή της αποκαταστάσεως των εθνικών κρατών. Οι Έλληνες δεν απετίναξαν μόνον τον ζυγόν υπό τον οποίον οι ίδιοι ετέλουν, αλλά κατήργησαν εμμέσως την έννοιαν παντός ζυγού εις την Ευρώπην ολόκληρον, δημιουργήσαντες τας ηθικάς και πολιτικάς προϋποθέσεις διά την εκδήλωσιν των διαφόρων εθνικών εξεγέρσεων, αι οποίαι, είτε επιτυχούσαι, ως εν Ιταλία, είτε επανελημμένως και τραγικώς κατασταλείσαι, ως εν Πολωνία, έδωσαν εις τον 19ον αιώνα το χρώμα του και το μέγα ιστορικόν του νόημα».

Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Τα Δοκίμια*, τ. Β΄, *Ιστορικά Δοκίμια*. Εκδ. Εταιρείας Φίλων Παν. Κανελλόπουλου, Αθήνα 1975, σ. 166.

Ρωσίας στη σχεδιαζόμενη επανάσταση των Ελλήνων. Γνώριζε πολύ καλά τις αρνητικές διαθέσεις των μεγάλων δυνάμεων της Ευρώπης προς τις ρήξεις με τη νομιμότητα και τις ανατροπές, όπως αυτή που σχεδίαζαν οι πατριώτες της Οδησού, ενώ ήταν πεπεισμένος ότι η υποστήριξη της Ρωσίας προς το ελληνικό εγχείρημα θα έβλαπτε την ελληνική υπόθεση, επειδή θα έστρεφε τις άλλες δυνάμεις εναντίον της Ρωσίας.

Η ηγεσία της Εταιρείας δόθηκε εν τέλει, στις αρχές του 1820, στον **Αλέξανδρο Υψηλάντη**, γόνου επιφανούς οικογένειας **Φαναριωτών*** στην υπηρεσία τότε του Ρώσου τσάρου. Η αποδοχή της ηγεσίας από τον πρίγκιπα Υψηλάντη, αξιωματικό του ρωσικού στρατού, ήταν προϊόν πατριωτισμού, αλλά και έλλειψης σύνεσης. Ο ρομαντικός πατριώτης δεν ήταν μάλλον σε θέση να εκτιμήσει τις πολιτικές πλευρές του εγχειρήματος και την τεράστια ευθύνη που αναλάμβανε απέναντι στο έθνος. Η υψηλή του θέση στον στρατό αλλά και στην κοινωνία της Ρωσίας καθιστούσε αληθοφανή τον ευσεβή πόθο των Ελλήνων της εποχής ότι η Εταιρεία και ο Υψηλάντης είχαν την υποστήριξη της Ρωσίας. Άλλωστε, με την έξοδό του στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, τον Φεβρουάριο του 1821, ο Υψηλάντης φαίνεται πως υπολόγιζε λιγότερο στην πρόκληση γενικής εξέγερσης, που οραματιζόνταν ορισμένοι Φιλικοί, και περισσότερο σε έναν ρωσοτουρκικό πόλεμο, τον οποίο θα προκαλούσε η αναμενόμενη εισβολή τουρκικών στρατευμάτων στις Ηγεμονίες και η εξίσου αναμενόμενη προσπάθεια της Ρωσίας να περιφρουρήσει το ιδιότυπο καθεστώς αυτονομίας τους.

Επαναστατικές εστίες προκλήθηκαν από τους αποστόλους της Εταιρείας σε πολλά μέρη της επικράτειας του Οθωμανού σουλτάνου, προκειμένου να επιτευχθεί γενική εξέγερση στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, όπου κατοικούσαν ή παρεπιδημούσαν πολλοί Έλληνες, ιδίως μάλιστα στις πόλεις της Μολδαβίας και της Βλαχίας. Στην Πελοπόννησο, στη Μακεδονία, στην Ήπειρο, στη Θεσσαλία, στη Στερεά Ελλάδα, στην Κρήτη, στην Κύπρο και στα νησιά του Αιγαίου, παντού, οι Έλληνες ύψωσαν τη σημαία με τον σταυρό και κατήγγειλαν την εξουσία του σουλτάνου ως παράνομη, αυθαίρετη και τυραννική, διακήρυξαν δε την απόφασή τους να πολεμήσουν για την ελευθερία τους. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης στη Μολδαβία και τη Βλαχία, ο Εμμανουήλ Παπάς στη Μακεδονία, ο Αθανάσιος Διάκος, ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, ο Μάρκος Μπότσαρης, ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης και ο Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας έβαλαν φωτιά στις ευρωπαϊκές κτήσεις του σουλτάνου. Η αγριότητα με την οποία αντέδρασε ο τελευταίος στην πρόκληση των Ελλήνων απέτρεψε το ενδεχόμενο μεσολάβησης μεταξύ των δύο μερών, κατέστησε τους Έλληνες εμπολέμους και, εν μέρει, έκρινε και την έκβαση της επανάστασης.

Η επανάσταση στις Ηγεμονίες. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης διέβη τον ποταμό Προύθο και εισήλθε στη Μολδαβία, στις 22 Φεβρουαρίου 1821, επικεφαλής στενών συνεργατών του. Στην πρωτεύουσα της Ηγεμονίας, στο Ιάσιο, συνεργάστηκε με τον Φαναριώτη ηγεμόνα Μιχαήλ Σούτσο. Την προηγούμενη, στις 21 Φεβρουαρίου, είχε διεξαχθεί η πρώτη μάχη μεταξύ Τούρκων και Ελλήνων, περίπου 150 Κεφαλονιτών ναυτών κυρίως, με επικεφαλής τον Βασίλειο Καραβιά, στο Γαλάτσι, όπου οι Έλληνες επαναστάτες υπερίσχυσαν και τερμάτισαν την τουρκική κυριαρχία.

Η κατάσταση στις δύο Ηγεμονίες, τη Μολδαβία και τη Βλαχία, ήταν περιπλοκή. Στους θρόνους ηγεμόνευαν, με σουλτανική εντολή, Φαναριώτες, οι οποίοι διατηρούσαν στην υπηρεσία τους πλήθος Ελλήνων και άλλων χριστιανών της Μακεδονίας, της Ηπείρου, της Βουλγαρίας, της Σερβίας, του Μαυροβουνίου* και, φυσικά, της Μολδαβίας και της Βλαχίας. Αυτοί όλοι, έμποροι, γραμματείς εμπόρων, διοικητικοί υπάλληλοι, ναύτες και φοιτητές

Απόσπασμα από την Επαναστατική Προκήρυξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη

«ΜΑΧΟΥ ΥΠΕΡ ΠΙΣΤΕΩΣ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΔΟΣ!

Η ώρα ήλθεν, ω Άνδρες Έλληνες! Προ πολλού οι λαοί της Ευρώπης πολεμούντες υπέρ των ιδίων Δικαιωμάτων και ελευθερίας αυτών, μας επροσκάλουν εις μίμησιν. Αυτοί, καίτοι οποσούν ελεύθεροι, επροσπάθησαν όλαις δυνάμεσι να αυξήσωσι την ελευθερίαν και δι' αυτής πάσαν αυτών την Ευδαιμονίαν. Οι αδελφοί μας και φίλοι είναι παντού έτοιμοι [...]. Ας ενωθώμεν λοιπόν με ενθουσιασμόν! Η Πατρίς μάς προσκαλεί!

Η Ευρώπη προσηλώνουσα τους οφθαλμούς της εις ημάς, απορεί διά την ακινησίαν μας. Ας αντηχήσωσι λοιπόν όλα τα Όρη της Ελλάδος από τον Ήχον της πολεμικής μας Σάλπιγγος, και αι κοιλάδες από την τρομεράν κλαγγήν των Αρμάτων μας. Η Ευρώπη θέλει θαυμάσητας ανδραγαθίας μας, οι δε τύραννοι ημών, τρέμοντες και ωχροί θέλουσι φύγει απ' έμπροσθέν μας. Οι φωτισμένοι λαοί της Ευρώπης ενασχολούνται εις την αποκατάστασιν της ιδίας ευδαιμονίας: και πλήρεις ευγνωμοσύνης διά τας προς αυτούς των Προπατόρων μας ευεργεσίας επιθυμώσι την ελευθερίαν της Ελλάδος.

Ημείς, φαινόμενοι άξιοι της προπατορικής αρετής και του παρόντος αιώνος, είμεθα ευέλπιδες να επιτύχωμεν την υπεράσπισιν των δικαίων αυτών και βοήθειαν πολλοί εκ τούτων φιλελεύθεροι θέλουσιν έλθη διά να συναγωνισθώσι με ημάς. Κινηθήτε, ω φίλοι, και θέλετε ιδή μίαν Κρατιάν δύναμιν να υπερασπισθή τα δικάιά μας! [...] Εις τα όπλα λοιπόν, φίλοι, η Πατρίς Μάς Προσκαλεί!

Αλέξανδρος Υψηλάντης

Την 24η Φεβρουαρίου 1821.

Εις το γενικόν στρατόπεδον του Ιασίου».

ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

1821

Ιανουάριος	Σύσκεψη στη Βοστίτσα - διαταγμοί προκρίτων.
23 Φεβρουαρίου	Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης έρχεται στο Ιάσιο και κηρύσσει την επανάσταση.
17 Μαρτίου	Κήρυξη της επανάστασης στη Μάνη από τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη.
21 Μαρτίου	Πολιορκία Καλαβρύτων - απελευθέρωση σε 5 ημέρες.
23 Μαρτίου	Ο Ανδρέας Λόντος υψώνει τη σημαία στη Βοστίτσα . Απελευθέρωση Καλαμάτας (Θ. Κολοκοτρώνης, Π. Μαυρομιχάλης, Παπαφλέσσας).
25 Μαρτίου	Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός ορκίζει τους αγωνιστές της Πάτρας .
10 Απριλίου	Απαγχονισμός του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄.
17 Απριλίου	Ο μητροπολίτης Παΐσιος κηρύσσει την επανάσταση στη Σωζόπολη της Θράκης. Στις 25 του μήνα οι Τούρκοι καταλαμβάνουν την πόλη και απαγχονίζουν τους πρωτεργάτες.
23-24 Απριλίου	Μάχη της Αλαμάνας - μαρτυρικός θάνατος του Αθανάσιου Διάκου. Στη Χαλκωμάτα φονεύεται πολεμώντας κατά των Τούρκων ο μητροπολίτης Σαλώνων Ησαΐας.
Απρίλιος - Μάιος	Επαναστατούν η Ύδρα , οι Σπέτσες , τα Ψαρά , η Σάμος .
7 Μαΐου	Κήρυξη επανάστασης στην περιοχή του Πηλίου (Μηλιές).
8 Μαΐου	Ο Οδυσσέας Ανδρούτσος αντιμετωπίζει επιτυχώς τον Ομέρ Βρυώνη στο Χάνι της Γραβιάς .
12-13 Μαΐου	Νίκη των Ελλήνων στο Βαλτέτσι (Θ. Κολοκοτρώνης, Ηλιάς Μαυρομιχάλης, Κυριακούλης Μαυρομιχάλης).
18 Μαΐου	Κηρύσσεται η επανάσταση στις Καρυές του Αγίου Όρους και στον Πολύγυρο Χαλκιδικής από τον Εμμανουήλ Παππά.
Μέσα Μαΐου	Επανάσταση στη δυτική Στερεά Ελλάδα και στην Κρήτη .
26 Μαΐου	Συνέλευση των Καλιτετζών και ίδρυση της Πελοποννησιακής Γερουσίας.
27 Μαΐου	Ο Δ. Παπανικολής πυρπολεί τουρκικό δίκροτο στην Ερεσό της Λέσβου.
8 Ιουνίου	Ήττα του Ιερού Λόχου στο Δραγατσάνι .
23 Ιουνίου	Οι Τούρκοι εκτελούν στο Μεγάλο Κάστρο (Ηράκλειο) τον Αρχιεπίσκοπο Κρήτης Γεράσιμο, πέντε αρχιερείς και πολλούς προκρίτους της μεγαλονήσου.
25 Ιουνίου	Ο Ι. Κωλέττης και ο Γ. Ράγκος κηρύσσουν την επανάσταση στο Συράκο και τους Καλαρίτες της Ηπείρου .
Ιούνιος	Ήττα των Ελλήνων στη Γαλιπία Θεσσαλονίκης .
5 Ιουλίου	Κήρυξη της επανάστασης στην περιοχή Ασπροποτάμου Τρικάλων.
9 Ιουλίου	Οι Τούρκοι απαγχονίζουν στη Λευκωσία τον Αρχιεπίσκοπο της Κύπρου Κυπριανό και τους μητροπολίτες Πάφου, Κιτίου και Κυρήνειας.
26 Αυγούστου	Οι Έλληνες με αρχηγούς τον Γκούρα, τον Πανουργιά και τον Δυοβουνιώτη νικούν στα Βασιλικά της Λοκρίδας τον Μπευράν πασά.
1 Σεπτεμβρίου	Σφαγή εκατοντάδων αμάχων στη Σαμοθράκη .

23 Σεπτεμβρίου	Άλωση της Τριπολιτσάς (Θ. Κολοκοτρώνης), Εδραίωση του Αγώνα στην Πελοπόννησο.
30 Οκτωβρίου	Καταστροφή της Κασσάνδρας Χαλκιδικής.
4 Νοεμβρίου	Συνέλευση στο Μεσολόγγι - Οργανισμός Δυτικής Χέρσου Ελλάδος.
13 Νοεμβρίου	Απελευθέρωση της Άρτας από τους Μ. και Ν. Μπότσαρη, τους αδελφούς Τζαβέλα κ.ά.
15 Νοεμβρίου	Συνέλευση Σαλώνων - Νομική Διάταξις Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος.

1822

1 Ιανουαρίου	Η Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου ψηφίζει το πρώτο Σύστημα της Επανάστασης, το «Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος».
Φεβρουάριος	Επανάσταση στον Όλυμπο και στη δυτική Μακεδονία . Επανάσταση στη Νάουσα και στη Βέροια (Ζαφειράκης Λογοθέτης).
10 Μαρτίου	Ο Λ. Λογοθέτης και ο Α. Μπουρνιάς κάνουν απόβαση στη Χίο .
30 Μαρτ.-2 Απρ.	Σφαγές στη Χίο από τα τουρκικά στρατεύματα υπό τον Καρά Αλή.
13 Απριλίου	Η Νάουσα καταλαμβάνεται από τους Τούρκους και πυρπολείται - νέο «Ζάλογγο» στην Αραπίτσα .
21 Μαΐου	«Προσωρινόν Πολίτευμα Νήσου Κρήτης».
6-7 Ιουνίου	Ο Κωνσταντίνος Κανάρης πυρπολεί τη ναυαρχίδα του Καρά Αλή.
9 Ιουνίου	Οι Τούρκοι της φρουράς της Ακρόπολης παραδίδονται στους πολιορκητές τους Έλληνες.
10 Ιουνίου	Νίκη των Ελλήνων στο Κομπότι της Άρτας .
4 Ιουλίου	Ήττα των Ελλήνων και των φιλελλήνων υπό τον Α. Μαυροκορδάτο στο Πέτα από τον Κιουταχί.
26-28 Ιουλίου	Ο Κολοκοτρώνης στα Δερβενάκια αποδεκατίζει ολόκληρη τουρκική στρατιά υπό τον Μαχμούτ πασά Δράμαλη. Η επανάσταση θριαμβεύει.
28 Ιουλίου	Το Σούλι παραδίδεται στους Τούρκους.
Νοέμβ.-Δεκέμβ.	Πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου (Κιουταχής και Ομέρ Βρυώνης).
30 Νοεμβρίου	Στο Ναύπλιο ο Στάικος Σταϊκόπουλος εκπαρθεί το Παλαμήδι.
2 Δεκεμβρίου	Το Συνέδριο της Βερόνας αποκηρύσσει την Ελληνική Επανάσταση.

1823

15 Ιανουαρίου	Σημαντική επιτυχία του Γ. Καραϊσκάκη κατά του Ισμαήλ πασά στον Άγιο Βλάσιο Ευρυτανίας.
Μάρτιος	Μεταστροφή της αγγλικής διπλωματίας - αναγνώριση των Ελλήνων ως εμπολέμων.
13 Μαρτίου	Η ελληνική κυβέρνηση ανακοινώνει την επιβολή ναυτικού αποκλεισμού των λιμανιών του Ιονίου και του Αιγαίου.
29 Μαρτ.-18 Απρ.	Σύγκληση της Β΄ Εθνικής Συνέλευσης στο Άστρος της Κυνουρίας. Επικυρώνεται ο « Νόμος της Επιδαύρου ».

22 Μαΐου	Ο διορισμένος από την κυβέρνηση αρμοστής της Κρήτης Μανόλης Τομπάζης φθάνει στην Κίσαμο . Οι Τούρκοι παραδίδουν στον αρμοστή το φρούριο της Κισσάμου.
8-9 Αυγούστου	Μάχη στο Κεφαλόβρυσο - θάνατος Μάρκου Μπότσαρη.
24 Δεκεμβρίου	Ο Μπούρον φτάνει στο Μεσολόγγι.

1824

Ιανουάρ.-Μάιος	Πρώτη φάση εμφύλιου πολέμου.
9 Ιανουαρίου	Ρωσικό σχέδιο για την επίλυση του ελληνικού προβλήματος, το οποίο προέβλεπε τη δημιουργία τριών αυτόνομων ελληνικών ηγεμονιών (απορρίπτεται).
21 Φεβρουαρίου	Χορήγηση του πρώτου αγγλικού δανείου στην Ελλάδα.
Μάρτιος	Ο σουλτάνος ζητεί τη βοήθεια του Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου.
Μάρτ.-Αύγουστος	Ο Χουσεΐν μπέης καταπνίγει την επανάσταση στην Κρήτη .
19 Απριλίου	Θάνατος του Μπούρον στο Μεσολόγγι.
7-8 Ιουνίου	Καταστροφή της Κάσου από τους Τουρκοαιγύπτιους.
21 Ιουνίου	Καταστροφή των Ψαρών από τους Τουρκοαιγύπτιους.
3 Ιουλίου	Καταστροφή του τουρκικού στόλου κοντά στα Ψαρά .
Αύγουστος	Νικηφόρες ναυμαχίες στη Μυκάλη και στον Γέροντα (Ανδρέας Μιαούλης).
Νοέμβ.-Δεκέμβ.	Δεύτερη φάση εμφύλιου πολέμου.

1825

26 Ιανουαρίου	Δεύτερο αγγλικό δάνειο της Ανεξαρτησίας.
12 Φεβρουαρίου	Απόβαση του Ιμπραήμ στη Μεθώνη .
Απρίλιος	Νίκες του Ιμπραήμ στο Κρεμμύδι Μεσσηνίας και στη Σφακτηρία .
20 Μαΐου	Μάχη στο Μανιάκι - ηρωικός θάνατος Παπαφέσσα.
2 Ιουνίου	Ανατίναξη τουρκικής κορβέτας στη Σούδα από τον Ανδρέα Μιαούλη.
6-7 Ιουνίου	Μάχη της Δραμπάλας (αδελφοί Αλεξόπουλοι).
10 Ιουνίου	Άλωση της Τριπολιτσάς από τον Ιμπραήμ.
13 Ιουνίου	Νίκη των Ελλήνων στους Μύλους της Λέρνης.
13 Αυγούστου	Νίκη των Ελλήνων στα Τρίκορφα .
15 Απρ.-12 Δεκ.	Α΄ φάση της δεύτερης πολιορκίας του Μεσολογγίου (Κιουταχής).
28 Σεπτεμβρίου	Νίκη των Ελλήνων στον Καρβασαρά .
12 Οκτωβρίου	Νίκη των Ελλήνων στην Αλαμάνη .
18 Νοεμβρίου	Νίκη των Ελλήνων στο Δίστομο υπό τον Καραϊσκάκη. Πυρπόληση της Γαστούνης από τον Ιμπραήμ.
12 Δεκεμβρίου	Οι Τούρκοι ενισχύονται από τους Αιγύπτιους στο Μεσολόγγι .

1826

4 Απριλίου	Υπογράφεται το Πρωτόκολλο της Πετρούπολης από τη Ρωσία και την Αγγλία.
6 Απριλίου	Προσπάθειες για συγκρότηση της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης αποτυγχάνουν.

10-11 Απριλίου	Έξοδος του Μεσολογγίου . Έξαρση του φιλελληνικού κινήματος.
22-25 Ιουνίου	Οι Μανιάτες απωθούν τις δυνάμεις του Ιμπραήμ στη Βέργα του Αλμυρού. Στο ίδιο χρονικό διάστημα οι Μανιάτισσες εκδιώκουν τους Αιγύπτιους στο Διρό .
3 Αυγούστου	Ο Κιουταχής κυριεύει την Αθήνα - πολιορκία της Ακρόπολης (Γκούρας).
27-30 Αυγ.	Ναυτικές συγκρούσεις στην περιοχή της Μυτιλήνης . Στον Πολυύραβο , στη Μάνη, οι Μανιάτες αποκρούουν τον Ιμπραήμ και τον εκδιώκουν από τη Λακωνία.
18-24 Νοεμβρίου	Μάχες της Αράχοβας - νίκη Καραϊσκάκη.

1827

Ιανουάριος	Αγώνες για τη σωτηρία της Ακρόπολης .
16 Μαρτ.-5 Μαΐου	Γ΄ Εθνική Συνέλευση στην Τροιζήνα - εκλογή του Ιωάννη Καποδίστρια ως πρώτου κυβερνήτη της Ελλάδας.
8 Απριλίου	Νίκη Ελλήνων σε ναυμαχία στο Τρίκερι.
22 Απριλίου	Θάνατος Γ. Καραϊσκάκη.
24 Απριλίου	Καταστροφή των Ελλήνων στο Φάληρο .
24 Μαΐου	Παράδοση της Ακρόπολης των Αθηνών στον Κιουταχή.
6 Ιουλίου	Υπογράφεται στο Λονδίνο η «Συνθήκη ειρηνεύσεως της Ελλάδας» .
8-20 Οκτωβρίου	Ναυμαχία του Ναβαρίνου .

1828

6 Ιανουαρίου	Άφιξη του Καποδίστρια στο Ναύπλιο .
18 Ιανουαρίου	Ίδρυση της «Προσωρινής Διοικήσεως της Επικρατείας».
28 Ιουνίου	Το πολεμικό «Παπανικολής» καταναυμαχεί τουρκικά πολεμικά στο Τρίκερι.
7-19 Ιουλίου	Υπογράφεται το Πρωτόκολλο του Λονδίνου . Αποφασίζεται η αποστολή γαλλικού εκστρατευτικού σώματος στην Πελοπόννησο για την εκδίωξη του Ιμπραήμ.

1829

29 Ιανουαρίου	Νίκη των Ελλήνων στο Μαρτίνο της Λιβαδειάς.
10/22 Μαρτίου	Υπογράφεται το Πρωτόκολλο του Λονδίνου . Τα σύνορα του αυτόνομου ελληνικού κράτους ορίζονται στη γραμμή Αμβρακικού - Παγασητικού , περιλαμβάνονται η Εύβοια , οι Σποράδες , οι Κυκλάδες και τα νησιά του Αργοναυτικού .
3 Μαΐου	Παράδοση του Μεσολογγίου και του Αιτωλικού στους Έλληνες.
Ιούλιος	Δ΄ Εθνική Συνέλευση στο Άργος .
12 Σεπτεμβρίου	Νίκη των Ελλήνων στην Πέτρα της Βοιωτίας - Δημήτριος Υψηλάντης.
14 Σεπτεμβρίου	Συνθήκη της Αδριανούπολης . Η Πύλη αναγνωρίζει τα προηγούμενα πρωτόκολλα και τις συνθήκες που αφορούσαν το ελληνικό ζήτημα.

1830

3 Φεβρουαρίου	Πρωτόκολλο περί ανεξαρτησίας της Ελλάδας .
---------------	---

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης διέρχεται τον Προύθο. Φανταστική σύνθεση του Peter von Hess. Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα.

των δύο ελληνικών Ακαδημιών, του Ιασίου και του Βουκουρεστίου, αλλά και πολλοί στρατιωτικοί στην υπηρεσία των δύο ηγεμόνων, οι οποίοι ήταν γνωστοί ως «αρματολοί» ή «Αρναούτηδες», συνιστούσαν το «ξένο» στοιχείο των δύο Ηγεμονιών, στις οποίες ο σουλτάνος, αν και κυρίαρχος, δε διατηρούσε στρατεύματα, παρά μόνο φρουρές στην υπηρεσία των Τούρκων διοικητών.

Από αυτό το «ξένο» στοιχείο άντλησε ο Υψηλάντης και οι συνεργάτες του το ανθρώπινο δυναμικό της εκστρατείας του. Ανομοιογενές πλήθος άνω των 6.000 ανδρών, Μολδαβών, Βλάχων, Αλβανών, Ηπειρωτών, Μακεδόνων, Επτανησίων, Σέρβων, Βουλγάρων, Κοζάκων, ακόμη και πολλών Ουλάνων (ιππέων) από τις γερμανικές χώρες, την Πολωνία και την Ουγγαρία, συνιστούσε το αρχικό στράτευμα. Περίπου 2000 ήταν Έλληνες, εκ των οποίων 450 αποτελούσαν τον περίφημο **Ιερό Λόχο**. Οι ντόπιοι και οι αρχηγοί τους, από τους οποίους ο **Θεόδωρος Βλαδιμηρέσκου** φάνηκε στην αρχή να συμ-

φωνεί με τους σκοπούς της Φιλικής Εταιρείας, όντας ο ίδιος μέλος της, είτε παρέμειναν αδρανείς είτε παρασπόνδησαν την τελευταία στιγμή και εγκατέλειψαν τους Έλληνες επαναστάτες.

Χωρίς τη θρυλούμενη βοήθεια από τη Ρωσία και με την καταδίκη της επανάστασης στις δύο Ηγεμονίες από τον αυτοκράτορα της Ρωσίας Αλέξανδρο Α΄, ο Υψηλάντης και οι συνεργάτες του ανέμεναν πλέον το μοιραίο: την εισβολή τουρκικών στρατευμάτων στις Ηγεμονίες, που εκδηλώθηκε από τα παρίστρια φρούρια προς βορρά στις 30 Απριλίου 1821, με δύναμη 30.000 ανδρών. Στη μάχη, που έγινε στο Γαλάτσι την 1η Μαΐου, οι Έλληνες αμύνθηκαν με γενναιότητα, αλλά υποχρεώθηκαν να αποχωρήσουν από τον Προύθο, με κατεύθυνση τη Ρωσία. Ήταν μια πρώτη σοβαρή ήττα των Ελλήνων επαναστατών, αφού προκάλεσαν σοβαρές απώλειες (άνω των 1.200 νεκρών και τραυματιών) στις υπέρτερες τουρκικές δυνάμεις.

Η εισβολή των Τούρκων επέδρασε διαλυτικά στα στρατεύματα των ντόπιων που είχαν συναθροίσει ο Βλαδιμηρέσκου και οι άλλοι τοπικοί αρχηγοί, όπως ο Σάββας Καμινάρης, με συνέπεια οι χωρικοί επαναστάτες να εγκαταλείψουν τους αρχηγούς τους. Έμειναν έτσι το Βουκουρέστι και άλλα κέντρα της Βλαχίας στη διάκριση των Τούρκων, οι οποίοι έσπευσαν να τα λεηλατήσουν. Θύμα της έξαψης των παθών που ακολούθησε υπήρξε ο ίδιος ο Βλάχος ηγέτης, ο Βλαδιμηρέσκου, ο οποίος φονεύθηκε ύστερα από εντολή του Υψηλάντη με τη βάσιμη κατηγορία της συνδιαλλαγής με τους Τούρκους. Ήταν μια πράξη αναπόδραστη, αλλά κρίσιμη για την έκβαση του αγώνα, επειδή αποξένωσε πιο πολύ τους ντόπιους χωρικούς και τους αρχηγούς τους.

Η έλλειψη σοβαρού πολεμικού σχεδίου και η ασυνεννοησία σε πολλά επίπεδα της ιεραρχίας οδήγησαν τους Έλληνες επαναστάτες στην πρώτη μεγάλη σύγκρουση με τους Τούρκους, κοντά στο χωριό της Βλαχίας **Δραγατσάνι**, στις 7 Ιουνίου 1821. Αντιμέτωποι με υπέρτερες δυνάμεις των Τούρκων, οι Έλληνες οδηγήθηκαν σε πραγματική σφαγή. Άνω των 200 ανδρών από τη δύναμη των μαχητών του Ιερού Λόχου, το άνθος της ελληνικής νεολαίας στις Ηγεμονίες, έπεσαν πολεμώντας ηρωικά, άλλοι τόσοι δε ίσως από άλλα ελληνικά τμήματα. Άλλοι συνελήφθησαν αιχμάλωτοι, τραυματίες όντες, και στάλθηκαν σιδηροδέσμιοι στην Κωνσταντινούπολη, όπου απαγχονίστηκαν. Περίσσεψε σε αυτή τη μάχη ο ηρωισμός των νέων Ιερολοχιτών, περίσσεψε και η αφροσύνη ορισμένων αξιωματικών.

Οι συνέπειες της καταστροφής στο Δραγατσάνι ήταν ολέθριες. Ο Υψηλάντης με τα απομεινάρια του στρατού κατευθύνθηκε προς τα σύνορα της Αυστρίας, αν και ο ίδιος θα προτιμούσε, αντί να αποσυρθεί από το πεδίο των συγκρούσεων, να θυσιαστεί, αλλά πρυτάνευσαν ψυχραιμότερες σκέψεις. Απώτερος σκοπός του ήταν πλέον να φτάσει διά της Αυστρίας στην επαναστατημένη Ελλάδα. Ο Υψηλάντης πέρασε τα σύνορα στις 15 Ιουνίου, συνοδευόμενος από δύο αδέρφια του και τον πιστό του αξιωματικό Γεώργιο Λασσάνη, αφού αποχαιρέτησε άλλους πιστούς του αξιωματικούς, τον Γεωργάκη Ολύμπιο και τους διασωθέντες 100 περίπου Ιερολοχίτες. Ο Υψηλάντης δεν έφτασε ποτέ στην Ελλάδα· πέθανε τον Ιανουάριο του 1828 έγκλειστος σε αυστριακό φρούριο, απαρηγόρητος που δεν κατόρθωσε να φτάσει στη μαχόμενη Ελλάδα, όπου χάραζε ήδη η ελευθερία.

Τα υπολείμματα των ελληνικών στρατευμάτων έδωσαν άλλη μία μάχη, στις 17 Ιουνίου, στο Σκουλένι της Μολδαβίας. Χωρίς πυροβολικό, τα τμήματα πεζών και ιππέων των επαναστατών αντιμετώπισαν υπέρτερες δυνάμεις πεζικού, ιππικού και πυροβολικού, που κατέσκαψε τα χαρακώματα των αμυνομένων, τους οποίους εν συνεχεία κατέκοψαν οι Τούρκοι ιππείς. Έπεσαν πολλοί Έλληνες αρχηγοί, όπως ο Αθανάσιος Καρπενησιώτης. Ο Γεωργάκης

Η νομιμότητα του ελληνικού Αγώνα

«Από την επαναστατική προκήρυξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη και αυτές των επαναστατών στη νότια Ελλάδα, το 1821, έως τις τελευταίες ανάλογες επίσημες διακηρύξεις οι Έλληνες δεν φείδονταν λόγων προκειμένου να στηρίξουν το επιχείρημα της νομιμότητας του αγώνα τους. Οι Έλληνες είχαν ηττηθεί, οι χώρες τους είχαν κατακτηθεί και οι ίδιοι είχαν υποδουλωθεί, αλλά δεν είχαν ποτέ ενσωματωθεί ως οργανικό μέρος της πολιτείας των κατακτητών. Δεν ήταν "αποστάται" οι Έλληνες, κατά τον συντάκτη των "Ελληνικών Χρονικών" του Μεσολογγίου, επειδή δεν είχαν υποταχθεί σε "νόμιμον αρχήν", και η Ελλάδα δεν είχε αποτελέσει "νόμιμον τμήμα της οθωμανικής επικρατείας". Η τουρκική κυριαρχία, σύμφωνα με άλλη εφημερίδα των επαναστατών, είχε τη μορφή στρατιωτικής κατοχής: οι Τούρκοι "εστρατοπέδευον" στις ελληνικές χώρες, δεν ήταν νόμιμοι κάτοχοι και κάτοικοί τους. Η Ελληνική Επανάσταση λοιπόν αποσκοπούσε στην αποκατάσταση της νομιμότητας.»

Θάναος Βερέμης - Γιάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς, η σύγχρονη συνέχεια*. Από το 1821 μέχρι σήμερα, Καστανιώτης, Αθήνα 2006, σ. 53.

Χάρτης της Ελληνικής Επανάστασης.

Ολύμπιος και ο Ιωάννης Φαρμάκης έγραψαν τον επίλογο της ηρωικής, αλλά και τραγικής επανάστασης των Ελλήνων στις Ηγεμονίες: αποκλεισμένοι με τα παλικάρια τους στη Μονή Σέκου, ο μεν Ολύμπιος έβγαλε φωτιά στην πυριτιδαποθήκη της μονής και παρέσυρε πολλούς Τούρκους μαζί του στον θάνατο, τον Σεπτέμβριο του 1821, ενώ ο Φαρμάκης συνελήφθη αιχμάλωτος μαχόμενος, στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη και αποκεφαλίστηκε.

Η εδραίωση της επανάστασης. Η Φιλική Εταιρεία ωστόσο είχε προετοιμάσει το έδαφος για τη μεγάλη ανάφλεξη. Στα Καλάβρυτα, στις 21 Μαρτίου, ο Ασημάκης Φωτήλας και ο Ασημάκης Ζαΐμης, στο Αίγιο ο Ανδρέας Λόντος, στην Πάτρα ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, στην Καλαμάτα ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης, ο Παπαφλέσσας, ο Κολοκοτρώνης, ο Αναγνωσταράς (Αναγνώστης Παπαγεωργίου) και ο Νικηταράς (Νικήτας Σταματελόπουλος), στην Καρύταινα οι Δεληγιανναίοι και οι Πλαπούταιοι (Κολιόπουλοι), στην Κυπαρισσία ο Αμβρόσιος Φραντζής, στον Μυστρά ο Μητροπολίτης Βρεσθένης Θεοδώρητος και ο Παναγιώτης Γιατράκος, στο Άργος και στο Ναύπλιο ο Χαλαράμης Περούκας ξεσήκωσαν την Πελοπόννησο.

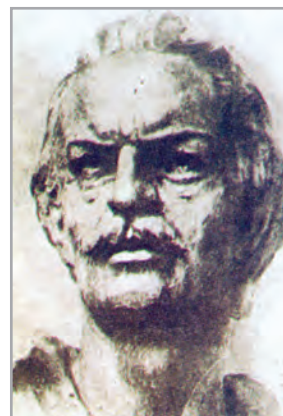
Ταυτόχρονα σχεδόν επαναστάτησε η ανατολική Στερεά: ο Πανουργιάς στην Άμφισσα (24 Μαρτίου), ο Γκούρας στο Γαλαξίδι, ο Δήμος Σκαλτσάς στο Λιδωρίκι, ο Αθανάσιος Διάκος στη Λιβαδειά, ο Ι. Δυοβουνιώτης στη Μενδενίτσα κατέλαβαν τα κάστρα ή έκλεισαν τους Τούρκους σε αυτά. Ακολούθησαν τα νησιά του Αιγαίου, οι Σπέτσες, τα Ψαρά, η Ύδρα (υπό την ηγεσία του Αντ. Οικονόμου και του Δημ. Κριεζή), η Σάμος και η Άνδρος (υπό τον Θεόφιλο Καΐρη), το Πήλιο (με αρχηγούς τον Κυριάκο Μπασδέκη και τον λόγιο Άνθιμο Γαζή), τα Άγραφα, η Εύβοια, η Χαλκιδική (με αρχηγό τον Εμμανουήλ Παππά), η Κρήτη, η δυτική Στερεά (με αρχηγούς τον Δημήτριο Μακρή και τον Γ. Βαρνακιώτη), η Δυτ. Θεσσαλία (με τον Χρ. Χατζηπέτρο και τον Ν. Στουρνάρη), η Ήπειρος (με αρχηγούς τον Γώγο Μπακόλα και τον Ιωάννη Κωλέττη), η Νάουσα (με αρχηγό τον Λογοθέτη Ζαφειράκη) και ο Όλυμπος (με αρχηγούς τον Διαμαντή Νικολάου και τον μετέπειτα ιστοριογράφο του αγώνα Νικόλαο Κασομούλη). Η Φιλική Εταιρεία ήταν η φωνή του αιχμάλωτου έθνους, στην οποία ανταποκρίθηκε το πανελλήνιο.

Από τις πρώτες αξιοσημείωτες μάχες υπήρξαν η μάχη της Αλαμάνας και η μάχη της Γραβιάς στην ανατολική Στερεά Ελλάδα και η μάχη στο Βαλτέτσι στην Πελοπόννησο. Στην **Αλαμάνα** ο **Αθανάσιος Διάκος** με μικρή δύναμη αντιμετώπισε στις 23 Απριλίου 1821 ισχυρό στράτευμα 2.000 Τούρκων και Αλβανών, υπό δύο πασάδες, τον Ομέρ Βρυώνη και τον Κιοσέ Μεχμέτ, τους οποίους είχε στείλει από την Ήπειρο, διά της Θεσσαλίας και της Στερεάς προκειμένου να καταπνίξουν την επανάσταση στην Πελοπόννησο, ο αρχιστράτηγος των σουλτανικών στρατευμάτων που πολιορκούσαν στα Ιωάννινα τον αποστάτη Αλή πασά, Μεχμέτ Χουρσίτ πασάς. Ο Διάκος συνελήφθη πληγωμένος, όταν οι άνδρες του είχαν αποδεκατιστεί. Στη Λαμία, όπου μεταφέρθηκε, ο Διάκος εξέπληξε με το θάρρος του τον Ομέρ Βρυώνη, ο οποίος προσφέρθηκε να τον προσλάβει στην υπηρεσία του, για να λάβει, όπως λέγεται, την απάντηση: «*Ούτε σε δουλεύω [υπηρετώ] πασά, ούτε σ' ωφελώ κι αν σε δουλεύσω*». Αντιμέτωπος τον θάνατο διά ανασκολοπισμού με γενναιότητα και μεγαλοψυχία.

Ο **Οδυσσεάς Ανδρούτσος** αντέταξε σθεναρή άμυνα εναντίον του Ομέρ Βρυώνη, στις 8 Μαΐου 1821, όταν ο τελευταίος προσπάθησε να περάσει από τη στενωπό της οποίας δεσπόζει το περίφημο **Χάνι της Γραβιάς**. Ο Ανδρούτσος, παλιός γνώριμος του Ομέρ Βρυώνη από την αυλή του Αλή πασά, απέρριψε πρότασή του να τον προσλάβει στην υπηρεσία του με δέλεαρ το αρματολίκι της Λιβαδειάς, κλείστηκε στο Χάνι με 120 άνδρες του και αντιστάθηκε με πείσμα, που προκάλεσε τον θαυμασμό των αντιπάλων

Η Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα (1776-1825), που έδρασε κυρίως στον ναυτικό αγώνα του Ναυπλίου, αποτελεί κορυφαίο παράδειγμα της γυναικείας προσφοράς στον Αγώνα. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα.

Ο Εμμ. Παπάς (1773-1821), μεγαλέμπορος και τραπεζίτης από τις Σέρρες, μέλος της Φιλικής Εταιρείας, πρωτοστάτησε στην οργάνωση της επανάστασης στη Χαλκιδική. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα.

Από τους πιο ενθουσιώδεις πρωτεργάτες της Επανάστασης στα Σάλωνα, ο επίσκοπος (1818-1821) Σαλώνων Ησαΐας, ο οποίος βρήκε ένδοξο θάνατο στη μάχη της Χαλκωμάτας (Απρίλιος 1821), αποτέλεσε αγνό σύμβολο του αδούλωτου ελληνισμού και λαμπρό παράδειγμα της μεγάλης συμβολής της Εκκλησίας στον Αγώνα. Εδώ απεικονίζεται πληγωμένος δίπλα στον Διάκο σε πίνακα του Αλέξανδρου Ησαΐα εμπνευσμένο από τη μάχη της Αλαμάνας.

του. Με 6 μόνο νεκρούς συντρόφους και αφού είχαν σκοτώσει 300 περίπου επιτιθέμενους αντιπάλους, ο Ανδρούτσος και οι άνδρες του αποχώρησαν από το Χάνι νύχτα ανενόχλητοι.

Στο Βαλτέτσι, στον δρόμο από την Τρίπολη προς τη Μεγαλόπολη και την Καλαμάτα, ο **Θεόδωρος Κολοκοτρώνης** και άλλοι Πελοποννήσιοι οπλαρχηγοί, όπως οι Μαυρομιχαλαίοι, ο Πλαπούτας και ο Γιατράκος, συγκέντρωσαν τους επαναστατημένους χωρικούς από τα πλησιόχωρα στρατόπεδα Βερβαίων, Χρυσοβιτισίου και Πιάνας και ανάγκασαν στην περίφημη ομώνυμη μάχη (12-13 Μαΐου 1821) τον Τούρκο διοικητή ισχυρής δύναμης, τον Μουσταφά Μπέη, να υποχωρήσει στην Τρίπολη, αφού άφησε στο πεδίο της μάχης εκατοντάδες νεκρούς και τραυματίες. Ήταν η πρώτη μεγάλη νίκη των ελληνικών στρατευμάτων στην Πελοπόννησο, η οποία αναπτέρωσε το ηθικό των άπειρων ακόμα επαναστατών. Λίγους μήνες αργότερα, τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου, κυριεύτηκε από τους επαναστάτες η **Τριπολιτσά**, το διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο των Τούρκων στην Πελοπόννησο.

Οι πρώτες αντιδράσεις στην επανάσταση. Ο σουλτάνος έκρινε πως ο **Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄** δεν ήταν ξένος προς την επανάσταση των Ελλήνων και ότι δε χρησιμοποίησε την εξουσία του να συγκρατήσει τους Έλληνες. Διέταξε τον απαγχονισμό του (Απρίλιος 1821) και επέτρεψε τη σφαγή πολλών επιφανών Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης και άλλων κέντρων της αυτοκρατορίας. Η σκληρή και αναιτιολόγητη αντίδραση του σουλτάνου εναντίον της θεσμοθετημένης ηγεσίας του έθνους στέρωσε την ελληνική επανάσταση, αφενός επειδή έπεισε και όσους από τους σημαίνοντες Έλληνες δίστα-

ζαν να εξέλθουν από τη νομιμότητα και να στηρίξουν το εγχείρημα των Φιλικών, και αφετέρου επειδή προκάλεσε τη συμπάθεια του χριστιανικού κόσμου και την ανάπτυξη ισχυρού φιλελληνικού κινήματος, ενώ ανάγκασε και αυτές τις κυβερνήσεις των μεγάλων δυνάμεων να παραδεχθούν πως Έλληνες και Τούρκοι δεν ήταν εύκολο να συμβιώσουν στο εξής.

Βέβαια, από την ανομολόγητη αυτή παραδοχή έως την παρέμβαση, το 1827, των μεγάλων δυνάμεων που έκρινε τελικά την έκβαση της ελληνικής επανάστασης (**Ναυμαχία του Ναβαρίνου, Οκτώβριος 1827**), χρειάστηκε να μεσολαβήσουν γεγονότα και εξελίξεις εν πολλοίς απρόβλεπτες.

Η πρώτη, φυσικά, αντίδραση των μεγάλων δυνάμεων της Ευρώπης στην επανάσταση των Ελλήνων ήταν αρνητική, όπως ανέμεναν όλοι οι ψυχραιμοί παρατηρητές της εποχής, επειδή θεωρήθηκε ότι στρεφόταν εναντίον της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της εν γένει νομιμότητας και σταθερότητας. Η επαναστατική ηγεσία των Ελλήνων έσπευσε να υποστηρίξει ότι ο αγώνας των Ελλήνων ήταν νόμιμη επανάσταση εναντίον παράνομου ηγεμόνα, ότι οι Έλληνες είχαν υποδουλωθεί διά της βίας, αλλά δεν είχαν συνομολογήσει συνθήκη ειρήνης με τον Οθωμανό ηγεμόνα και κυρίαρχο, ότι δεν ήταν «αποστάτες», επειδή δεν είχαν υποταχθεί σε νόμιμη εξουσία, και ότι η Ελλάδα δεν αποτελούσε νόμιμο τμήμα της οθωμανικής επικράτειας. Η ελληνική επανάσταση αποσκοπούσε στην αποκατάσταση της νομιμότητας, υποστήριξαν οι Έλληνες, επικαλούμενοι επιπλέον τις αρχές της εθνικής αυτοδιάθεσης και λαϊκής κυριαρχίας.

Οι συντηρητικές και φιλελεύθερες αυτές θέσεις των Ελλήνων επαναστατών απευθύνονταν προς τις μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης οι πρώτες, προς τη φιλελεύθερη διάνοηση της ηπείρου οι δεύτερες, εξέφραζαν δε διαφορετικές ιδεολογικές και πολιτικές τάσεις στους κόλπους των επαναστατών. Οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι και πολλά στελέχη της Φιλικής Εταιρείας πρόβαλλαν τις φιλελεύθερες αρχές που είχαν προβληθεί από τους Αμερικανούς και τους Γάλλους επαναστάτες. Αντιθέτως, εκπρόσωποι των προκρίτων, των ιεραρχών και των καπετάνιων εξέφραζαν συντηρητικές απόψεις. Ως θεσμοθετημένοι ηγέτες και υπεύθυνοι για τη νομιμοφροσύνη των Ελλήνων υπηκόων του σουλτάνου, οι πρόκριτοι, οι ιεράρχες και οι κα-

Θ. Κολοκοτρώνης, ο θρυλικός «γέρος του Μοριά» (1770-1843). Συνέβαλε αποφασιστικά στην εδραίωση της Επανάστασης στην Πελοπόννησο και αναδείχθηκε σε κορυφαία μορφή του Αγώνα χάρη στη στρατιωτική κατάρτιση, τη στρατηγική ιδιοφυΐα, αλλά και τη σωφροσύνη του.

Το κίνημα του φιλελληνισμού

«Σύντομα το ελληνικό ζήτημα έγινε υπόθεση της Ευρώπης και γενικότερα της ανθρωπότητας και του πολιτισμού, υπόθεση που την υποστήριξαν ταυτόχρονα, κατά περιεργη αληθινά συγκυρία, όλα τα μεγάλα και ποικίλα πολιτιστικά και πολιτικά ιδεολογικά ρεύματα της εποχής, ο κλασικισμός, ο ρομαντισμός, ο φιλελευθερισμός, αλλά και ο χριστιανισμός, ο χριστιανικός κλήρος, έστω και αν αυτός ήταν φιλικός διακείμενος προς τους μοναρχικούς, τους εχθρούς των επαναστάσεων. [...] πολλοί φιλέλληνες αντίκρισαν την κάθοδό τους στην Ελλάδα σα λαμπρή ευκαιρία να καταπολεμήσουν με νέα σταυροφορία τον κοινό εχθρό του χριστιανισμού. Φαντάστηκαν τους εαυτούς των σα νέους σταυροφόρους. Επιγραμματικός είναι ο χαρακτηρισμός του φιλελληνισμού από τον Γερμανό ιστορικό Mendelssohn Bartholdy "ο φιλελληνισμός", γράφει, "είχε γίνει μια δύναμη. Ισοπέδωσε τις μέγιστες πολιτικές αντιθέσεις και ένωσε τα εχθρικά πολιτικά κόμματα σ' έναν κοινό ενθουσιασμό. Επέδρασε, όπως συνήθως ενεργούν μόνο τα θρησκευτικά κινήματα: γκρέμισε τους μεσσοίχους των κοινωνικών τάξεων και των εθνικών συνειδητών. Με τους αριστοκράτες πήγαν οι πληβείοι χέρι με χέρι, αρμονικά, ως προς αυτό το ζήτημα, με τους ριζοσπάστες οι συντηρητικοί, με τη γερμανική νεολαία και τους Γερμανούς σοφούς οι Γάλλοι νομιμόφρονες, όπως ο Chateaubriand, ο Richelieu και ο Villèle [...]. Ο φιλελληνικός αυτός πυρετός ήταν γενικός, έγινε "θρησκεία της νεότητας και των γερατειών", κατά την έκφραση του ίδιου Γερμανού ιστορικού. "Ελληνομανία" την ονομάζει η αυστριακή κατασκοπεία και τους φιλέλληνες "ελληνομανείς", επισημαίνοντας ιδίως τη φιλελληνική κίνηση του Αμβούργου.

Ο ιστορικός που έχει υπόψη του την ολοκληρωτική αυτή σχεδόν συμπαράσταση των λαών της Ευρώπης στην Ελληνική Επανάσταση, καθώς και τα ποικίλα και πολυάριθμα γραπτά των φιλελλήνων, δεν μπορεί ν' αρνηθεί ότι πίσω απ' όλα τα αίτια που τους κινούν ακούεται σαν μέσα από το νεφέλωμα η φωνή, η κραυγή της Ευρώπης, η νεογεννώμενη ιδέα της ευρωπαϊκής κοινότητας, ενότητας και αλληλεγγύης, που γίνεται πια πραγματικότητα στη σύγχρονη μας εποχή. Άλλωστε ξεκάθαρα διατυπώνει τη σκέψη του αυτή ο Gölpes ότι η Ευρώπη είναι υποχρεωμένη να βοηθήσει τους Έλληνες και αυτό ανταποκρίνεται σε μια αλληλεγγύη που υπάρχει μεταξύ των μελών της "ευρωπαϊκής φυλής"».

Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία, 1204-1985*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1987², σ. 170-172.

Η κλασική έκφραση του φιλελληνισμού

«Είμαστε όλοι Έλληνες. Οι νόμοι μας, η λογοτεχνία μας, η θρησκεία μας, η τέχνη μας έχουν τις ρίζες τους στην Ελλάδα [...]. Ο σημερινός Έλληνας είναι απόγονος αυτών των λαμπρών πλασμάτων, που η φαντασία σχεδόν αρνείται να θεωρήσει απλούς ανθρώπους, και έχει κληρονομήσει πολλά από την ευαισθησία τους, την ταχύτητα της αντίληψής τους, τον ενθουσιασμό και το θάρρος τους».

Πέρσυ Σέλεϋ, «Ελλάς» (1822), στο M.J. Cohen and John Major, *History in Quotations*, Cassell, London 2004, σ. 547.

Η ναυμαχία του Ναβαρίνου σε υδατογραφία του Γάλλου πυροβολητή Martin Verdier, που έλαβε μέρος σ' αυτήν. Η καταναυμαχηση του τουρκοαιγυπτιακού στόλου στο Ναβαρίνο από τις ενωμένες συμμαχικές δυνάμεις, Γαλλίας, Αγγλίας, Ρωσίας (20 Οκτωβρίου 1827), υπήρξε γεγονός αποφασιστικής σημασίας για την ελληνική επανάσταση σε μια κρίσιμη για την επιβίωσή της στιγμή. Η επέμβαση των συμμαχών και η συνεχιζόμενη τουρκική αδιαλλαξία στο Ελληνικό Ζήτημα άνοιξε τον δρόμο για σημαντικές εξελίξεις, που οδήγησαν στην αναγνώριση αυτόνομου ελληνικού κράτους. Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα.

πετάνιοι εύλογα υπολόγιζαν το κόστος μιας αποτυχημένης επανάστασης, όπως εκείνη του 1770 στην Πελοπόννησο (τα λεγόμενα *Ορλοφικά*), έκριναν δε ότι ήταν απαραίτητη η προβολή της επανάστασης ως εξέγερσης συνηθισμένων νοικοκυραίων, όχι ριζοσπαστών που στρέφονταν κατά των νόμιμων ηγεμόνων τους.

Η εξέλιξη της Επανάστασης. Από την Πελοπόννησο είχαν αποσυρθεί ισχυρές τουρκικές στρατιωτικές δυνάμεις, που μεταφέρθηκαν στην Ήπειρο εναντίον του Αλή πασά των Ιωαννίνων, ο οποίος είχε επαναστατήσει εναντίον του σουλτάνου την άνοιξη του 1820. Η αποστασία του Αλή πασά αφενός προσέελκυσε την προσοχή της οθωμανικής κυβέρνησης και αφετέρου αποδέσμευσε τους αρματολούς της Στερεάς Ελλάδος, της Θεσσαλίας και της Ηπείρου. Αποδεσμεύτηκαν επίσης την ίδια εποχή οι κλέφτες και οι αρματολοί που υπηρετούσαν έως τότε σε μονάδες ατάκτων τις οποίες διατηρούσαν οι Άγγλοι στα Επτάνησα και τις οποίες διέλυσαν. Το διαθέσιμο αυτό εμπειροπόλεμο στρατιωτικό στοιχείο εντάχθηκε στα ελληνικά επαναστατικά στρατεύματα. Η απόσταση από το κέντρο της εξουσίας και της στρατιωτικής ισχύος, καθώς και η εθνική ομοιογένεια συνέβαλαν στην επικράτηση των επαναστατών στη νότια Ελλάδα. Αντιθέτως, η εγγύτητα της βόρειας Ελλάδας στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συνέβαλε στην αιματηρή καταστολή της επανάστασης εκεί. Την επανάσταση στη νότια Ελλάδα στερέωσαν οι πρώτες μεγάλες στρατιωτικές επιτυχίες των ελληνικών επαναστατικών στρατευμάτων, ιδίως στην Πελοπόννησο. Κορυφαία στιγμή της επανάστασης υπήρξε η ολοσχερής καταστροφή της μεγάλης στρατιάς του Μαχμούτ πασά Δράμαλη στα **Δερβενάκια** (26-28 Ιουλίου 1822) από τις ελληνικές δυνάμεις υπό την ηγεσία του Θ. Κολοκοτρώνη.

Την επανάσταση στερέωσαν και οι καταστροφές που προκάλεσαν οι Τούρκοι, στην προσπάθειά τους να κάψουν το ηθικό των Ελλήνων επα-

ναστατών. Μια τέτοια καταστροφή πρωτοφανούς αγριότητας υπήρξε η **καταστροφή της Χίου**, τον Απρίλιο του 1822, και η ανηλεής σφαγή των κατοίκων της. Με αφορμή άκαιρο κίνημα Σαμίων επαναστατών με αρχηγό τον **Λυκούργο Λογοθέτη**, που αποβιβάστηκαν στη Χίο και κατάργησαν τις οθωμανικές αρχές, ισχυρός στόλος των Τούρκων, με διοικητή τον Καρά Αλή, αποβίβασε πολυάριθμα στρατεύματα που επιδόθηκαν στη σφαγή των κατοίκων του άτυχου νησιού. Από τους 100.000 κατοίκους περί τους 30.000 σφαγιάστηκαν ή αιχμαλωτίστηκαν, ενώ οι υπόλοιποι διέφυγαν με ψαριανά πλοία πρόσφυγες σε διάφορα άλλα νησιά και στην επαναστατημένη νότια Ελλάδα. Το πλούσιο νησί παραδόθηκε στις φλόγες από τους Τούρκους, η αγριότητα των οποίων προξένησε αλγεινή εντύπωση σε όλο τον πολιτισμένο κόσμο της εποχής. Η σφαγή της Χίου ξεσήκωσε κύμα φιλελληνισμού σε όλο τον κόσμο.

Την καταστροφή της Χίου εκδικήθηκαν οι Ψαριανοί πυρπολητές του ελληνικού πολεμικού στόλου, τον Ιούνιο του 1822. Παρά την έλλειψη πόρων και την ασυμφωνία που κατέτρυχε τον ελληνικό στόλο, η μεγάλη πείρα στη θάλασσα, η τόλμη και η γενναιότητα των Ελλήνων πλοιάρχων και ναυτών έδωσαν τη δυνατότητα στους Έλληνες να κερδίσουν σημαντικές αναμετρήσεις στο Αιγαίο. Κορυφαία τέτοια επιτυχία υπήρξε η πυρπόληση, στις 6-7 Ιουνίου, στα στενά

Η μάχη στα Δερβενάκια, ένας θρίαμβος της τακτικής του κλεφτοπόλεμου και της στρατηγικής του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη

«Η αιφνίδια γενική επίθεση εξέπληξε τους Τούρκους. Ιδόντες ότι εκ των θάμνων, βράχων και ρευμάτων ανεπήδων πολεμιστοί, εκπέμποντες πυρ και σφαίρας φονικάς, απώλεσαν το θάρρος των και έφευγον αγεληδόν. Πολλοί μάλιστα εξ αυτών, χάριν σωτηρίας των, εγκατέλιπον τους ίππους, τας αποσκευάς των και τα υπό την επιμέλειαν αυτών φορτηγά ζώα. Και πάντες ειτρόπησαν περίφοβοι και μετά γοερών κραυγών προς το στενόν του Αγίου Σώστη, όπως σωθώσι δι' αυτού [...]. Εν τούτοις η δύναμις των εν τω Αγίω Σώστη Ελλήνων ήτο πολύ ολίγη και το πυρ αυτής φύσει ανεπαρκές, όπως εμποδίση την διόδον εις χιλιάδας εχθρών. Ο τουρκικός στρατός, απειροπληθήςων, δεν ωπισθοχώρει, αλλ' επί αιμάτων και πτωμάτων των αποτελούντων αυτόν ανδρών εξηκολούθει να διευθύνηται προς το στενόν, ως μυχμηκιά. Και η μάχη εξηκολούθει ούτω [...]. Τύχη όμως αγαθή, κατά την κρισιμωτάτην ώραν, επεφάνησαν ο Νικηταράς, ο Παπαφλέσσας και ο Υψηλάντης [...] μετά των υπ' αυτούς 750 ανδρών [...].»

Δημητρίου Κ. Βαρδουλιώτου, *Η καταστροφή του Δράμαλη*, εν Τριπόλει 1913, σ. 144-145.

Εζέν Ντελακρουά (Eugène Delacroix), «Η σφαγή της Χίου, 1824», Μουσείο Λούβρου, Παρίσι. Το γεγονός της σφαγής της Χίου (1822) συντάραξε τον φιλελληνικό κόσμο και ενέπνευσε πολλούς καλλιτέχνες. Εδώ η προβολή της ωμότητας και της ασχίμιας του πολέμου και της καταστροφής αποκτά διαστάσεις εθνικής έξαρσης, αλλά και διαμαρτυρίας με καθολικό περιεχόμενο.

Ο Λόρδος Μπάυρον (George Gordon, Lord Byron, 1788-1824), ένας από τους μεγαλύτερους ποιητές του ρομαντισμού, έζησε και πέθανε ως ένας ρομαντικός ήρωας στο πλευρό των Ελλήνων αγωνιστών του Μεσολογγίου (1824). Ο φιλελληνισμός του Μπάυρον, όπως και πολλών άλλων, ήταν μια αγωνιστική και δραματική έκφραση του ρομαντικού εθνικισμού, του κινήματος δηλαδή που συνδεόταν την εποχή εκείνη με τον αγώνα λαών, όπως οι Έλληνες, για την εθνική τους ελευθερία. Σημαντικό μέρος της ποίησης του Μπάυρον είναι εμπνευσμένο από την Ελλάδα και τα φιλελληνικά του αισθήματα (Τσαίλντ Χάρολντ, Δον Ζουάν, Κόρη των Αθηνών κ.ά.). Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα.

Η μάχη στο Διρό της Μάνης (Ιούνιος 1826)

● «[...] ο εχθρός αφού έκαμε την απόβασίν του εις Δηρό, αιφνιδίως ηπαρρησίασθη εις τα περίεξ χωρία [...] οι εντόπιοι όντες ανέτοιμοι κατά πρώτον εκυριεύθησαν από πανικόν φόβον, αλλ' επομένως ενθαρρυνθέντες έτρεξαν γέροντες, νέοι και γυναίκες, έως 700 τον αριθμόν (διότι οι πλείστοι αυτών ήσαν εις την θέσιν του Αλμυρού) και, αφού τους επολέμησαν έως δύο ώρας, τους έβαλαν εις αταξίαν και τους έφεραν κυνηγώντας έως το παραθαλάσσιον»

● «[...] ο μεν (επεχείρει) κολυμβών διά να διασωθή, ο δε διά να εμβαρκαρισθή εις τα λαντζόνια, αλλ' οι Σπαρτιάται, φοβούμενοι μήπως φύγη από τας χείρας των μία τοιαύτη λεία, ώρμησαν εκ τρίτου αποφασιστικώς, άλλους δε έπιασαν ζωντανούς και άλλους εσκότωσαν με τα ντουφέκια των, πλέοντες διά να σωθούν. Το δε παραδοξότερον είναι όπου μία ηρώισσα γυναίκα Σπαρτιάτισσα, πηδήσασα εις την θάλασσαν, άρπαξεν έναν Αλβανόν κολυμβώντα διά να διασωθή, από τον οποίον εξητούσεν ικανοποίηση διά τους καρπούς της τους οποίους της έκαυσαν [...]»

Αποσπάσματα από δύο ανακοινωθέντα των καπετάνιων της Μάνης.

Θ. Βρυζάκης, «Έξοδος του Μεσολογγίου», 1853, Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, Αθήνα. Η πτώση του Μεσολογγίου τον Απρίλιο του 1826 αποτέλεσε βαρύτατο πλήγμα για την ελληνική επανάσταση, ωστόσο η ηρωική έξοδος των πολιορκημένων τη νύχτα της 10ης προς την 11η Απριλίου, Κυριακή των Βαΐων, προκάλεσε αισθήματα θαυμασμού σε Έλληνες και Ευρωπαίους, που οδήγησαν σε έξαρση του φιλελληνικού ρεύματος.

του Τσεσμέ, απέναντι από τη Χίο, της ναυαρχίδας του οθωμανικού στόλου και 200 ναυτών, καθώς και του ίδιου του Καρά Αλή. Ο Ψαριανός πυρπολητής **Κωνσταντίνος Κανάρης**, ο οποίος πραγματοποίησε το παράτολμο εγχείρημα, δίκαια κέρδισε την ευγνωμοσύνη και τις καρδιές του πανελληνίου. Η φήμη του έφτασε σε όλο τον κόσμο, που παρακολουθούσε έκπληκτος τα κατορθώματα των Ελλήνων. Ο Κανάρης κατάφερε νέο πλήγμα εναντίον των Τούρκων, τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, όταν πυρπόλησε μεγάλο ιστιοφόρο του τουρκικού στόλου στα ανοιχτά της Τενέδου.

Στην ξηρά αξιομνημόνευτη αναμέτρηση υπήρξε το παράτολμο εγχείρημα του Σουλιώτη ήρωα **Μάρκου Μπότσαρη**, τον Αύγουστο του 1823. Εν μέσω διαφωνιών και ερίδων στο Μεσολόγγι, το οποίο απειλούσαν δύο στρατιές Αλβανών, αυτή του Ομέρ Βρυώνη και η δεύτερη με επικεφαλής τον Μουσταφά πασά, ο Μάρκος Μπότσαρης έφυγε από την πόλη με 1.250 άνδρες, εκ των οποίων 450 περίπου Σουλιώτες, και έσπευσε να συναντήσει τον στρατό του Μουσταφά. Τα ξημερώματα της 8ης προς την 9η Αυγούστου ο Μάρκος και οι Σουλιώτες του όρμησαν μέσα στο στρατόπεδο του Μουσταφά, στη θέση **Κεφαλόβρυσσο**, κοντά στο Καρπενήσι, και προκάλεσαν μεγάλη φθορά και σύγχυση, επειδή η ενδυμασία των Σουλιωτών ήταν παραπλήσια αυτής των στρατιωτών του Αλβανού πασά. Κατά τη διάρκεια της εφόδου των Σουλιωτών εχθρικό βόλι έπληξε τον Μάρκο Μπότσαρη, ο θάνατος του οποίου διαδόθηκε σαν αστραπή στο πανελλήνιο και στην Ευρώπη. Τον Μάρκο θρήνησαν όλοι οι Έλληνες και αυτοί ακόμη οι αντίπαλοί του, που αναγνώρισαν στο πρόσωπό του τον κατ' εξοχήν ήρωα της εποχής.

Το 1824 κλήθηκε από τον σουλτάνο, για να βοηθήσει τους Τούρκους, ο αιγυπτιακός στρατός, ο οποίος με επικεφαλής τον Ιμπραήμ πασά κατέκαψε την Κάσο και τα Ψαρά και προκάλεσε καταστροφές στην Κρήτη. Το 1825 ο Ιμπραήμ αποβιβάστηκε στην Πελοπόννησο και κυριολεκτικά την ερήμωσε. Το 1826 οι δυνάμεις του Ιμπραήμ ενώθηκαν με εκείνες του Μαχμούτ Ρεσίτ πασά Κιουταχή, που πολιορκούσε το Μεσολόγγι. Εκεί, στο Μεσολόγγι, στην πόλη που είχε δεχτεί τον μεγάλο Άγγλο φιλέλληνα **Λόρδο Μπάυρον** και είχε θρηνησει τον θάνατό του, είχαν στραμμένη την προσοχή τους το πανελλήνιο και όλη η συμπαθούσα Ευρώπη. Τον Απρίλιο του 1826 οι **Ελεύθεροι Πολιορκημένοι** του εθνικού ποιητή **Διονύσιου Σολωμού** πραγματοποίησαν ηρωική έξοδο, στην οποία χάθηκαν αμέτρητοι πολεμιστές, αλλά και γυναικόπαιδα. Η **έξοδος του Μεσολογγίου** (10/11 Απριλίου 1826) σήμανε και την αναζωπύρωση της φλόγας της επανάστασης.

Σημαντική επιτυχία της επανάστασης υπήρξε και η νίκη του **Γεωργίου Καραϊσκάκη** στην **Αράχοβα**, στην ομώνυμη μάχη (24 Νοεμβρίου 1826), στην οποία με τους Ρουμελιώτες, Σουλιώτες, Θεσσαλούς, Μακεδόνες και Μωραΐτες πολεμιστές του ο Καραϊσκάκης κατέστρεψε ολοσχερώς ισχυρό στράτευμα Αλβανών με επικεφαλής τον Μουστάμπεη.

Η πολιτική συγκρότηση των Ελλήνων. Στην Πελοπόννησο κυρίως, καθώς και στη Στερεά Ελλάδα και στα νησιά του Αιγαίου, είχαν σχηματιστεί «εφορίες», «σύγκλητοι», «καγκελαρίες» και «διευθυντήρια», τοπικά επαναστατικά συμβούλια δηλαδή, υπό τον άμεσο έλεγχο των τοπικών αρχόντων, των παλαιών προεστών ή καπετάνιων. Από τα συμβούλια αυτά προήλθαν οι αντιπρόσωποι στις τρεις πρώτες τοπικές γερουσίες, στην **«Πελοποννησιακή Γερούσια»**, τον **«Άρειο Πάγο»** της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας και

Ο Μ. Μπότσαρης υπήρξε μια από τις μεγαλύτερες μορφές της ελληνικής Επανάστασης. Ο πρωϊκός του θάνατος στη μάχη του Κεφαλόβρυσου (8-9 Αυγούστου 1823) προκάλεσε μεγάλη συγκίνηση στην Ελλάδα και στην Ευρώπη. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα.

Ο Γ. Καραϊσκάκης (1782-1827) υπήρξε ένας από τους επιφανέστερους αγωνιστές της ελληνικής επανάστασης. Η αριστοτεχνική στρατηγική του κατά τις μάχες της Αράχοβας (18-24 Νοεμβρίου 1826) οδήγησε σε μεγάλη νίκη των Ελλήνων και τον ανέδειξε σε ηγετική μορφή του Αγώνα. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα.

τη «*Γερουσία της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος*». Οι αντιπρόσωποι σε αυτές τις γερουσίες ήταν οι ίδιοι άρχοντες που είχαν σχηματίσει τα τοπικά συμβούλια, αυτοί δε οι άρχοντες εν συνεχεία υπήρξαν και οι αντιπρόσωποι στην Α΄ Εθνοσυνέλευση, καθώς και στις συνελεύσεις που ακολούθησαν.

Με την απαλλαγή λοιπόν από τους εκπροσώπους της οθωμανικής διοίκησης, υπήρξε ανάληψη της εξουσίας και της διοίκησης από τους άρχοντες εκείνους, είτε πολιτικούς είτε στρατιωτικούς, οι οποίοι ασκούσαν και στο παρελθόν εξουσία ως εντολοδόχοι της οθωμανικής κυβέρνησης. Παρατηρήθηκε, με άλλα λόγια, συνέχεια της προεπαναστατικής ελληνικής εξουσίας. Αυτή η συνέχεια ήταν μάλλον αναπόδραστη, για τον λόγο κυρίως ότι οι τοπικοί άρχοντες διέθεταν μεγάλη επιρροή και πλούτη, σε σύγκριση με τους νεήλυδες από την ελληνική Διασπορά, που έσπευσαν στην επαναστατημένη χώρα, με στόχο την απαλλαγή του τόπου όχι μόνο από την οθωμανική εξουσία, αλλά και από πολλούς Έλληνες άρχοντες που ασκούσαν εξουσία ως όργανα της οθωμανικής κυριαρχίας. Αυτοί οι φιλελεύθεροι νεήλυδες, έργο των οποίων υπήρξαν τα φιλελεύθερα συντάγματα του Αγώνα, μικρή συμμετοχή είχαν στον έλεγχο και την άσκηση της εξουσίας.

Προέκυψε τότε οξεία διαμάχη ανάμεσα στον Δημήτριο Υψηλάντη, αδελφό του Αλέξανδρου και πληρεξούσιό του στην επαναστατημένη Ελλάδα, και πολλούς Φιλικούς από το ένα μέρος και στους προκρίτους της Πελοποννήσου από το άλλο. Ο Υψηλάντης και οι περί αυτόν Φιλικοί, καθώς και οι στρατιωτικοί της περιοχής, με αρχηγό τον Κολοκοτρώνη, αμφισβητούσαν την εξουσία των προκρίτων και προσπαθούσαν να την περιορίσουν, υποστηρίζοντας την έμμεση εκλογή αντιπροσώπων από εκλεκτορικό σώμα των «εγκριτωτέρων» κάθε επαρχίας. Οι πρόκριτοι, αντιθέτως, υποστήριζαν πως οι αντιπρόσωποι στην εξουσία έπρεπε να εκλέγονται απευθείας από τον λαό, επειδή οι ίδιοι επηρέαζαν και ήλεγχαν τον λαό. Ο Υψηλάντης, οι Φιλικοί και οι «Πολεμικοί» της Πελοποννήσου επιδίωκαν να συγκεντρώσουν την εξουσία στα χέρια τους, ενώ οι πρόκριτοι προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να την διατηρήσουν, επικαλούμενοι τη δημοκρατική αρχή της ανάδειξης των αρχόντων διά της ψήφου του λαού. Οι πρώτοι ήταν γνωστοί ως «ολιγαρχικοί», οι δεύτεροι ως «δημοκρατικοί»! Φυσικά, οι όροι αυτοί δεν ανταποκρίνονταν στις αντίστοιχες επιδιώξεις των δύο παρατάξεων.

Στο τέλος του 1821 συγκλήθηκε Εθνοσυνέλευση στην Επίδαυρο και ψηφίστηκε, τον Ιανουάριο του επόμενου έτους, το πρώτο δημοκρατικό σύνταγμα της χώρας. Οι επαναστάτες ανέδειξαν τους αιρετούς τους άρχοντες, καθιερώνοντας έκτοτε την αρχή ότι η μόνη νόμιμη εξουσία είναι η αιρετή από τον λαό και επιβεβαιώνοντας την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας.

Αυτές οι αρχές που καθιερώθηκαν, από την αρχή ακόμη του αγώνα για την ελευθερία, αποτέλεσαν τη φιλελεύθερη κληρονομιά της επανάστασης στο ελληνικό κράτος που προήλθε από αυτήν. Η διεθνής κατάσταση ωστόσο και η ισχύς των ηγετικών ομάδων των Ελλήνων, οι οποίες είχαν αναπτυχθεί κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας του έθνους και στο πλαίσιο της εξουσίας του ξένου κυριάρχου, ενίσχυσαν τις συντηρητικές τάσεις στη διαμόρφωση της πολιτείας. Χωρίς τις φιλελεύθερες αρχές, η επανάσταση θα οδηγούσε ίσως στην ίδρυση μιας διάδοχης ηγεμονίας χωρίς την προοπτική ανάπτυξης των κοινοβουλευτικών και συνταγματικών θεσμών. Χωρίς τη συμβολή των συντηρητικών δυνάμεων του τόπου, ίσως αποδεικνυόταν ανέφικτη η ανεξαρτησία, αφού οι δυνάμεις αυτές ενέταξαν το υπό σύσταση εθνικό κράτος των Ελλήνων στο σύστημα ασφαλείας της εποχής, το οποίο ήλεγχαν οι μεγάλες δυνάμεις της παλινόρθωσης στην Ευρώπη.

Απόσπασμα από τη Διακήρυξη της Επιδαύρου (1821)

«Μετά μακράν δουλείαν ηναγκάσθημεν τέλος πάντων να λάβωμεν τα όπλα εις χείρας και να εκδικήσωμεν εαυτούς, και την Πατρίδα ημών, από μίαν τοιαύτην φρικτήν και ως προς την αρχήν αυτής άδικον τυραννίαν, ήτις ουδεμίαν άλλην είχεν ομοίαν, ή καν δυναμένην οπωσούν μετ' αυτής να παραβληθή δυνασταίαν.

Ο κατά των Τούρκων πόλεμος ημών, μακράν του να στηρίζεται εις αρχάς τινάς δημογωγικάς και στασιώδεις, ή ιδιωφελείς μέρους τινός του σύμπαντος Ελληνικού Έθνους σκοπούς, είναι πόλεμος εθνικός, πόλεμος Ιερός, πόλεμος του οποίου η μόνη αιτία είναι η ανάγκη των δικαίων της προσωπικής ημών ελευθερίας, της ιδιοκτησίας και της τιμής, τα οποία, ενώ τηνήμερον όλοι οι ευνοούμενοι και γειτονικοί λαοί της Ευρώπης τα χαίρουσιν, από ημάς μόνον η σκληρά και απαραδειγμάτιστος των Οθωμανών τυραννία επιροσπάθησε με βίαν ν' αφαιρέση και εντός του στήθους ημών να τα πνίξη [...].»

Πηγή: Βουλή των Ελλήνων, 180 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση, Αθήνα 2001.

Η επικράτηση της Επανάστασης στη νότια Ελλάδα διευκόλυνε τη λύση του «Ελληνικού Ζητήματος», επειδή η δημιουργία μικρού σε έκταση ελληνικού κράτους δεν προκαλούσε σοβαρό ακρωτηριασμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δημιουργήθηκαν ωστόσο οι προϋποθέσεις για να αναπτυχθεί η *Μεγάλη Ιδέα**, δηλαδή η εθνική πολιτική που αποσκοπούσε στην απελευθέρωση των ιστορικών ελληνικών χωρών και των τόπων γενικά όπου κατοικούσαν Έλληνες, οι οποίοι στο εξής ονομάστηκαν από την ελεύθερη ελληνική εστία *αλύτρωτοι Έλληνες*. Εν προκειμένω χρειάζεται να τονιστεί ότι με τη γενική εξέγερση στη νοτιοανατολική Ευρώπη η Φιλική Εταιρεία –όπως και ο πρωτομάρτυρας του έθνους Ρήγας Βελεστινλής στα τέλη του 18ου αιώνα– δεν αποσκοπούσε στην ίδρυση «Βαλκανικής Ομοσπονδίας» όλων των λαών της περιοχής, όπως εσφαλμένα υποστηρίζεται από ορισμένους. Μολονότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης κάλεσε στις επαναστατικές του προκηρύξεις όλους τους χριστιανούς της ευρύτερης περιοχής να ξεγερθούν εναντίον της οθωμανικής κυριαρχίας και μολονότι μέλη της Φιλικής Εταιρείας υπήρξαν και ορισμένοι Σέρβοι, Μαυροβούνιοι, Βούλγαροι, Μολδαβοί και Βλάχοι (της Βλαχίας), στόχος ήταν η ίδρυση ελεύθερης ελληνικής πολιτείας, στην οποία θα συμμετείχαν και όλοι οι άλλοι ετερόγλωσσοι χριστιανοί ως Έλληνες πολίτες.

Εξαρχής λοιπόν οι πραγματικότητες της νότιας Ελλάδας διευκόλυναν την ίδρυση ανεξάρτητου και ομοιογενούς εθνικού κράτους των Ελλήνων. Οι πολιτικές και κοινωνικές πραγματικότητες της ίδιας περιοχής συνέβαλαν επίσης στη διαμόρφωση του πολιτεύματος που εν τέλει επικράτησε. Η συγκρότηση πυρήνων επαναστατικής εξουσίας, ευθύς μετά την εκδήλωση των κατά τόπους επαναστατικών πράξεων, ακολούθησε υφιστάμενους πυρήνες εξουσίας των Ελλήνων, τους πυρήνες εξουσίας των προεστών, με πρωταρχικούς στόχους τον σχηματισμό και εξοπλισμό επαναστατικών ομάδων και τη συλλογή πόρων για την αποτελεσματική διεξαγωγή του πολέμου κατά των οθωμανικών στρατευμάτων. Η συνταγματική και αντιπροσωπευτική πολιτεία, όπως διατυπώθηκε επίσημα στο «*Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος*» (1822), αποτελούσε διακήρυξη και υπόσχεση μάλλον παρά πραγματικότητα.

Οι διαμάχες για τον έλεγχο της εξουσίας προκάλεσαν βίαιες **εμφύλιες συγκρούσεις** που είχαν δυσμενή αντίκτυπο στη διεξαγωγή του πολέμου. Οι εμφύλιες συγκρούσεις, και η συστηματική καταστροφή της Πελοποννήσου από τα αιγυπτιακά στρατεύματα του Ιμπραήμ πασά, το 1825, προκάλεσαν επίμονες εκκλήσεις από πολλές πλευρές, προκειμένου να σπεύσουν οι χριστιανικές δυνάμεις της Ευρώπης να βοηθήσουν τους Έλληνες επαναστάτες. Οι προσδοκίες των Ελλήνων για στήριξη του Αγώνα τους από τις μεγάλες δυνάμεις συντέλεσαν στη δημιουργία των πρώτων ελληνικών κομμάτων («γαλλικό», «αγγλικό», «ρωσικό»). Παράλληλα, η αγγλική κυβέρνηση ενθάρρυνε τραπεζικούς κύκλους, ώστε να χορηγήσουν δάνεια στις ελληνικές επαναστατικές κυβερνήσεις.

Η έκβαση της Επανάστασης. Η νέα χώρα της Ευρώπης δεν ήταν εύκολο να αποκτήσει, εν όψει της πολιτικής κατάστασης του τόπου και της διεθνούς συγκυρίας, πολίτευμα δημοκρατικό. Η Ελλάδα της εποχής απέκτησε πολίτευμα που ήταν εφικτό με τα τότε δεδομένα. Εφικτή ήταν και η λύση που εξασφαλίστηκε στο ζήτημα της ανεξαρτησίας και της εδαφικής έκτασης της νέας χώρας (*Πρωτόκολλο Ανεξαρτησίας*, 22 Ιανουαρίου/3 Φεβρουαρίου 1830). Η Ελλάδα υπήχθη σε καθεστώς εγγύησης της εδαφικής της ακεραιότητας, της εθνικής της ανεξαρτησίας και του μοναρχικού πολιτεύματος με το οποίο προικοδοτήθηκε από τις τρεις μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης με τα μεγαλύτερα συμφέροντα στην Εγγύς Ανατολή, τη Βρετανία, τη Γαλλία

Ιωάννης Καποδίστριας, ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδας (1828-1831). Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα.

Ο Όθων, δευτερότοκος γιος του βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου Α΄, αναγορεύθηκε βασιλιάς της Ελλάδας με τη συνθήκη της 7ης Μαΐου 1832. Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα.

Ιωάννης Καποδίστριας

Ο Ιωάννης Καποδίστριας (1776-1831) καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια της Κέρκυρας και σπούδασε στην Ιταλία. Από το 1800 έως το 1807 υπήρξε μέλος της κυβέρνησης της Ιονικής Πολιτείας. Από το 1809 έως το 1822 υπηρέτησε στο Υπουργείο Εξωτερικών του τσάρου, χωρίς να παύσει να είναι αφοσιωμένος στην Ελλάδα. Το 1822 όμως αποποιήθηκε τα υψηλά του καθήκοντα, όταν η ρωσική διπλωματία αποστασιοποιήθηκε από το ελληνικό ζήτημα, και ιδιώτευσε στην Ελβετία.

Στις 3 Μαρτίου 1827 εξελέγη από την Γ΄ Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας κυβερνήτης της Ελλάδας με επταετή θητεία. Στις 6 Ιανουαρίου 1828 αποβιβάστηκε στο Ναύπλιο και επιδόθηκε στην προσπάθεια δημιουργίας ενομούμενου κράτους. Ωστόσο, η οργάνωση του κράτους, στην κατάσταση που βρισκόταν τότε, δύσκολα θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς κάποια μορφή συγκεντρωτισμού. Τα αυστηρά μέτρα που έλαβε δυσαρέστησαν όχι μόνο τους προοδευτικούς αλλά και όσους είχαν ως τότε πρόνομια όπως π.χ. οι πρόκριτοι. Συνέπεια της αντιπαράθεσής του με τους πολιτικούς του αντιπάλους ήταν η δολοφονία του την 27η Σεπτεμβρίου 1831.

Στην εξωτερική πολιτική ο Καποδίστριας αγωνίστηκε με επιτυχία για την εξασφάλιση της ανεξαρτησίας της χώρας και για τη διεύρυνση των γεωγραφικών της συνόρων. Η συμβολή του Ι. Καποδίστρια στη δημιουργία και την οργάνωση του ελληνικού κράτους υπήρξε ανεκτίμητη.

και τη Ρωσία. Το καθεστώς αυτό της εγγύησης ισοδυναμούσε με ψιλή εποπτεία της χώρας και του μέλλοντός της από τις τρεις μεγάλες δυνάμεις και επέτρεπε παρεμβάσεις τους στην άσκηση της εθνικής της πολιτικής.

Η Ελλάδα περιορίστηκε από τις διεθνείς πράξεις που καθόρισαν την ίδρυσή της, το 1830 και το 1832, στη νότια ελληνική χερσόνησο, περιλάμβανε δε τη Στερεά Ελλάδα, την Πελοπόννησο και τις Κυκλάδες. Έμειναν εκτός του ελληνικού κράτους η Κρήτη, τα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα, τα νησιά του βόρειου και ανατολικού Αιγαίου, τα Δωδεκάνησα και οι βορείως των χερσαίων ελληνικών συνόρων ιστορικές ελληνικές χώρες, η Θεσσαλία, η Ήπειρος, η Μακεδονία και η Θράκη. Έμειναν επίσης εκτός ελληνικού κράτους και οι ακμαίες ελληνικές κοινότητες στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές και ασιατικές κτήσεις του Οθωμανού σουλτάνου. Η μικρή Ελλάδα της εποχής ήταν ο «αρραβώνας» του «περιούσιου λαού» με τον Κύριό του για τη μέλλουσα ολοκλήρωση της απελευθέρωσης όλων των Ελλήνων, σύμφωνα με μεταγενέστερη ευσεβή εθνική ευχή.

Το πολίτευμα των Ελλήνων διαμόρφωσαν εν τέλει οι «φυσικοί ηγέτες» του τόπου, οι πρόκριτοι, οι αρχιερείς και οι καπετάνιοι, με τη συνδρομή των «προκομμένων» του έθνους, των λογίων. Αυτοί ήταν τότε οι «πολιτικώς ενήλικες» και αυτοί ήλεγχαν την επαναστατική εξουσία, αυτοί στήριξαν την επανάσταση, χωρίς δε τη στήριξή τους μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο ότι η επανάσταση θα είχε καταρρεύσει. Ήταν το «παλαιόν σύστημα» των προεστών και των αρχιερέων. Συγκεντρωτικό και πατερναλιστικό, δυνάμει αντιπροσωπευτικό, ήταν το «σύστημα» που παρέλαβε ο Ιωάννης Καποδίστριας, όταν έφθασε στην Ελλάδα το 1828, ύστερα από πρόσκληση της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης και τη συναίνεση των μεγάλων δυνάμεων της Ευρώπης. Ο Καποδίστριας στο μικρό διάστημα της διακυβέρνησής του (δολοφονήθηκε στο Ναύπλιο το 1831) έθεσε τις βάσεις της οικονομίας, της δημόσιας διοίκησης και δικαιοσύνης, του στρατού και της εκπαίδευσης.

Προϊόν των καιρών και των πολιτικών συνθηκών που επικρατούσαν ήταν και η προικοδότηση της Ελλάδας με μοναρχικό πολίτευμα το 1832. Δεν ήταν το πολίτευμα αυτό αντίθετο προς την εκπεφρασμένη διά των αντιπροσώπων του βούληση του ελληνικού λαού αντίθετη προς αυτή τη βούληση ήταν η απουσία Συντάγματος. Ο πρώτος ηγεμόνας των Ελλήνων, ο Όθων, γιος του φιλέλληνα βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου των Βιτελσβάχων, έγινε δεκτός στην καθημαγμένη από

τον πόλεμο Ελλάδα, σύμφωνα με όλες τις διαθέσιμες μαρτυρίες, ως μεσοσίας, με ανακούφιση και ενθουσιασμό. Η ευτυχής κατάληξη του σκληρού δεκαετούς αγώνα για την ελευθερία και ο ρομαντισμός που είχε εισβάλει ορμητικός στην Ελλάδα επέτρεπαν στους Έλληνες του νέου βασιλείου εκδηλώσεις ανυπόκριτης χαράς και αισιοδοξίας για το μέλλον.

Πέτερ φον Ες (Peter von Hess, 1792- 1858), «Η άφιξη του βασιλιά Όθωνα στο Ναύπλιο», Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας, Αθήνα. Ο πρώτος βασιλιάς της Ελλάδας καταφθάνει στο Ναύπλιο στις 25 Ιανουαρίου/6 Φεβρουαρίου 1833. Ο ελληνικός λαός, ταλαιπωρημένος από την εμφύλια διαμάχη που είχε ξεσπάσει ύστερα από τη δολοφονία του Καποδίστρια, τον υποδέχεται με αισθήματα ενθουσιασμού και ανακούφισης.

Ερωτήσεις

1. Πού οφειλόταν η αρνητική στάση των Ευρωπαίων ηγετών απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση και πώς αντέδρασαν οι επαναστατημένοι Έλληνες στη στάση αυτή; Σε ποιον βαθμό έπεισαν, κατά τη γνώμη σας, τους Ευρωπαίους; Να συμβουλευτείτε και τα σχετικά παραθέματα.
2. Κατά τα έτη 1824 και 1825 αγγλικές τράπεζες χορήγησαν δάνεια στους επαναστατημένους Έλληνες, τα γνωστά ως «δάνεια της Ανεξαρτησίας». Παρά τους επαχθείς όρους των δανείων, η σύναψή τους θεωρείται μεγάλη επιτυχία για τους Έλληνες. Συμφωνείτε με τη θεώρηση αυτή; Αιτιολογήστε την άποψή σας.
3. Να περιγράψετε τις συνθήκες υπό τις οποίες διαμορφώθηκε και εξελίχθηκε το ελληνικό πολίτευμα από την έναρξη της επανάστασης έως την ανάρρηση του Όθωνα στον ελληνικό θρόνο.

Οι διαφορετικές εκτιμήσεις για τη Μεγάλη Ιδέα

«Μολονότι κατά την περίοδο της απολυταρχίας εμφανίστηκαν αμυδρότατα μόνο σημάδια κάποιας θεμελιακής διαφοράς γύρω από την εφαρμογή της Μεγάλης Ιδέας, το 1848 πλέον ο χαρακτήρας των κομμάτων καθοριζόταν από μια διευρυνόμενη διάσταση πάνω στο ζήτημα της Μεγάλης Ιδέας. Το ένα στρατόπεδο ήταν υπέρ της φιλικής συνύπαρξης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, της διοικητικής εδραίωσης του ελληνικού κράτους και της εσωτερικής ανάπτυξης των πλουτοπαραγωγικών πηγών, στοιχείων τα οποία θεωρούσε ασφαλείς προϋποθέσεις για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας στο μέλλον. Κατά τη γνώμη τους, οι σποραδικές προσπάθειες για υποκίνηση εξεγέρσεων στην Τουρκία προκαλούσαν απλώς την εχθρότητα της οθωμανικής κυβέρνησης, συνεπάγονταν σκληρά αντίποινα για τους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κρατούσαν την Ελλάδα σε αναταραχή. Το άλλο στρατόπεδο πίστευε ότι η μικρή εδαφική έκταση της Ελλάδας ήταν η αιτία της διοικητικής ανεπάρκειας και της μη βιωσιμότητας της οικονομίας. Συνηγορούσε για τη χρησιμοποίηση όλων των πόρων για τη συγκαλυμμένη υποστήριξη ένοπλων εξεγέρσεων, όπου και όποτε ήταν δυνατό. Με λίγα λόγια, επιθυμούσε να εκπληρώσει την εθνική αποστολή και ταυτόχρονα να επιλύσει τα εσωτερικά προβλήματα. Το να διατηρήσει κανείς φιλικές σχέσεις με την Τουρκία ήταν αδύνατο, έλεγαν, και το να περιμένει μια σαφώς ευνοϊκή διεθνή κατάσταση για να επιτευχθεί εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν τόσο ηττοπαθές όσο θα ήταν το 1821».

John. A. Petropoulos, Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σ. 632-633.

4. ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ (1830-1881)

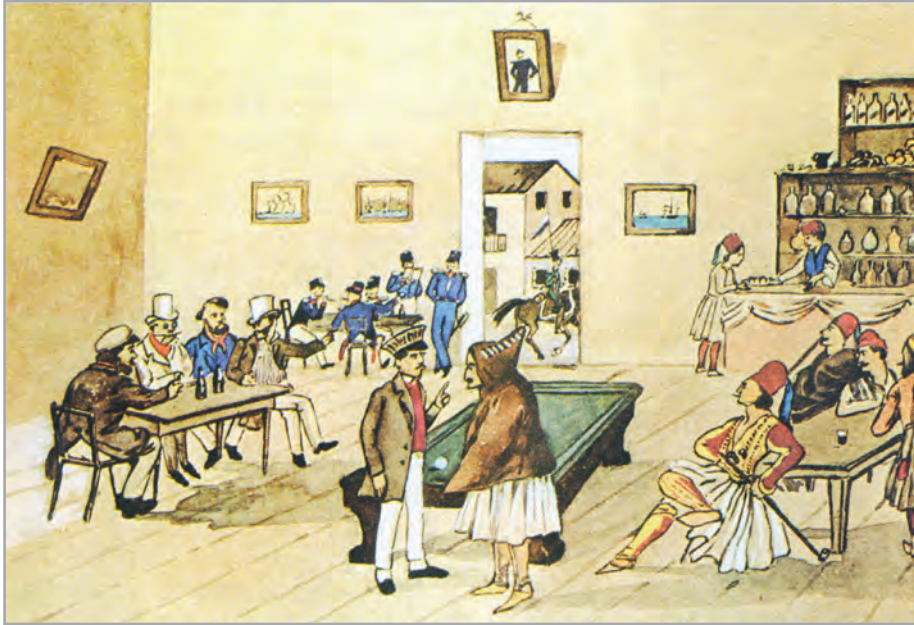
Η εδαφική επικράτεια και το πολίτευμα του νεοσύστατου κράτους. Το ελληνικό κράτος υπήρξε προϊόν του σκληρού πολέμου που διεξήγαγαν οι Έλληνες εναντίον των Οθωμανών Τούρκων, καθώς και του συγκερασμού των επιδιώξεων των τριών μεγάλων δυνάμεων της Ευρώπης, οι οποίες ανέλαβαν «εγγυήτριες» δυνάμεις* της ανεξαρτησίας, της εδαφικής ακεραιότητας και του μοναρχικού καθεστώτος της χώρας, δηλαδή της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας. Η έκταση του κράτους και το καθεστώς του υπήρξαν ζητήματα που καθόρισαν εν πολλοίς τόσο τις εσωτερικές εξελίξεις όσο και τις εξωτερικές σχέσεις για τα επόμενα πενήντα χρόνια. Η περιορισμένη εδαφική επικράτεια του νέου κράτους συνέβαλε στην ανάπτυξη της Μεγάλης Ιδέας και των αλυτρωτικών αγώνων του έθνους για την απελευθέρωση και των άλλων Ελλήνων. Το μοναρχικό καθεστώς προκάλεσε την ανάπτυξη φιλελεύθερου κινήματος για την προαγωγή των συνταγματικών και κοινοβουλευτικών θεσμών.

Ο αλυτρωτισμός. Το εθνικό όραμα της *Μεγάλης Ιδέας*, καθώς και ο *αλυτρωτισμός*, δηλαδή η εθνική πολιτική για την απελευθέρωση των αλύτρωτων ιστορικών ελληνικών τόπων και την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, δημιούργησαν ευρύτατη εθνική συναίνεση στο ζήτημα της απελευθέρωσης των ιστορικών ελληνικών τόπων. Υπήρξαν βεβαίως επικρίσεις για την άσκηση της αλυτρωτικής πολιτικής. Εκείνοι όμως που διαφωνούσαν –πολιτικοί, όπως ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ή δημοσιογράφοι, όπως ο Εμμανουήλ Ροΐδης– συνιστούσαν μειοψηφία, ενώ οι φωνές τους χάνονταν στον ορμαγδό που προκαλούσαν οι θιασώτες του αλυτρωτισμού.

Ο αλυτρωτισμός δέσποζε στον πολιτικό βίο της χώρας και επηρέαζε σοβαρά τα δημόσια πράγματα γενικώς, ήταν δε προϊόν της οργάνωσης του δημόσιου βίου της.

Οι πρώτες προσπάθειες συγκρότησης του κράτους. Η Ελλάδα του 1830 ήταν μια χώρα 750.000 κατοίκων, με κατεστραμμένες τις παραγωγικές της υποδομές από τον δεκαετή πόλεμο που είχε προηγηθεί. Ο εμπορικός στόλος των τριών ναυτικών νησιών, της Ύδρας, των Σπετσών και των Ψαρών, είχε υποστεί σοβαρότατες ζημιές. Οι περισσότεροι ελαιώνες είχαν καταστραφεί και τα εγγειοβελτιωτικά έργα είχαν παραμεληθεί, με συνέπεια οι χείμαρροι να παρασέρνουν τα εύφορα εδάφη. Οι συγκοινωνίες εκτελούνταν με δυσκολία, αφού είχαν αφανιστεί τα υποζύγια και είχαν καταστραφεί πολλές γέφυρες.

Ο Όθων έφερε μαζί του από τη Βαυαρία και τις άλλες γερμανικές χώρες πλήθος συμβούλων, επιστημόνων και καλλιτεχνών, για να οικοδομήσει τη νέα χώρα σύμφωνα με τα πρότυπα της εποχής, αλλά και του κλασικισμού που δέσποζε στις προτιμήσεις. Η νομοθεσία, η διοίκηση, η δημόσια εκπαίδευση, οι δημόσιες υπηρεσίες, η πολεοδομία της νέας πρωτεύουσας και τα μνημειακά κτίριά της μαρτυρούν αξιόλογο επιτελείο νομομαθών, οικονομολόγων, στρατιωτικών, αρχιτεκτόνων και καλλιτεχνών. Σε ορισμένους τομείς, κυρίως στη διοίκηση, πέτυχαν στο έργο τους. Σε άλλους τομείς, ιδίως στην οικονομία και στην ασφάλεια, δε φάνηκαν ανάλογα αποτελέσματα. Η ανεπάρκεια διαθέσιμων κεφαλαίων, η αδυναμία της χώρας να διανείμει τις εθνικές γαίες στους αγρότες, επειδή αυτές ήταν υποθηκευμένες για την εξυπηρέτηση των τοκοχρεολυσίων των εθνικών δανείων που είχαν συναφθεί κατά τον Αγώνα, η επιπολάζουσα ληστεία, την οποία συντηρούσαν η αλυτρωτική πολιτική και οι άτακτοι του Αγώνα από τους αλύτρωτους ιστορικούς τόπους που είχαν παραμείνει στην Ελλάδα, ο αναλφαβητισμός και η δεισιδαιμονία δεν επέτρεπαν στη χώρα να αναπτυχθεί.

Αθηναϊκό καφενείο των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους η πολιτική απασχολούσε τους περισσότερους Έλληνες, και τα καφενεία της πρωτεύουσας αποτελούσαν χώρο διεξαγωγής έντονων πολιτικών συζητήσεων. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα.

Ο προβληματισμός για το φαινόμενο της ληστείας

«Το 1855-1858, παράλληλα με τις αλλαγές στο σύστημα καταδιώξεως της ληστείας [..] παρατηρήθηκαν και οι πρώτες σοβαρές προσπάθειες μελέτης του προβλήματος της ληστείας από τις κρατικές υπηρεσίες. Την ίδια εποχή κυκλοφόρησαν δύο έργα με θέμα τη ληστεία στην Ελλάδα, "Ο Θάνατος Βλέκας" του Παύλου Καλλιγά στην "Πανδώρα" το 1855 και "Ο βασιλιάς των ορέων" του Edmond About το 1857 (κυκλοφόρησε σε ελληνική μετάφραση το 1858), εκδόσεις που υποδηλώνουν ασφαλώς και μια γενικότερη ανησυχία για το φαινόμενο της ληστείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Οι παράγοντες που προκάλεσαν αυτόν τον προβληματισμό ήταν αφενός η κορύφωση της ληστείας και αφετέρου η αδυναμία των αρχών να την καταπολεμήσουν αποτελεσματικά».

Ιωάννου Σ. Κολιόπουλου, *Περί λύχνων αφάς: Η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αι.)*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας 1994, σ. 217.

Η Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843. Τον αρχικό γενικό ενθουσιασμό για τον νεαρό ηγεμόνα από τη Βαυαρία σκίασε αργότερα η διάχυτη δυσαρέσκεια ορισμένων κύκλων, οι οποίοι έκριναν πως θίγονται τα συμφέροντά τους από την πολιτική της βασιλικής κυβέρνησης. Πολλοί από τους παλαιούς άρχοντες, οι οποίοι είχαν εν πολλοίς διατηρήσει ή και ενισχύσει την προεπαναστατική τους επιρροή και δύναμη κατά τη διάρκεια του Αγώνα, δεν έκρυβαν τη δυσαρέσκειά τους, διότι βρέθηκαν παραγκωνισμένοι από τα δημόσια πράγματα. Τα συντηρητικά αυτά στοιχεία συμμάχησαν κατά της απόλυτης μοναρχίας με φιλελεύθερους πολιτικούς και διανοούμενους, οι οποίοι δυσανασχετούσαν με την άρνηση του μονάρχη να πα-

Τη νύχτα της 2ας προς την 3η Σεπτεμβρίου 1843 επαναστατημένες μονάδες στρατού με αρχηγό τον διοικητή του ιππικού των Αθηνών, συναγματοάρχη Δημήτριο Καλλέργη, μαζί με πλήθος λαού περικυκλώνουν τα ανάκτορα και υποβάλλουν στον Όθωνα (διακρίνεται στο παράθυρο δεξιά) τα αιτήματα των επαναστατών για παραχώρηση Συντάγματος. Συλλογή Λάμπρου Ευταξία, Αθήνα.

Ο Γεώργιος Α΄: Ο Δανός πρίγκιπας Γεώργιος Γουλιέλμος επιλέχθηκε από τις προστάτιδες δυνάμεις, με τη συναίνεση της ελληνικής κυβέρνησης, ως ο νέος βασιλιάς των Ελλήνων (1863-1913).

**Το ιστορικό άρθρο του Χαρ. Τρικούπη «Τις πταίει;» (εφ. Καιροί, φ. 29-6-1874)
«ΤΙΣ ΠΤΑΙΕΙ;**

Αφ' ότου κατά το 1868 εγκαθιδρύθη η αρχή των κυβερνήσεων της μειοψηφίας, παν νέον βήμα της εξουσίας μαρτυρεί περί του σκοπού εις ον αύτη αποβλέπει: αψευδής δε απόδειξις του διενεργούμενου σχεδίου και αι άρτι διεξαχθείσαι βουλευτικά εκλογαί.

[...] Καλούνται εις την εξουσίαν κυβερνήσεις αποκρουόμεναι παρά της πλειοψηφίας του Έθνους, χορηγείται εις αυτάς η διάλυσις της Βουλής και συνέχεια παν μέσον επηρεασμού των συνειδήσεων του λαού και νοθεύσεως των εκλογών, και λέγομεν ύστερον ότι πταίει ο λαός διά την τωιαύτην κατάστασιν. Τι δύνανται ο λαός κατ' αυτής; Ουδέν άλλο ή να επαναστατήση αλλά τις ο δυνάμενος να κατακρίνη ευλόγως τον λαόν, διότι την επανάστασιν θεωρεί ως έσχατον καταφύγιον, και πριν ή προσέλθη εις αυτήν ζητεί να ίδη εξαντλούμενα όλα τα προληπτικά μέσα: Αν δεν πταίη ο λαός, πταίουν οι πολιτευόμενοι, λέγουσιν οι άλλοι, και η εξαχρείωσις αυτών ευθύνει το Έθνος, αφού ούτοι εις το Έθνος ανήκουσιν. Απαντώντες ότι η διαγωγή των πολιτευομένων θα ηθύνη το Έθνος, αν η Ελλάς αυτοδιοικείτο, αλλ' αφού διά της διαστροφής του Συντάγματος και της εικονικότητας της Βουλής κυβερνάται πράγματι η Ελλάς ως μοναρχία απόλυτος, επόμενον ήτο να καταστώσει και οι πολιτευόμενοι οποιούς διαπλάττει

ραχωρήσει Σύνταγμα. Συντηρητικοί κύκλοι της Εκκλησίας εξάλλου καλλιέργησαν στον λαό τη δυσαρέσκεια για την πράξη της ανακήρυξης του αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Ελλάδος* και τη διοικητική της αποδέσμευση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

Τα ετερόκλητα αυτά στοιχεία του δημόσιου βίου υποχρέωσαν τον Όθωνα, την 3η Σεπτεμβρίου 1843, διά της στρατιωτικής φρουράς της Αθήνας, να συγκαλέσει εθνοσυνέλευση και να παραχωρήσει Σύνταγμα. Ήταν η αφετηρία του κοινοβουλευτικού βίου της χώρας.

Με την επικράτηση της *Επανάστασης της 3ης Σεπτεμβρίου*, όπως αποκλήθηκε το στρατιωτικό αυτό κίνημα, επανήλθαν στα πράγματα οι παλαιοί άρχοντες, ενδεδυμένοι τον κοινοβουλευτικό μανδύα και πανίσχυροι. Δεν ήταν όμως τόσο ισχυροί απέναντι στον μονάρχη όσο απέναντι στον λαό, επειδή δεν υπήρχαν ακόμη οι προϋπο-

θέσεις για την ανάπτυξη σταθερών πολιτικών κομμάτων, που θα εξασφάλιζαν ομαλό πολιτειακό βίο και ουσιαστικό έλεγχο της βασιλικής εξουσίας. Το Σύνταγμα του 1844, ένα από τα πιο φιλελεύθερα Συντάγματα της εποχής, δεν κατοχύρωνε τη λαϊκή κυριαρχία, επειδή δεν υπήρχαν σταθεροί πολιτικοί σχηματισμοί, για να εξασφαλίσουν την άσκηση της εξουσίας από την πλειοψηφία του κοινοβουλίου.

Η κατοχύρωση της λαϊκής κυριαρχίας. Χρειάστηκε νέο Σύνταγμα, αυτό του 1864, ευθύς μετά την έλευση του νέου ηγεμόνα της χώρας, του Γεωργίου Α΄ των Γλυξβούργων* της Δανίας, κυρίως όμως χρειάστηκαν οι πολιτικοί αγώνες του πρώτου μεγάλου κοινοβουλευτικού άνδρα της χώρας, του Χαρίλαου Τρικούπη, ο οποίος υποχρέωσε τον Γεώργιο να αποδεχτεί επίσημα ότι θα έδινε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον αρχηγό του κόμματος που είχε τη «δεδηλωμένη εμπιστοσύνη» του κοινοβουλίου. Η αποδοχή της αρχής της *δεδηλωμένης** αφενός υποχρέωσε τον ανώτατο άρχοντα να σέβεται τη λαϊκή ετυμηγορία και συνεπώς τη λαϊκή κυριαρχία και αφετέρου συνέβαλε, σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, στην ανάπτυξη

Πίνακας κυριότερων εθνικών γεγονότων της πενηκονταετίας 1830-1881

22 Φεβρουαρίου 1841	Εξέγερση στην Κρήτη καταστέλλεται από τους Τούρκους.
1854-1856	Κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου πραγματοποιούνται και καταστέλλονται εξεγέρσεις κατά των Τούρκων σε Ήπειρο, Θεσσαλία, Μακεδονία. Κατοχή του Πειραιά από τον αγγλογαλλικό στόλο ως αντίποινα για την υποκίνηση των εξεγέρσεων.
23 Σεπτεμβρίου 1863	Η Ιόνιος Βουλή ψηφίζει την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα.
21 Μαΐου 1864	Υπογράφεται η επίσημη πράξη της Ένωσης της Επτανήσου .
1866-1869	Η Μεγάλη Κρητική Επανάσταση (8 Νοεμβρίου 1866 το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου).
1878	Η Κύπρος παραχωρείται από τον σουλτάνο με μυστικό πρωτόκολλο στην Αγγλία.
1881	Ενωμάτωση της Θεσσαλίας και μέρους της Ηπείρου στην Ελλάδα.

των εκλογικών πολιτικών σχηματισμών που διαχειρίζονταν έως τότε την εξουσία σε πολιτικά κόμματα με σταθερές αρχές και προγράμματα. Ανεξάρτητη και κοινοβουλευτική, η Ελλάδα της εποχής (1830-1881) κέρδιζε αργά, πολύ αργά, μια θέση στη χορεία των ανεξάρτητων εθνικών κρατών.

Το παλαιό καθεστώς των αρχόντων που είχε αναπτυχθεί στα χρόνια της ξένης κυριαρχίας και του Αγώνα έφθινε και μια νέα γενιά ανδρών έπαιρνε τη θέση τους. Το Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο (ιδρύθηκε το 1837) έδωσε στον τόπο μια εγχώρια πολιτική ηγεσία και διανόηση που μπορούσε να αναμετρηθεί επάξια με ηγεσίες ισχυρότερων και παλαιότερων χωρών. Στη διανόηση αυτής της εποχής ανήκει ο κορυφαίος εθνικός ιστοριογράφος **Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος**, ο οποίος υπήρξε από τους βασικότερους αρχιτέκτονες του σύγχρονου ελληνικού έθνους, θεμελιώνοντας την πολιτιστική συνέχεια του έθνους αυτού στον χώρο και τον χρόνο, με αδιάσειστο επιχείρημα την αδιάλειπτη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας και του πολιτισμού.

Το ολοκαύτωμα της Μονής Αρκαδίου (8 Νοεμβρίου 1866) υπήρξε κορυφαίο γεγονός της Κρητικής Επανάστασης του 1866-1869, που συγκίνησε τη διεθνή κοινή γνώμη. Στη μονή είχαν καταφύγει πολλά γυναικόπαιδα, τα οποία υπερασπίζονταν 250 αγωνιστές υπό την αρχηγία του Πελοποννήσιου ανθυπολοχαγού Ι. Δημακόπουλου και του ηγούμενου Γαβριήλ Μαρινάκη. Την 8η Νοεμβρίου, όταν Τουρκοαιγύπτιοι στρατιώτες κυρίευσαν το μοναστήρι, οι πολιορκημένοι ανατίναξαν την πυριτιδαποθήκη και τάφηκαν κάτω από τα ερείπια μαζί με πολλούς εκθρούς.

Ερωτήσεις

1. Να δώσετε τη σημασία του όρου «Μεγάλη Ιδέα» και να σχολιάσετε τη βαρύτητα του αλυτρωτισμού στην ελληνική πολιτική ζωή κατά την πρώτη πεντηκονταετία του ελεύθερου πολιτικού βίου των Ελλήνων. Να συμβουλευτείτε και το παράθεμα από το έργο του J. Πετροπουλος.
2. Το 1834 καταδικάστηκε σε θάνατο ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης ως συνωμότης κατά του βασιλιά. Αν και ο Όθων αμνήστευσε τελικά τον Κολοκοτρώνη, ο αντίκτυπος της δίκης στον ελληνικό λαό ήταν έντονος. Αναζητήστε περισσότερα στοιχεία για τη δίκη του Κολοκοτρώνη και για τη δυσφορία που προκλήθηκε στους αγωνιστές του 1821 από τον τρόπο με τον οποίο τους αντιμετώπισαν οι Βαυαροί.
3. Ποια ήταν «τα ετερόκλητα στοιχεία» που προκάλεσαν την Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 και σε ποιον βαθμό πέτυχε η επανάσταση αυτή τον εκσυγχρονισμό του ελληνικού πολιτικού βίου;
4. Να αιτιολογήσετε τον χαρακτηρισμό του Χαρίλαου Τρικούπη ως «πρώτου μεγάλου κοινοβουλευτικού άνδρα της χώρας» αξιοποιώντας και το απόσπασμα από το άρθρο του «Τις πταίει»:

αυτούς το νόθον καθεστώς. Όστις των πολιτευόμενων δεν ασπάζεται τα γινόμενα ουδέν άλλο δύναται να πράξη ή να παύση πολιτευόμενος, αφού κατά το παρ' ημίν καθεστώς ουδέν υφίσταται δι' αυτού στάδιον εννόμου και εντίμου ενεργείας. Οι πολιτευόμενοι είναι πλάσματα του επικρατούντος εν τη πολιτεία στοιχείου, το δε Έθνος ου μόνον δεν είναι το επικρατούν στοιχείον εν τη πολιτική, αλλ' εικονικήν μόνον έχει μετοχήν εις αυτήν».

«Περί Χ. Τρικούπη», Ανάλεκτα, τ. Α' (ΙΔ'), Αθήνα 1912, σ. 427-434.

5. ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΚΑΙ Ο ΚΡΙΜΑΪΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Το «Ανατολικό Ζήτημα» ως ιστορικός όρος. Ανατολικό Ζήτημα ονομάζεται το διεθνές ζήτημα που προκλήθηκε από τη βαθμιαία υποχώρηση της ισχύος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την πλήρωση του κενού που προέκυψε από αυτή την υποχώρηση στην Εγγύς Ανατολή και ιδίως στη Χερσόνησο του Αίμου. Η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας χρονολογείται από τον 17ο αιώνα, όταν τερματίστηκαν οι οθωμανικές κατακτήσεις και εκδηλώθηκαν προβλήματα στην οικονομία και στη διοίκηση της αχανούς αυτοκρατορίας. Η κατάκτηση της Κρήτης (1669) από τους Οθωμανούς Τούρκους ήταν η τελευταία μεγάλη επιτυχία τους, ενώ η αποτυχία της δεύτερης –και τελευταίας– πολιορκίας της Βιέννης (1683) σήμανε το τέρμα των επιτυχιών τους σε βάρος των Ευρωπαίων. Την ίδια εποχή στους Αψβούργους προστέθηκε νέος μεγάλος αντίπαλος των Οθωμανών Τούρκων, οι Ρώσοι.

Το Ανατολικό Ζήτημα κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Κατά τους αιώνες αυτούς άρχισε μια νέα φάση του Ανατολικού Ζητήματος: την προέλαση των Οθωμανών Τούρκων εναντίον της χριστιανικής Ευρώπης διαδέχτηκε η περίοδος των σχεδίων για την εκδίωξή τους από τη γηραιά ήπειρο και για τη διανομή των ευρωπαϊκών τους κτήσεων, ενώ η πρωτοβουλία για την υλοποίηση αυτών των σχεδίων ανήκε, όχι πλέον στην Ισπανία, τη Βενετία ή τον Πάπα, αλλά στην Αυστρία και τη Ρωσία. Επί Μεγάλης Αικατερίνης της Ρωσίας (βασίλευσε από το 1762 έως το 1796) καταβλήθηκε σοβαρή προσπάθεια από τη Ρωσία να εκδιωχθούν οι Οθωμανοί Τούρκοι από την Ευρώπη.

Η κατάληψη των Επτανήσων από τους Γάλλους το 1797 και η εκστρατεία του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο το 1798 αποτελούν την αφετηρία μιας νέας φάσης του Ανατολικού Ζητήματος. Η Πύλη κάλεσε τότε τους Ρώσους σε βοήθεια εναντίον των Γάλλων. Για πρώτη φορά ο ρωσικός πολεμικός στόλος πέρασε από τα Στενά του Βοσπόρου και των Δαρδανελλίων, το 1798, στο Αιγαίο, έπλευσε στο Ιόνιο και κατέλαβε τα Επτάνησα.

Οι εξελίξεις υπήρξαν στο εξής ραγδαίες. Οι Βρετανοί έσπευσαν αρωγοί της Πύλης στην Αίγυπτο, όπου ο βρετανικός στόλος καταναυμάχησε τον γαλλικό στο Αμπουκίρ (1798), και αποκατέστησαν την εξουσία του σουλτάνου στην Αίγυπτο.

Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1828-1829 άσκησε την απαιτούμενη πίεση στην Πύλη να αναγνωρίσει με τη **Συνθήκη Ειρήνης της Αδριανούπολης** (1829) την αυτονομία της Σερβίας. Την ίδια περίπου εποχή η Ελλάδα εξασφάλισε την ανεξαρτησία της (1830).

Το ζήτημα των Στενών. Την κυριότερη ανησυχία των Βρετανών ωστόσο προκαλούσε η διέλευση του ρωσικού στόλου από τα Στενά στη Μεσόγειο. Το ενδεχόμενο να καταλάβει η Ρωσία τη στρατηγική θέση των Στενών και να επιδιώξει τον έλεγχο της Ανατολικής Μεσογείου, απειλώντας έτσι τα συμφέροντα της Βρετανίας πρωτίστως, αλλά και της Γαλλίας, ήταν ο βασικός λόγος για τον οποίο απέκτησε η Οθωμανική Αυτοκρατορία τη σημασία αναχώματος και αναβλήθηκε επί αόριστον το ενδεχόμενο διαμελισμού της. Το ζήτημα των Στενών οξύνθηκε, όταν ο Μεχμέτ Αλή πασάς της Αιγύπτου ενεπλάκη σε πόλεμο με τον σουλτάνο και ο τελευταίος ζήτησε τη βοήθεια της Ρωσίας εναντίον του.

Στις αρχές του 1833 ο ρωσικός στόλος κατέπλευσε και αγκυροβόλησε στον Κεράτιο Κόλπο. Η ισχυρή παρουσία των Ρώσων στον Βόσπορο οδήγησε τον σουλτάνο και τον Αιγύπτιο πασά στη σύναψη της **Συνθήκης Ειρήνης της Κιουτάχειας** (4 Μαΐου 1833). Ο ρωσικός στόλος εγκατέλειψε τον Βόσπορο, αφού όμως υπογράφηκε προηγουμένως μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η **Συνθήκη του Χουνκιάρ Ισκελεσί** (8 Ιουλίου 1833).

Με τη συνθήκη αυτή αφενός καθίστατο ο Εύξεινος Πόντος κλειστή και ασφαλής θάλασσα της Ρωσίας, αφετέρου αναγνωριζόταν σιωπηρώς στη Ρωσία το δικαίωμα εξόδου των πολεμικών σκαφών της στο Αιγαίο.

Νέος γύρος ένοπλης αναμέτρησης μεταξύ του σουλτάνου Μαχμούτ Β΄ και του Μεχμέτ Αλή πασά (1839) κατέληξε με τη **Σύμβαση των Στενών** (13 Ιουλίου 1841), την οποία υπέγραψαν οι πέντε μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης στο Λονδίνο. Με τη σύμβαση αυτή τερματίστηκε η προνομιακή θέση της Ρωσίας στο ζήτημα των Στενών, που της εξασφάλιζε η Συνθήκη του Χουνκιάρ Ισκελεσί. Ήταν η πρώτη συνθήκη των ευρωπαϊκών μεγάλων δυνάμεων στην οποία μετείχε και η Πύλη.

Νέα παρέμβαση της Ρωσίας στα ζητήματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σημειώθηκε το 1850, με αφορμή έριδα μεταξύ ορθόδοξων και καθολικών μοναχών για την κατοχή των ιερών προσκυνημάτων των Αγίων Τόπων. Υποστηρικτής των ορθόδοξων μοναχών προβλήθηκε ο Ρώσος αυτοκράτορας Νικόλαος Α΄, ενώ των καθολικών ο Γάλλος αυτοκράτορας Ναπολέων Γ΄. Η Πύλη ενέδωσε στην αρχή στις πιέσεις του Γάλλου αυτοκράτορα, αλλά υπό την πίεση του Ρώσου τσάρου αθέτησε τις υποσχέσεις της προς τους καθολικούς. Εκατέρωθεν πιέσεις στον σουλτάνο Αβδούλ Μετζίτ είχαν ως αποτέλεσμα την πρόκληση έκρυθμης κατάστασης. Η Ρωσία, ιδιαίτερα, απαιτούσε από τον σουλτάνο να της αναγνωρίσει το δικαίωμα προστασίας των ορθόδοξων που απέρρευε, κατά τη δική της ερμηνεία, από τη *Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή* (1774).

Ο Κριμαϊκός Πόλεμος. Η ικανοποίηση αυτής της απαίτησης της Ρωσίας, δεδομένου ότι οι ορθόδοξοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ανέρχονταν σε μερικά εκατομμύρια κατοίκων, ισοδυναμούσε με απαίτηση για συγκυριαρχία του Ρώσου αυτοκράτορα με τον σουλτάνο. Με την ενθάρρυνση της Γαλλίας κυρίως, αλλά και της Βρετανίας, η Πύλη αρνήθηκε να ικανοποιήσει αυτή την αξίωση της Ρωσίας, με συνέπεια τον Μάιο του 1853 να εισέλθουν τα ρωσικά στρατεύματα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, χωρίς την κήρυξη πολέμου εναντίον της Πύλης.

Ο πόλεμος άρχισε, αφού πρώτα υπέγραψαν συνθήκη συμμαχίας με την Πύλη, τον Μάρτιο του 1854, η Βρετανία και η Γαλλία. Ήταν ο Κριμαϊκός Πόλεμος, ο οποίος διεξήχθη στη Χερσόνησο της Κριμαίας, στη νότια Ρωσία, όπου οι Ρώσοι αντιμετώπισαν τις στρατιωτικές και ναυτικές δυνάμεις της Βρετανίας και της Γαλλίας.

Την έκρηξη του πολέμου συνόδευσαν εκκλήσεις των Ρώσων προς τους ορθόδοξους λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να εκδιώξουν τους Οθωμανούς από την Ευρώπη. Οι εκκλήσεις αυτές είχαν απήχηση και παρατηρή-

Οι επιπτώσεις του Κριμαϊκού Πολέμου στην ελληνική πολιτική αντίληψη

«Ο Κριμαϊκός Πόλεμος ήταν η αποφασιστική καμπή για τη γνωριμία του ελληνικού έθνους με τα γειτονικά του, γιατί απέδειξε μ' έναν τρόπο που δεν χωρούσε διάψευση ότι τα συμφέροντα των υποδούλων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν ήταν εκείνα που θεωρούσε δεδομένα η φιλοπόλεμη μερίδα στην Ελλάδα, αφού τίποτε το αντίστοιχο με την κινητοποίηση του Αγώνα δεν σημειώθηκε το 1854. Επιπλέον ο φιλορωσισμός δέχεται βαρύ πλήγμα. Στο εξής δεν παύει βέβαια να συνδέεται αόριστα με την προοπτική της γενικής απελευθέρωσης της Ανατολής, η ήδη υποτυπώδης όμως επιχειρηματολογία του στερείται οριστικά τη δυνατότητα εμπλουτισμού ή ανανέωσής της, κι αυτό σε αντίθεση με τον αντιρωσισμό, για τον οποίο αρχίζει περίοδος σταθερής ανόδου. Ο θρίαμβος της αγγλικής πολιτικής στην Ελλάδα αφήνει στον αντιρωσισμό ένα πεδίο τελείως ελεύθερο, ενώ η σύμπτωση της έγερσης βουλγαρικού ζητήματος αμέσως μετά τον Κριμαϊκό δίνει την απαραίτητη αφορμή για την αμετάκλητη πλέον μετατροπή του αντιρωσισμού σε αντιλαβισμό».

Έλλη Σκοπετέα, Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα (1830-1880), Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 331.

Χάρτης επιχειρήσεων του Κριμαϊκού Πολέμου.

Η επανάσταση του 1854

«Η επανάσταση του 1854 ξέσπασε με την ευκαιρία του Κριμαϊκού Πολέμου κατά τα μέσα του Ιανουαρίου, πρώτα στην Ήπειρο (Ραδοβίτσι), με αφορμή τη φορολογική καταπίεση, και σχεδόν ταυτόχρονα στη Θεσσαλία (Άγραφα). Από την πρώτη στιγμή οι βασιλείς, η ελληνική κυβέρνηση, ο Τύπος και πολλές προσωπικότητες ενίσχυσαν την επανάσταση ηθικά και υλικά, ενώ οι περισσότεροι από τους επιζώντες αγωνιστές του 1821, πολλοί αξιωματικοί του ελληνικού στρατού και πλήθος εθελοντών από όλη την Ελλάδα έσπευσαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους, εξορμώντας από πόλεις της Αιτωλοακαρνανίας και από τη Λαμία, όπου και γινόταν συγκέντρωση του πολεμικού υλικού [...].

Παρά την εξάπλωση όμως της επαναστάσεως και τις πρώτες επιτυχίες της, δεν έγινε δυνατόν να επιτευχθούν οι βασικοί στόχοι των επαναστατών, οι καταλήψεις δηλαδή των στρατιωτικών κέντρων του εχθρού. Και τούτο γιατί η Πύλη από τον Φεβρουάριο είχε αρχίσει να ενισχύει τα κέντρα αυτά με ισχυρές δυνάμεις [...]. Αλλά αυτό που καθόρισε την τύχη της επαναστάσεως ήταν προπαντός η στάση της Αγγλίας και της Γαλλίας, που πήραν ανεπιφύλακτα το μέρος των Τούρκων, τους βοήθησαν πολλαπλά, ανέπτυξαν έντονη διπλωματική δράση για την καταστολή της και έφθασαν ως τον ναυτικό αποκλεισμό και την κατοχή του Πειραιά. Έτσι αναγκάστηκε η ελληνική κυβέρνηση να σταματήσει τη βοήθεια που χορηγούσε ανεπίσημα στους επαναστάτες και να διατάξει την αποχώρηση των Ελλήνων αξιωματικών».

Στέφανος Παπαδόπουλος, «Ο Κριμαϊκός πόλεμος και ο Ελληνοισμός», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 163.

Στη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου οι συνθήκες αντιμετώπισης των τραυματιών και από τις δύο πλευρές ήταν άθλιες. Μέσα σε αυτή την απάνθρωπη κατάσταση, αναδείχθηκε η ηρωική μορφή της Αγγλίδας νοσοκόμας Φλόρενς Νάιτινγκεϊλ (Florence Nightingale, 1820-1910), η οποία ανέλαβε με αυταπάρνηση να οργανώσει την περίθαλψη των Άγγλων τραυματιών και ασθενών.

θηκαν επαναστατικές ζυμώσεις. Στην Ελλάδα υπήρξε σαφής προσανατολισμός της κοινής γνώμης υπέρ της Ρωσίας και υποκινήθηκαν εξεγέρσεις στη Θεσσαλία, στην Ήπειρο και στη Χαλκιδική. Ωστόσο, η Βρετανία και η Γαλλία εξανάγκασαν τον Όθωνα να αποπέμψει τη φιλορωσική κυβέρνηση της Ελλάδας και να διορίσει φιλοδυτική κυβέρνηση, καθώς και να ανακαλέσει τους Έλληνες αξιωματικούς που είχαν περάσει επικεφαλής ανταρτών στη Θεσσαλία, στην Ήπειρο και στη Μακεδονία.

Η Συνθήκη Ειρήνης των Παρισίων. Τον Σεπτέμβριο του 1855 οι Βρετανοί και οι Γάλλοι εκπόρθησαν τη Σεβαστούπολη. Οι εχθροπραξίες τερματίστηκαν τον Ιανουάριο του 1856, ενώ τον Μάρτιο του ίδιου έτους υπογράφηκε η **Συνθήκη Ειρήνης των Παρισίων** (30 Μαρτίου 1856). Με τη συνθήκη αυτή η Πύλη εξασφάλισε το δικαίωμα συμμετοχής της στο σύστημα ασφάλειας των μεγάλων δυνάμεων της Ευρώπης (Concert of Europe), ο Εύξεινος Πόντος κατέστη ουδέτερη θάλασσα, απαλλαγμένη από πολεμικά σκάφη, οι εκβολές του Δούναβη δόθηκαν και πάλι στην Πύλη και επιβεβαιώθηκε η αυτονομία των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών υπό την προστασία των μεγάλων δυνάμεων. Ο σουλτάνος είχε ήδη εκδώσει, στις 18 Φεβρουαρίου 1856, το περίφημο αυτοκρατορικό διάταγμα «**Χάτι Χουμαγιούν**»*, με το οποίο υποσχόταν πλήρη ισότητα των υπηκόων του ανεξαρτήτως θρησκευάτος ή καταγωγής. Με το διάταγμα αυτό εγκαινιάστηκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η περίοδος του **Τανζιμάτ*** (μεταρρυθμίσεων). Ο Κριμαϊκός Πόλεμος, ο οποίος έληξε με την ήττα και την ταπείνωση της Ρωσίας, συνέβαλε στην αποδοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη λέσχη των μεγάλων δυνάμεων της Ευρώπης, υπό την προστασία της Βρετανίας.

Ερωτήσεις

1. Τι σημαίνει ο όρος «Ανατολικό Ζήτημα»; Γιατί η κατάληψη των Επτανήσων από τους Γάλλους το 1797 θεωρείται η αφετηρία μιας νέας φάσης του Ανατολικού Ζητήματος;
2. Να αναπτύξετε τη στρατηγική σημασία των Στενών και να αναφέρετε τις ευρωπαϊκές συνθήκες που συνδέονται με αυτήν.
3. Ποια υπήρξε η σημασία της Συνθήκης των Παρισίων για τη διεθνή θέση της Τουρκίας;
4. Ποιες οι συνέπειες του Κριμαϊκού Πολέμου για την Ελλάδα; Συμβουλευτείτε και τα παραθέματα.

6. Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Από την προβιομηχανική στη βιομηχανική εποχή. Η οικονομία της Ευρώπης στις αρχές του 19ου αιώνα ήταν κατά βάση αγροτική. Τα περισσότερα προϊόντα του δευτερογενούς τομέα παραγωγής συνέχιζαν να παράγονται σε μικρά εργαστήρια ή στα σπίτια των τεχνιτών. Τα περισσότερα οικιστικά σύνολα ήταν μικρά, τόποι ανταλλαγής ως επί το πλείστον των καρπών της γης και των προϊόντων της βιοτεχνίας, όταν δεν ήταν διοικητικά κέντρα. Διάσπαρτες ωστόσο στον –παραδοσιακό, μάλλον– προβιομηχανικό ευρωπαϊκό κόσμο ήταν ορισμένες παραγωγικές μονάδες, γνωστές έκτοτε ως βιομηχανικές. Οι περισσότερες βρίσκονταν στην Αγγλία και λιγότερες στην ηπειρωτική Ευρώπη. Αυτές οι βιομηχανικές μονάδες συνιστούσαν την αφετηρία ενός νέου παραγωγικού συστήματος, του εργοστασιακού συστήματος.

Τρία ήταν τα βασικά γνωρίσματα αυτού του νέου συστήματος: α) η υποκατάσταση του ανθρώπου σε πολλούς τομείς της παραγωγικής διαδικασίας από τη μηχανή· β) η αντικατάσταση των παραδοσιακών πηγών ενέργειας (υδατόπτωση, αιολική ενέργεια κ.ά.) από νέες, ιδιαίτερα τον γαιάνθρακα· γ) η χρήση νέων και άφθονων πρώτων υλών, ιδιαίτερα ανόργανων. Πρόκειται βέβαια για τα βασικά χαρακτηριστικά του ιστορικού φαινομένου που ονομάστηκε Βιομηχανική Επανάσταση και που εκδηλώθηκε πρώτα στην Αγγλία.

Διάφορες εφευρέσεις και τεχνολογικά επιτεύγματα –στην Αγγλία στην αρχή και στη συνέχεια σε πολλές χώρες της Ευρώπης και στις ΗΠΑ– είχαν ως αποτέλεσμα να αυξηθούν κατακόρυφα η παραγωγικότητα και το κατά κεφαλήν εισόδημα του ανθρώπου. Επρόκειτο μάλιστα για αύξηση μεγεθών και για γενικότερη ανάπτυξη που αποδείχτηκαν εξελίξεις με δική τους νομοτέλεια, σχεδόν ανεξέλεγκτες. Για πρώτη φορά στην ιστορία του ανθρώπου η οικονομική ανάπτυξη υπήρξε τέτοια, ώστε, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των επιστημών και της τεχνολογίας, να προκαλεί πρόσθετες επενδυτικές ανάγκες, να δημιουργεί πλεόνασμα προς επένδυση και τις προϋποθέσεις για νέους ρυθμούς παραγωγής και ανάπτυξης, οι οποίοι εξουδετέρωναν τους παράγοντες εκείνους που ήλεγχαν την αύξηση του πληθυσμού. Η Βιομηχανική Επανάσταση δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη θεαματική αύξηση του πληθυσμού της Ευρώπης και του κόσμου γενικότερα. Δραματικές αλλαγές και διαφοροποιήσεις προκλήθηκαν επίσης στον συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ των βιομηχανικών ευρωπαϊκών χωρών αφενός και μεταξύ της Ευρώπης ως συνόλου και του υπόλοιπου κόσμου αφετέρου, καθώς και στις σχέσεις των διάφορων κοινωνικών τάξεων σε κάθε χώρα.

Η Βιομηχανική Επανάσταση στην Αγγλία. Ο λόγος για τον οποίο οι επαναστατικές αλλαγές στην τεχνολογία και στην οργάνωση της βιομηχανικής παραγωγής συνέβησαν πρώτα στην Αγγλία είναι ότι εκεί υπήρχαν οι κατάλληλες συνθήκες. Στην Αγγλία στον τομέα της κλωστοϋφαντουργίας, όπου συντελέστηκε πρώτα η εκβιομηχάνιση της παραγωγής, παρουσιάστηκαν, στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, μεγάλη αύξηση της ζήτησης βαμβακερών υφασμάτων και ταυτόχρονα αδυναμία των παραγωγών και των εμπόρων να ικανοποιήσουν αυτή τη ζήτηση. Τεχνολογικά επιτεύγματα ωστόσο έδωσαν τη δυνατότητα μεγάλης αύξησης της παραγωγής κλωστών και υφασμάτων. Τη μηχανική ανέμη, την «κλώστρια

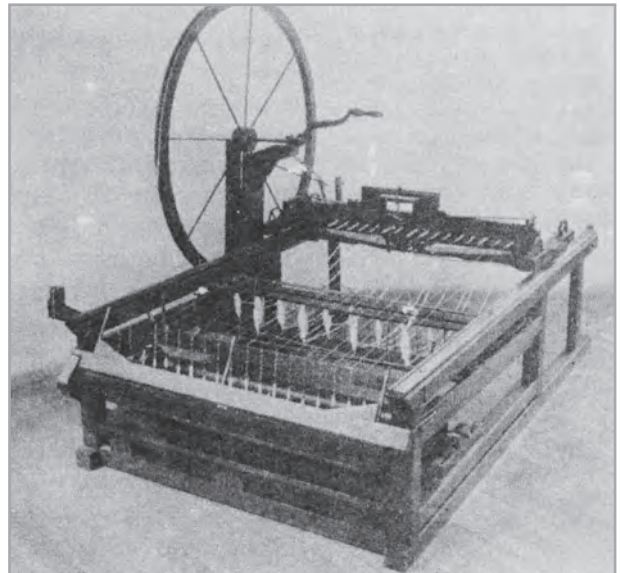
Η παιδική εργασία κατά τον 19ο αιώνα

“Ανάμεσα στα παιδιά που απασχολούνται στα ορυχεία της Αγγλίας υπάρχουν πάντα και παντού μερικά που είναι μικρότερα από έξι ετών. Τα παιδιά μπαίνουν συνήθως στα ορυχεία στις τέσσερις το πρωί μαζί με τους άντρες και μένουν εκεί έντεκα με δώδεκα ώρες.

Αυτά τα δυστυχισμένα πλάσματα στερούνται τον καθαρό αέρα, είναι κακοντυμένα και έχουν κακή διατροφή. Χλωμά πρόσωπα, κοκκινισμένα μάτια, πρησμένα κορμιά, βαθουλωμένα μάγουλα, δερματικά εξανθήματα και άσθμα τα διακρίνουν από πλευράς υγείας από άλλα παιδιά της ίδιας κοινωνικής τάξης”.

Lein Weissensteiner, *Zeitbilder. Geschichte und Sozialkunde 7* [=Εικόνες Εποχών. Ιστορία και Κοινωνιολογία 7], Βιέννη 1988.

Κλωστική μηχανή του Χάργκρεϊβς (Hargreaves), «κλώστρια Τζέννη».

Το γυναικείο κίνημα

Η βιομηχανική κοινωνία στην Ευρώπη και την Αμερική χαρακτηρίστηκε από μια έξαρση των λεγόμενων φεμινιστικών κινημάτων. Τα κινήματα αυτά απαιτούσαν τα ίδια δικαιώματα για τις γυναίκες και τους άνδρες. Υποστήριζαν ότι οι γυναίκες καταπιέζονταν από τους άνδρες και ότι αυτή η καταπίεση έπρεπε να σταματήσει. Το πρώτο σημαντικό φεμινιστικό φυλλάδιο ήταν "Η διεκδίκηση των δικαιωμάτων των γυναικών" (1792), το οποίο ανέφερε ότι οι γυναίκες δεν υπήρχαν απλώς για την ανατροφή των παιδιών και για την ευχαρίστηση των ανδρών, αλλά έπρεπε να έχουν τις ίδιες ευκαιρίες με τους άνδρες στην εκπαίδευση, στην εργασία και την πολιτική. Η Elizabeth Cady Stanton συγκάλεσε την πρώτη Συνέλευση για τα Δικαιώματα των Γυναικών στη Νέα Υόρκη, το 1848, για να διακηρύξει μια λίστα δικαιωμάτων για τις γυναίκες. Η Συνέλευση αυτή έδωσε το έναυσμα για το κίνημα που ονομάστηκε "Εθνική Ένωση για το Δικαίωμα ψήφου των Γυναικών" (1869). Στη Βρετανία οι λεγόμενες "σουφραζέτες" προκάλεσαν αναταραχές συχνά με βίαιο τρόπο, για να διεκδικήσουν την ψήφο για τις γυναίκες. Παράλληλα, οι φεμινίστριες συνέβαλαν σημαντικά στην ανάπτυξη κινήματων κατά του αλκοολισμού και υπέρ της ποσοαπαγόρευσης στις ΗΠΑ. Ωστόσο, έξω από τις ΗΠΑ και τη Βρετανία, στις Κάτω Χώρες και τη Σκανδιναβία τα φεμινιστικά κινήματα είχαν μικρή επιρροή πριν από το 1945.

Το συνδικαλιστικό κίνημα

«Η οργάνωση των συνδικάτων υπήρξε στόχος των αγωνιζόμενων εργατών από τις αρχές του 19ου αιώνα. Ανάμεσα στις πρώτες εργατικές κινητοποιήσεις του αιώνα συμπεριλαμβάνονταν εκείνες οι συχνά βίαιες εξεγέρσεις που οργανώθηκαν αρχικά στην Αγγλία και αργότερα στην ηπειρωτική

Ο Τζέιμς Βατ (James Watt, 1736-1819) κατασκεύασε την πρώτη ατμοκίνητη μηχανή, που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σε πολλές εφαρμογές, δίνοντας το έναυσμα για πολλές καινοτομίες, κυρίως στον χώρο της βιομηχανικής παραγωγής.

Ο μηχανικός Τζορτζ Στίβενσον (George Stephenson, 1781-1848) κατασκεύασε την πρώτη ατμάμαξα το 1821 για μεταφορά επιβατών και αγαθών, ενώ το 1825 με τη βελτιωμένη ατμομηχανή Ρόκετ έπεισε τους διευθυντές των σιδηροδρόμων Στόκτον-Ντάρλιγκτον να χρησιμοποιήσουν ατμό αντί για τα άλογα. Λίγο αργότερα κατασκεύασε την πρώτη τακτική σιδηροδρομική γραμμή, που συνέδεε τις βιομηχανικές πόλεις Μάντσεστερ και Λίβερπουλ. Για πρώτη φορά έγινε δυνατή η χερσαία μετακίνηση με ταχύτητα πάνω από 40 χιλιόμετρα την ώρα.

σε βάθος που επέτρεπε την εξόρυξή του με τα μέσα της εποχής. Στην Αγγλία επίσης είχαν ατονήσει οι μεσαιωνικές συντεχνίες, σε βαθμό που να μην προβάλλουν προσκόμματα στην ανεξέλεγκτη παραγωγή προϊόντων. Τέλος, η Αγγλία διέθετε ανεπτυγμένο πιστωτικό σύστημα*, αλλά και νομοθεσία που ευνοούσε την απρόσκοπτη λειτουργία της αγοράς. Η εκβιομηχάνιση του δευτερογενούς τομέα παραγωγής στην Αγγλία συντελέστηκε από τον ιδιωτικό τομέα, σε καθεστώς ακώλυτης λειτουργίας της αγοράς.

Η εξάπλωση της Βιομηχανικής Επανάστασης στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ. Το οικονομικό άλμα της Αγγλίας υποχρέωσε και τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες να στραφούν προς την ίδια αναπτυξιακή κατεύθυνση, επειδή τα αγγλικά βιομηχανικά προϊόντα απειλούσαν με ολοσχερή καταστροφή τις παλιές βιοτεχνίες των ηπειρωτικών χωρών της Ευρώπης. Η εκβιομηχάνιση της παραγωγής όμως στην ηπειρωτική Ευρώπη, όπως και στον υπόλοιπο κόσμο,

Τζένη», όπως ονομάστηκε, ακολούθησαν άλλες εφευρέσεις και τεχνολογικές εφαρμογές τους στην παραγωγή, με αποκορύφωμα την ατμομηχανή.

Στην Αγγλία εξάλλου υπήρχαν τα απαραίτητα κεφάλαια για επενδύσεις από τη συσσώρευση πλούτου που εξασφάλισε η Εμπορική Επανάσταση. Υπήρχε επίσης το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό, καθώς και το αγροτικό πλεόνασμα από τις περιφράξεις κοινοτικών γαιών από τους μεγάλους γαιοκτήμονες στα κτήματά τους. Η Αγγλία διέθετε επιπλέον, σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της Ευρώπης, ελεγχόμενες πηγές πρώτων υλών και αγορές των βιομηχανικών προϊόντων στις αποικίες της, καθώς και τον απαραίτητο εμπορικό στόλο για την ασφαλή μεταφορά των προϊόντων. Η χώρα αυτή διέθετε ακόμη ένα εξαιρετικά ανεπτυγμένο σύστημα πλωτής και οδικής συγκοινωνίας, καθώς και μεγάλες ποσότητες γαιάνθρακα

καθυστέρησε για διάφορους λόγους, κυρίως επειδή δεν υπήρχαν εκεί οι παράγοντες και οι συνθήκες που είχαν αναπτυχθεί στην Αγγλία. Επιπλέον, σε αντίθεση προς την Αγγλία, την εκβιομηχάνιση στην Ευρώπη ανέλαβαν και προώθησαν οι κυβερνήσεις, με παρεμβάσεις που δεν επέτρεπαν την ελεύθερη λειτουργία της αγοράς.

Οι παρεμβάσεις αυτές οδηγούσαν αφενός σε διασπάθιση πολύτιμων εθνικών πόρων σε επιχειρηματίες ευνοούμενους της πολιτικής εξουσίας –όχι κατ' ανάγκη ικανούς– και αφετέρου στη «μετανάστευση»

κεφαλαίων στην Αγγλία προς επένδυση σε δυναμικές επιχειρήσεις. Με καθυστέρηση λοιπόν επιτεύχθηκε η εκβιομηχάνιση σε χώρες της Ευρώπης, όπως στο Βέλγιο, στη Γαλλία, στις χώρες της Γερμανίας και της βόρειας Ιταλίας. Αυτές οι χώρες, από κοινού με την Αγγλία και τις ΗΠΑ, αποτέλεσαν τον βιομηχανικό πυρήνα του κόσμου.

Οι βιομηχανικές χώρες της Ευρώπης και οι ΗΠΑ αποτελούσαν κατά τον 19ο αιώνα το κέντρο ενός παγκόσμιου οικονομικού συστήματος. Το σύστημα αυτό ήταν μοναδικό, αλλά και ευαίσθητο και εύθραυστο: βασιζόταν στη συνεχή αύξηση του πληθυσμού της Ευρώπης (ο πληθυσμός αυξήθηκε κατά 50% περίπου μεταξύ του 1850 και του 1900, από 266 σε 400 εκατομμύρια), στην ελεύθερη μετανάστευση ανθρώπινου δυναμικού και κεφαλαίων έξω από την Ευρώπη, στην εκλεκτική ανάπτυξη της βιομηχανίας σε περιοχές του κόσμου, στην ανάπτυξη των συγκοινωνιών και των επικοινωνιών, καθώς και του ασφαλιστικού και τραπεζικού συστήματος, και στην αύξηση του διεθνούς εμπορίου. Προϋποθέσεις για την ομαλή λειτουργία αυτού του ευρωατλαντικού, παγκόσμιου συστήματος ήταν η ειρήνη, η ελευθερία του διεθνούς εμπορίου και η οικονομική ηγεμονία των χωρών που αποτελούσαν τον πυρήνα του στον υπόλοιπο κόσμο. Ο χρυσός αποτελούσε το βάθρο του συστήματος. Αυτό το αυτορρυθμιζόμενο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα κατέρρευσε με την έκρηξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου (1914).

Γκυστάβ Ντορέ (Gustave Doré, 1832-1883), «Φτωχογειτονιά του Λονδίνου».

Ευρώπη εναντίον της εισαγωγής μηχανών στα εργοστάσια. Σε μερικές περιπτώσεις εργοστάσια δέχθηκαν επίθεση από εργάτες και τα μηχανήματά τους καταστράφηκαν, με την πεποίθηση ότι οι μηχανές, αντικαθιστώντας τους ειδικευμένους εργάτες, δημιουργούσαν εκτεταμένη ανεργία. Στην Αγγλία οι εξεγερμένοι ονομάστηκαν "λουντίτες" από το όνομα του θρυλικού ηγέτη του κινήματός τους Λουντ (Ned Ludd) [...] Ωστόσο, πουθενά στην Ευρώπη δεν μπόρεσαν τα συνδικάτα να οργανωθούν σε βαθμό που να γίνουν αποτελεσματικοί διαπραγματευτικοί παράγοντες πριν από το 1850. Στην κατεύθυνση αυτή, οι συνδικαλιστές προχώρησαν περισσότερο στην Αγγλία. Εκεί, τεχνίτες και ειδικευμένοι εργάτες στα μέσα της δεκαετίας του 1820 είχαν ενωθεί για να αποτελέσουν "φιλικές εταιρίες", οργανισμούς δηλαδή αμοιβαίας βοήθειας και ασφάλισης, και "συνεργατικές" ή συνεταιριστικά καταστήματα, που έριχναν τις τιμές, παραγκωνίζοντας τον μεσαζόντα μεταξύ παραγωγού και καταναλωτή. Μέχρι το 1831 υπήρχαν περίπου 500 συνεργατικές εταιρίες στην Αγγλία, που ο αριθμός των μελών τους έφτανε τις 20 χιλιάδες [...] Το 1834 [...] το Μεγάλο Εθνικό Ενοποιημένο Συνδικάτο της Μεγάλης Βρετανίας και της Ιρλανδίας ιδρύθηκε από μια ομάδα τεχνιτών του Λονδίνου. Η ηγεσία του διακήρυξε ότι ο μόνος τρόπος για να αναγκάσουν οι εργάτες την άρχουσα τάξη να τους παραχωρήσει ένα ανεκτό επίπεδο ζωής ήταν να ακινητοποιήσουν τα πάντα στη χώρα με γενική απεργία».

Ε. Burns, *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Εισαγωγή στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης*, τ. Β΄, επιμέλεια-εισαγωγή Ι.Σ. Κολιόπουλος, μτφρ. Τάσος Δαρβέρης, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, χ.χ., σ. 101-102.

Ερωτήσεις

1. Να αναλύσετε τις συνθήκες υπό τις οποίες εκδηλώθηκε η Βιομηχανική Επανάσταση στην Αγγλία.
2. Να εξηγήσετε, αφού συμβουλευτείτε και τα παραθέματα, γιατί ο συνδικαλισμός και το γυναικείο κίνημα εμφανίστηκαν παράλληλα με τη Βιομηχανική Επανάσταση.

7. Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΑΨΒΟΥΡΓΩΝ - Η ΙΤΑΛΙΚΗ ΚΑΙ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ (1848-1871)

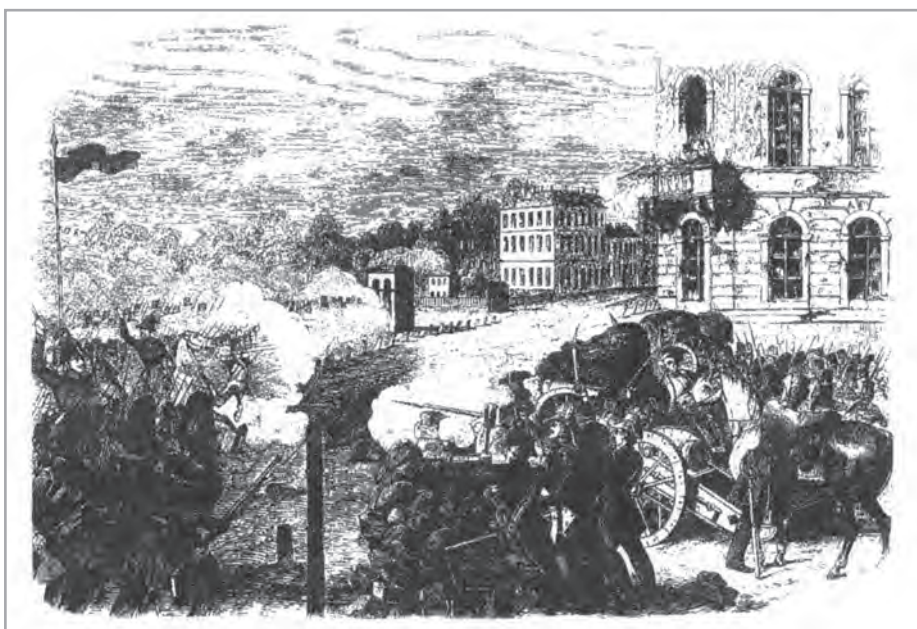
Λάγιος Κοσουί (Lajos Kossuth, 1802-1894). Μαγυάρος πατριώτης και πολιτικός, που προσπάθησε ανεπιτυχώς να εγκαθιδρύσει ανεξάρτητο ουγγρικό κράτος. Τον Ιούλιο του 1848 οι Μαγυάροι επαναστάτησαν, για να πετύχουν την εθνική τους ανεξαρτησία, και τον Απρίλιο του 1849 ο Κοσουί ονομάστηκε κυβερνήτης της νεοσύστατης Δημοκρατίας. Οι επαναστατικές δυνάμεις όμως πηθήκαν από τον ρωσικό στρατό, που παρενέβη, για να βοηθήσει τους Αυστριακούς. Ο Κοσουί κατέφυγε στο εξωτερικό, όπου συνέχισε να προωθεί την ιδέα της ανεξαρτησίας της πατρίδας του έως τον θάνατό του.

Η Επανάσταση του 1848 στη Γαλλία και οι εξεγέρσεις στην υπόλοιπη Ευρώπη. Το 1848 αποτελεί ορόσημο στην ιστορία της Ευρώπης. Φανέρωσε ακόμη μια φορά την προϊούσα παρακμή του «παλαιού καθεστώτος», το οποίο έμειναν να στηρίζουν, από όλες τις μεγάλες δυνάμεις, η Αυστρία και η Ρωσία. Η παρισινή επανάσταση των εργατών και τεχνιτών το 1848 ανέτρεψε το φιλελεύθερο καθεστώς του **Λουδοβίκου Φιλίππου**, για να βρεθεί αντιμέτωπη με τον στρατό και με έναν νέο Βοναπάρτη, τον **Λουδοβίκο Ναπολέοντα Γ΄**, ο οποίος υποσχόταν στους Γάλλους τις δόξες ενός παρελθόντος, που είχαν ωστόσο περάσει ανεπιστρεπτή.

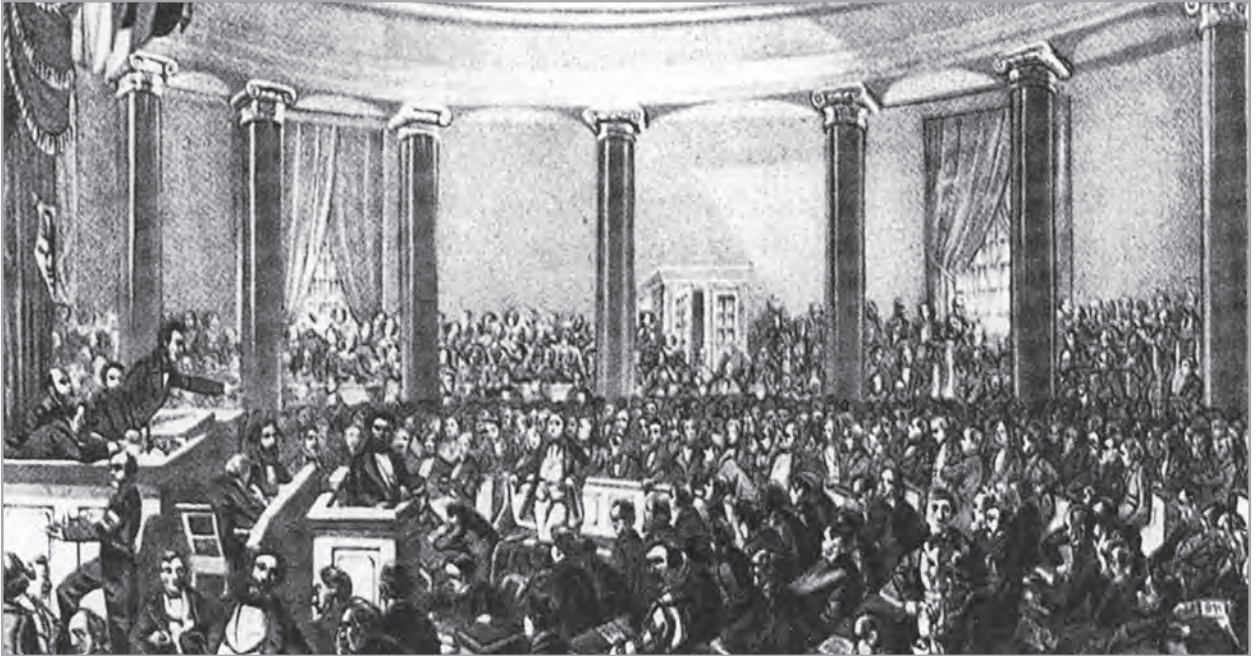
Η επανάσταση στη Γαλλία υπήρξε το σύνθημα για διάφορες εξεγέρσεις σε πολλές χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης, ιδίως στην Αυστρία και στις γερμανικές χώρες. Στην Ουγγαρία ο Μαγυάρος πατριώτης **Κοσουί** (Lajos Kossuth, 1802-1894) ζήτησε Σύνταγμα για τη χώρα του και καταδίκασε την αψβουργική απολυταρχία. Τα αιτήματα των Μαγυάρων πατριωτών προκάλεσαν ευρύτερη αναταραχή στην αυτοκρατορία, ιδίως δε στη Βιέννη, όπου σημειώθηκαν συγκρούσεις μεταξύ των εργατών και φοιτητών από το ένα μέρος και της αστυνομίας από το άλλο. Θύμα των ταραχών στην πρωτεύουσα υπήρξε ο κατ' εξοχήν αρχιτέκτονας της αψβουργικής απολυταρχίας, ο Μέτερνιχ, ο οποίος αποπέμφθηκε από την εξουσία, για να κατευναστούν τα πνεύματα.

Η αποπομπή του Μέτερνιχ ωστόσο ενθάρρυνε τους ηγέτες των εθνικών κινημάτων της αυτοκρατορίας να προβάλουν τις διεκδικήσεις τους. Οι Μαγυάροι ανακήρυξαν συνταγματικές μεταρρυθμίσεις που ισοδυναμούσαν με καθεστώς αυτονομίας, ενώ το παράδειγμά τους ακολούθησαν οι Τσέχοι, με ηγέτη τον εθνικό ιστοριογράφο **Πάλατσκι** (Francis Palacky, 1798-1876), στη Βοημία.

Σε εθνικό γερμανικό επίπεδο οι συνταγματικοί θεσμοί προβλήθηκαν στην περίφημη Συνέλευση της Φρανκφούρτης τον Μάρτιο του 1848. Εκεί συγκεντρώθηκε το άνθος της γερμανικής λογιόσύνης, για να συντάξει τον καταστατικό χάρτη της ενωμένης Γερμανίας. Η φιλελεύθερη επανάσταση

Ένοπλοι διαδηλωτές αντιμετωπίζουν τα στρατεύματα του αυτοκράτορα Φερδινάνδου Α΄ στα οδοφράγματα των δρόμων της Βιέννης, τον Οκτώβριο του 1848.

Η Εθνοσυνέλευση της Φρανκφούρτης κατά την Επανάσταση του 1848. Ο Βασιλιάς της Πρωσίας Φρειδερίκος Γουλιέλμος Δ΄ στήριξε τις εργασίες της εθνοσυνέλευσης, επηρεασμένος από το πολιτικό κλίμα της εποχής, αλλά αρνήθηκε το στέμμα της ενωμένης Γερμανίας.

οδηγήθηκε όμως σταδιακά σε ναυάγιο, κυρίως επειδή αρνήθηκε να συμβιβαστεί με την πανίσχυρη τότε πρωσική απολυταρχία.

Την ίδια κατάληξη είχαν και τα φιλελεύθερα και εθνικά κινήματα των υποτελών εθνοτήτων της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Οι έριδες μεταξύ των Μαγυάρων, των Τσέχων, των Ρουμάνων, των Κροατών και των Σέρβων της αυτοκρατορίας διευκόλυναν τη δυναμική επέμβαση των Αυστριακών και την καταστολή των επαναστάσεων.

Η Ιταλική ενοποίηση. Η επανάσταση στις ιταλικές χώρες κατά της αυστριακής κυριαρχίας κυρίως, αλλά με κύριο αίτημα την ενοποίηση των Ιταλών σε ενιαίο εθνικό κράτος, σημείωσε στην αρχή του 1848 εντυπωσιακή επιτυχία, σύντομα όμως εμφανίστηκαν σοβαρά προβλήματα. Όταν άρχισε ο Αγώνας της Παλιγγενεσίας των Ιταλών το 1859, η Ιταλία ήταν ακόμη –κατά την προσφιλή έκφραση του Μέτερνιχ– μια «γεωγραφική έκφραση», κατακερματισμένη σε πλήθος κρατών. Την ενοποίηση προωθούσαν οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι, καθώς και οι έμποροι και άλλοι εκπρόσωποι των Ιταλών αστών, που επιδίωκαν την κατάργηση των κρατικών συνόρων και των δασμολογικών και άλλων νομικών φραγμών στις ιταλικές χώρες. Η αποτυχία μιας πανιταλικής επανάστασης, όπως αυτή που οραματιζόνταν ο Ιταλός φιλελεύθερος στοχαστής **Ματσινί** και άλλοι πατριώτες και που απέτυχε το 1848, έστρεψε στη συνέχεια πολλούς Ιταλούς προς το Πεδεμόντιο. Εκεί ένας ικανός φιλελεύθερος ηγέτης, ο **Καβούρ**, κατόρθωσε σε μικρό χρονικό διάστημα να εκσυγχρονίσει το μικρό βασίλειο του ιταλικού Βορρά και να το καταστήσει πρωταγωνιστή των ιταλικών πραγμάτων, ταυτόχρονα δε να το προβάλει στο ευρωπαϊκό προσκήνιο ως χώρα σεβαστή σε φίλους και σε αντιπάλους.

Τον Οκτώβριο του 1859 τα νοτιοϊταλικά κράτη ζήτησαν με δημοψήφισμα να ενωθούν με το Πεδεμόντιο. Τον Φεβρουάριο του 1860 συνήλθε

Ο Κάρολος Μαρξ

Με την Επανάσταση του 1848 στο Παρίσι συνδέθηκε ένας από τους μεγαλύτερους ριζοσπάστες στοχαστές, ο Κάρολος Μαρξ, ένας Γερμανός διανοούμενος και ακτιβιστής της κοινωνικής ανατροπής. Σ' ένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά του έργα της εποχής, το «Κομμουνιστικό Μανιφέστο» (1848), ο Μαρξ υποστήριξε, απευθυνόμενος προς τους εργάτες, ότι «η ιστορία κάθε κοινωνίας είναι η ιστορία της πάλης των τάξεων», «ελεύθεροι και δούλοι, πατρίκιοι και πληβείοι, αφέντες και δουλοπάροικοι, βρίσκονταν πάντοτε μεταξύ τους αντιμέτωποι». Σε αντίθεση προς άλλους σοσιαλιστές της εποχής, όπως ο Βρετανός Ρόμπερτ Όουεν, ο οποίος υποστήριζε την αγαστή συνεργασία μεταξύ εργοδοτών και των εργατών, ο Μαρξ πίστευε στην ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος από τους εργάτες, τους οποίους θεωρούσε ως την πιο προοδευτική τάξη, προορισμένη να ανατρέψει τον καπιταλισμό και να επιτύχει την κοινωνική επανάσταση και την κομμουνιστική αταξική κοινωνία.

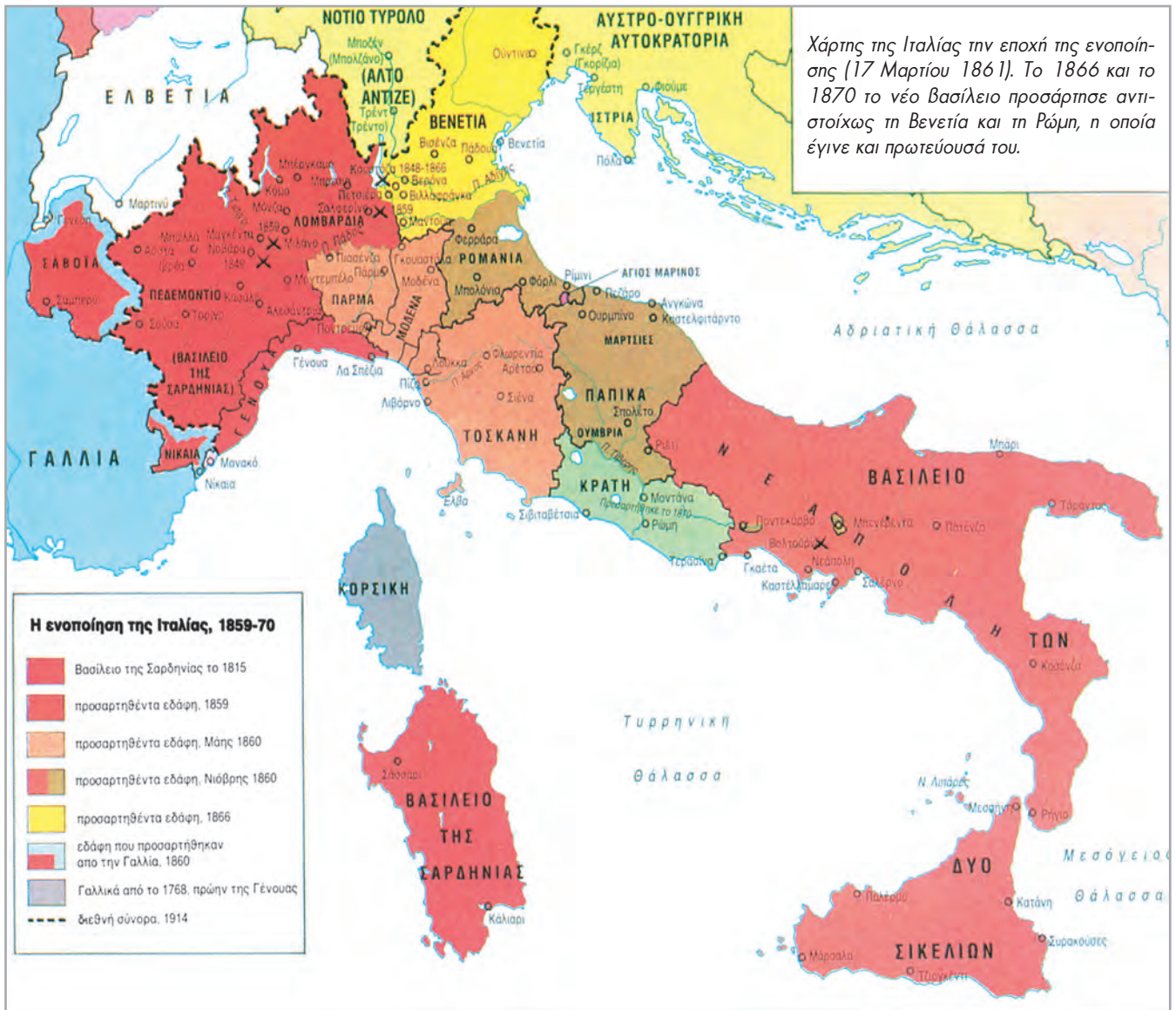
Απόβαση των «1.000» εθελοντών του Γκαριμπάλντι στη Σικελία τον Μάιο του 1859. Ο Τζιουζέπε Γκαριμπάλντι (Giuseppe Garibaldi, 1807-1882) ήταν Ιταλός πατριώτης επαναστάτης, πρωτεργάτης του αγώνα για την ιταλική ενοποίηση και ανεξαρτησία. Το 1848 οργάνωσε σώμα 3.000 εθελοντών που τέθηκε στην υπηρεσία του ηγεμόνα του Πεδεμοντίου, ενώ το 1849 ένωσε τις δυνάμεις του με αυτές του Μασιόνι στη Ρώμη εναντίον των Γάλλων, ηττήθηκε όμως και διέφυγε από την Ιταλία. Το 1854 επέστρεψε στην Ιταλία, θεωρώντας ότι η ιταλική ενοποίηση θα πραγματοποιούνταν μέσω του βασιλιά της Σαρδηνίας, Βίκτορος Εμμανουήλ Β΄, και του πρωθυπουργού, κόμης Καβούρ. Τον Μάιο του 1859 αποβιβάστηκε με 1.000 «κερυθροχιτώνες» οπαδούς του στη Σικελία και αυτοανακηρύχθηκε δικτάτορας του νησιού. Ύστερα από την κατάληψη και της Νάπολης, τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, κινήθηκε προς τη Ρώμη, όμως ο Καβούρ, που επισήμως ακολουθούσε γραμμή ουδετερότητας και δεν επιθυμούσε την πρόκληση γαλλικής αντίδρασης, τον εμπόδισε να την καταλάβει, ανακτώντας και πάλι την πρωτοβουλία στα ιταλικά πράγματα.

Τον Οκτώβριο του 1870, ύστερα από δημοψήφισμα, η Ρώμη προσαρτήθηκε στο Ιταλικό Βασίλειο, ενώ τον Ιούλιο του 1871 κατέστη πρωτεύουσα του ενωμένου κράτους. Ο πίνακας απεικονίζει αλληγορικά την προσάρτηση της Ρώμης στο Ιταλικό Βασίλειο. Μια γυναίκα με παραδοσιακή φορεσιά της Ρώμης ρίχνει τη θετική της ψήφο κάτω από την προτομή του Βίκτορος Εμμανουήλ Β΄.

στο Τορίνο, πρωτεύουσα του Πεδεμοντίου, η πρώτη εθνοσυνέλευση της ενωμένης Ιταλίας, η οποία ανακήρυξε βασιλιά της χώρας τον Βίκτορα Εμμανουήλ Β΄. Το 1866 οι διάδοχοι του Καβούρ, ακολουθώντας την πολιτική του, προσάρτησαν τη Βενετία, συμμαχώντας με την Πρωσία, ενώ το 1871 προσάρτησαν και τη Ρώμη, κατά τη διάρκεια του γαλλοπρωσικού πολέμου (1870-1871).

Το Γερμανικό Ζήτημα. Ανάλογη πορεία ακολούθησε και το Γερμανικό Ζήτημα, με καταλύτη την Πρωσία, το πιο σύγχρονο και ισχυρό γερμανικό κράτος. Στην Πρωσία της δυναστείας των Χοχεντσόλερν (Hohenzollern) η γαιοκτητική αριστοκρατία των Γιούγκερς (Junkers), που ήλεγχε τον στρατό, και η φιλελεύθερη αστική τάξη, που ήλεγχε

το κοινοβούλιο, συγκρούονταν σε πολλά ζητήματα, ιδίως στο ζήτημα της αύξησης της δύναμης του στρατού που προωθούσε ο νέος βασιλιάς της χώρας από το 1861, ο Γουλιέλμος Α΄ (1861-1871, αυτοκράτορας της Γερμανίας, 1871-1888), και που υπονόμει το κοινοβούλιο. Τη χώρα έβγαλε από το αδιέξοδο ο νέος καγκελάριος, ο **Βίσμαρκ**, ο οποίος κατηύθυνε τις τύχες της Πρωσίας και στη συνέχεια της Γερμανίας (εν πολλοίς δε και της Ευρώπης) επί τρεις σχεδόν δεκαετίες.

Ο Βίσμαρκ, στην επιδίωξή του να ενώσει τη Γερμανία υπό το σκήπτρο της Πρωσίας, είχε να αντιμετωπίσει τρεις αντιπάλους: α) τους φιλελεύθερους της Πρωσίας, β) την Αυστρία και γ) τη Γαλλία. Τους φιλελεύθερους απόπλισε με σειρά μεταρρυθμίσεων κοινωνικού χαρακτήρα. Η Αυστρία αποδείχτηκε ευκολότερος αντίπαλος· ο αυστροπρωσικός πόλεμος του 1866 διήρκεσε επτά εβδομάδες και τερματίστηκε με την ολοκληρωτική ήττα της γερασμένης πολυεθνικής Αυτοκρατορίας των Αψβούργων.

Η γερμανική ενοποίηση

«Οπωσδήποτε η ένωση της Γερμανίας κάτω από την ηγεσία της Πρωσίας θα περάσει από μια σειρά γεγονότων και συγκρούσεων, για να πραγματοποιηθεί τελικά "με το σίδερο και με το αίμα", όπως από παλαιότερα το είχε διατυπώσει προγραμματικά ο Μπίσμαρκ. Στον αγώνα του, άλλωστε, για να παραμερίσει την Αυστρία ο Μπίσμαρκ θα χρησιμοποιήσει όλα τα μέσα, ακόμη και το δέλεαρ της καθολικής ψηφοφορίας -αυτός

Χάρτης της Γερμανίας την εποχή της ενοποίησης.

ο τόσο συντηρητικός- γιατί ήταν φανερό ότι το μέτρο αυτό ευνοούσε την Πρωσία - όπως και τον εκβιασμό απέναντι στα κράτη της Νότιας Γερμανίας (που έκλιναν διαρκώς προς την Αυστρία) ότι θα διαλύσει το Zollverein (την τελωνειακή ένωση ανάμεσα στα γερμανικά κράτη)».

Ι. Δημάκης, Φιλελευθερισμός, Σοσιαλισμός και Εθνικισμός στη νεότερη Ευρώπη, Παπαζήσης, Αθήνα 1982, σ. 109-110.

Με τη **Συνθήκη της Πράγας** (23 Αυγούστου 1866) η Αυστρία αποδέχτηκε τον αποκλεισμό της από τα γερμανικά πράγματα. Ένα έτος αργότερα, το 1867, η Αυτοκρατορία των Αψβούργων κατέστη **δυναδική μοναρχία***, όταν οι Μαγυάροι επιδίωξαν και πέτυχαν αναβάθμιση του ρόλου τους στην αυτοκρατορία.

Όπως ήταν φυσικό, οι επιτυχίες της Πρωσίας ανησύχησαν τη Γαλλία του Λουδοβίκου Ναπολέοντα, που μάταια προσπάθησε να προσεταιριστεί την Αυστρία. Στην αυστρογαλλική σύμπραξη αντιδρούσαν οι Μαγυάροι, οι οποίοι δεν επιθυμούσαν να θέσουν σε κίνδυνο τα πρόσφατα κέρδη τους.

Ο γαλλοπρωσικός πόλεμος. Η κήρυξη του πολέμου από τη Γαλλία εναντίον της Πρωσίας, στις 19 Ιουλίου 1870, κατέληξε σε ταπεινωτική ήττα των γαλλικών δυνάμεων στη μάχη του Σεντάν (Sedan), κοντά στα γαλλοβελγικά σύνορα, την 1η Σεπτεμβρίου 1870. Την επομένη ο Ναπολέων υπέγραψε συνθηκολόγηση, ενώ στις 4 Σεπτεμβρίου εκδηλώθηκε επανάσταση στο Παρίσι

και τη διακυβέρνηση της χώρας ανέλαβε προσωρινή κυβέρνηση, η οποία ανακήρυξε την **Γ΄ Γαλλική Δημοκρατία*** πάνω στα ερείπια της Β΄ Γαλλικής Αυτοκρατορίας.

Το επαναστατημένο και πολιορκημένο από τους Πρώσους Παρίσι παραδόθηκε στις 20 Ιανουαρίου 1871. Δέκα ημέρες πριν ο Γουλιέλμος της Πρωσίας είχε ανακηρυχτεί αυτοκράτορας της Γερμανίας στο ανάκτορο των Βερσαλλιών, όπου υπογράφηκε και η προσωρινή συνθήκη ειρήνης μεταξύ των δύο χωρών στις 26 Φεβρουαρίου. Με την τελική **Συνθήκη Ειρήνης της Φρανκφούρτης** (10 Μαΐου 1871) η Γαλλία εκχώρησε στη Γερμανία τις δύο ανατολικές επαρχίες της Αλσατίας και της Λορραίνης* και κατέβαλε υψηλή πολεμική αποζημίωση. Οι εξελίξεις αυτές στην καρδιά της Ευρώπης αποτελούν σταθμό μείζονος σημασίας στην ιστορία της γηραιάς ηπείρου.

Άντον Βέρνερ (Anton Alexander von Werner), η ανακήρυξη του Γουλιέλμου της Πρωσίας ως αυτοκράτορα της Γερμανίας στην Αίθουσα των Κατόπτρων των Βερσαλλιών, μετά την ήττα των Γάλλων και την παράδοση του Παρισιού στις 20 Ιανουαρίου 1871. Στο μέσο του πίνακα ο Βίσμαρκ και ο στρατάρχης Χέρμαν Γκραφ φον Μόλτκε.

Σύγκριση του Ναπολέοντα Γ΄ με τον Βίσμαρκ

«Ο Ναπολέων είχε επαναστατικές ιδέες, αλλά δειλίαζε μπροστά στις επιπτώσεις τους [...]. Νιώθοντας ανασφάλεια τόσο για τους στόχους του όσο και για τη νομιμότητά τους, βασίστηκε στην κοινή γνώμη για να καλύψει αυτό το κενό. Ο Ναπολέων ασκούσε την εξωτερική πολιτική του με τον τρόπο των σύγχρονων πολιτικών ηγετών που μετρούν την επιτυχία τους χρησιμοποιώντας σαν κριτήριο τις βραδινές ειδήσεις στην τηλεόραση [...]. Συνέχισε την εξωτερική πολιτική με τις κινήσεις ενός ταχυδακτυλουργού. Γιατί τελικά, είναι η πραγματικότητα και όχι η δημοσιότητα αυτή που καθορίζει το αν ένας ηγέτης έχει κάνει κάτι το διαφορετικό. Ο λαός, μακροπρόθεσμα, δε σέβεται τους ηγέτες που καθρεφτίζουν τις δικές τους ανασφάλειες ή βλέπουν μόνο τα συμπτώματα των κρίσεων και όχι τις μακροχρόνιες τάσεις.

Του Μπίσμαρκ δεν του έλειπε η αυτοπεποίθηση για να ενεργεί με βάση την κρίση του. Ανέλυσε με λαμπρό τρόπο την πραγματικότητα και τις ευκαιρίες της Πρωσίας. Έχτισε με τόση προσοχή τη Γερμανία, ώστε η χώρα που δημιούργησε επέζησε μετά από δύο παγκόσμιους πολέμους, δύο κατοχές από ξένα στρατεύματα και επί δύο γενιές σαν μια διαιρεμένη χώρα. Εκεί που απέτυχε ο Μπίσμαρκ ήταν στο ότι καταδίκασε την κοινωνία του σε μια πολιτική που θα μπορούσε να εφαρμοστεί μόνο αν εμφανιζόταν μια μεγαλοφυΐα σε κάθε γενιά... Με αυτή την έννοια ο Μπίσμαρκ δεν καλλιεργησε μόνο τους σπόρους των επιτευγμάτων της πατρίδας του, αλλά και των τραγωδιών του 20ού αιώνα. Η τραγωδία του Ναπολέοντα ήταν ότι οι φιλοδοξίες του ήταν μεγαλύτερες από τις ικανότητές του. Η τραγωδία του Μπίσμαρκ ήταν ότι οι δυνατότητές του ήταν μεγαλύτερες από την ικανότητα της κοινωνίας του να τις αφομοιώσει. Η κληρονομιά που άφησε στη Γαλλία ο Ναπολέων ήταν μια στρατηγική παράλυση. Η κληρονομιά που άφησε στη Γερμανία ο Μπίσμαρκ ήταν ένα μη αφομοιώσιμο μεγαλείο».

Henry Kissinger, *Διπλωματία*, μτφρ. Γιούρι Κοβαλένκο, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1995, σ. 155.

Ερωτήσεις

1. Να αποτιμήσετε τη συμβολή του Βίσμαρκ (συμβουλευόμενοι και το παράθεμα από το κείμενο του Κίσινγκερ) και του Καβούρ στην πολιτική ιστορία της Γερμανίας και της Ιταλίας αντίστοιχα.
2. Να περιγράψετε το εθνικό κίνημα των Μαγάρων και να αναφέρετε τις συνέπειές του για τους ίδιους και για την Κεντρική Ευρώπη γενικότερα.

8. Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΤΗΣ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Τα εθνικά κράτη στην Αμερική. Στην Αμερική, τόσο στη Βόρεια όσο και στη Νότια, τα εθνικά κράτη που προέκυψαν από τις πρώην αποικίες της Βρετανίας, της Γαλλίας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας φαίνονταν να είναι αντίγραφα των πρωτοτύπων τους στην Ευρώπη. Γενικά, ο **Νέος Κόσμος** ήταν –ή, σωστότερα, φαινόταν να είναι– προέκταση του κόσμου της γηραιάς ηπείρου, από την άποψη των θεσμών, των αρχών και των αξιών που εισήχθησαν για τη συγκρότηση των νέων χωρών. Ωστόσο, η ελευθερία, οι αντιπροσωπευτικοί και συνταγματικοί θεσμοί και η κοσμική εξουσία, στη βάση των οποίων οικοδομήθηκαν οι νέες πολιτείες, εφαρμόστηκαν σε νέο περιβάλλον και για τον λόγο αυτόν οι πολιτείες που προέκυψαν ήταν διαφορετικές από τις πρωτότυπες.

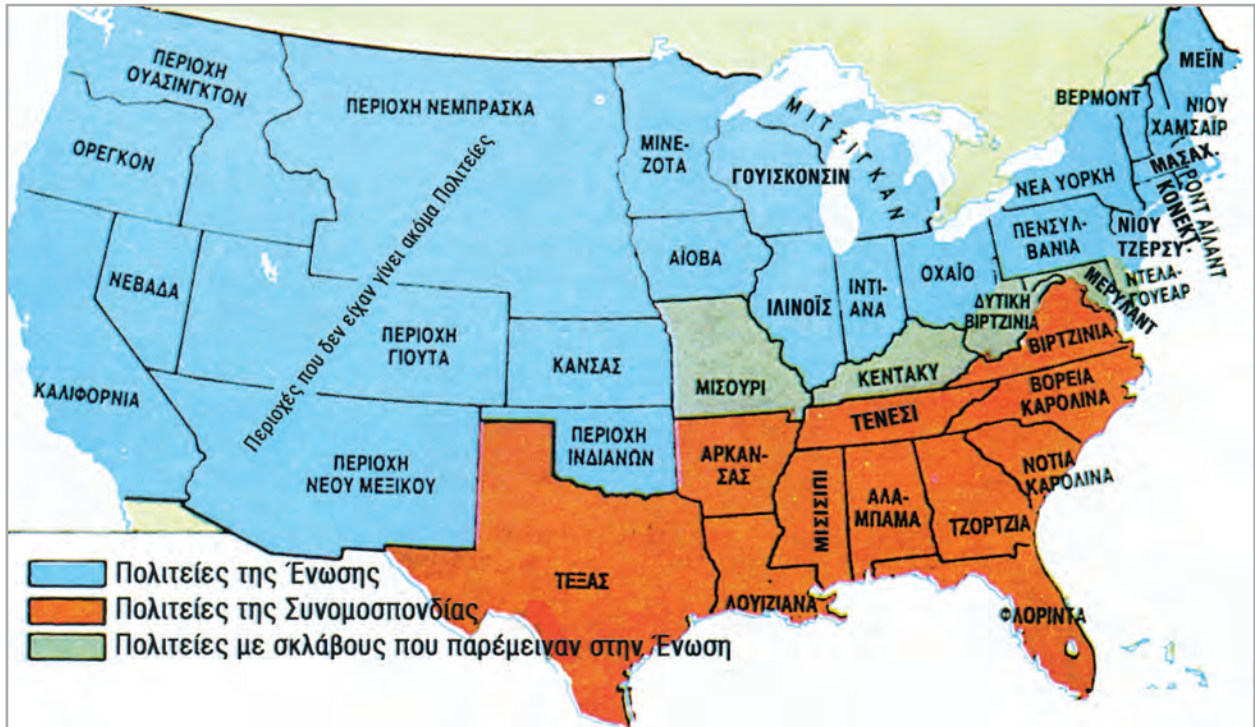
Το «Άγαλμα της Ελευθερίας» στη Νέα Υόρκη, με αρχική ονομασία «Η Ελευθερία που φωτίζει τον κόσμο», απεικονίζει μία γυναικεία μορφή η οποία έχει σπάσει τα δεσμά της τυραννίας. Στο δεξιό της χέρι κρατά έναν αναμμένο πυρσό, σύμβολο της ελευθερίας, ενώ στο αριστερό μία πλάκα με την επιγραφή 4 Ιουλίου 1776, με ρωμαϊκούς αριθμούς, ημέρα ανακήρυξης της αμερικανικής ανεξαρτησίας. Το αγκαθωτό στέμμα της, απεικόνιση του ήλιου, έχει επτά ακτίνες, που συμβολίζουν τις επτά θάλασσες. Το άγαλμα, που σχεδιάστηκε από τον Γάλλο γλύπτη Frederic-Auguste Bartholdi, δόθηκε ως δώρο της γαλλικής κυβέρνησης για τα 100 χρόνια της αμερικανικής ανεξαρτησίας.

Στις ΗΠΑ το δημοκρατικό πολίτευμα στηρίχτηκε σε ένα Σύνταγμα κατά βάση συντηρητικό, το οποίο αναθεωρήθηκε πολλές φορές, χωρίς να αλλοιωθεί η αρχική πρόβλεψη του διαχωρισμού των τριών κλάδων της εξουσίας και του μεταξύ τους ελέγχου. Μέσω των πολλαπλών ελέγχων και ισορροπιών, τόσο σε ομοσπονδιακό όσο και σε επαρχιακό επίπεδο, το Σύνταγμα της υπερατλαντικής χώρας εξασφάλισε στην αμερικανική κοινωνία, η οποία υπήρξε μία από τις πιο φιλελεύθερες κοινωνίες των νεότερων χρόνων, εντυπωσιακή ευημερία, πρόοδο του πολιτισμού, των επιστημών και της τεχνολογίας, καθώς και αξιόλογη πολιτική ομαλότητα – μετά τον *Εμφύλιο Πόλεμο* (1861-1865).

Ο **Εμφύλιος Πόλεμος** στις ΗΠΑ δοκίμασε τους θεσμούς, τις αρχές και τις αξίες στις οποίες στηρίχτηκε η μεγάλη υπερατλαντική χώρα, καθώς και την ίδια την υπόστασή της. Ο πόλεμος προκλήθηκε από την άρνηση των νότιων πολιτειών της χώρας να καταργήσουν τη δουλεία και ιδίως από τη μετέπειτα απόσχισή τους από την ομοσπονδία και την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας τους. Ο σκληρός πόλεμος ανάμεσα στον βιομηχανικό Βορρά και τον αγροτικό Νότο διεξήχθη με πρόεδρο τον **Αβραάμ Λίνκολν**, του οποίου πρωταρχικός στόχος υπήρξε η διάσωση της ομοσπονδιακής ένωσης των πολιτειών με οποιοδήποτε τίμημα. Ο Εμφύλιος Πόλεμος κόστισε στη χώρα 720.000 θύματα, πολλά από τα οποία προκάλεσαν ο κίτρινος πυρετός και η δυσεντερία.

Οι Νότιοι ηττήθηκαν, κυρίως επειδή δε διέθεταν τη βιομηχανική και γενικώς την οικονομική ισχύ των Βορείων, αλλά και επειδή πολεμούσαν για μια υπόθεση, τη διατήρηση της δουλείας, η οποία είχε προ πολλού καταργηθεί στον υπόλοιπο δυτικό κόσμο. Τους Νοτίους δεν ευνοούσε ακόμη η εμμονή στις αρχές και τις αξίες μιας παρωχημένης κοινωνικής οργάνωσης, η οποία στηριζόταν σε μια γαιοκτητική αριστοκρατία που

Χάρτης των ΗΠΑ κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο (1861 - 1865). Μετά την εκλογή του Αβραάμ Λίνκολν επτά πολιτείες του Νότιου αποχώρησαν από την Ένωση σχηματίζοντας τη Συνομοσπονδία (Confederation) τον Φεβρουάριο του 1861. Αργότερα ενώθηκαν μαζί τους τέσσερις ακόμη νότιες πολιτείες. Οι πέντε βορειότερες δουλοκτητικές πολιτείες παρέμειναν στην Ένωση, αν και μέρος του πληθυσμού τους υποστήριζε τη Συνομοσπονδία.

δεν μπορούσε να παρακολουθήσει τους αστούς του Βορρά στην εκβιομηχάνιση της παραγωγής και στην εν γένει οικονομική ανάπτυξη. Ο Εμφύλιος Πόλεμος μάλιστα αποτέλεσε την αφετηρία της ραγδαίας βιομηχανικής και οικονομικής ανάπτυξης στον αμερικανικό Βορρά.

Η ανάπτυξη των ΗΠΑ. Μετά τον πόλεμο η οικονομία των ΗΠΑ αναπτύχθηκε με ρυθμούς χωρίς προηγούμενο στην ιστορία του κόσμου. Τρεις ήταν οι κυριότεροι λόγοι για την ανάπτυξη αυτή η χώρα διέθετε: α) ανεξάντλητο πλούτο πρώτων υλών, β) εντυπωσιακή αύξηση του πληθυσμού (στη δεκαετία του 1870 έφθαναν στην υπερατλαντική δημοκρατία 2.000 περίπου μετανάστες την ημέρα!) και γ) ένα σταθερό δημοκρατικό πολίτευμα, το οποίο μάλιστα δεν παρακώλυε την επιχειρηματική δραστηριότητα και εν γένει την οικονομική ανάπτυξη.

Στις αρχές του 1870 οι ΗΠΑ διέθεταν το πιο εκτεταμένο σιδηροδρομικό δίκτυο και ένα εργοστασιακό σύστημα με τη μεγαλύτερη ιπποδύναμη στον κόσμο, ενώ τα εργοστάσια της χώρας παρήγαν τα περισσότερα ρολόγια, τουφέκια, ραπτομηχανές και άλλα είδη ευρείας χρήσης. Στον γεωργοκτηνοτροφικό τομέα η χώρα παρήγε τις μεγαλύτερες ποσότητες δημητριακών, βαμβακιού και κρέατος. Ποτέ πριν δεν είχαν συγκεντρωθεί σε μια χώρα τόσος πλούτος και τέτοιες παραγωγικές δυνατότητες, όπως στις ΗΠΑ.

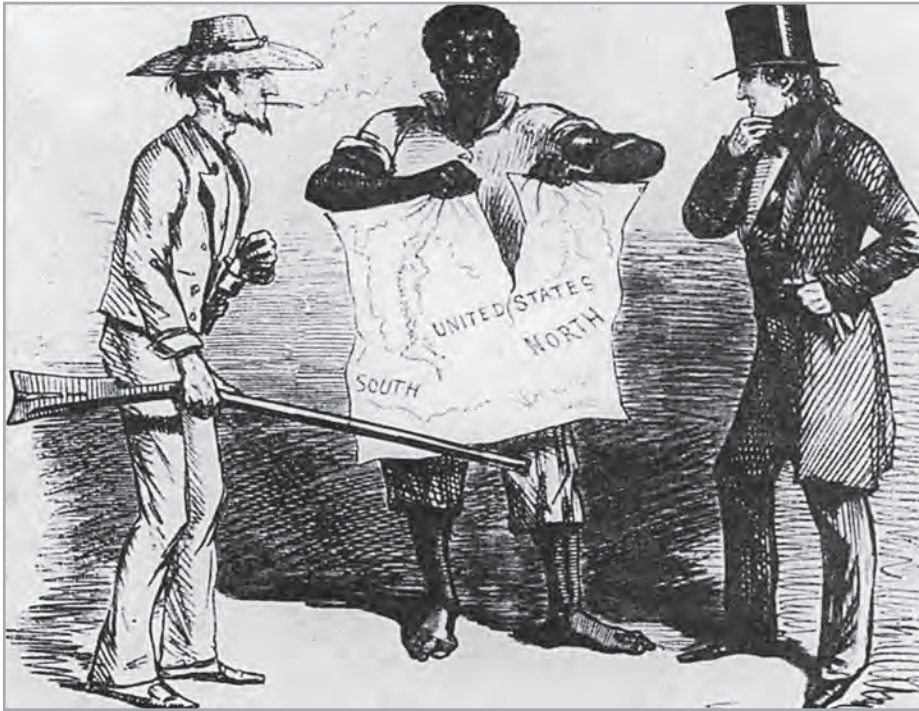
Οι ΗΠΑ γιόρτασαν την εκατοστή επέτειο της ίδρυσής τους, το 1876, με μια μεγαλειώδη διεθνή έκθεση στη Φιλαδέλφεια, στην οποία προέβαλαν την επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο της χώρας. Εκεί παρουσιάστηκε από τον εφευρέτη, τον Γκράχαμ Μπελ, ένα νέο τεχνολογικό επίτευγμα, το τηλέφωνο, που έμελλε να αλλάξει τον κόσμο όσο ίσως κανένα άλλο επίτευγμα. Εκεί πρωτοπαρουσιάστηκε επίσης η γραφομηχανή και το κονσερβοποιη-

Οι δούλοι στις νότιες πολιτείες πριν από τον Εμφύλιο

«Οι νέγροι, που κατοικούν συνήθως σε καλύβες, εργάζονται σκληρά 16-18 ώρες την ημέρα, αποτελούν αντικείμενο καλύτερης μεταχείρισης στη Βιρτζίνια, αλλά είναι περισσότερο δυστυχείς στους ορυζώνες των Καρολίνων ζουν γενικώς σε άθλιες συνθήκες, παραμένουν αμόρφωτοι [...]. Η αύξηση του αριθμού των δούλων δεν μπορεί να παρακολουθήσει την αύξηση της παραγωγής που διπλασιάζεται κάθε δέκα έτη. Με όλα τα μέσα εφοδιάζουν τις αγορές δούλων στις οποίες οι τιμές ανεβαίνουν. Σε μερικές περιοχές μάλιστα επιδιόδονται σε πραγματική κτηνοτροφία "εγχρώμων κτηνών" [...].»

Μ. Crouzet, Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού. Νεότεροι Χρόνοι, Αφού Συρόπουλοι, Αθήνα 1971, σ. 467-468.

Λιθογραφία για τον αμερικανικό Εμφύλιο από αγγλικό περιοδικό. Οι Βρετανοί στήριζαν διακριτικά τους Νοτίους κατά τον αμερικανικό πόλεμο της Ανεξαρτησίας λόγω της αντίθεσής τους με τις ΗΠΑ, όμως η υπεράσπιση της δουλείας από τη Συνομοσπονδία απέτρεψε πιο ένθερμη ταύτιση μαζί της.

Ο Αβραάμ Λίνκολν για την κατάργηση της δουλείας

«Παραχωρώντας ελευθερία στους σκλάβους, διασφαλίζουμε την ελευθερία των ελευθέρων - αξιοπρεπείς και ως προς ό,τι δίνουμε και ως προς ό,τι διατηρούμε. Θα σώσουμε αξιοπρεπώς ή αθλιώς θα χάσουμε την τελευταία καλή ελπίδα του κόσμου.»

Απόσπασμα από το ετήσιο προεδρικό μήνυμα στο Κογκρέσο, την 1η Δεκεμβρίου 1862. *The Collected Works of Abraham Lincoln*, τ. 5 (1953), σ. 537. Στο συλλογικό *History in Quotations*, επιμ. M. J. Cohen, J. Major, Cassel, London, 2004, σ. 591.

μένο συμπυκνωμένο γάλα. Εκεί φανέρωσε η νέα χώρα τις προοπτικές και τα πεδία στα οποία έμελλε να αναπτυχθεί και να αναδειχθεί στα επόμενα πενήντα χρόνια σε μεγάλη παγκόσμια δύναμη.

Με κινητήριες δυνάμεις έναν ισχυρό ατομισμό, πίστη στην ελευθερία και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, αφοσίωση στις αρχές και τις αξίες τις οποίες κληρονόμησαν από τους Βρετανούς πολιτικούς στοχαστές, ιδίως από τον **Τζον Λοκ**, αποδοχή των νόμων της ελεύθερης και ακηδεμόνευτης αγοράς, οι πρώην Βρετανοί έποικοι και στη συνέχεια Αμερικανοί διαμόρφωσαν μια δυναμική και δημοκρατική πολιτεία, που έμελλε να σπεύσει δύο φορές κατά τον 20ό αιώνα, για να σώσει τη σπαρασσομένη Ευρώπη σε δύο

παγκόσμιους πολέμους – δύο πολέμους που τερμάτισαν την ηγεμονία της γηραιάς ηπείρου και μετέφεραν ισχύ από την Ευρώπη στην υπερατλαντική προέκτασή της.

Οι άλλες χώρες της αμερικανικής ηπείρου δεν ακολούθησαν τις ΗΠΑ στους τομείς της οικονομικής και τεχνολογικής ανάπτυξης και στον τομέα της αντιπροσωπευτικών θεσμών. Με ανάλογο πλούτο πρώτων υλών, αλλά χωρίς τη σύνθεση του πληθυσμού και κυρίως χωρίς τους θεσμούς των ΗΠΑ, οι χώρες της Κεντρικής και της Νότιας Αμερικής δεν ανα-

πτύχθηκαν αναλόγως και παρουσίασαν σοβαρές υστερήσεις. Σύντομα οι χώρες αυτές περιήλθαν, όπως άλλωστε και πολλές άλλες υπανάπτυκτες χώρες του κόσμου, σε ένα καθεστώς οικονομικής κηδεμονίας που ήλεγχαν οι ΗΠΑ και οι οικονομικά ισχυρές χώρες της Ευρώπης, ιδίως η Βρετανία και η Γερμανία, οι οποίες προοδευτικά εκτόπισαν ολοσχερώς τις παλαιές αποικιοκρατικές δυνάμεις, την Ισπανία και την Πορτογαλία. Ήταν η εποχή της νέας αποικιοκρατίας, του **ιμπεριαλισμού***, όπως ονομάστηκε.

Ερωτήσεις

1. Γιατί ο αμερικανικός Εμφύλιος Πόλεμος συνέβαλε στη ραγδαία οικονομική και βιομηχανική ανάπτυξη των βόρειων πολιτειών;
2. Ποιες διαφορές από τις ΗΠΑ παρουσίαζαν οι χώρες της Κεντρικής και της Νότιας Αμερικής; Πού οφείλονταν οι διαφορές αυτές;
3. Να σχολιάσετε τη φράση του Αβραάμ Λίνκολν: «Παραχωρώντας ελευθερία στους σκλάβους, διασφαλίζουμε την ελευθερία των ελευθέρων».

Η περίοδος από τα μέσα του 19ου αιώνα έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο χαρακτηρίζεται από τη δυναμική έξοδο των Ευρωπαίων στον υπανάπτυκτο οικονομικά κόσμο της Αφρικής και της Ασίας, με απώτερο σκοπό την αναζήτηση **νέων αγορών** και **πηγών ενέργειας**, αλλά και από την ακλόνητη πίστη στην **ανωτερότητα του δυτικού πολιτισμού** και στο **χρέος εξαγωγής αξιών, θεσμών και φιλανθρωπίας**. Η νέα αυτή αποικιοκρατία έμεινε γνωστή ως **ιμπεριαλισμός**.

Την ίδια περίοδο η κατάσταση για το ελληνικό κράτος, μισό αιώνα από την ίδρυσή του (1830), δεν ήταν η αναμενόμενη. Δεν είχαν απελευθερωθεί ακόμη τα **«αλύτρωτα»** μέρη του έθνους. Το πολιτικό σύστημα, παρά την εισαγωγή συνταγματικών θεσμών το 1844 και το 1864, διαίωνιζε την παλαιά μορφή διακυβέρνησης από τους αιρετούς άρχοντες. Η χώρα παρέμενε χώρα **γεωργών** και **κτηνοτρόφων**. Μόνον το εμπόριο παρουσίαζε αξιόλογη ανάπτυξη, χάρη στους **Έλληνες της Διασποράς**. Εθνική προτεραιότητα δεν αποτελούσε ο **εκσυγχρονισμός** του κράτους και της κοινωνίας, αλλά η απελευθέρωση των **«αλύτρωτων ιστορικών εδαφών»**.

Τον εκσυγχρονισμό της χώρας τόλμησε το 1880 ο **Χαρίλαος Τρικούπης**, που προώθησε ευρύ πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων και εκτέλεσης δημόσιων έργων.

Το έργο του Χ. Τρικούπη συνέχισε ο **Ελ. Βενιζέλος**, ο οποίος είχε προσκληθεί από την ηγεσία του Στρατιωτικού Συνδέσμου, μετά το Κίνημα στο Γουδί (1909), για να διαπραγματευτεί με την πολιτειακή και την πολιτική ηγεσία του τόπου ευρύτερες συνταγματικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις.

Στη Βαλκανική Χερσόνησο την ίδια περίοδο υπάρχει μεγάλη κινητικότητα. Το εθνικό κίνημα των Ελλήνων υπήρξε πρότυπο για όλους τους λαούς της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Σέρβοι, Βούλγαροι, Ρουμάνοι και τέλος οι Αλβανοί απέκτησαν την ελευθερία τους.

Οι **Βαλκανικοί Πόλεμοι** (1912-1913) επρόκειτο να αλλάξουν δραστικά τα σύνορα στα κράτη της περιοχής. Στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο η Ελλάδα, η Σερβία, το Μαυροβούνιο και η Βουλγαρία απέσπασαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία τα ευρωπαϊκά εδάφη που διεκδικούσαν. Στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο η Ελλάδα, η Σερβία και η Ρουμανία πολέμησαν εναντίον της Βουλγαρίας, λόγω των αυξημένων απαιτήσεων της τελευταίας στο μοίρασμα των εδαφών.

1. Η ΑΚΜΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΑΠΟΙΚΙΟΚΡΑΤΙΑΣ

Τα αίτια της αποικιοκρατίας. Κοινή βάση όλης της δυναμικής εξόδου των προηγμένων χωρών της Ευρώπης, από τα μέσα του 19ου αιώνα έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στον υπανάπτυκτο οικονομικά κόσμο της Αφρικής και της Ασίας αποτελούσαν η αναζήτηση αγορών και πηγών πρώτων υλών, η ακλόνητη πίστη στην ανωτερότητα του δυτικού πολιτισμού και στο χρέος της εξαγωγής των αξιών και των θεσμών του, καθώς και η φιλανθρωπία.

Κατά τους νεότερους χρόνους, από τον 16ο αιώνα και εξής, αποικίες είχαν ιδρύσει η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Αγγλία, η Γαλλία και η Ολλανδία, κυρίως στην Αμερική και στην Ασία. Βασικά στοιχεία όλων αυτών των αποικιών ήταν η εγκατάσταση εποίκων από τις μητροπόλεις και η λειτουργία των κοινοτήτων των εποίκων ως πυρήνων της εν γένει οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και πολιτιστικής ζωής των αποικιών.

Αποικιοκρατία και ιμπεριαλισμός. Η νέα αποικιοκρατία, ως ιστορικό φαινόμενο που έμεινε γνωστό ως ιμπεριαλισμός (από τον λατινικό όρο «imperium»: αυτοκρατορία), διέφερε από τις προγενέστερες φάσεις του φαινομένου από την εξής άποψη: οι νέες αποικίες δε δημιουργήθηκαν από το δημογραφικό πλεόνασμα ή από ανεπιθύμητες θρησκευτικές ή άλλες ομάδες του πληθυσμού της Ευρώπης, ούτε ανέπτυξαν τους θεσμούς των μητροπόλεων της γηραιάς ηπείρου. Οι νέες αποικίες εγκαθιδρύθηκαν από χώρες της Ευρώπης και από τις ΗΠΑ σε υπανάπτυκτες οικονομικά και ανίσχυρες στρατιωτικά περιοχές του κόσμου, ιδίως στην Αφρική, την Ασία και τον Ειρηνικό

Η κριτική του ιμπεριαλισμού

«Δεν υποστήριζαν όλοι οι διανοούμενοι του δυτικού κόσμου την αποικιοκρατία. Ο Αμερικανός λογοτέχνης Μαρκ Τουέιν, θέλοντας να στηλιτεύσει την ιμπεριαλιστική πολιτική της χώρας του, η οποία επιτέθηκε το 1899 στις Φιλιππίνες, δημοσίευσε το παρακάτω κείμενο με τον τίτλο "Η πολεμική προσευχή" (The War Prayer). Στο κείμενο αυτό περιγράφει μια ομαδική δέηση στην εκκλησία υπέρ της επιτυχίας του αμερικανικού στρατού στον πόλεμο κατά των Φιλιππίνων αλλά με παράδοξο τρόπο: υποτίθεται ότι ένας αγγελιαφόρος του Θεού επισκέπτεται άρρατος την εκκλησία, διαβάζει τις κρυφές σκέψεις των δεομένων και τις καταγράφει αντί της φανεράς προσευχής:

"Κύριε και Θεέ μας, βοήθησέ μας να διαλύσουμε τους στρατιώτες τους με τις οβίδες μας· βοήθησέ μας να καλύψουμε τους χαρωπούς αγρούς τους με τις ωχρές μορφές των νεκρών πατριωτών τους· βοήθησέ μας να πνίξουμε τη βροντή των όπλων μας στα ουρλιαχτά των πληγωμένων τους [...] βοήθησέ μας να σφιξουμε τις καρδιές των αθώνων γυναικών τους με ανώφελη οδύνη· βοήθησέ μας να τις διώξουμε από τα σπίτια τους, με τα μικρά παιδιά τους να περιπλανώνται χωρίς φίλους στην ερημωμένη γη τους, ρακένδυτες, πεινασμένες και διψασμένες [...]".

Κατά τη δεκαετία του 1960 το κείμενο αυτό ανατυπώθηκε σε φυλλάδιο από τους ακτιβιστές κατά του πολέμου στο Βιετνάμ».

Frederick Anderson (ed.), *A Pen Warmed Up in Hell: Mark Twain in Protest*, Harper, New York 1972, σ. 110-111.

άρρηκτα και οργανικά συνδεδεμένη με τον εθνικισμό, ενώ στον πυρήνα της υπήρχε το στοιχείο του μεσσιανισμού* και της εθνικής αποστολής. Οι Βρετανοί αναφέρονταν στο «χρέος του λευκού ανθρώπου» (*the white man's burden*), οι Γάλλοι στην «πολιτιστική τους αποστολή» (*mission civilisatrice*). Ακολούθησαν οι Γερμανοί και οι Βέλγοι με ανάλογες αναφορές. Στοιχεία της ίδιας εθνικής έξαρσης διακρίνονται και στο όραμα των Ελλήνων αυτής της εποχής, το όραμα της Ελλάδας από την οποία ανέμεναν να «φωτίσει» ως φωτοβόλος «φάρος» και να απελευθερώσει την «καθ' ημάς Ανατολή».

Η Βρετανία έσπευσε να προσθέσει στις παλαιές της αποικίες νέες, ιδίως στην Αφρική: την Αίγυπτο και το Σουδάν, καθώς και τη Νότια Αφρική. Κατείχε ήδη την Ινδία και το Πακιστάν, καθώς και άλλα στρατηγικά σημεία στην ίδια περιοχή. Ο Καναδάς και η Αυστραλία απέκτησαν την ίδια εποχή καθεστώς αυτοδιοίκησης, αλλά παρέμειναν τμήματα της Βρετανικής Αυτοκρατορίας και κατόπιν της **Βρετανικής Κοινοπολιτείας**. Η Γαλλία, παλαιά αποικιοκρατική δύναμη και αυτή, κατέλαβε τη βορειοδυτική Αφρική, για να ακολουθήσουν η Γερμανία, το Βέλγιο και η Ιταλία στην κεντρική Αφρική. Το παράδειγμα των ευρωπαϊκών χωρών ακολούθησαν και δύο εξωευρωπαϊκές βιομηχανικές χώρες, οι ΗΠΑ και η Ιαπωνία, οι οποίες ενεπλάκησαν στην ανατολική Ασία. Η Ρωσία εξαπλώθηκε στον Καύκασο, στην κεντρική Ασία και στη Σιβηρία.

Η επιβολή της Δύσης στον υπόλοιπο κόσμο. Σε πολλές περιοχές του κόσμου οι δυτικοί αποικιοκράτες δημιούργησαν θεσμούς διακυβέρνησης και εθνικές ενότητες στη θέση των κατακερματισμένων γλωσσικά και θρησκευτικά ανθρώπινων συνόλων, όπως οι Βρετανοί στη βορειοανατολική και τη νότια Αφρική, καθώς και στην Ινδία. Λιγότερο ανθεκτικοί υπήρξαν οι θεσμοί που δημιούργησαν οι Γάλλοι, οι Γερμανοί, οι Βέλγοι και οι Ιταλοί στις δικές τους αποικίες. Σε πολλές περιοχές της Αφρικής σχηματίστηκαν αποικίες χωρίς άλλον συνεκτικό δεσμό εκτός από τις αρχές των αποικιοκρατών. Οι αποικίες αυτές αποτέλεσαν κατά τον 20ό αιώνα, όταν απέκτησαν την ανεξαρτησία τους, προβληματικά εθνικά κράτη χωρίς συνοχή, στα οποία εκδηλώθηκαν σκληροί εμφύλιοι πόλεμοι.

Η ευρωπαϊκή αποικιοκρατία του 19ου αιώνα ολοκλήρωσε τη διείδυση του δυτικού ανθρώπου στον εξωευρωπαϊκό κόσμο, η οποία είχε αρχίσει τον 16ο αιώνα, και τον προσέδεσε στον δυτικό κόσμο. Ο δυτικός άνθρωπος προσπάθησε να ενσωματώσει στον δυτικό πολιτισμό λαούς με κοινωνική οργάνωση και πολιτισμούς διαφορετικούς από τον δυτικό, να τους «προικοδοτήσει» με θεσμούς ανάλογους προς τους δικούς του. Ταυτοχρόνως οι πρώτες ύλες και οι παραγωγικές δυνατότητες των αποικιών προσαρμόστηκαν έτσι, ώστε να εξυπηρετούν όχι αποκλειστικά τις ανάγκες των γηγενών κατοίκων, αλλά και τις παραγωγικές ανάγκες των μητροπολιτικών χωρών. Σε πολλές αποικίες ο δυτικός άνθρωπος εξάρθρωσε παραδοσιακές κοινωνικές δομές χωρίς να δημιουργήσει στη θέση τους βιώσιμους δυτικούς θεσμούς, αλλά, παρ' όλα αυτά, κατόρθωσε να εξαλείψει θανατηφόρες επιδημίες, τη δουλεία και άλλες ενδημικές μαστίγες.

Ερωτήσεις

1. Να συγκρίνετε τη θέση που παίρνουν απέναντι στην αποικιοκρατία ο Άγγλος Ρ. Κίπλιγκ και ο Αμερικανός Μ. Τουέιν και να συζητήσετε την επιχειρηματολογία τους.
2. Ποιες ήταν οι κυριότερες συνέπειες της αποικιοκρατίας για τις χώρες στις οποίες αυτή επιβλήθηκε;

2. Η ΑΠΩ ΑΝΑΤΟΛΗ

Η διείσδυση στην Ασία. Η Δύση, ιδίως η Ευρώπη, διείσδυσε στην Ανατολή, κατέλαβε τμήματά της, διαμόρφωσε ενότητες εκεί που δεν υπήρχαν, εξήγαγε προϊόντα της και θεσμούς, ενώ ταυτοχρόνως έπλασε μια νοητή Ανατολή, για να υπηρετήσει ιδεολογικές και αισθητικές ανάγκες της: μυστηριώδης και αινιγματική, ελκυστική και επίφοβη, η Ανατολή αυτή δεν έπαυσε να σαγηνεύει και να προβληματίζει τη Δύση, ώσπου οι ίδιοι οι λαοί της εισήλθαν δυναμικά στο διεθνές προσκήνιο και προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν τη Δύση με ίσους όρους.

Σε αντίθεση προς την Αφρική, την Αμερική ή την Ωκεανία, η Ασία δεν υπέκυψε στην Ευρώπη αμαχητί ή με ανάλογη ευκολία. Η Ασία υπήρξε το λίκνο σπουδαίων πολιτισμών, καθώς και των τριών πιο δυναμικών και επεκτατικών θρησκειών του κόσμου, του ιουδαϊσμού, του ισλαμισμού και του χριστιανισμού. Αυτή η Ασία λοιπόν υπήρξε η αχανής έκταση ενός ευρέος διαδρόμου μήκους 6.000 περίπου χιλιομέτρων, από τον Καύκασο έως τη Μογγολία, του ζωτικού χώρου των νομάδων. Αυτός ο διάδρομος, η λεγόμενη «Κεντρική Ασία», έστειλε κύματα επιδρομών στην Ευρώπη από τους αρχαίους χρόνους και για τα επόμενα χίλια τουλάχιστον χρόνια. Ήταν επίσης η νοτιοδυτική Ασία, η ισλαμική Ασία, από τη Μικρά Ασία έως τον Ινδικό Καύκασο η Ινδία, η Κίνα και η Ιαπωνία. Εδώ θα παρουσιαστούν οι τρεις τελευταίες χώρες.

Η Ινδία. Τη μακραίωνη συμβίωση ινδουιστών* και μουσουλμάνων κυρίαρχων και λαών ακολούθησε, τον 11ο και τον 12ο αιώνα, η ραγδαία κατάκτηση της χώρας αυτής από τουρκικά φύλα, που εισέβαλαν από τον βορρά και επέβαλαν την κυριαρχία τους στο βόρειο τμήμα της χερσονήσου. Στο τέλος του 14ου αιώνα η Ινδία έγινε στόχος των νέων κατακτητών, των ορδών

Χάρτης της Άπω Ανατολής. Στην περιοχή είχαν διεισδύσει οι δυτικές, κυρίως ευρωπαϊκές, αποικιοκρατικές δυνάμεις, ενώ μετά τα μέσα του 19ου αιώνα και η ίδια η Ιαπωνία εξέθρεψε φιλοδοξίες επεκτατισμού, αποκτώντας σταδιακά επιρροή σε νησιά του Ειρηνικού, στην Κορέα, τη σημερινή Ταϊβάν και τη μισή Σαχαλίνη.

Οι Πόλεμοι του Οπίου και οι συνέπειές τους για την Κίνα

Έτσι ονομάστηκαν δύο πόλεμοι που διεξήχθησαν ανάμεσα στη Βρετανία και την Κίνα (1839-1842 και 1856-1860) στον δεύτερο πόλεμο η Βρετανία είχε σύμμαχο τη Γαλλία με αφορμή την απαγόρευση της εισαγωγής οπίου στην Κίνα. Η απαγόρευση αυτή, που οφειλόταν στη μεγάλη διαρροή συναλλάγματος από την Κίνα, έπληττε τα εμπορικά συμφέροντα των Βρετανών και γενικότερα των Ευρωπαίων και προκάλεσε την ένοπλη αντίδρασή τους.

«Η επέκταση της οικονομικής κυριαρχίας των Μεγάλων Δυνάμεων στον ευρύτερο χώρο της Αφρικής και της Ασίας έδωσε την αφορμή για την επιβολή μορφών έμμεσου ελέγχου αποικιακού χαρακτήρα στο εσωτερικό χωρών που διατηρούσαν τυπικά την ανεξαρτησία τους. Η επιβολή αυτή έμελλε να προσλάβει την ακραία έκφρασή της στην περίπτωση ειδικότερα της Κίνας [...]. Στην Κίνα η επιβολή του συλλογικού ευρωπαϊκού ελέγχου βασίζεται σε μια σειρά από ετεροβαρείς συνθήκες που καθιερώνουν την κυριαρχική εμπορική και οικονομική διείσδυση στο εσωτερικό της αχανούς αλλά και ευάλπτης αυτοκρατορίας. Η εθνική κινεζική εξέγερση, το 1900, θα καταπνιγεί από μικτό στρατιωτικό άγημα Ευρωπαίων, Ιαπώνων και Αμερικανών! Τότε κάνει την εμφάνισή της ως αποικιακή δύναμη και η Ιαπωνία, με την επιβολή προτεκτοράτου στην Κορέα (1905)».

Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η οργάνωση της διεθνούς κοινωνίας. Ιστορική επισκόπηση*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1996, σ. 46.

του Ταμερλάνου, που αποχώρησαν γρήγορα, αφού όμως προκάλεσαν τον πολιτικό κατακερματισμό της. Τέλος, τον 16ο αιώνα νέος κυρίαρχος εισέβαλε στη χώρα, αυτή τη φορά από το Αφγανιστάν, ιδρύοντας τη δυναστεία των Μογγόλων, την οποία βρήκαν οι Πορτογάλοι έμποροι και κατόπιν οι Άγγλοι κατακτητές. Διασημότερος όλων των ηγεμόνων της δυναστείας των Μογγόλων (1526-1707) υπήρξε ο **Ακμπάρ** (1556-1605), του οποίου η λαμπρή βασιλεία συνέπεσε με αυτήν της Ελισάβετ Α΄ της Αγγλίας (1558-1603), καθώς και με αυτήν ενός άλλου ηγεμόνα μεγάλης αυτοκρατορίας, του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας (1556-1598).

Ο μεγάλος Πορτογάλος θαλασσοπόρος Βάσκο ντα Γκάμα άνοιξε στους Πορτογάλους πρώτα και κατόπιν στους άλλους Ευρωπαίους εμπόρους τη δυτική ακτή της Ινδίας, την ακτή του Μαλαμπάρ, με το περίφημο ταξίδι του, το 1497-1498, με το οποίο παρέκαμψε την Αφρική, από το Ακρωτήριο της Καλής Ελπίδας. Με βάση τους την περιοχή της Γκόας, νοτίως της Βομβάης (την περιοχή προσάρτησε το 1962 η Ινδία), οι Πορτογάλοι ήλεγχαν επί έναν αιώνα το εμπόριο της ευρύτερης περιοχής. Τον 17ο αιώνα όμως τους Πορτογάλους ανταγωνίζονταν για τον έλεγχο του εμπορίου της Ανατολής οι Ολλανδοί, οι Άγγλοι και οι Γάλλοι. Τη διείσδυση των εμπορών της Ευρώπης στην Ινδία προωθούσαν και εξασφάλιζαν ισχυρές εθνικές εταιρείες που δρούσαν στην Ανατολή.

Επικράτησε εν τέλει, με την υποστήριξη της βρετανικής κυβέρνησης, η βρετανική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών, η οποία ίδρυσε εμπορικούς σταθμούς σε καίρια σημεία της χώρας με ευρείες διοικητικές αρμοδιότητες. Στα τέλη του 18ου αιώνα το βρετανικό κοινοβούλιο θέσπισε τον «δυσδικό έλεγχο» των εμπορικών αποικιών στην Ινδία από την Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών και από τον Βρετανό μονάρχη, ενώ στις αρχές του 19ου αιώνα η βρετανική κυβέρνηση τερμάτισε το μονοπώλιο της Εταιρείας στο εμπόριο της Ινδίας και προχώρησε στην προσάρτηση των διάφορων κρατικών μορφωμάτων της χώρας, η οποία κατέστη αποικία του Στέμματος. Έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η Βρετανία ολοκλήρωσε την κυριαρχία της στην Ινδία, στο Πακιστάν και στη Βιρμανία.

Η Κίνα. Στην Κίνα, παρά την εναλλαγή διάφορων δυνασθειών στην εξουσία, υπήρχε ανέκαθεν μια ισχυρή και ανθεκτική ηγετική κοινωνική ομάδα που ήλεγχε τη διοίκηση της χώρας, οι Μανδαρίνοι*. Στον ταοϊσμό και τον κομφουκιανισμό, που ιδρύθηκαν τον 6ο αιώνα π.Χ., προστέθηκαν ο βουδισμός τον 1ο αιώνα μ.Χ., ο νεστοριανός χριστιανισμός και ο ισλαμισμός από τον 7ο έως τον 10ο αιώνα. Η μία αυτοκρατορική δυναστεία διαδεχόταν την άλλη, ενώ τον 13ο αιώνα η χώρα κατακτήθηκε από τους Μογγόλους νομάδες πολεμιστές και αποτέλεσε τον πυρήνα μιας αχανούς αυτοκρατορίας, που εκτεινόταν από την Κίνα έως τη Λιθουανία. Τον μεγάλο Μογγόλο κατακτητή **Κουμπλάι** επισκέφτηκε στο Πεκίνο ο Μάρκο Πόλο κατά το τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα. Το 1521 στη χώρα έφτασαν οι Πορτογάλοι έμποροι και ιεραπόστολοι, οι οποίοι όμως περιορίστηκαν από τις κινεζικές αρχές στη χερσόνησο του Μακάο, στη νοτιοανατολική Κίνα. Το Μακάο και η Καντόνα (αποικία της Βρετανίας από τον 17ο αιώνα), στην ίδια περιοχή, υπήρξαν τα μόνα σημεία μέσω των οποίων η Κίνα διεξήγε τις εμπορικές της συναλλαγές με τη Δύση και τον υπόλοιπο κόσμο επί πολλούς αιώνες.

Στους αιώνες της τελευταίας δυναστείας, αυτής των **Μαντσού** (1644-1912), η Κίνα περιλάμβανε τη Μαντσουρία, τη Μογγολία, το Θιβέτ και το Τουρκεστάν, ενώ είχε ως φόρου υποτελείς την Κορέα, το Νεπάλ, το Σιάμ και τη Βιρμανία. Το 1689 η Κίνα υποχρεώθηκε να υπογράψει την πρώτη συνθήκη με ευρωπαϊκή δύναμη, τη Ρωσία, με την οποία διευθετήσε τα βόρεια σύνορά της, ενώ το 1842, στο τέλος του πρώτου **Πολέμου του Οπίου*** με τη Βρε-

τανία, αναγκάστηκε να εκχωρήσει στους Βρετανούς το Χονγκ Κονγκ. Στη συνέχεια η Κίνα αναγκάστηκε να εκχωρήσει τη Σιβηρία στη Ρωσία (1858-1860), την Κορέα και την Ταϊβάν στην Ιαπωνία (1895), καθώς και διάφορους λιμένες σε άλλες μεγάλες δυνάμεις της εποχής. Το 1900 ξέσπασε η **Επανάσταση των Μπόξερ*** ως αντίδραση στην επιρροή που είχαν αποκτήσει στην Κίνα οι δυτικές δυνάμεις, οι οποίες όμως κατέπνιξαν την εξέγερση. Το 1911 μια νέα εξέγερση ανέτρεψε τη δυναστεία των Μαντσού αυτοκρατόρων και ανακήρυξε τη **Δημοκρατία της Κίνας**.

Η Ιαπωνία. Αντίπαλη δύναμη της Κίνας στην Άπω Ανατολή υπήρξε η Ιαπωνία, χώρα που εισήγαγε από την Κίνα πολλά πολιτιστικά στοιχεία και θεσμούς. Επίσημη θρησκεία της χώρας υπήρξε ο βουδισμός, που εισήχθη τον 6ο αιώνα. Τον αυτοκράτορα της Ιαπωνίας ήλεγχε η στρατιωτική φεουδαρχία των Σογκούν, οι οποίοι κατείχαν την πραγματική ισχύ. Τη χώρα επισκέφτηκαν πρώτοι οι Πορτογάλοι έμποροι και ιεραπόστολοι στα μέσα του 16ου αιώνα, αλλά οι Δυτικοί δεν κατόρθωσαν να «εκπορθήσουν» την Ιαπωνία έως τα μέσα του 19ου αιώνα και περιοριζόνταν στο Ναγκασάκι, όπου συναλλάσσονταν με τους Ιάπωνες. Πρώτοι εξασφάλισαν εμπορική συμφωνία οι Αμερικανοί το 1854. Στη συνέχεια και με γοργούς ρυθμούς η Ιαπωνία υιοθέτησε δυτικούς θεσμούς, απέκτησε Σύνταγμα το 1889 και προώθησε την εκβιομηχάνιση του δευτερογενούς τομέα παραγωγής. Η Ιαπωνία πολέμησε με την Κίνα το 1894-1895, συνήψε συνθήκη συμμαχίας με τη Βρετανία το 1902 και το 1904-1905 πολέμησε κατά της Ρωσίας και την ταπεινώσε. Με τη νίκη της αυτή προβλήθηκε στο διεθνές προσκήνιο ως μεγάλη δύναμη, άξια σεβασμού από τις άλλες μεγάλες δυνάμεις.

Γερμανική λιθογραφία του 1900, που απεικονίζει συμβολικά την επίθεση των ενωμένων δυτικών δυνάμεων και των Ιαπώνων για την καταστολή της εξέγερσης των Μπόξερ στην Κίνα.

Τον 19ο αιώνα η Ιαπωνία άνοιξε τις αγορές της στους Δυτικούς υιοθέτησε πολλούς σύγχρονους θεσμούς και γνώρισε σημαντική βιομηχανική ανάπτυξη. Ο πίνακας αποδίδει συμβολικά τη δυτική διείσδυση στην Ιαπωνία.

Ερωτήσεις

1. Να αναλύσετε τις σχέσεις των δυτικών δυνάμεων με τις χώρες της Άπω Ανατολής.
2. «Οριενταλισμός» ονομάζεται η στερεοτυπική εικόνα την οποία οι άνθρωποι του δυτικού κόσμου έχουν για τους κατοίκους της Ανατολής. Ποια είναι τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της εικόνας σήμερα;

3. ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Η κατάσταση στο ελληνικό κράτος κατά την πρώτη πεντηκονταετία του βίου του. Μισό αιώνα μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους (1830) η Ελλάδα φαινόταν να μην ικανοποιεί ούτε τους πιο απαισιόδοξους υποστηρικτές της: με εξαίρεση τα Επτάνησα, που αποδόθηκαν στη χώρα (1863) από τη Βρετανία, και τη Θεσσαλία, που παραχωρήθηκε από την Πύλη (1881) μετά από σύσταση του **Συνεδρίου του Βερολίνου** (1878), η Ελλάδα δεν είχε ακόμη απελευθερώσει με τις δυνάμεις της τα «αλύτρωτα» μέρη του έθνους, την Ήπειρο, τη Μακεδονία, τη Θράκη, την Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου. Το πολιτικό της σύστημα, παρά την εισαγωγή των συνταγματικών θεσμών το 1844 και το 1864 και το φιλελεύθερο πολίτευμα που προέκυψε, διαιωνίζε την παλαιά μορφή διακυβέρνησης από τους αιρετούς άρχοντες. Η χώρα παρέμενε χώρα γεωργών και κτηνοτρόφων κυρίως, ενώ η μεταποίηση παρουσίαζε αργούς ρυθμούς ανάπτυξης. Μόνο το εμπόριο παρουσίαζε αξιόλογη ανάπτυξη, χάρη ιδίως στους **Έλληνες της Διασποράς***.

Τέσσερις ήταν κατά κύριο λόγο οι παράγοντες που επιβράδυναν ή και απέτρεπαν τον εκσυγχρονισμό των θεσμών και την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας: α) οι τεταμένες σχέσεις της αφενός με τις μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης και αφετέρου με τις γειτονικές χώρες, β) η πολιτική αστάθεια, γ) η ανασφάλεια στην ύπαιθρο και δ) η χαμηλή πίστη της χώρας διεθνώς. *Εκσυγχρονισμός* αυτή την εποχή σήμαινε κυρίως δημιουργία ισχυρού τακτικού στρατού και πολεμικού ναυτικού, ανάπτυξη οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου, καθώς και ταχυδρομικού και τηλεγραφικού δικτύου, εισαγωγή νέων καλλιεργητικών μεθόδων στη γεωργία, εμπέδωση της τάξης και της ασφάλειας στις μετακινήσεις και στις μεταφορές και ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος και της διεθνούς πίστης της χώρας.

Προϋποθέσεις για τον εκσυγχρονισμό. Ο εκσυγχρονισμός απαιτούσε οικονομικούς πόρους, ορθολογική ιεράρχηση της διάθεσης των πόρων και αμετάκλητη προσήλωση στην εξυπηρέτηση των εθνικών προτεραιοτήτων, καθώς και ορθολογικό προσδιορισμό των εθνικών συμφερόντων. Οι πόροι από τα εθνικά έσοδα, ιδίως από τη φορολογία, ήταν περιορισμένοι και ανεπαρκείς, ενώ η κατανομή τους δεν ήταν συνήθως αποτέλεσμα ορθολογικής ιεράρχησης των αναγκών. Τα καλώς νοούμενα εθνικά συμφέροντα εξάλλου, δηλαδή η εθνική ασφάλεια και κυριαρχία, η ευημερία, η ευνομία και η προαγωγή του πολιτισμού, δεν αποτελούσαν πάντοτε εθνικές προτεραιότητες ή δεν εξυπηρετούνταν από την άσκηση της εθνικής πολιτικής.

Η εθνική προτεραιότητα της απελευθέρωσης των «αλύτρωτων» ιστορικών χωρών, η οποία αποτελούσε ύψιστο εθνικό συμφέρον, επισκίαζε όλες τις άλλες προτεραιότητες που απαιτούσε ο εκσυγχρονισμός του κράτους και της κοινωνίας. Οι υποστηρικτές μάλιστα της απελευθέρωσης των αλύτρωτων ιστορικών ελληνικών χωρών, οι οποίοι αποτελούσαν την πιο δυναμική πολιτική μερίδα των διάφορων πολιτικών σχηματισμών και οι οποίοι ουσιαστικά ήλεγχαν την πολιτική ζωή του τόπου και την κοινή γνώμη του, έκριναν πως ο εκσυγχρονισμός και η οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας δεν ήταν εφικτοί στόχοι χωρίς την προηγούμενη επέκταση της εθνικής επικράτειας: εξαρτούσαν δηλαδή τον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη από την απελευθέρωση και την ενσωμάτωση των αλύτρωτων ιστορικών χωρών στο ελληνικό κράτος.

Από το άλλο μέρος, οι υποστηρικτές του εκσυγχρονισμού και της ανάπτυξης προέβαλλαν τους στόχους αυτούς ως εθνικές προτεραιότητες εμμέσως κυρίως, επικρίνοντας δηλαδή με σφοδρότητα τον αλυτρωτισμό ως αδιέξοδη και πολυέξοδη εθνική πολιτική.

Προεκλογικός λόγος του Χαρίλαου Τρικούπη στις 7 Οκτωβρίου 1890

«Ηνορθώθη το έθνος ηθικώς, ηγορθώθη το έθνος και υλικώς, εγένετο όσα ο τόπος ηδύνατο να ευχηθή υπέρ της ίδιας αυτού αναπτύξεως. Εγένετο εργασία υπέρ της παραγωγής της χώρας, ηνοιχθήσαν αι πύλαι αυτής προς την ατελή των γεωργικών προϊόντων εξαγωγήν, προεκλήθη διεθνώς η διάδοσις των πυλών των ξένων αγορών, εγένετο εργασία και υπέρ της πολιτείας. Διερρυθμίσθησαν τα οικονομικά της χώρας, συνετάχθη δε αυτή και στρατιωτικώς, και μετ' ολίγον καταπλέει στόλος, όστις θέλει περιαγάγει την ελληνικήν σημαίαν ανά το Αιγαίον, όπως εις αυτήν προσήκει. Εγένετο εργασία προς διευκόλυνσιν της εμπορίας της χώρας και της κοινωνικωνίας των κατοίκων αυτής διά των σιδηροδρόμων, διά των αμαξιτών οδών, διά της ατμοπλοϊκής συγκοινωνίας.»

Σπύρος Τζόκας, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους. Οδοιπορικό στον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 273.

Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εκσυγχρονιστική πολιτική του. Οι σοβαρές απόπειρες εκσυγχρονισμού και ανάπτυξης αναλήφθηκαν στην Ελλάδα με μεγάλη καθυστέρηση και όχι χωρίς παλινωδίες και υποχωρήσεις. Στη δεκαετία του 1880 και στα πρώτα χρόνια της επόμενης δεκαετίας ο Χαρίλαος Τρικούπης προώθησε ευρύ πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων και δημόσιων έργων. Προκειμένου να απελευθερώσει την πολιτική ζωή της χώρας από την τυραννία του τοπάρχη βουλευτή, ο Τρικούπης διέυρνε την εκλογική περιφέρεια από επαρχιακή σε

νομαρχιακή και μείωσε κατ' αυτόν τον τρόπο στο ήμισυ τον αριθμό των βουλευτών. Για να καταστήσει μάλιστα την κρατική μηχανή ανεξάρτητη από τις κυβερνητικές αλλαγές, όρισε αυστηρά κριτήρια επιλογής των δημόσιων υπαλλήλων και προώθησε γενναία εκκαθάριση του δικαστικού κλάδου από κομματικούς εγκαθέτους. Για την εμπέδωση της δημόσιας τάξης και ασφάλειας προέβη σε εξίσου γενναίες αλλαγές στα Σώματα Ασφαλείας και στους σχετικούς με τις προσλήψεις και προαγωγές στα σώματα αυτά κανονισμούς. Αναδιοργάνωσε τον στρατό και τον στόλο, με τη μετάκληση στρατιωτικών ειδικών από τη Γαλλία και την Αυστρία, και περιόρισε δραστικά τη δυνατότητα των αξιωματικών των ενόπλων δυνάμεων να εκλέγονται βουλευτές.

Ο Τρικούπης αύξησε επίσης τον αριθμό των σχολείων και των μαθητών της χώρας, προώθησε τον εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού προγράμματος των δημόσιων σχολείων και την αναμόρφωση των σχολικών βιβλίων και ίδρυσε τεχνικές σχολές. Την ίδια εποχή ο μεγάλος μεταρρυθμιστής ευνόησε τη βιομηχανική ανάπτυξη και τη δραστική επέκταση του σιδηροδρομικού και οδικού δικτύου της χώρας. Για τη χρηματοδότηση του φιλόδοξου αναπτυξιακού προγράμματός του ο Τρικούπης προσπάθησε να προσελκύσει το ελληνικό παροικιακό κεφάλαιο και συνήψε σειρά δανείων στο εξωτερικό. Αλλά η ελληνική οικονομία δεν άντεξε εν τέλει το βάρος του εξωτερικού χρέους και τον Δεκέμβριο του 1893 ο Τρικούπης κήρυξε την πτώχευση της χώρας και παραιτήθηκε. Εγκατέλειψε τη χώρα, ηττημένος από τον λαϊκισμό των αντιπάλων του και την αδράνεια της ελληνικής κοινωνίας της εποχής, και πέθανε πικραμένος δύο χρόνια αργότερα στη Γαλλία.

Το Κίνημα στο Γουδί και ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Το έργο του Τρικούπη συνέχισε, μετά την έλευσή του στην κεντρική ελληνική πολιτική σκηνή, ένας ακόμη μεγάλος εκσυγχρονιστής, ο **Ελευθέριος Βενιζέλος**. Ο Βενιζέλος προσκλήθηκε από την ηγεσία του **Στρατιωτικού Συνδέσμου** -που είχε ηγηθεί το 1909 του **Κινήματος στο Γουδί**- από την Κρήτη στην Αθήνα ως εκπρόσωπος του Συνδέσμου στις διαπραγματεύσεις του με την πολιτειακή

«Ο τρέχων κατόπιν του ισοζυγίου και μη φθάνων ποτέ αυτού». Γελοιογραφία από την εφημερίδα «Νέος Αριστοφάνης», που σατιρίζει την προσπάθεια του Τρικούπη να καλύψει το δημόσιο έλλειμμα. Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

Η πολιτική του Θεόδωρου Δηλιγιάννη

«Η ελληνική δημοσιογραφία και ιστοριογραφία αντιπαράθεσε αυτόν τον πολιτικό [τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη] -ο οποίος έγινε τρεις φορές πρωθυπουργός νικώντας τον Τρικούπη και ο οποίος δρομολόγησε πολιτικές εξελίξεις την τελευταία εικοσιπενταετία του περασμένου αιώνα- στον Μεσολογγίτη πολιτικό, παρουσιάζοντάς τον αδικώς άλλοτε ως ανεργάτιστο πολυλόγα, άλλοτε ως διαλυτικό δημαγωγικό στοιχείο, σε κάθε περίπτωση ως αρνητικό σημείο αναφοράς. Αυτή η αρνητική κρίση δεν αντιστοιχεί στην προσωπικότητά του ούτε μπορεί να εξηγήσει τις μεγάλες πολιτικές επιτυχίες και ήττες, τις συμπάθειες των οπαδών του και τις εντάσεις στο κόμμα του [...] Στον Δηλιγιάννη σφειλούμε -και οι ιστορικοί το ενθυμούνται σπάνια- τη μεγάλη έκδοση της ελληνικής νομοθεσίας από το 1833 μέχρι το 1876».

Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Α', ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004, σ. 584-585.

Αλληγορική λαϊκή εικόνα της εποχής, που απεικονίζει συμβολικά την Ελλάδα να πατάσσει το «τέρας» της παλαιοκομματικής συναλλαγής. Το Κίνημα στο Γουδί της 15ης Αυγούστου 1909 θεωρήθηκε από σημαντικό τμήμα της ελληνικής κοινής γνώμης ως η απαρχή για την αναγέννηση της Ελλάδας. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα.

Ο πόλεμος του 1897

«Το 1897 ο Έλληνας Δαβίδ ήλθε αντιμέτωπος με τον Οθωμανό Γολιάθ στις πεδιάδες της Θεσσαλίας. Η εκστρατεία όμως δεν είχε την ευτυχή κατάληξη της βιβλικής μονομαχίας. Οι ελληνικές δυνάμεις γνώρισαν αιμωτική ήττα και οδηγήθηκαν σε άτακτη υποχώρηση. Η Ελλάδα σώθηκε από την καταστροφή μόνο χάρη στην επέμβαση των ξένων, αλλά το τίμημα της χάρις αυτής ήταν η ίδρυση της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής (ΔΟΕ), που θα επέβλεπε την αποπληρωμή των χρεών στους ξένους δανειστές της. Μέχρι τα τέλη του αιώνα, το κράτος είχε χάσει την αξιοπιστία του ως κύριος εκπρόσωπος του έθνους, αλλά και ως διαχειριστής της ίδιας του της μοίρας.

Με την ήττα του 1897 το χάσμα της αξιοπιστίας ανάμεσα στην "επίσημη αλήθεια του έθνους" και την πραγματικότητα έγινε αγεφύρωτο.

Το 1897 είχε ως συνέπεια να αρχίσει το σώμα των αξιωματικών την άσκηση κριτικής στη μοναρχία, και ιδιαίτερα στον διάδοχο Κωνσταντίνο, αρχιστράτηγο του κακοσχεδιασμένου αυτού πολέμου. Ένα μεγάλο μέρος της σφοδρής αντιβασιλικής κριτικής εκδηλώθηκε πολλά χρόνια μετά από το ίδιο το γεγονός, από αξιωματικούς οι οποίοι στο μεταξύ είχαν ταχθεί με τον αντίπαλο του Κωνσταντίνου, Ελευθέριο Βενιζέλο.»

Θ. Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2000, σ. 79-80.

και την πολιτική ηγεσία του τόπου, με τη σαφή εντολή να προωθήσει ευρύτατες συνταγματικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις. Πιστός στην εντολή αυτή και κινούμενος από την πεποίθησή του ότι ο εκσυγχρονισμός της Ελλάδας αποτελούσε εθνική ανάγκη ύψιστης προτεραιότητας, ο Κρητικός ηγέτης προέβη στην ευρεία μεταρρύθμιση του Συντάγματος του 1864, σε βαθμό που το Σύνταγμα του 1911 να θεωρείται ουσιαστικά νέο Σύνταγμα. Μείωσε την πλειοψηφία από το ήμισυ των βουλευτών στο ένα τρίτο, ώστε να επισπεύσει το νομοθετικό έργο της Βουλής, απέκλεισε την εκλογή εν ενεργεία αξιωματικών των ενόπλων δυνάμεων στο αξίωμα του βουλευτή, όρισε τη δυνατότητα του κράτους να απαλλοτριώνει περιουσιακά στοιχεία πολιτών, όταν το απαιτούσε το «συμφέρον» του δημοσίου (όχι μόνο για λόγους «ανάγκης»), προκειμένου να διευκολυνθεί η απαλλοτρίωση των μεγάλων γαιοκτησιών, καθιέρωσε συνταγματικά τη μονιμότητα των δημόσιων υπαλλήλων, προσκάλεσε στρατιωτικές αποστολές από τη Γαλλία και την Αγγλία για τον εκσυγχρονισμό του στρατού και του στόλου αντιστοίχως. Οι νομοθετικές και διοικητικές αλλαγές και ρυθμίσεις της περιόδου 1911-1912 έδωσαν στη χώρα ισχυρή ώθηση για το αναγκαίο πέρασμά της σε μια εποχή γεμάτη προκλήσεις.

Ερωτήσεις

1. Να αναφέρετε τομείς της οικονομικής και της πολιτικής ζωής της Ελλάδας των οποίων επιτεύχθηκε ο εκσυγχρονισμός κατά την πρώτη πεντηκονταετία από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Με ποιους πολιτικούς συνδέθηκαν αυτές οι επιτυχίες και πώς; Αξιοποιήστε τα παραθέματα από τις σχετικές πηγές.
2. Ποια ήταν η σχέση της αλυτρωτικής πολιτικής με τις προσπάθειες εκσυγχρονισμού της χώρας;
3. Πώς θα μπορούσε να συσχετιστεί ο πόλεμος του 1897 με το Κίνημα στο Γουδί; Συμβουλευτείτε και το παράθεμα από το κείμενο του Θ. Βερέμη.

4. ΕΘΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΣΤΗ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

Ο γεωγραφικός χώρος και τα ιστοριογραφικά στερεότυπα. Οι εθνικές ιστοριογραφίες των λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, καθώς και δυτικοί παρατηρητές και αναλυτές των εξελίξεων στην περιοχή, έχουν δημιουργήσει ορισμένα στερεότυπα για τις χώρες, τους λαούς και το ιστορικό παρελθόν της. Ο όρος «Βαλκάνια»*, άλλωστε, από ονομασία της οροσειράς του Αίμου έφτασε να σημαίνει περιοχή αστάθειας και συγκρούσεων, ενώ οι λαοί της θεωρείται ότι ρέπουν προς εξάρσεις εθνοφυλετικού χαρακτήρα και ότι είναι διαφορετικοί από τους λαούς της υπόλοιπης Ευρώπης.

Ωστόσο, από τη μελέτη της Ιστορίας των λαών της Ευρώπης γνωρίζουμε πως οι θρησκευτικές και οι εθνικές συγκρούσεις σημάδεψαν εξίσου, αν όχι περισσότερο, τη Δυτική και την Κεντρική Ευρώπη από τη Νοτιοανατολική, και πως οι λαοί της τελευταίας διαφέρουν από τους λαούς της υπόλοιπης ηπείρου όσο και μεταξύ τους. Γνωρίζουμε πως *εθνοκαθάρσεις** βίαιες και ριζικές συνέβησαν στη Δυτική και την Κεντρική Ευρώπη επί πολλούς αιώνες, ιδίως από τον 15ο έως και τον 17ο αιώνα, ενώ στην Κεντρική Ευρώπη ακόμη και κατά τον 20ό αιώνα.

Το εθνικό κίνημα των Ελλήνων, που ήδη εξετάστηκε, υπήρξε πρότυπο και για τους άλλους λαούς της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Με καθυστέρηση, μικρότερη ή μεγαλύτερη σε σύγκριση προς αυτό, τα εθνικά κινήματα των λαών της περιοχής στηρίχτηκαν στην αναζήτηση ανάλογων καταβολών, έπλασαν το ιστορικό τους παρελθόν και πρόβαλαν το όραμά τους για το μέλλον, αναζήτησαν και όρισαν την ταυτότητά τους, τους «άλλους» και τους αντιπάλους.

Οι Σέρβοι, λόγω γειτνίασης αλλά και λόγω δεσμών με την εκεί Διασπορά τους, ανέπτυξαν στην αρχή με την Αυτοκρατορία των Αψβούργων δεσμούς που στήριξαν τον φωτισμό τους και την αναγέννηση του έθνους τους, στη συνέχεια όμως σχέσεις ανταγωνιστικές. Οι ξένοι κυρίαρχοι της Σερβίας, οι Οθωμανοί Τούρκοι, ήταν βέβαιοι οι βασικοί εθνικοί αντίπαλοι. Αντίπαλοι εθνικοί όμως ήταν και οι Αυστριακοί, αφού στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων συμπεριλαμβάνονταν και όλοι οι Νοτιοσλάβοι, τους οποίους οι Σέρβοι θεωρούσαν ομοεθνείς τους και επιδίωκαν να απελευθερώσουν.

Από το *πρώτο επαναστατικό σκίρτημα των Σέρβων το 1804* έως τη Συνθήκη του Βερολίνου το 1878, με την οποία οι Σέρβοι απέκτησαν την ανεξαρτησία τους, οι εθνικές επιδιώξεις και διεκδικήσεις τους στρέφονταν κυρίως κατά των Οθωμανών Τούρκων. Στη συνέχεια και έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι Σέρβοι ήταν κυρίως στραμμένοι εναντίον της Αυστρίας, με στόχο την απελευθέρωση των Νοτιοσλάβων υπηκόων των Αψβούργων. Αυτές οι εθνικές επιδιώξεις της Σερβίας οδήγησαν στη ρήξη της με την Αυστρία και στην έκρηξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου τον Αύγουστο του 1914.

Οι Βούλγαροι ανέπτυξαν το εθνικό τους κίνημα με σχετική καθυστέρηση. Με την υποστήριξη των *Πανσλαβιστών** της Ρωσίας οι Βούλγαροι εξασφάλισαν την αναγνώριση από τον Οθωμανό σουλτάνο, το 1870, χωριστής εθνικής Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, της *Εξαρχίας*, ήλθαν δε σε ρήξη τόσο με το Πατριαρχείο όσο και με τους Έλληνες, επειδή διεκδικούσαν ως βουλγαρικές τις μητροπόλεις της Μακεδονίας και της Θράκης, τις ιστορικές ελληνικές χώρες, στις οποίες κατοικούσαν Έλληνες, Σλάβοι, Βούλγαροι, Τούρκοι, Αλβανοί και Εβραίοι και οι οποίες ανήκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου. Το 1878, με τη

Η οικονομία στα Βαλκάνια κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα

«Σε γενικές γραμμές το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα υπήρξε ειρηνικό για την Ευρώπη και επέτρεψε σε όλες τις χώρες να αναπτυχθούν. Οι Βαλκάνιοι, παρά τις προόδους που σημείωσαν στη δημιουργία κρατικών θεσμών, έχαναν έδαφος έναντι της δυτικής Ευρώπης στον οικονομικό εκσυγχρονισμό. Ο αγροτικός τομέας εξακολουθούσε να απασχολεί το 80% περίπου του εργατικού δυναμικού και η βιομηχανική δραστηριότητα περιοριζόταν στον τομέα των τροφίμων, καθώς και της κατασκευής δρόμων και σιδηροδρόμων. Τα κρατικά έργα υποδομής εξάλλου ανάγκασαν τις περισσότερες βαλκανικές χώρες να καταφύγουν στον εξωτερικό δανεισμό, με αποτέλεσμα την υπερχρέωση και την αδυναμία καταβολής των τοκοχρεωλυσίων. Η πτώχευση οδήγησε στην επιβολή διεθνούς οικονομικού ελέγχου και τη διαχείριση τομέων της οικονομίας από ξένους δανειστές».

Θ. Βερέμης, *Βαλκάνια από τον 19ο ως τον 21ο αιώνα. Δόμηση και αποδόμηση κρατών*, Πατάκης, Αθήνα 2004, σ. 35.

Αναμνήσεις από τον Μακεδονικό Αγώνα

«Μου διηγείται [ο Γερμανός Καραβαγγέλης] πως κάποτε σε κάποιο τρομοκρατημένο απ' τους Βουλγάρους χωριό αναγκάστηκε να σπάσει ο ίδιος με πελέκι την κλειδωμένη πόρτα της εκκλησίας, για να μπει και να λειτουργήσει... Το πιο συγκινητικό σημείο της αφήγησής του είναι το μέρος που περιγράφει την αγωνία και τον αγώνα του, ώσπου να κατορθώσει να πάρει τ' ακέφαλο σώμα του Παύλου Μελά, που ο Τούρκος καϊμακάμης, πεισματωμένος, επέμενε να παραδώσει στους Βούλγαρους με τη δικαιολογία δήθεν πως ήταν το πτώμα ενός Βούλγαρου κομιτατζή. Σκηνή που θυμίζει τους λυσσαλέους αγώνες των ομηρικών ηρώων γύρω από το σώμα του σκοτωμένου συντρόφου τους».

Αντιγόνη Μπέλλου-Θρεψιάδη, *Μορφές Μακεδονομάχων και τα Ποντιακά του Γερμανού Καραβαγγέλη*, Τροχαλία, Αθήνα 1992, σ. 77.

Επιμνημόσυνο ποίημα του Κωστή Παλαμά για τον Παύλο Μελά

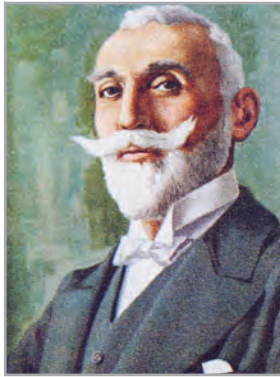
Σε κλαίει λαός, Πάντα χλωρό να σεϊείται το χορτάρι στον τόπο που σε πλάγιασε το βόλι, ω παλληκάρη! Πανάλαφρος ο ύπνος σου του Απρίλη τα πουλιά σαν του σπιτιού σου να τ' ακούς λογάκια και φιλιά, και να σου φτάνουν του χειμώνα οι καταρράχτες σαν τουφεκιού αστραπόβροντα και σαν πολέμου κράχτες. Πλατειά του ονειρού μας η γη και απόμακρη. Και γέρνει εκεί και σβεις γοργά. Ιερή στιγμή. Σαν πιο πλατειά τη δείχνεις, και τη φέρνεις σαν πιο κοντά!

Με τη Συνθήκη του Βερολίνου (1878) η Οθωμανική Αυτοκρατορία υφίσταται νέα συρρίκνωση: η Ρουμανία, η Σερβία και το Μαυροβούνιο αναγνωρίζονται ως ανεξάρτητα κράτη, η Βοσνία-Ερζεγοβίνη περνά υπό προσωρινή αυστροουγγρική διοίκηση, η Βουλγαρία αυτονομείται και η Ανατολική Ρωμυλία γίνεται αυτόνομη επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Μακεδονία παραμένει στην Τουρκία.

Ο Γερμανός Καραβαγγέλης (1867-1936), μητροπολίτης Καστοριάς από το 1900, ανέλαβε την οργάνωση ένοπλων σωμάτων από ντόπιους στην περιφέρεια της μητρόπολής του και τόνωσε το εθνικό φρόνημα των Ελλήνων της Μακεδονίας. Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα.

Ο Λάμπρος Κορομπλάς (1856-1923) διορίστηκε τον Μάιο του 1904 γενικός πρόξενος της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη, από όπου οργάνωνε τα ελληνικά αντάρτικα σώματα στη Μακεδονία. Απομακρύνθηκε από τη θέση του κατόπιν οθωμανικών διαμαρτυριών. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα.

Ο Ίων Δραγούμης (1878-1920), συγγραφέας, πολιτικός και διπλωμάτης, διατέλεσε υποπρόξενος της Ελλάδας στο Μοναστήρι και ενίσχυσε σημαντικά την ελληνική αντίσταση στις Βουλγαρικές ενέργειες. Συλλογή Ιωάννη Μαζαράκη, Αθήνα.

Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, την οποία επέβαλαν οι Ρώσοι στους Τούρκους, οι Βούλγαροι εξασφάλισαν προς στιγμήν τη «**Μεγάλη Βουλγαρία**» που οραματιζόνταν και που περιλάμβανε, εκτός της σημερινής Βουλγαρίας, ολόκληρη σχεδόν την ελληνική Μακεδονία και την Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας, καθώς και τη Δυτική και την Ανατολική Θράκη. Τη «Μεγάλη Βουλγαρία» περιόρισαν δραστικά στο Συνέδριο του Βερολίνου, το ίδιο έτος, οι μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης, οι οποίες ανησύχησαν από τη δημιουργία ενός τόσο ισχυρού ερείσματος της Ρωσίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη.

Το όραμα της «Μεγάλης Βουλγαρίας» ανησυχούσε στο εξής σοβαρά, εκτός φυσικά από τους Οθωμανούς Τούρκους, τους Έλληνες, τους Σέρβους και τους Ρουμάνους, επειδή οι Βούλγαροι διεκδικούσαν εδάφη τα οποία οι γείτονές τους διεκδικούσαν ήδη ως πατρογονική κληρονομιά. Ακολούθησε οξύς ανταγωνισμός των Βουλγάρων με τους Σέρβους για τις μεταξύ των δύο χωρών τουρκικές επαρχίες και με τους Έλληνες για το μέλλον των τουρκικών επαρχιών που αποτελούσαν τη Μακεδονία. Ο ανταγωνισμός των Βουλγάρων με τους Έλληνες εκδηλώθηκε με την προσπάθεια των Βουλγάρων να ελέγξουν, με φιλικά προσκείμενους προς αυτούς ιερείς και δασκάλους, τις εκκλησίες και τα σχολεία στις πόλεις και στα χωριά της Μακεδονίας. Τις εκατέρωθεν προσπάθειες για τον έλεγχο των εκκλησιών και των σχολείων κλήθηκαν να στηρίξουν ένοπλες ανταρτικές ομάδες γηγενών, που εξοπλιζόνταν άλλες από τους Έλληνες και άλλες από τους Βουλγάρους, καθώς και ανταρτικές ομάδες από την Ελλάδα και τη Βουλγαρία.

Ήταν ο «**Μακεδονικός Αγώνας**», ένας σκληρός πόλεμος ανταρτών Ελλήνων και Βουλγάρων, οι οποίοι πολεμούσαν αλλήλους, καθώς και εναντίον των Τούρκων, όταν δεν μπορούσαν να αποφύγουν τη σύγκρουση με τις τουρκικές δυνάμεις. Ο σκληρός αγώνας στη Μακεδονία και για τη Μακεδονία δοκίμασε επί πέντε σχεδόν χρόνια (1904-1908) την αντοχή των γηγενών, που έπρεπε να επιλέξουν στρατόπεδο. Πολλοί Έλληνες έπεσαν θύματα των

Νεοτουρκικό Κίνημα (1908)

• «Ως την πρώτη δεκαετία του 20ού αι. ο διαμελισμός του οθωμανικού κράτους έπαψε να αποτελεί την κύρια επιδίωξη της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Είχε γίνει πια φανερό ότι τα εδάφη που θα έχαναν οι Οθωμανοί, με συμπαγή σε ορισμένες περιπτώσεις και ακμαίο ελληνικό πληθυσμό, αλλά πολύ απομακρυσμένο από τα τότε όρια της Ελλάδας, ώστε να υπάρχει δυνατότητα ενσωμάτωσης, τα διεκδικούσαν άλλα χριστιανικά κράτη της χερσονήσου του Αίμου. Έτσι, παράλληλα με την παραδοσιακή αλυτρωτική ιδεολογία (τη Μεγάλη Ιδέα), γεννήθηκε και μία άλλη, που ήθελε την αναμόρφωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ώστε να εξασφαλιστεί μέσα σε αυτήν η απρόσκοπτη ανάπτυξη του ελληνικού στοιχείου υπό συνθήκες ελευθερίας, ασφάλειας και ισοπολιτείας. Από την επαύριο του πολέμου του 1897 οι ελληνικές προσπάθειες στράφηκαν προς την εσωτερική ανασύνταξη του βασιλείου της Ελλάδος, αλλά και την ενίσχυση των δυνάμεων του ελληνισμού μέσα στην Οθωμανική Επικράτεια. Η "Οργάνωσις της Κωνσταντινουπόλεως" ακριβώς (ανεπίσημος σύνδεσμος μεταξύ Ελλήνων και Νεοτούρκων στην Κωνσταντινούπολη από το 1908 μέχρι το 1912), με επικεφαλής τον Αθανάσιο Σουλιώτη-Νικολαΐδη, υπήρξε έκφραση της ιδεολογικής αυτής αλλαγής και ασχολήθηκε με το έργο του μετασχηματισμού της αυτοκρατορίας σε μία πολυεθνική ομοσπονδία, όπου η συνεργασία των εθνοτήτων θα εξασφαλιζόταν χάρη στους κοινούς πολιτισμικούς δεσμούς των κατοίκων της Ανατολής».

Θ. Βερέμης, *Ιστορία των ελληνοτουρκικών σχέσεων, 1453-2003*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2003², σ. 52-53.

• «Στις 23 Ιουλίου 1908 οι νέοι αξιωματικοί της Επιτροπής Ενώσεως και Προόδου διακήρυξαν την αποκατάσταση του Συντάγματος του 1876, πρώτα στο Μοναστήρι και έπειτα σε πολλές άλλες πόλεις της μακεδονίας. Στη μακεδονική πόλη της Δράμας π.χ. το απόγευμα της 23ης Ιουλίου έφθασαν με τρέινο απ' τη Θεσσαλονίκη εκατό στρατιώτες και 20 περίπου αξιωματικοί υπό την αρχηγία ενός νέου αξιωματικού που ονομαζόταν Ρουσέν. Ο τελευταίος, σε λόγο που εκφώνησε, είπε ότι έπρεπε να τεθεί τέλος στις φυλετικές και θρησκευτικές διακρίσεις και έρριξε στο πλήθος συνθήματα με τις ακόλουθες λέξεις στα γαλλικά: "Πατρίδα, ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα". Ο μόνος τρόπος, πρόσθεσε, να σωθεί η Οθωμανική Αυτοκρατορία είναι να υπάρξει μία συνταγματική κυβέρνηση. Σε διάστημα μόλις δύο ωρών οι περισσότεροι κάτοικοι της Δράμας, ορθόδοξοι και μουσουλμάνοι, εκδήλωσαν με όρκο την αφοσίωσή τους στο Σύνταγμα. Στις 4 το απόγευμα το Σύνταγμα διακηρύχθηκε και η απόφαση αυτή κοινοποιήθηκε στο σουλτάνο στην Κωνσταντινούπολη με τηλεγράφημα. Μετά από τέτοια τελεσίγραφα που έφθαναν από πολλές πόλεις της Μακεδονίας, ο σουλτάνος υπεχώρησε, και τη νύχτα της 23ης Ιουλίου 1908 επανέφερε το Σύνταγμα του 1876».

Δ. Κιτσίκης, Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20ό αιώνα, 1990, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1998³, σ. 92-93.

Ο Παύλος Μελάς (1870-1904), αξιωματικός του ελληνικού στρατού, ανέλαβε επικεφαλής του ελληνικού αντάρτικου σώματος κατά των Βουλγάρων. Ο θάνατός του συντάραξε ολόκληρο το έθνος και αφύπνισε το ελληνικό κράτος για το μακεδονικό ζήτημα. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα.

Βουλγάρων και πολλοί Βούλγαροι θύματα των Ελλήνων. Νέοι από όλη την Ελλάδα έσπευσαν να πολεμήσουν για τη Μακεδονία: η Κρήτη, η Πελοπόννησος, η Στερεά Ελλάδα, η Ήπειρος και η Θεσσαλία, ακόμη και η Κύπρος, έστειλαν νέους, για να στηρίξουν τη μεγάλη υπόθεση του έθνους. Ο **Παύλος Μελάς**, ο νέος αξιωματικός από την Αθήνα, και ο **καπετάν Κώτας**, από το χωριό Ρούλια (σημ. Κώτας) της Φλώρινας, που έδωσαν τη ζωή τους στη Μακεδονία, υπήρξαν δύο από τους πιο αντιπροσωπευτικούς ήρωες του ελληνικού αγώνα στη μαρτυρική χώρα. Οι Βούλγαροι είχαν ανάλογους ήρωες, τον Γκότσε Ντέλτσεφ και τον Γιάννε Σαντάνσκυ από τη Μακεδονία και άλλους από τη Βουλγαρία. Την αναμέτρηση μεταξύ των Ελλήνων και των Βουλγάρων στη Μακεδονία διέκοψαν για λίγο το Κίνημα των Νεοτούρκων* το 1908, που υποσχέθηκε ισονομία και ισοπολιτεία σε όλους τους λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος το 1912, στον οποίο οι Έλληνες και οι Βούλγαροι βρέθηκαν σύμμαχοι εναντίον των Τούρκων.

Οι Μολδαβοί και οι Βλάχοι των αντίστοιχων δύο Παρίστριων Ηγεμονιών*, οι εν συνεχεία **Ρουμάνοι**, ανέπτυξαν επίσης εθνικό κίνημα κατά των κυρίαρχων Οθωμανών Τούρκων, κατ' επέκταση δε και κατά των Ελλήνων ή των εξελληνισμένων ηγεμόνων που ασκούσαν εξουσία εξ ονόματος των Τούρκων. Ο Κριμαϊκός Πόλεμος (1853-1856) και η συνακόλουθη *Συνθήκη των Παρισίων* (1856) εξασφάλισαν στους Ρουμάνους, με την υποστήριξη της Γαλλίας κυρίως, την ανάδειξή τους στο διεθνές προσκήνιο και την ένωση των δύο Ηγεμονιών σε ενιαίο κράτος, το 1861, με την ονομασία **Ρουμανία**, το οποίο απέκτησε την ανεξαρτησία του το 1878.

Τελευταίοι από τους λαούς της Νοτιοανατολικής Ευρώπης ανέπτυξαν εθνικό κίνημα οι **Αλβανοί**, οι οποίοι αναζήτησαν τις καταβολές τους στους αρχαίους Ιλλυριούς. Οι Αλβανοί εξισλαμίστηκαν κατά μάζες, ιδίως τον 17ο αιώνα, και στο εξής δρούσαν ως ο ισχυρός βραχίονας των Οθωμανών κυριάρχων στη δυτική Νοτιοανατολική Ευρώπη. Τα πρώτα εθνικά τους σκιρτήματα ήταν προϊόν των Αλβανών λογίων οι οποίοι σπούδαζαν στα πανεπιστήμια της Ιταλίας, χώρας που υπήρξε για τους Αλβανούς η μήτρα του εθνικού κινήματος και η αυτόκλητη αλλά αναπόφευκτη προστάτιδα του εθνικού κράτους των Αλβανών, το οποίο προέκυψε το 1913 από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913).

Και οι Οθωμανοί Τούρκοι ανέπτυξαν εθνικό κίνημα, με μεγάλη καθυστέρηση και με στόχο να προληφθεί ο περαιτέρω ακρωτηριασμός της αυτοκρατορίας. Το τουρκικό εθνικό κίνημα εκδηλώθηκε ως αντίδραση στις επεμβάσεις των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων και στην πρόσφατη προσπάθεια των λαών της περιοχής να τερματίσουν την τουρκική κυριαρχία στην Ευρώπη, καθώς και

Αλληγορική λιθογραφία με θέμα την ανακήρυξη του τουρκικού Συντάγματος του 1908. Οι Νεότουρκοι, που επικράτησαν με κίνημα το 1908, επιδίωκαν τον εκσυγχρονισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι επαγγελίες τους για ισονομία όλων των εθνοτήτων της αυτοκρατορίας σύντομα διαψεύστηκαν, αφού επιδόθηκαν σε διωγμούς κατά Ελλήνων και Αρμενίων, με σκοπό τον εκτουρκισμό των διάφορων εθνοτήτων. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα.

ως ρήξη με το καθεστώς του σουλτάνου, που είχε αποδειχτεί ανίκανο να αντιδράσει αποτελεσματικά εναντίον των εχθρών της αυτοκρατορίας. Το **Νεοτουρκικό Κίνημα του 1908**, που υποσχέθηκε στους λαούς της αυτοκρατορίας ισονομία, ισοπολιτεία και ευρύτατο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα, είχε ως στόχο τον εκτουρκισμό της αυτοκρατορίας. Ο στόχος αυτός εκδηλώθηκε κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913) και κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-1918) και πήρε τη μορφή της εθνοκάθαρσης* της αυτοκρατορίας με την εκδίωξη των χριστιανών της χώρας.

Ερωτήσεις

1. Να αναφερθείτε στα στερεότυπα που έχουν επικρατήσει σχετικά με τους λαούς και τις χώρες της Βαλκανικής Χερσονήσου και να εξηγήσετε γιατί δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα.
2. Να αποδώσετε το νόημα των ιστορικών όρων «Εξαρχία» και «Μεγάλη Βουλγαρία» και να συνδέσετε τις έννοιες αυτές με τις κρίσεις στις σχέσεις της Ελλάδας με τη Βουλγαρία.
3. Να αναδείξετε τη σημασία του Κινήματος των Νεοτούρκων για τους Έλληνες και τους άλλους λαούς της Βαλκανικής. Να το συσχετίσετε με το ελληνικό Κίνημα στο Γουδί αξιοποιώντας τα σχετικά παραθέματα και συγκρίνοντας τις δύο αλληγορικές λιθογραφίες.

Η επίδραση του Κινήματος των Νεοτούρκων στην ελληνική πολιτική ζωή

«Η εμφάνιση των Νεοτούρκων, μόλο που γέννησε ελπίδες για κάποιο φιλελευθερισμό στις χριστιανικές επαρχίες της Αυτοκρατορίας, ήταν μία πρόσθετη απειλή και ταπείνωση για την Ελλάδα. Ήταν απειλή, γιατί θα σταματούσε ίσως την αποσύνθεση της Αυτοκρατορίας και τις παρεπόμενες συχνές επεμβάσεις των Δυνάμεων, που ήταν συχνά ευνοϊκές για την Ελλάδα. Κι ήταν ταπείνωση, γιατί προκαλούσε σχεδόν αυτόματα τη σύγκριση με την αποτελεσματικότητα και τη μικρότητα μέσα στην Ελλάδα. Οι μεταβολές στην Τουρκία είχαν άμεση επίδραση στους Έλληνες αξιωματικούς. Ανάμεσα στον Οκτώβριο 1908 και τον Ιανουάριο 1909 η ομάδα των δέκα ανθυπολοχαγών δεν είχε κατορθώσει να μνησεί παρά δεκαπέντε μόνο μέλη. Ξαφνικά, μέσα σε λίγες εβδομάδες, προσχώρησαν ογδόντα ακόμη αξιωματικοί. Η αντίδραση αυτή λέγεται ότι ήταν αποτέλεσμα του σαρκαστικού σχολίου του Σεφκέτ πασά ότι θα έκανε μια βόλτα ως την Αθήνα, για να πει τον καφέ του στην Ακρόπολη».

Γ. Δερτιλής, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909, Εξάντας, Αθήνα 1977, σ. 187.

5. ΟΙ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ (1912-1913)

Γράμμα από το μέτωπο

«Αρμενοχώριον, την 16ην
Νοεμβρίου 1912
Αγαπητοί μου Μητέρα και
Αδελφοί

[...] Φαίνεται ότι γίνονται δια-
πραγματεύσεις ανακωχής ή
ειρήνης, αλλ' ημείς δεν γνω-
ρίζομεν τίποτε, διότι δεν λαμ-
βάνομεν εφημερίδας [...].

Ημείς εσυνθησάμεν πλέον
να βαδίζωμεν και μαχόμεθα,
προσπαθούμεν δε όσο το
δυνατόν να προφυλασσομεθα
από το ψύχος, όπερ ήρξατο
πολύ δριμύ με χιόνια. Μη Σας
ανησυχεί τούτο, διότι έχω
ρούχα πλέον ή επαρκή, όχι
μόνον όσα επήρα από Αθή-
νας, αλλά και από εδώ και
αλλού. Φορώ 2 φανέλλες, 2
κας κορσέ χονδρά, 2 εσώ-
βρακα, 2 ζεύγη κάλτσες, όλα
μάλλινα, και έχω τρεις μαν-
δύας. Όταν επισταθούμεν
σε χωρία, έχομεν και φωτιά
πολλή. Η τροφή είναι ολίγον
ακανόνιστος, μέχρι δε προ
ολίγου εστερρούμεθα και
οινοπνεύματος, προ ημερών
όμως ήρχισεν να δίδει η επι-
μελητεία κονιάκ, ρούμι, φα-
νέλλες και έτσι μπαλωνόμε-
θα. Οι πυρετοί, Δόξα τω Θεώ,
εξαλείφθησαν, ήρχισεν όμως
κατ' ανησυχητικόν βαθμόν η
ψείρα, διότι δεν δυνάμεθα ν'
αλλάζωμεν συχνά, διότι δεν
μπορούμε να πλύνωμεν τα
λερωμένα ρούχα. Και πάλιν
Σας επαναλαμβάνω να μη
στενοχωρήσθε, διότι, εάν το
κακό περιορισθεί έως εδώ,
θα περάσει. Μανθάνομεν
ότι εις Αθήνας επικρατεί
ακρίβεια. Φαντάζομαι την οι-
κονομικήν στενοχωριάν της
Οικογενείας μας. Ελπίζω ότι
θα έχω, όταν επιστρέψω,
μικράς τινάς οικονομίας, ίνα
ανακουφισθώμεν [...]. Το μό-
νον όπου εχάλασαν τελειώς

Λαϊκή λιθογραφία της εποχής. Τα έθνη της Βαλκανικής, Βούλ-
γαροι, Έλληνες, Σέρβοι και Μαυροβούνιοι, ενώθηκαν κατά
της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο,
σημειώνοντας σημαντικές νίκες. Συλλογή Ιστορικής και Εθνολο-
γικής Εταιρείας της Ελλάδος.

από αξίωσή του, την οποία δεν αποδέχτηκε η Πύλη, να εξασφαλίσει ευνοϊ-
κή συνοριακή ρύθμιση. Ακολούθησε λίγες ημέρες αργότερα η Βουλγαρία,
σε απάντηση στην επιστράτευση και τη συγκέντρωση στρατευμάτων της
Τουρκίας στη Θράκη. Στις 30 Σεπτεμβρίου/13 Οκτωβρίου οι πρέσβεις της
Ελλάδας, της Βουλγαρίας και της Σερβίας αξίωσαν επισήμως από την οθω-
μανική κυβέρνηση να προβεί σε μεταρρυθμίσεις στις κτήσεις της αυτοκρα-
τορίας στην Ευρώπη, αξίωση που συνιστούσε ουσιαστικά τελεσίγραφο*, το
οποίο η Πύλη δεν ήταν δυνατόν να αποδεχτεί.

Οι μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης ξεπελάγησαν τόσο από τη σύμπραξη
των τεσσάρων χωρών κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο και από
τις συναπτές νίκες που κέρδισαν οι σύμμαχοι σε βραχύ χρονικό διάστη-
μα. Η περιφρόνηση με την οποία εκ παραδόσεως αντιμετώπιζε η Πύλη τις
τέσσερις χώρες και η αδυναμία των μεγάλων δυνάμεων να επέμβουν από
κοινού εγκαίρως έδωσαν τη δυνατότητα στους συμμάχους να καταγάγουν
αποφασιστικές νίκες και να απελευθερώσουν το μεγαλύτερο τμήμα της
Ευρωπαϊκής Τουρκίας, ώστε να ανατραπεί άρδην η έως τότε κατάσταση
και να μην μπορεί πλέον να γίνει λόγος για την αποκατάσταση του προ του
πολέμου εδαφικού καθεστώτος. Στις **17/30 Μαΐου 1913 υπογράφηκε στο
Λονδίνο η Συνθήκη Ειρήνης**, η οποία προέβλεπε την εκχώρηση όλων των

**Ο Α΄ Βαλκανικός Πό-
λεμος.** Τον Οκτώβριο
του 1912 η Ελλάδα, η
Σερβία, το Μαυροβούνιο
και η Βουλγαρία, συνα-
σπισμένες με διμερείς
μεταξύ τους συμμαχί-
ες, προκάλεσαν πόλεμο
εναντίον της Οθωμανι-
κής Αυτοκρατορίας, με
σκοπό να απελευθερώ-
σουν τα εναπομείναντα
ευρωπαϊκά εδάφη
της αυτοκρατορίας που
διεκδικούσαν. Ήταν ο
πρώτος από δύο διαδο-
χικούς πολέμους, τους
Βαλκανικούς Πολέμους,
που τερματίστηκαν το
θέρος του 1913 με τη
Συνθήκη του Βουκου-
ρεστίου, η οποία ουσια-
στικά έθεσε τέλος στην
τουρκική κυριαρχία στην
Ευρώπη και άλλαξε ρι-
ζικά τον πολιτικό χάρτη
της Νοτιοανατολικής Ευ-
ρώπης.

Τον πόλεμο προκά-
λεσε το Μαυροβούνιο
στις 25 Σεπτεμβρίου/8
Οκτωβρίου 1912, ύστερα

Β. Χατζή (1865- 1915), «Η Ναυμαχία της Έλλης», Εθνική Πινακοθήκη, Συλλογή Κουτλίδη, Αθήνα. Στις 3 Δεκεμβρίου 1912 ο ελληνικός στόλος, με επικεφαλής τον υποναύαρχο Παύλο Κουντουριώτη, κατανίκησε τον τουρκικό σε ναυμαχία κοντά στον Ελλήσποντο, εξασφαλίζοντας την ελληνική κυριαρχία στο Αιγαίο.

κτήσεων του σουλτάνου στα δυτικά της γραμμής Αίνου-Μηδείας, εκτός της Αλβανίας, στους συμμάχους ηγεμόνες της Ελλάδας, της Βουλγαρίας, της Σερβίας και του Μαυροβουνίου. Με την ίδια Συνθήκη του Λονδίνου ο σουλτάνος παραιτήθηκε από τα δικαιώματά του στην Κρήτη, ενώ οι έξι μεγάλες δυνάμεις αναλάμβαναν να ορίσουν τα σύνορα της Αλβανίας και να καθορίσουν το μέλλον των νήσων του Αιγαίου. Η Συνθήκη σιωπούσε ως προς την κατανομή των εδαφών που είχαν κατακτήσει οι σύμμαχοι, αλλά και ως προς την τύχη των Δωδεκανήσων, τα οποία είχαν κατακτήσει οι Ιταλοί κατά τη διάρκεια του δικού τους νικηφόρου πολέμου εναντίον των Τούρκων (1911-1912) και τα οποία δήλωναν τότε ότι θα τα κατείχαν προσωρινώς.

Διαφωνίες μεταξύ των συμμάχων. Η σιωπή της Συνθήκης του Λονδίνου ως προς τα ζητήματα αυτά υποδήλωνε τις σοβαρές διαφωνίες, που είχαν ήδη διαφανεί, τόσο στους κόλπους των συμμάχων όσο και μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων. Η Σερβία και η Βουλγαρία, οι οποίες με τη συνθήκη συμμαχίας που είχαν υπογράψει στις 28 Φεβρουαρίου/13 Μαρτίου 1912 είχαν αφήσει έξω από κάθε διακανονισμό την Ελλάδα, βρέθηκαν μετά την έναρξη των εχθροπραξιών μπροστά σε οδυνηρή έκπληξη. Τόσο οι Σέρβοι όσο και οι Βούλγαροι, οι οποίοι δεν έκρυβαν την περιφρόνησή τους για τον ελληνικό στρατό και τις δυνατότητές του, ανέμεναν να περιοριστεί η ελληνική προσπάθεια στην Ήπειρο. Η ταχεία προέλαση του ελληνικού στρατού στη Μακεδονία εξέπληξε τόσο τους μεν όσο και τους δε, ενώ η Βουλγαρία ανησύχησε ιδιαίτερος για την τύχη της **Θεσσαλονίκης**. Ο αρχιστράτηγος και διάδοχος του ελληνικού θρόνου Κωνσταντίνος προήλασε ταχύτατα, ύστερα από προτροπή του Βενιζέλου, κατά της Θεσσαλονίκης, όπου έφτασε

τα παπούτσια μου και φορώ τα αδιάβροχα, τα οποία και αυτά θα χαλάσουν και δεν γνωρίζω αν θα υπάγωμεν εις πόλιν τινά ίνα αγοράσω άλλα. Ήδη προσφέρατε εις όλους τους συγγενείς και φίλους τους ασπασμούς μου και ειπέ εις όλους να μου γράφουν, ίνα παρηγορούμαι.

Σας γλυκοφιλώ πολύ,
Δ. Κ. Δάφρας».

(Σημείωση: Ο Δημήτριος Δάφρας πολέμησε στην πρώτη γραμμή ως έφεδρος ανθυπολοχαγός στον 3ο λόχο του 8ου εφέδρου τάγματος ευζώνων της VI Μεραρχίας. Σπούδασε νομικά και διατέλεσε επικεφαλής της στρατιωτικής δικαιοσύνης κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία.)

Ημερολόγια και Γράμματα από το Μέτωπο, Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913, εισαγωγή - επιμέλεια Λύντια Τρίχα, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1993², σ. 229-230.

Λαϊκή λιθογραφία που απεικονίζει την παράδοση της Θεσσαλονίκης στον διάδοχο Κωνσταντίνο, επικεφαλής του ελληνικού στρατού, από τον Τούρκο Ταχσίν πασά (27 Οκτωβρίου 1912). Η ταχεία ελληνική προέλαση προς τη Θεσσαλονίκη απέτρεψε την είσοδο των Βουλγάρων στην πόλη. Συλλογή Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Κωνσταντίνος στο ελληνικό στρατηγείο στο Χατζή-Μπειλί, μετά τη σύναψη ανακωχής με τη Βουλγαρία και πριν από τη μετάβαση του Έλληνα πρωθυπουργού στο Βουκουρέστι. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

με ισχυρές δυνάμεις, και αξίωσε από τον Τούρκο διοικητή Χασάν Ταχσίν πασά την παράδοση της πόλης την 27η Οκτωβρίου (π.η.). Πράγματι ο Τούρκος διοικητής παρέδωσε την πόλη στους Έλληνες πολιορκητές, όταν δε έφτασαν εν σπουδή ισχυρές βουλγαρικές στρατιωτικές δυνάμεις και ζήτησαν να παραδοθεί και στους Βουλγάρους η πόλη, ο Χασάν Ταχσίν πασάς απάντησε πως η Θεσσαλονίκη είχε ήδη αλλάξει κυρίαρχο. Στις 22 Φεβρουαρίου/7 Μαρτίου 1913 οι Τούρκοι, ύστερα από νέες ήττες, παρέδωσαν τα Ιωάννινα στους Έλληνες και την Αδριανούπολη στους Βουλγάρους, ενώ τον Απρίλιο παρέδωσαν τη Σκόδρα στους Σέρβους.

Η Βουλγαρία ωστόσο αρνιόταν κάθε συζήτηση για μείωση της έκτασης των εδαφών που έκρινε πως της ανήκαν, σύμφωνα με τη συνθήκη της 28ης Φεβρουαρίου/13ης Μαρτίου 1912 που είχε υπογράψει με τη Σερβία, και προέβaine σε προκλήσεις σε βάρος των Ελλήνων και των Σέρβων. Οι κυβερνήσεις της Ελλάδας και της Σερβίας πραγματοποίησαν για τον λόγο αυτόν ανεπίσημες

Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1913) καθόρισε τα σύνορα της Βουλγαρίας με την Ελλάδα, τη Σερβία και τη Ρουμανία. Η Ελλάδα διπλασίασε σχεδόν τα εδάφη και τον πληθυσμό της.

ΟΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΝΙΚΕΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ

Α΄ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ
(Οκτώβριος 1912 - Μάιος 1913)**Μέτωπο Μακεδονίας**

Μάχη Ελασσόνας (6-7 Οκτωβρίου 1912).
 Μάχη Σαρανταπόρου (9-10 Οκτωβρίου).
 Πρώτη σημαντική νίκη, άνοιξε τον δρόμο για την απελευθέρωση της Δυτικής Μακεδονίας.
 Απελευθέρωση Κοζάνης (11 Οκτωβρίου).
 Διάβαση ποταμού Αλιάκμονα (13 Οκτωβρίου).
 Απελευθέρωση Κατερίνης και Βέροιας (16 Οκτωβρίου).
 Μάχη Γιαννιτσών (19-20 Οκτωβρίου). Άνοιξε τον δρόμο για την απελευθέρωση της Κεντρικής Μακεδονίας και της Θεσσαλονίκης.
 Είσοδος ελληνικού στρατού (1η Μεραρχία) στη Θεσσαλονίκη (27 Οκτωβρίου 1912).
 Απελευθέρωση Φλώρινας (7 Νοεμβρίου).
 Απελευθέρωση Καστοριάς (10 Νοεμβρίου).
 Απελευθέρωση Κορυτσάς (7 Δεκεμβρίου).

Μέτωπο Ηπείρου

Κατάληψη υψωμάτων Γριμπόβου (6 Οκτωβρίου 1912).
 Απελευθέρωση Φιλιπιάδας (12 Οκτωβρίου).
 Απελευθέρωση Πρέβεζας (21 Οκτωβρίου).
 Μάχη στα Πέντε Πηγάδια (24-30 Οκτωβρίου).
 Απελευθέρωση Χιμάρας από Σπύρο Σπυρομήλιο (5 Νοεμβρίου).
 Απελευθέρωση Σκάλας Παραμυθιάς (26 Νοεμβρίου).
 Πολιορκία Μπιζανίου (29 Νοεμβρίου 1912 - 19 Φεβρουαρίου 1913).
 Τελική επίθεση και κατάληψη Μπιζανίου (19-21 Φεβρουαρίου 1913).
 Είσοδος ελληνικού στρατού στα Γιάννενα (22 Φεβρουαρίου 1913).
 Απελευθέρωση Κόνιτσας (24 Φεβρουαρίου).
 Απελευθέρωση Αγίων Σαράντα, Αργυροκάστρου και Δελβίνου (3 Μαρτίου).
 Κατάληψη Τεπελενίου (4 Μαρτίου).
Αγώνες στη θάλασσα
 Κυριαρχία ελληνικού ναυτικού στο Αιγαίο:
 Απελευθέρωση Λήμνου (8-9 Οκτωβρίου 1912).

Βύθιση τουρκικής κορβέτας «Φετίχ Μπουλέντ» στο λιμάνι Θεσσαλονίκης (18 Οκτωβρίου 1912).

Απελευθέρωση Θάσου και Ίμβρου (18 Οκτωβρίου 1912).

Απελευθέρωση Αγίου Ευστρατίου και Σαμοθράκης (19 Οκτωβρίου).

Απελευθέρωση Ψαρών (22 Οκτωβρίου).

Απελευθέρωση Τενέδου (24 Οκτωβρίου).

Απελευθέρωση Αγίου Όρους (2 Νοεμβρίου).

Απελευθέρωση Ικαρίας (4 Νοεμβρίου).

Απελευθέρωση Λέσβου (8 Νοεμβρίου).

Απελευθέρωση Χίου (12 Νοεμβρίου).

Ναυμαχία Έλλης (3 Δεκεμβρίου 1912).

Ναυμαχία Λήμνου (5 Ιανουαρίου 1913).

Ένωση Σάμου με Ελλάδα (2 Μαρτίου 1913).

Β΄ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ
(Ιούνιος-Ιούλιος 1913)**Νίκες του ελληνικού στρατού κατά των βουλγαρικών δυνάμεων**

Μάχη Κιλκίς-Λαχανά (19-21 Ιουνίου 1913).

Μάχη Δοϊράνης (23 Ιουνίου).

Κατάληψη Στρώμνιτσας (26 Ιουνίου).

Κατάληψη στενών Κρέσνας (8-11 Ιουλίου).

Μάχη Σιμιτλί (12-13 Ιουλίου).

Μάχη Άνω Τζουμαγιάς (17 Ιουλίου).

Απελευθέρωση ελληνικών πόλεων Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης

Απελευθέρωση Κιλκίς (21 Ιουνίου).

Απελευθέρωση Καβάλας (26 Ιουνίου).

Απελευθέρωση Σιδηροκάστρου (28 Ιουνίου).

Απελευθέρωση Σερρών (28 Ιουνίου το απόγευμα· το πρωί της ίδιας ημέρας οι Βούλγαροι είχαν κάψει ολοσχερώς την πόλη).

Απελευθέρωση Δράμας (1 Ιουλίου).

Απελευθέρωση Αλεξανδρούπολης και Ξάνθης (12 Ιουλίου).

Απελευθέρωση Κομοτηνής (14 Ιουλίου).

επαφές, οι οποίες κατέληξαν την 18η Μαΐου/1η Ιουνίου στην **Ελληνοσερβική Συμμαχία**, συνθήκη φιλίας και αμυντικής συμμαχίας, που έκρινε εν τέλει την έκβαση των διαφορών μεταξύ των συμμάχων του πολέμου κατά της Τουρκίας. Με τη συνθήκη αυτή οι δύο χώρες προσέφεραν την αμοιβαία εγγύηση ότι θα κρατήσουν οριστικά τις εδαφικές τους κτήσεις και ανέλαβαν την υποχρέωση, σε περίπτωση που ένα από τα δύο συμβαλλόμενα μέρη δεχόταν επίθεση από τρίτη χώρα, να παράσχουν τη βοήθειά τους αμοιβαίως και να μη συνάψουν χωριστή ειρήνη με την επιτιθέμενη χώρα παρά μόνον από κοινού. Η ελληνοσερβική συνθήκη ήταν δεκαετούς ισχύος και μυστική.

Ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος και η Συνθήκη του Βουκουρεστίου. Επεισόδια μεταξύ των Βουλγάρων από το ένα μέρος και των Ελλήνων και των Σέρβων από το άλλο σε δύο κύριες εστίες, στη Νιγρίτα και στη Γευγελή αντιστοίχως, που είχαν προκληθεί από τη βουλγαρική πλευρά, κατέληξαν σε εχθροπραξίες, οι οποίες κορυφώθηκαν τον Ιούνιο και τον Ιούλιο του 1913 και διέψευσαν τις ελπίδες των Βούλγαρων στρατιωτικών. Οι βουλγαρικές δυνάμεις ηττήθηκαν σε όλα τα πεδία των μαχών που διεξήγαγαν εναντίον των ελληνικών και των σερβικών δυνάμεων. Ευθύς μετά την έναρξη των εχθροπραξιών βρήκαν την ευκαιρία η Ρουμανία από τα βόρεια και η Τουρκία από τα ανατολικά να καταλάβουν εδάφη της Βουλγαρίας.

Τη λύση εν τέλει διευκόλυνε η Ρουμανία, όταν η Βουλγαρία έσπευσε να υπογράψει ανακωχή με τη χώρα αυτή, καθώς τα ρουμανικά στρατεύματα βρίσκονταν στα πρόθυρα της βουλγαρικής πρωτεύουσας. Χωρίς την ενεργό συμπαράσταση από τις μεγάλες δυνάμεις, η Βουλγαρία αποδέχτηκε τους όρους των αντιπάλων της, και την 30ή Ιουλίου οι πληρεξούσιοι της Ελλάδας, της Σερβίας, του Μαυροβουνίου, της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας συνήλθαν στο Βουκουρέστι.

Η ομώνυμη Συνθήκη Ειρήνης, που υπογράφηκε στο Βουκουρέστι την 28η Ιουλίου/10η Αυγούστου 1913, κατακύρωσε την Καβάλα και την περιοχή της στην Ελλάδα, στη δε Σερβία και τη Ρουμανία τις περιοχές που είχαν κατακτήσει στον πόλεμο κατά της Βουλγαρίας, ο οποίος έμεινε γνωστός ως Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος. Είχε προηγηθεί της υπογραφής της **Συνθήκης του Βουκουρεστίου** η αναγνώριση –με την ανταλλαγή επιστολών μεταξύ των πρωθυπουργών της Ελλάδας και της Ρουμανίας– θρησκευτικών και εκπαιδευτικών προνομίων στους **Βλάχους της Ηπείρου και της Μακεδονίας**. Στην επιστολή του προς τον Ρουμάνο ομόλογό του, με ημερομηνία 5 Αυγούστου 1913, ο Έλληνας πρωθυπουργός ανέφερε ότι η Ελλάδα συμφωνούσε να παράσχει αυτονομία στα σχολεία και τις εκκλησίες των Βλάχων της Ηπείρου και της Μακεδονίας και να επιτρέψει τη σύσταση επισκοπής των Βλάχων, να δώσει δε τη δυνατότητα στη ρουμανική κυβέρνηση να επιχορηγεί αυτά τα εκπαιδευτικά και εκκλησιαστικά ιδρύματα, υπό την επίβλεψη φυσικά της ελληνικής κυβέρνησης. Ήταν μια παραχώρηση της Ελλάδας που κρίθηκε τότε απαραίτητη, προκειμένου να εξασφαλιστεί η υποστήριξη της Ρουμανίας στο ζήτημα της Καβάλας, αλλά η οποία προκάλεσε αργότερα προβλήματα στις ελληνορουμανικές σχέσεις.

Οι Βλάχοι

«Οι Έλληνες, στην καταγωγή και τη συνείδηση, Βλάχοι (γνωστοί και ως Κουτσόβλαχοι και Αρωμούνιοι, επίσης κατά περιοχές και ως Αρβανιτόβλαχοι, Καραγκούνιοι, Φρασαριώτες κλπ.) είναι δίγλωσσοι Έλληνες ποιμένες και κτηνοτρόφοι (Κ. Μακεδονίας, Θεσσαλίας, Αιτωλοακαρνανίας), που παράλληλα προς τα Ελληνικά μιλούσαν μια λατινογενή διάλεκτο, τα Βλάχικα ή Κουτσόβλάχικα ή Αρωμουνικά. Η γλωσσική τους συγγένεια (όχι εθνολογική!) με τους Ρουμάνους οφείλεται στο ότι τόσο τα Αρωμουνικά όσο και τα Ρουμανικά ανάγονται σε κοινή γλωσσική πηγή, την Ανατολική ή Βαλκανική Λατινική [...]. Η ονομασία Βλάχοι ανάγεται γλωσσικά στο όνομα γαλατικού φύλου *Volcae* (εκλατινισμένου από τις επιδρομές του σε ρωμαϊοκρατούμενες περιοχές), που οι Γερμανοί ονόμασαν *Valah*, χαρακτηρίζοντας μ' αυτό όλους τους λατινόφωνους υπηκόους του ρωμαϊκού κράτους. Από το γερμανικό *Valah* προήλθαν οι εθνικές ονομασίες Ουαλοί (Βρετανία), Βαλλόνιοι (Βέλγιο), Γκωλουά (πβ. ντε Γκωλ) (Γαλλία) και *Valah >vlah>* Βλάχος (Βυζάντιο)».

Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 1998, λήμμα Βλάχοι-Ουαλοί-Βαλλόνιοι.

Ερωτήσεις

1. Να αναφέρετε τα εδαφικά κέρδη της Ελλάδας από τους Βαλκανικούς Πολέμους.
2. Ποιες συνέπειες είχαν οι συνθήκες της απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης στην πολιτική ζωή της Ελλάδας και στις σχέσεις της Ελλάδας με τη Βουλγαρία;
3. Να περιγράψετε τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο ελληνικός στρατός με βάση την επιστολή του έφεδρου ανθυπολοχαγού Δ. Δάρα από το μέτωπο.

Ο παγκόσμιος χαρακτήρας των συμφερόντων των μεγάλων δυνάμεων της Ευρώπης, σε συνδυασμό με τον συνασπισμό των δυνάμεων αυτών σε δυο αντιμαχόμενα στρατόπεδα, την **Τριπλή Συμμαχία (Γερμανία, Αυστρία, Ιταλία)** και την **Τριπλή Συνεννόηση (Βρετανία, Γαλλία, Ρωσία)**, σήμαινε γενίκευση κάθε τοπικής κρίσης σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου. Η γενικευμένη ένταση που προέκυψε επρόκειτο να μεταβάλει ένα δευτερεύον επεισόδιο, τη δολοφονία του διαδόχου της Αυστρίας Φραγκίσκου Φερδινάνδου, σε διεθνή κρίση, από την οποία ξέσπασε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.

Ο πόλεμος, που ξεκίνησε στην Ευρώπη, τελικά επεκτάθηκε γεωγραφικά και έγινε **παγκόσμιος**, καθώς οι αρχικοί αντίπαλοι προσπαθούσαν να προσεταιριστούν τις ουδέτερες χώρες με κάθε δυνατό μέσο σε κάθε σημείο του πλανήτη.

Ο πόλεμος αυτός εξασθένησε και υπονόμησε θεσμούς και αξίες, όπως η **κοινοβουλευτική δημοκρατία***, τα **φιλελεύθερα ιδεώδη** και η **ελεύθερη οικονομία**, και εισήγαγε ή επέτεινε άλλους θεσμούς, όπως ο κρατικός παρεμβατισμός στην οικονομία και η παρέμβαση των στρατιωτικών στην πολιτική. Επιτάχυνε επίσης την αποσταθεροποίηση και τη διάλυση των **πολυεθνικών αυτοκρατοριών** της Ευρώπης, της **Αυстроουγγαρίας** και της **Οθωμανικής Αυτοκρατορίας**.

Στην Ελλάδα την ευφορία από τις επιτυχίες των Βαλκανικών Πολέμων διαδέχτηκε η σκληρότητα του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, ο **εσωτερικός διχασμός** και η **Μικρασιατική Καταστροφή** με τον **ξεριζωμό του ελληνισμού της Μικράς Ασίας και του Πόντου**. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην κυρίως Ελλάδα θα αλλάξει ριζικά την παραδοσιακή μορφή της χώρας.

Έμμεση συνέπεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου ήταν και η **Ρωσική Επανάσταση του 1917**, η οποία, όπως ακριβώς και η Γαλλική, φιλοδοξούσε να γίνει πανευρωπαϊκή ή ακόμη και παγκόσμια.

1. ΟΙ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ (1870-1914)

Εθνικοί ανταγωνισμοί. Τον Αύγουστο του 1914 η Ευρώπη κατολίσθησε στη μεγαλύτερη έως τότε πολεμική περιπέτεια με ανάμεικτα συναισθήματα. Ο πόλεμος ξέσπασε, αφού ναυάγησαν οι προσπάθειες των διπλωματών να αποτρέψουν την ένοπλη αναμέτρηση. Έτσι, την ένταση του καλοκαιριού, μετά τη δολοφονία του Αψβούργου αρχιδούκα **Φραγκίσκου Φερδινάνδου** στο Σαράγεβο της Βοσνίας, τη διαδέχτηκε γενική ανακούφιση. Πολλοί θεώρησαν τον πόλεμο λύτρωση από την πεζή καθημερινότητα του αστικού πολιτισμού και ευκαιρία για ηρωισμούς, αυτοθυσίες και διακρίσεις σε έναν κόσμο ανεπανόρθωτα –όπως φαινόταν– υλιστικό. Άλλοι όμως είχαν περισσότερο συγκεκριμένες και λιγότερο ιδεαλιστικές προσδοκίες. Οι Γερμανοί στρατιωτικοί θεωρούσαν τον πόλεμο ευκαιρία προκειμένου να απαλλαγούν από τον εφιάλτη της περικύκλωσης από τη Γαλλία και τη Ρωσία. Η ηγεσία του βρετανικού ναυτικού, από το άλλο μέρος, υπολόγιζε να θέσει τέρμα στις προσπάθειες των Γερμανών να αποκτήσουν αξιόλογο ναυτικό. Οι Γάλλοι στρατιωτικοί εξάλλου επιθυμούσαν να πάρουν εκδίκηση για την ταπείνωση της Γαλλίας από τη Γερμανία το 1870, όταν η Γαλλία απώλεσε δύο ανατολικές επαρχίες της, την Αλσατία και τη Λορραίνη. Οι Αυστριακοί επιδίωκαν να δώσουν στη Σερβία ένα μάθημα και να λύσουν έτσι το πρόβλημα των εθνοτήτων της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας. Το ίδιο πρόβλημα,

Ο διάδοχος της Αυστρίας Φραγκίσκος Φερδινάνδος και η σύζυγός του Σοφία στο Σαράγεβο (28 Ιουνίου 1914), λίγο πριν από τη δολοφονία τους. Στην ένθετη φωτογραφία ο Σέρβος φοιτητής Γκαβρίλο Πρίντσιπ, μέλος μυστικής οργάνωσης, που τους δολοφόνησε.

αλλά με διαφορετικό τρόπο, ήθελαν να λύσουν οι λαοί που ήταν υποτελείς στους Αυστριακούς και τους Μαγυάρους: οι Τσέχοι, οι Πολωνοί, οι Σλοβάκοι και οι Νοτιοσλάβοι.

Ανάλογα προβλήματα επιζητούσαν να λύσουν οι λαοί της Νοτιοανατολικής Ευρώπης είτε σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είτε σε βάρος των γειτόνων τους, για να κατοχυρώσουν πρόσφατα εδαφικά κέρδη, όπως οι Έλληνες, οι Σέρβοι και οι Μαυροβούνιοι, ή για να αναθεωρήσουν πρόσφατες συνθήκες που δεν τους ευνοούσαν, όπως οι Τούρκοι και οι Βούλγαροι.

Συγκρουόμενα συμφέροντα. Το γεγονός ότι η δολοφονία ενός Αψβούργου πρίγκιπα οδήγησε στην έκρηξη ευρωπαϊκού πολέμου φανερώνει μια βασική αδυναμία της ευρωπαϊκής κοινωνίας της εποχής, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την οργάνωση των διακρατικών σχέσεων και των συνακόλουθων πολεμικών μηχανισμών. Ο παγκόσμιος χαρακτήρας των συμφερόντων των μεγάλων δυνάμεων της Ευρώπης, σε συνδυασμό με τον συνασπισμό των δυνάμεων αυτών σε δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα, την **Τριπλή Συμμαχία** (Γερμανία, Αυστρία, Ιταλία) και την **Τριπλή Συνεννόηση** (Βρετανία, Γαλλία, Ρωσία), σήμαινε γενίκευση κάθε τοπικής κρίσης, σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου. Στην Άπω Ανατολή το 1895-1900 και το 1904-1905, στο Μαρόκο το 1905 και πάλι το 1911, στη Νοτιοανατολική Ευρώπη το 1908 και το 1912-1913 οι ευρωπαϊκές δυνάμεις είχαν οδηγηθεί στα πρόθυρα του πολέμου. Εξάλλου, η ραγδαία εκβιομηχάνιση και οικονομική ανάπτυξη γενικά, καθώς και η συνακόλουθη ταχεία απορρόφηση μεγάλων ανθρώπινων μαζών στις πόλεις διατάραξαν την παραδοσιακή οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων και αποδέσμευσαν πολλά άτομα από τους παραδοσιακούς περιορισμούς και από αναστολές, με συνέπεια να αναπτυχθούν στο απρόσωπο πλαίσιο της πόλης διάφοροι αποσταθεροποιητικοί παράγοντες, όπως μια γενική ανησυχία, ανατρεπτικές οργανώσεις και κινήματα και σποραδικές εκδηλώσεις βίας. Τέτοια φαινόμενα ήταν πιο συνηθισμένα στην περιφέρεια της Ευρώπης και στις παρυφές του αστικού ευρωπαϊκού πολιτισμού: στην Ιρλανδία, στην Πορτογαλία, στην Ισπανία, στην Ιταλία, στις βαλκανικές χώρες και στην Ανατολική Ευρώπη.

Ιταλική αφίσα που σατιρίζει τη γερμανική επεκτατική πολιτική στο πρόσωπο του Γερμανού αυτοκράτορα Γουλιέλμου του Β΄.

Οι ευρωπαϊκές συμμαχίες και η πολεμική δυναμική τους. Το 1914 η Ευρώπη οδηγήθηκε στον πόλεμο ύστερα από μια σειρά αποφάσεων των διάφορων κυβερνήσεων – αποφάσεις οι οποίες, μολονότι στο σύνολό τους συνιστούν μία από τις πιο παράλογες εκδηλώσεις του ευρωπαϊκού κόσμου και πολιτισμού, αποτελούσαν η καθεμία λογική συνέπεια της προηγούμενης και σωστό βήμα προς την αναμενόμενη κατεύθυνση. Ο **Μεγάλος Πόλεμος***, όπως έσπευσαν σύντομα να τον ονομάσουν οι σύγχρονοι, υπήρξε η παράλογη συνέπεια λογικών μέτρων που είχαν σχεδιαστεί με κάθε δυνατή λεπτομέρεια από πριν και ήταν σε γενικές γραμμές γνωστά σε όλους τους ενδιαφερομένους. Η Αυστρία, προκειμένου να περιφρουρήσει την ενότητα και το γόητρό της, έπρεπε να επιβάλει τη θέλησή της στη Σερβία, που απειλούσε την ίδια την ύπαρξη της πολυεθνικής αυτοκρατορίας. Η Ρωσία αδυνατούσε, για λόγους τόσο εξωτερικούς όσο και εσωτερικούς, να εγκαταλείψει τη Σερβία στην τύχη της. Η Γερμανία ήταν υποχρεωμένη να βοηθήσει στρατιωτικά την Αυστρία, όπως υποχρεωμένη να βοηθήσει στρατιωτικά τη Ρωσία ήταν και η Γαλλία. Η Βρετανία, τέλος, ήταν αναγκασμένη να επέμβει τόσο υπέρ της Γαλλίας και της Ρωσίας όσο και υπέρ του Βελγίου, το οποίο αποτελούσε την πύλη προς τη Γαλλία και το επίκεντρο της βρετανικής πολιτικής, που απέβλεπε στην ισορροπία των ηπειρωτικών ευρωπαϊκών δυνάμεων. Οι διάφορες διμερείς συμμαχίες που αποτελούσαν τους δύο συνασπισμούς ήταν βέβαια αμυντικές. Ο χαρακτήρας ωστόσο της πολεμικής παρασκευής και οι επικρατούσες απόψεις περί αποτελεσματικής άμυνας καθιστούσαν ακαδημαϊκή μάλλον παρά ουσιαστική τη διαφοροποίηση ανάμεσα στην άμυνα και την επίθεση, από τη στιγμή που έμπαινε σε κίνηση ο πολεμικός μηχανισμός των μεγάλων δυνάμεων, ενέργεια που ισοδυναμούσε με κήρυξη του πολέμου.

Καμία μεγάλη δύναμη, ούτε και αυτή η Αψβουργική Αυτοκρατορία, δεν επιθυμούσε γενικό πόλεμο για τους λόγους για τους οποίους προκλήθηκε. Καμία μεγάλη δύναμη άλλωστε δεν ανέμενε πόλεμο μεγάλης κλίμακας και διάρκειας, ούτε ήταν διατεθειμένη να φανεί διαλλακτική πριν από την αντίπαλη δύναμη, μη τυχόν και ερμηνευτεί η διαλλακτική στάση της ως αδυναμία. Η κινητοποίηση των πολεμικών μηχανισμών άρχισε παντού με την ίδια σπουδή και ήταν δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να ανασταλεί, επειδή καμία κυβέρνηση δεν μπορούσε να πάρει την ευθύνη να αναβάλει την κινητοποίηση ή να διατάξει τον τερματισμό της, διακινδυνεύοντας σύγχυση στο εσωτερικό της και υπεροχή του αντιπάλου, καθώς και διαπραγμάτευση από μειονεκτική θέση. Πρώτη κινητοποίησε τις δυνάμεις της η Ρωσία, για τον λόγο κυρίως ότι η στρατιωτική ηγεσία της χρειαζόταν περισσότερο χρόνο για να συγκεντρώσει τις δυνάμεις της χώρας στα δυτικά σύνορα. Ακολούθησαν η Γερμανία, η Αυστρία και –σε απάντηση στη γερμανική κινητοποίηση– η Γαλλία, και τελευταία η Βρετανία. Η Ιταλία παρέμεινε ουδέτερη και προτίμησε τις διαπραγματεύσεις και με τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα, προκειμένου να εξασφαλίσει τα καλύτερα κατά το δυνατόν ανταλλάγματα για την έξοδό της στον πόλεμο.

Ο ενθουσιασμός των νέων για τη συμμετοχή τους στον πόλεμο

«Για τους Γάλλους, Άγγλους ή Γερμανούς πολεμιστές δεν υπήρχε αμφιβολία: ο πόλεμος είχε σκοπό την προστασία των πραγματικών συμφερόντων του έθνους. Είχε όμως και μια άλλη σημασία: το 1914 οι στρατιώτες φεύγοντας για τον πόλεμο είχαν βρει ένα ιδεώδες που αντικαθιστούσε, κατά κάποιον τρόπο, τους επαναστατικούς τους πόθους. Αυτό αφορούσε κυρίως τους πιο δυστυχείς και τους λιγότερο συνειδητοποιημένους, που, παραγκωνισμένοι στο περιθώριο της κοινωνίας, αποκαθίστανται τώρα χάρη στον πόλεμο, ξεφεύγοντας όμως έτσι από τις επαναστατικές τους θέσεις [...]. Οι νέοι φεύγουν για τον πόλεμο σαν σε περιπέτεια, ευτυχείς που αλλάζουν ζωή, που ταξιδεύουν, έχοντας όλοι εκπληρώσει το καθήκον και σίγουροι ότι θα ξαναγυρίσουν σύντομα στεφανωμένοι με τις δάφνες της νίκης. Συνεπώς από το 1914 έως το 1918 ο πόλεμος, χωρίς να δημιουργεί την αίσθηση του εξαναγκασμού, θα απελευθερώσει ζωτική ενέργεια και θα γίνει αποδεκτός με ενθουσιασμό από την πλειοψηφία των ανδρών σε μάχη ηλικία. Αρκεί να δει κανείς τη συμπεριφορά των στρατευμένων που φεύγουν για τον πόλεμο: όλοι βρίσκονται σε εγρήγορση, Γάλλοι, Γερμανοί, Άγγλοι».

Μαρκ Φερό, Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος, 1914-1918, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1993, σ. 28-29.

Ερωτήσεις

1. Να αναφέρετε τους παράγοντες που ευνόησαν την έκρηξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και τις μεγάλες διεθνείς κρίσεις που προηγήθηκαν αυτού.
2. Ποια ήταν η σύνθεση των δύο μεγάλων συνασπισμών που διεξήγαγαν τελικά τον πόλεμο;
3. Να σχολιάσετε τον ενθουσιασμό με τον οποίο έφευγαν για τον πόλεμο οι νέοι των ευρωπαϊκών χωρών και να αναζητήσετε τις αιτίες του, συμβουλευόμενοι και το σχετικό παράθεμα του Μαρκ Φερό.

2. Η ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ ΚΑΙ Η ΕΚΒΑΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ (1914-1918)

Το δυτικό μέτωπο. Η πολεμική προσπάθεια της Γερμανίας στράφηκε πρώτα και κύρια κατά της Γαλλίας. Για την καλύτερη ανάπτυξη των γερμανικών στρατευμάτων παραβιάστηκε η ουδετερότητα του Βελγίου, οι δυνάμεις του οποίου αντιστάθηκαν σθεναρά. Οι γερμανικές δυνάμεις όμως διέθεταν συντριπτική αριθμητική υπεροχή και ύστερα από μία περίπου εβδομάδα εισέβαλαν στη Γαλλία με κατεύθυνση το Παρίσι. Οι Γάλλοι κατόρθωσαν να αναχαιτίσουν τη γερμανική προέλαση στον ποταμό Μάρνη, προωθώντας στο μέτωπο στρατεύματα με κάθε μέσο. Τελικά το μέτωπο σταθεροποιήθηκε και οι αντίπαλοι άνοιξαν χαρακώματα, τα οποία επρόκειτο να γίνουν το βασικότερο χαρακτηριστικό του Μεγάλου Πολέμου. Επί τέσσερα χρόνια οι αντίπαλοι πολέμησαν πίσω από τα χαρακώματα αυτά, όπου έμελλε να ταφεί το άνθος της Γαλλίας, της Γερμανίας και της Βρετανίας, σε έναν πόλεμο στάσιμο και μονότονο, που φαινόταν πως δε θα τελείωνε ποτέ.

Στο ανατολικό μέτωπο, όπου οι Γερμανοί και οι Αυστριακοί πολεμούσαν κατά των Ρώσων, οι αντίπαλοι διατήρησαν μεγαλύτερη σχετική κινητικότητα, δεν μπόρεσαν όμως ούτε εκεί να καταφέρουν ο ένας στον άλλον αποφασιστικά πλήγματα πριν από το 1917, παρά τις τεράστιες απώλειες σε άνδρες και πολεμικό υλικό.

Η Ευρώπη τις παραμονές του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου.

Για τη λύση του αδιεξόδου, στο οποίο είχαν οδηγηθεί οι στρατοί των εμπολέμων από την αρχή ακόμη του πολέμου, επιστρατεύτηκε η τεχνολογία, η οποία, εκτός από τις τεχνικές βελτιώσεις και την ευρεία χρήση του πολυβόλου και του πυροβόλου, έδωσε τα δηλητηριώδη αέρια το 1915 και το άρμα μάχης το 1916. Προσαρμόστηκαν επίσης στις απαιτήσεις του πολέμου των χαρακωμάτων δύο παλαιά όπλα, η χειροβομβίδα και το ολμοβόλο, και εισήχθη και διαδόθηκε ταχύτατα η χρήση του αυτοκινήτου στις μεταφορές. Επιπλέον, άρχισε να διαφοροποιείται και να αυξάνεται η χρήση ενός ακόμη γνωστού πολεμικού μέσου, του αεροπλάνου. Από αναγνωριστικό στην αρχή, το αεροπλάνο εξελίχθηκε κατά τη διάρκεια του πολέμου σε βομβαρδιστικό πρώτα και κατόπιν σε καταδιωκτικό, μορφές με τις οποίες και καθιερώθηκε. Για πρώτη φορά στην ιστορία της γηραιάς ηπείρου τα περισσότερα θύματα σε καιρό πολέμου τα προκαλούσαν όχι οι επιδημίες και οι κακουχίες αλλά τα φονικά όπλα των εμπολέμων.

Φωτογραφίες χαρακωμάτων από το δυτικό μέτωπο. Τα χαρακώματα αποτέλεσαν σύστημα αμυντικών οχυρώσεων, το οποίο προσέδωσε μια στατική μορφή στις πολεμικές επιχειρήσεις, συντελώντας στην παράταση του πολέμου, στην αίσθηση της ματαιότητας της πολεμικής προσπάθειας και σε σκληρή δοκιμασία της ψυχικής ισορροπίας των στρατιωτών.

Γαλλικά αεροσκάφη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Η αεροπλοΐα αναπτύχθηκε ταχύτατα στις αρχές του 20ού αιώνα, κυρίως για στρατιωτικούς λόγους. Τα αεροπλάνα χρησιμοποιήθηκαν ήδη από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, σε περιορισμένο όμως βαθμό και κυρίως για αναγνώριση του εχθρού και για βομβαρδισμούς.

ΟΙ ΑΝΤΙΠΑΛΕΣ ΠΑΡΑΤΑΞΕΙΣ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ Α' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

Τριπλή Συνεννόηση - Σύμμαχοι

Μεγάλη Βρετανία
Γαλλία
Ρωσία
Σερβία
Βέλγιο
Ιαπωνία
Ιταλία (1915)
Ρουμανία (1916)
ΗΠΑ (1917)
Ελλάδα (1917)

Τριπλή Συμμαχία - Κεντρικές Δυνάμεις

Γερμανία
Αυστροουγγαρία
Οθωμανική Αυτοκρατορία
Βουλγαρία (1915)
Ρουμανία (Μάιος-Νοέμβριος 1918)

Ο πόλεμος γίνεται παγκόσμιος. Στο μεταξύ ο πόλεμος επεκτάθηκε γεωγραφικά και έγινε πραγματικά παγκόσμιος, καθώς οι αρχικοί αντίπαλοι προσπαθούσαν να προσεταιριστούν τις ουδέτερες χώρες με κάθε δυνατό μέσο. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, που έσπευσε να ταχθεί με το μέρος των Κεντρικών Δυνάμεων (Τριπλής Συμμαχίας) τον Νοέμβριο του 1914, διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο εξαιτίας της στρατηγικής θέσης που κατείχε. Η έξοδος των Τούρκων στον πόλεμο λειτούργησε σαν καταλύτης σε μια τεράστια γεωγραφική περιοχή και διευκόλυνε την έξοδο και άλλων χωρών. Την άνοιξη του 1915 οι Σύμμαχοι (Τριπλή Συνεννόηση) κατόρθωσαν να αποσπά-

σουν την Ιταλία από τους παλαιούς της συμμάχους, τη Γερμανία και την Αυστρία, με διάφορες εδαφικές υποσχέσεις σε βάρος της Αυστρίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου οι Κεντρικές Δυνάμεις κατόρθωσαν να προσεταιριστούν τη Βουλγαρία, ενώ οι προσπάθειες των Συμμάχων να προσεταιριστούν την Ελλάδα τελεσφόρησαν μόλις τον Ιούνιο του 1917, μέσα σε συνθήκες εθνικού διχασμού. Στο μεταξύ η Σερβία είχε υποκύψει στα συντονισμένα πλήγματα από την Αυστρία και τη Βουλγαρία, ενώ οι Βρετανοί είχαν αποτύχει να εκπορθήσουν τα Στενά στη χερσόνησο της Καλλιπόλης πολέμησαν με πείσμα και πέθαναν χιλιάδες στρατιώτες της Βρετανικής Κοινοπολιτείας (1915).

Στους ωκεανούς διεξαγόταν ένας εξίσου πεισματώδης πόλεμος υποβρυχίων, που προξένησε τεράστιες ζημιές στην εμπορική ναυτιλία τόσο των εμπολέμων όσο και των ουδετέρων. Η απεριόριστη χρήση του υποβρυχίου συνέβαλε στην έξοδο των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής από την ουδετερότητα το 1917, ύστερα από πολλούς δισταγμούς και προειδοποιήσεις των Αμερικανών προς τη Γερμανία να τερματίσει τις επιθέσεις εναντίον αμερικανικών εμπορικών πλοίων. Το έτος αυτό η έξοδος των ΗΠΑ στον πόλεμο στο πλευρό των Συμμάχων, η άνοδος του ανένδοτου πολιτικού Κλεμανσό στη γαλλική πρωθυπουργία και η **Ρωσική Επανάσταση** υπήρξαν καθοριστικής σημασίας γεγονότα για την τελική έκβαση του πολέμου.

Στο δυτικό μέτωπο η γερμανική επίθεση το καλοκαίρι του 1918 δεν εξελίχτηκε στην κλίμακα και την έκταση που ανέμενε η γερμανική στρατιωτική ηγεσία. Με την αποτυχία της κατέρρευσε και η κλονισμένη ήδη πίστη των Γερμανών στη νίκη κατά των Συμμάχων. Από τον Αύγουστο το μέτωπο άρχισε να μετακινείται προς τα ανατολικά. Η τύχη του πολέμου είχε κριθεί.

Το μακεδονικό μέτωπο και το τέλος του πολέμου. Το φθινόπωρο του 1918 ηττήθηκαν και συνθηκολόγησαν η Βουλγαρία και λίγο αργότερα η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Αυστρία, η οποία ουσιαστικά δεν υπήρχε με την ίδια μορφή με την οποία είχε αρχίσει τον πόλεμο κατά της Σερβίας: Τσέχοι, Πολωνοί, Νοτιοσλάβοι και Μαγυάροι είχαν αποδεδουλευτεί και βρισκόνταν στο στάδιο της ίδρυσης εθνικών κρατών.

Το τέλος είχε φτάσει και για τη Γερμανία. Στις 11 Νοεμβρίου υπογράφηκε η ανακωχή και σίγησαν τα κανόνια στο δυτικό μέτωπο.

Οι συνέπειες του πολέμου. Τελείωσε έτσι ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ύστερα από τεράστιες καταστροφές και μεγάλες πολιτικές και κοινωνικές αναστατώσεις. Από τα 65 εκατομμύρια άνδρες που επιστρατεύτηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου πάνω από 10 εκατομμύρια σκοτώθηκαν στα διάφορα πεδία των μαχών και 20 εκατομμύρια τραυματίστηκαν. Τα θύματα ανάμεσα στους αμάχους δεν ήταν λιγότερα από τους νεκρούς στρατιώτες.

Τα «14 σημεία» του Ουίλσον

1. Όχι μυστικές συνθήκες.
2. Ελεύθερη πρόσβαση στις θάλασσες σε καιρό ειρήνης ή πολέμου.
3. Ελεύθερο διεθνές εμπόριο.
4. Επιδίωξη αποπλισμού από όλες τις χώρες.
5. Οι αποικίες να έχουν λόγο για το μέλλον τους.
6. Ο γερμανικός στρατός να εγκαταλείψει τη Ρωσία.
7. Το Βέλγιο να γίνει ανεξάρτητο.
8. Η Γαλλία να ξαναπροσάρτησει την Αλσατία και τη Λορραίνη.
9. Να καθοριστούν τα σύνορα μεταξύ Αυστρίας και Ιταλίας.
10. Αυτοδιάθεση των λαών της Ανατολικής Ευρώπης.
11. Η Σερβία να έχει πρόσβαση στη θάλασσα.
12. Αυτοδιάθεση των λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.
13. Η Πολωνία να γίνει ανεξάρτητο κράτος με πρόσβαση στη θάλασσα.
14. Να ιδρυθεί η Κοινωνία των Εθνών.

Δυσκολότερο να υπολογιστεί είναι το ηθικό τίμημα του πολέμου. Η προβολή της νίκης ως υπέρτατου σκοπού που δικαιολογεί όλα τα μέσα υποβίβασε τις βασικές αξίες του δυτικού πολιτισμού. Ο πόλεμος εξασθένησε και υπονόμησε θεσμούς και αξίες, όπως την κοινοβουλευτική δημοκρατία*, τα φιλελεύθερα ιδεώδη και την ελεύθερη οικονομία, και εισήγαγε ή επέτεινε άλλους θεσμούς, όπως τον κρατικό παρεμβατισμό* στην οικονομία και την παρέμβαση των στρατιωτικών στην πολιτική.

Ο πόλεμος οδήγησε επίσης στην αναθεώρηση πολλών αρχών και δογμάτων που ρύθμιζαν έως τότε τις διεθνείς σχέσεις. Η δήλωση του προέδρου των ΗΠΑ Ουίλσον (Woodrow Wilson) για την αυτοδιάθεση των λαών (τα περίφημα «14 σημεία»), που δημοσιεύτηκε τον Ιανουάριο του 1918, προσέδωσε ιδεολογική υπόσταση στη σύρραξη και επιτάχυνε την αποσταθεροποίηση και τη διάλυση των δύο πολυεθνικών αυτοκρατοριών της Ευρώπης, της Αυστροουγγαρίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Το κόστος του πολέμου αποδείχτηκε πολύ μεγαλύτερο από αυτό που μπορούσαν να υπολογίσουν το 1914 οι αντίπαλοι. Τόσο οι εδαφικές υποσχέσεις όσο και τα δάνεια περιέπλεξαν ακόμη περισσότερο τις διακρατικές σχέσεις, αύξησαν τις ξένες επιρροές και επεμβάσεις και υποβίβασαν γενικά το επίπεδο των διεθνών σχέσεων. Για να κερδηθούν η Ιταλία και η Ελλάδα, οι Σύμμαχοι προέβησαν σε παραχωρήσεις σε βάρος της Αυστρίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι οποίες δεν ήταν δυνατόν να ικανοποιηθούν χωρίς να προκαλέσουν αναστατώσεις που δε συνέφεραν ούτε στους ηττημένους ούτε στους νικητές. Ανάλογες ήταν οι επιδράσεις των συγκρουόμενων συμμαχικών υποσχέσεων στους Άραβες και στους Εβραίους. Τόσο η Βρετανία όσο και η Γαλλία, αλλά κυρίως η πρώτη, υποστήριξαν την επανάσταση των Αράβων και προώθησαν την εθνική αποκατάστασή τους, ενώ παράλληλα υποσχέθηκαν (η Βρετανία ανέλαβε επίσημα το 1917) να προωθήσουν την ίδρυση εθνικής εστίας των Εβραίων.

Ερωτήσεις

1. Να αναφερθείτε στη σημασία της τεχνολογίας για την εξέλιξη και την έκβαση του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου.
2. Τι ήταν τα «χαρακώματα» και γιατί αποτέλεσαν το βασικότερο χαρακτηριστικό του πολέμου;
3. Ποια ήταν η στρατηγική σημασία της Τουρκίας για τους Συμμάχους κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο;

3. Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΟΝ Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

Οι εκκρεμότητες της Συνθήκης του Βουκουρεστίου. Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου άφησε ανοικτά το ζήτημα των ελληνοαλβανικών συνόρων και αυτό των νήσων του Ανατολικού Αιγαίου. Τα ελληνοαλβανικά σύνορα αποφασίστηκαν τελικά από ειδική διεθνή επιτροπή, της οποίας τα μέλη όρισαν οι μεγάλες δυνάμεις, ιδίως δε οι κατ' εξοχήν ενδιαφερόμενες Ιταλία και Αυστρία. Με το Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας, στις 4/17 Δεκεμβρίου 1913, οι μεγάλες δυνάμεις επιδίκασαν στην Αλβανία τις επαρχίες Χιμάρας, Αργυροκάστρου και Κορυτσάς, όπου ο πληθυσμός ήταν στην πλειονότητά του ελληνικός. Το ζήτημα όμως των νήσων του Ανατολικού Αιγαίου δε λύθηκε τότε, παρά τη δέσμευση των μεγάλων δυνάμεων να ασκήσουν στην Πύλη τις δέουσες πιέσεις, ώστε να αναγνωρίσει την ελληνική κυριαρχία.

Η στάση της Ελλάδας κατά την κήρυξη του πολέμου και η διαφωνία Κωνσταντίνου - Βενιζέλου. Στον αυστροσερβικό πόλεμο η ελληνική κυβέρνηση έκρινε ότι η Ελλάδα θα έσπευδε να βοηθήσει τη Σερβία μόνο στην περίπτωση κατά την οποία τη χώρα αυτή προσέβαλλε στρατιωτικά η Βουλγαρία. Η γενίκευση όμως του ευρωπαϊκού πολέμου αχρήστευσε τον γνώμονα αυτόν της ελληνικής πολιτικής. Ο Βενιζέλος έκρινε πως η νέα κατάσταση επέβαλλε στην Ελλάδα να διατελεί σε επιφυλακή, εν αναμονή προτάσεων από την Τριπλή Συνεννόηση για την έξοδο της από την ουδετερότητα, στο πλευρό της Αγγλίας και της Γαλλίας, δηλαδή των δυνάμεων τις οποίες θεωρούσε ότι θα υπερίσχυαν στον πόλεμο. Εξάλλου, με τις χώρες αυτές την Ελλάδα συνέδεε και η πίστη στις φιλελεύθερες δημοκρατικές αρχές. Αντιθέτως, ο υπουργός Εξωτερικών Γεώργιος Στρέιτ, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος και το Γενικό Επιτελείο έκριναν ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να τηρήσει «*διαρκή ουδετερότητα*», κατά τον Στρέιτ, επειδή θεωρούσαν ότι η ουδετερότητα ήταν απαραίτητη στη χώρα, ύστερα από την πρόσφατη πολεμική περιπέτεια και την εδαφική επέκτασή της.

Εξαιτίας της διαφωνίας στους κόλπους της πολιτικής ηγεσίας της χώρας ξέσπασε πολιτική κρίση, η οποία εκδηλώθηκε την 25η Αυγούστου 1914 με την υποβολή παραίτησης της κυβέρνησης από τον Βενιζέλο, η οποία όμως δεν έγινε δεκτή από τον Κωνσταντίνο.

Η ουδετερότητα της Ελλάδας έγινε ακόμη πιο επικίνδυνη για τη χώρα, όταν τον Φεβρουάριο του 1915 η αγγλική κυβέρνηση, εν όψει της επιχειρήσεως κατά των Στενών που προετοιμάζε, πρότεινε στην Ελλάδα να συμμετάσχει στην επιχείρηση με αντάλλαγμα «σπουδαίες» εδαφικές παραχωρήσεις στα παράλια της Μικράς Ασίας. Η προσφορά ήταν άκρως δελεαστική για την ελληνική κυβέρνηση. Αποτελούσε συνάμα η αγγλική πρόταση προειδοποίηση ότι η Αγγλία δε θα ανεχόταν την Ελλάδα ουδέτερη από τη στιγμή που θα έθετε σε εφαρμογή την επιχείρηση για την εκπόρθηση των Στενών. Ο Βενιζέλος εγκατέλειψε τότε και τους τελευταίους δισταγμούς του για την έξοδο της Ελλάδας από την ουδετερότητα και πρότεινε τη συμμετοχή της στην επιχείρηση των δυνάμεων της Συνεννόησης στην Καλλίπολη. Ο Κωνσταντίνος δεν αποδέχτηκε την πρόταση του πρωθυπουργού και ο Βενιζέλος ήταν αναγκασμένος να παραιτηθεί.

Ο Εθνικός Διχασμός. Η παραίτηση της κυβέρνησης, τον Φεβρουάριο του 1915, εγκαινίασε μια μακρά περίοδο πολιτικής και συνταγματικής ανωμαλίας και περιπετειών της χώρας, εξέθεσε δε την Ελλάδα σε σοβαρούς εξωτερικούς κινδύνους. Η μετά το 1915 περίοδος της πολιτικής ιστορίας της Ελλάδας έμεινε γνωστή ως εποχή του «*Εθνικού Διχασμού*», για τον λόγο ότι η διαφωνία και η ρήξη στην κορυφή της εξουσίας δίχασαν το έθνος επί είκοσι και πλέον χρόνια και προκάλεσαν σοβαρές πολιτικές και συνταγματικές στρεβλώσεις.

Οι εκλογές του Μαΐου του 1915 έδωσαν και πάλι τη νίκη στον Βενιζέλο και ανανέωσαν τη λαϊκή εντολή να χειριστεί αυτός τις τύχες της χώρας. Η άρνηση πλέον του Κωνσταντίνου να επιτρέψει στον εκλεγμένο πρωθυπουργό να εφαρμόσει την πολιτική που ενέκρινε ο λαός και ο εξαναγκασμός του σε νέα παραίτηση αποτελούσαν συνταγματική εκτροπή.

Οι εκλογές του Δεκεμβρίου του 1915, από τις οποίες απέσχε το Κόμμα των Φιλελευθέρων του Βενιζέλου, επιβεβαίωσαν το ρήγμα στην πολιτική ζωή της Ελλάδας, το οποίο σύντομα έγινε χάσμα αγεφύρωτο. Ο Βενιζέλος κατήγγειλε τον Κωνσταντίνο για ωμή παραβίαση του Συντάγματος, ενώ την εθνική αντιπροσωπεία που προήλθε από τις εκλογές τη θεώρησε αντισυνταγματική. Στο εξής και έως την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου, το 1917, την Ελλάδα ουσιαστικά κυβερνούσαν ο βασιλιάς και οι σύμβουλοί του, με

Η διάσταση απόψεων μεταξύ Κωνσταντίνου και Βενιζέλου

«Η βασική διάσταση με αντικείμενο τον εξωτερικό προσανατολισμό της χώρας θα ήταν δύσκολο να χαρακτηριστεί σαν επιφαινόμενο της βαθύτερης αντιθέσεως δύο ριζικά διάφορων πολιτικοκοινωνικών μεριδίων, των ανδρούμενων φιλελευθέρων αστών και του παλαιού "συντηρητικού κατεστημένου". Εστω κι αν η στάση του Βενιζέλου ή του Κωνσταντίνου ήταν, ως έναν τουλάχιστον βαθμό, συναρτημένη με τη συναισθηματική κλίση ή την ιδεολογική συγγένεια προς τη μία ή την άλλη από τις εμπόλεμες παρατάξεις, το βασικό κίνητρο στην επιλογή τους ήταν η καλύτερη εξυπηρέτηση του εθνικού συμφέροντος - όπως διαγραφόταν μέσα από την ειδικότερη αντίληψή τους για τη βαθύτερη σημασία και την πιθανή έκβαση της παγκόσμιας διαμάχης [...]. Η πόλωση των πολιτικών δυνάμεων και του εκλογικού σώματος γύρω από τους δύο φορείς της αντιθέσεως ήταν αναπόφευκτη, αφότου ιδίως ο Κωνσταντίνος, με την επίμονη αντίδραση στην παρεμβατική πολιτική των Φιλελευθέρων, συντελούσε στην πολιτικοποίηση -με τη στενότερη έννοια του όρου- της αντιγνωμίας του με τον υπεύθυνο πρωθυπουργό».

Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, τ. Α', Εστία, Αθήνα 2007', σ. 111-112.

τη συναίνεση μιας εθνικής αντιπροσωπείας που εκπροσωπούσε μέρος μόνο του λαού.

Ο Βενιζέλος, αντιμέτωπος με την κατάφωρη παραβίαση του Συντάγματος, οδηγήθηκε στην επανάσταση. Τη στάση του Βενιζέλου ενίσχυσαν αφενός οι εκπρόσωποι της Γαλλίας και της Αγγλίας, οι οποίες με τη συγκατάθεση της ελληνικής κυβέρνησης είχαν ήδη αποστείλει στρατεύματα στη Θεσσαλονίκη, και αφετέρου συνεργάτες και υποστηρικτές του στη Θεσσαλονίκη, οι οποίοι εύλογα ανησυχούσαν για την τύχη των Ελλήνων της Μακεδονίας, σε περίπτωση που εισέβαλλαν στην περιοχή βουλγαρικά στρατεύματα, και οι οποίοι συνέστησαν την *Επιτροπή Εθνικής Άμυνας*.

Πράγματι, η κατάληψη του οχυρού Ρούπελ από βουλγαρικές δυνάμεις τον Μάιο του 1916 έδωσε το δικαίωμα, από τη μία πλευρά, στον Βενιζέλο να καταγγείλει τον Κωνσταντίνο και την κυβέρνησή του ότι δεν ήταν σε θέση να προστατεύσουν τη χώρα και, από την άλλη, στις κυβερνήσεις της Γαλλίας και της Αγγλίας να παραμερίσουν και τους τελευταίους δισταγμούς τους ως προς τον πειθαναγκασμό της ελληνικής κυβέρνησης να εγκαταλείψει την ουδετερότητα. Έτσι, οι στόλοι της Αγγλίας και της Γαλλίας επέβαλαν μερικό αποκλεισμό των ελληνικών παραλιών, ενώ οι εκπρόσωποι των δύο δυνάμεων απαίτησαν από την ελληνική κυβέρνηση την αποστράτευση των ενόπλων δυνάμεων της χώρας, την άμεση αντικατάσταση της φιλοβασιλικής κυβέρνησης, τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη νέων εκλογών.

Η ωμή επέμβαση της Γαλλίας και της Αγγλίας στα εσωτερικά της χώρας χρησιμοποιήθηκε από τους εκπροσώπους της Γερμανίας για την περαιτέρω υπονόμηση του κύρους του Βενιζέλου, ενώ η αποστράτευση οδήγησε στη συγκρότηση συνδέσμων επιστράτων με αντιβενιζελικό προσανατολισμό. Οι δύο παρατάξεις διέθεταν πλέον και τις δυνάμεις κρούσης τους, οι βασιλικοί (οι αντιβενιζελικοί, όπως καθιερώθηκε έκτοτε να ονομάζονται) τους **«Επίστρατους»*** και οι βενιζελικοί τους **«Αμυνίτες»** της Θεσσαλονίκης, σύντομα μάλιστα θα αποκτούσαν και την αποκλειστική επικράτειά τους, οι βασιλικοί την **«Παλαιά Ελλάδα»** και οι βενιζελικοί τις **«Νέες Χώρες»**, με πρωτεύουσα την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη αντιστοίχως.

Οι εξελίξεις, καθώς τελείωνε το θέρος του 1916, ήταν ραγδαίες. Ισχυρές βουλγαρικές δυνάμεις εισέβαλαν στην Ανατολική Μακεδονία και κατέλαβαν σημαντικό τμήμα της περιοχής. Οι βουλγαρικές στρατιωτικές αρχές έσπευσαν να εξαπολύσουν διωγμό εναντίον των Ελλήνων, με σκοπό την εκδίωξη του ελληνικού πληθυσμού.

Φωτογραφίες από την περίοδο του Εθνικού Διχασμού με οπαδούς του Βενιζέλου και του Κωνσταντίνου που φέρουν τα ανάλογα πλακάτ. Ο Εθνικός Διχασμός είχε πολιτικά αίτια, ενώ οι συνέπειές του για την Ελλάδα υπήρξαν πολύ σοβαρές.

Το Κίνημα της «Εθνικής Άμυνας» και τα «Νοεμβριανά». Στις 16/29 Αυγούστου 1916 εκδηλώθηκε το αναμενόμενο κίνημα της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη, με την υποστήριξη του Γάλλου στρατηγού Σαράιγ, αλλά όχι και του Βενιζέλου στην αρχή. Ο Βενιζέλος δίσταζε να ηγηθεί του κινήματος, επειδή απέβλεπε στην εθνική ενότητα, προκειμένου να αντιμετωπίσει η χώρα τη βουλγαρική απειλή, αλλά υποχρεώθηκε από τα πράγματα να αναλάβει την ηγεσία του, για να επισπεύσει την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Συνεννόησης.

Η απουσία ωστόσο ομοφωνίας μεταξύ των συμμάχων της Συνεννόησης έδινε τη δυνατότητα στον Κωνσταντίνο και την κυβέρνηση του να αποδέχονται τα διάφορα αιτήματά τους και στη συνέχεια να κωλυσιεργούν ή και να αθετούν τα υπεσχημένα. Συνέπεια αυτής της τακτικής ήταν τα «**Νοεμβριανά**» του 1916, αιματηρές συγκρούσεις μεταξύ μονάδων πιστών στην κυβέρνηση της Αθήνας και αγημάτων που είχαν αποβιβάσει οι Γάλλοι, για να παραλάβουν πολεμικό υλικό που είχε συμφωνήσει να παραδώσει η κυβέρνηση. Οι συγκρούσεις αυτές, αλλά και τα σοβαρότατα έκτροπα και οι διώξεις που ακολούθησαν εναντίον βενιζελικών στην ελληνική πρωτεύουσα, με πρωταγωνιστές τους αντιβενιζελικούς «Επίστρατους», είχαν ως συνέπεια τη σκλήρυνση της θέσης της Γαλλίας έναντι του Κωνσταντίνου και την εκθρόνισή του.

Η εκθρόνιση του Κωνσταντίνου και η είσοδος της Ελλάδας στον πόλεμο.

Την πρωτοβουλία της εκθρόνισης ανέλαβε εν τέλει η Γαλλία, με τη συναίνεση της Αγγλίας και της Ιταλίας. Στις 29 Μαΐου/11 Ιουνίου 1917 ειδικός εκπρόσωπος της Γαλλίας επέδωσε στην ελληνική κυβέρνηση τελεσίγραφο με το οποίο απαιτούσε την παραίτηση του Κωνσταντίνου, που απομακρύνθηκε από τον θρόνο της Ελλάδας αυθημερόν, χωρίς να παραιτηθεί από τα δικαιώματά του. Την επομένη, 30 Μαΐου/12 Ιουνίου, αναγορεύτηκε βασιλιάς της Ελλάδας ο δευτερότοκος γιος του Αλέξανδρος.

Οι εκπρόσωποι της Γαλλίας και της Αγγλίας έσπευσαν τότε να άρουν τον αποκλεισμό της χώρας και να διευκολύνουν την προώθηση σιτηρών στην ελληνική πρωτεύουσα. Ακολούθησε ο σχηματισμός νέας κυβέρνησης από τον Βενιζέλο, η οποία έσπευσε να κηρύξει τον πόλεμο εναντίον της Γερμανίας και των συμμάχων της.

Η Ελλάδα παρέμενε βαθύτατα διχασμένη και οι ένοπλες δυνάμεις της ήταν βαρύτατα τραυματισμένες από την παρατεταμένη κρίση, τις αποστρατείες και τις διώξεις. Κατόρθωσε όμως η κυβέρνηση του Βενιζέλου να σχηματίσει –από τα συντρίμια του νικηφόρου στρατού των Βαλκανικών Πολέμων– αξιόμαχες μονάδες, οι οποίες διακρίθηκαν στο μακεδονικό μέτωπο, συνέβαλαν αποφασιστικά στη νίκη των συμμάχων της Συνεννόησης στο μέτωπο αυτό και αποκατέστησαν το τραυματισμένο κύρος των ενόπλων δυνάμεων της χώρας. Χωρίς τη συμβολή αυτή στα πεδία των μαχών δε θα ήταν δυνατή η συμμετοχή της Ελλάδας στην τράπεζα των διαπραγματεύσεων μεταξύ των νικητών για τη ρύθμιση των διάφορων ζητημάτων μεταξύ των δύο εμπόλεμων συνασπισμών.

Ερωτήσεις

1. Πώς συνδέεται ο Εθνικός Διχασμός στην ελληνική πολιτική ζωή των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο;
2. Να εξηγήσετε τη σημασία των όρων «Εθνική Άμυνα», «Νοεμβριανά», «Νέες Χώρες».

4. ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΙΡΗΝΗΣ ΤΩΝ ΠΑΡΙΣΙΩΝ (1919-1920)

Στο **Συνέδριο Ειρήνης** που συγκλήθηκε στο Παρίσι οι νικητές ανέλαβαν να χαράξουν εκ νέου τον χάρτη της Ευρώπης και της Εγγύς Ανατολής, από τη Βαλτική ως τον Περσικό Κόλπο. Πρωτεργάτες του συνεδρίου ήταν ο Γάλλος πρωθυπουργός Κλεμανσό, ο Αμερικανός πρόεδρος Ουίλσον και ο πρωθυπουργός της Βρετανίας Λόντ Τζορτζ.

Κατευθυντήριοι στόχοι των νικητριών δυνάμεων ήταν, με αρκετές διαφοροποιήσεις: α) η ρύθμιση του γερμανικού ζητήματος, που θα διαιώνιζε τη μειονεκτική θέση της Γερμανίας και θα απέτρεπε επικίνδυνη αύξηση της ισχύος της, και β) η χάραξη νέων συνόρων στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη και στην Εγγύς Ανατολή, με γνώμονα όχι τα δυναστικά συμφέροντα αλλά τις διάφορες εθνότητες.

Η Συνθήκη των Βερσαλλιών. Στη συνθήκη ειρήνης που υπογράφηκε ανάμεσα στη Γερμανία και τις νικήτριες δυνάμεις, την περίφημη Συνθήκη των Βερσαλλιών (28 Ιουνίου 1919), υπερίσχυσαν οι απόψεις και οι επιδιώξεις της Γαλλίας, η οποία άλλωστε ήταν η περισσότερο ενδιαφερόμενη δύναμη. Οι κυριότεροι όροι της συνθήκης ήταν εδαφικοί, στρατιωτικοί και οικονομικοί. Η Γερμανία έχασε την Αλσατία και τη Λορραίνη, τις οποίες προσάρτησε η Γαλλία, καθώς και διάφορες μικρότερες περιοχές, που προσάρτησαν το Βέλγιο και η Πολωνία. Η Γερμανία έχασε επίσης όλες τις αποικίες της. Εξίσου βαρείς ήταν οι στρατιωτικοί όροι. Αποστρατικοποιήθηκε η ανατολική όχθη του Ρήνου σε βάθος 50 χιλιομέτρων και καταλήφθηκε από τους Συμμάχους. Η Γερμανία υποχρεώθηκε επίσης να καταβάλει πολεμικές αποζημιώσεις δυσανάλογες προς τις δυνατότητές της.

Οι συνθήκες ειρήνης με τις άλλες ηττημένες δυνάμεις, με την Αυστρία (**Συνθήκη του Σαιν Ζερμαίν**, 10 Σεπτεμβρίου 1919), με τη Βουλγαρία (**Συνθήκη του Νεϊγύ**, 27 Νοεμβρίου 1919), με την Οθωμανική Αυτοκρατορία (**Συνθήκη των Σεβρών**, 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920) και με την Ουγγαρία (**Συνθήκη του Τριανόν**, 4 Ιουνίου 1920), αφορούσαν κυρίως τις χώρες που διεκδικούσαν εδάφη τους: την Ιταλία, την Ελλάδα, τη Ρουμανία, καθώς και τις νέες χώρες, τη Γιουγκοσλαβία, την Τσεχοσλοβακία και την Πολωνία, οι οποίες θεωρήθηκαν χώρες συμμαχικές.

Η Συνθήκη του Νεϊγύ επιβεβαίωσε την ελληνική κυριαρχία επί των εδαφών μεταξύ του Έβρου και του Νέστου έως τα τουρκοβουλγαρικά σύνορα, αλλά η περιοχή τέθηκε προσωρινά υπό συλλογική συμμαχική κυριαρχία, ώσπου να συναφθεί και ελληνοτουρκική συνθήκη ειρήνης. Χωριστή σύμβαση με την ίδια ονομασία και ημερομηνία (14/27 Νοεμβρίου 1919) προέβλεπε την αμοιβαία και εθελούσια μετανάστευση των «*Βουλγάρων την φυλήν*» από την Ελλάδα και των «*Ελλήνων την φυλήν*» από τη Βουλγαρία: για να διευκολυνθεί μάλιστα η αναχώρησή τους, προβλεπόταν η δυνατότητα ρευστοποίησης των περιουσιακών στοιχείων τους. Κοινή επιδίωξη των κυβερνήσεων και των δύο χωρών ήταν να απαλλαγούν οι χώρες τους από τις αντίστοιχες μειονότητες, ώστε να εκλείψουν στο μέλλον εκατέρωθεν διεκδικήσεις εδαφών στην επικράτειά τους.

Με τη **Συνθήκη των Σεβρών** (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου) παραχωρήθηκε στην Ελλάδα η Θράκη, η Δυτική και η Ανατολική, και αναγνωρίστηκε η ελληνική κυριαρχία στα νησιά του Αιγαίου, εκτός από τα Δωδεκάνησα. Ανατέθηκε επίσης στην Ελλάδα η προσωρινή διοίκηση της περιοχής της Σμύρνης. Με την ίδια συνθήκη η Κωνσταντινούπολη και τα Στενά αποτέλεσαν ουδέτερη ζώνη υπό τον έλεγχο συμμαχικής επιτροπής. Η συνθήκη αυτή ωστόσο αποδείχτηκε βραχύβια και τάφηκε κάτω από τα ερείπια της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Οι ευθύνες για τον πόλεμο

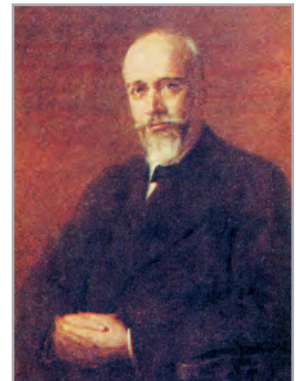
● «Οι Συμμαχικές δυνάμεις επιβεβαιώνουν και η Γερμανία αποδέχεται την ευθύνη της και την ευθύνη των συμμάχων της για την πρόκληση των απωλειών και των καταστροφών στις οποίες υποβλήθηκαν οι Συμμαχικές κυβερνήσεις και οι λαοί τους ως συνέπεια του πολέμου».

Η διατύπωση της ευθύνης για τον πόλεμο από τη Συνθήκη των Βερσαλλιών, 1919.

● «Μας εξανάγκασαν να αποδεχθούμε την αποκλειστική ευθύνη του πολέμου: μια τέτοια παραδοχή στα χεῖλη μου θα ήταν ψευδής. Δεν επιζητούμε την απαλλαγή της Γερμανίας από κάθε ευθύνη γι' αυτόν τον παγκόσμιο πόλεμο και για τον τρόπο που διεξήχθη. Ωστόσο, με έμφαση αρνούμαστε ότι η Γερμανία της οποίας ο λαός αισθανόταν ότι διεξάγει αμυντικό πόλεμο, πρέπει να εξαναγκαστεί να αποδεχθεί την αποκλειστική ευθύνη».

Κόμης Μπρόκντορφ-Ράντζαν, επικεφαλής της γερμανικής αντιπροσωπείας στις Βερσαλλίες, 1919.

Ελευθέριος Βενιζέλος.

Ελληνικό στρατιωτικό τμήμα παρελαύνει κάτω από την Αψίδα του Θριάμβου στο Παρίσι στις 14 Ιουλίου 1919, ημέρα εθνικής εορτής των Γάλλων, με αφορμή τους συμμαχικούς εορτασμούς για τη νίκη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Οι συνέπειες των συνθηκών ειρήνης του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Ο εθνικισμός και οι αρπακτικές διαθέσεις των νικητών και των νεόκοπων χωρών είχαν και τούτη τη συνέπεια, που αποδείχτηκε μοιραία για την ειρήνη: δημιούργησαν πληθώρα μειονοτήτων σε πολλές χώρες. Μετά το 1919 πάνω από 25 εκατομμύρια κάτοικοι της Ευρώπης συνιστούσαν τις διάφορες μειονότητες της ηπείρου. Στις συνθήκες ειρήνης, καθώς και στον καταστατικό χάρτη της Κοινωνίας των Εθνών (ΚΤΕ), προβλέφθηκαν εγγυήσεις για τις μειονότητες, αντίθετες ωστόσο προς την αρχή της εθνικής ανεξαρτησίας και κυριαρχίας. Η κατάσταση αυτή οδήγησε σύντομα σε προστριβές και συγκρούσεις, ιδιαίτερα από τη στιγμή που οι ηττημένες δυνάμεις άρχισαν να συνέρχονται από τον πόλεμο και να ξεφεύγουν από τον έλεγχο της Γαλλίας και της Βρετανίας. Δημιουργήθηκαν έτσι οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του αναθεωρητισμού, της μεταπολεμικής δηλαδή πολιτικής των δυσαρεστημένων χωρών, της Γερμανίας, της Ιταλίας, της Ουγγαρίας και της Βουλγαρίας, οι οποίες προσπαθούσαν να αναθεωρήσουν το εδαφικό καθεστώς που είχε προέλθει από τις συνθήκες ειρήνης του Μεγάλου Πολέμου.

Η Γερμανία, ειδικά, είχε πρόσθετους λόγους να επιθυμεί την αναθεώρηση ή και την κατάργηση της συνθήκης ειρήνης που είχε υποχρεωθεί να υπογράψει, επειδή, εκτός από την απώλεια εδαφών, την πολεμική αποζημίωση και την αποστρατικοποίηση της Ρηνανίας, υποχρεώθηκε να διαλύσει την πολεμική της μηχανή και να διατηρεί περιορισμένες μόνο στρατιωτικές δυνάμεις. Ο αποπλισμός της Γερμανίας, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η χώρα καταδικάστηκε επίσημα ως υπεύθυνη για τον πόλεμο και για τις συ-

Η ΚΤΕ αποτέλεσε μια πρώτη προσπάθεια συλλογικής οργάνωσης της διεθνούς κοινότητας, απέτυχε όμως να εκπληρώσει τους σκοπούς της. Το κύρος της υπέστη πλήγμα κυρίως λόγω της αναθεωρητικής στάσης των δυσαρεστημένων από τις συνθήκες ειρήνης χωρών. Οι γελοιογραφίες επισημαίνουν τον εύθραυστο χαρακτήρα της. Πάνω: η ΚΤΕ είναι έτοιμη να γίνει βορά άγριων ζώων. Κάτω: η ΚΤΕ βαλλόμενη από όλους.

νακόλουθες καταστροφές, προσέβαλε τους Γερμανούς και ευνόησε την ανάπτυξη ακραίων εθνικιστικών κινημάτων, με πρώτο και κύριο το ναζιστικό, που υπονόμισαν τη Γερμανική Δημοκρατία της Βαϊμάρης* και οδήγησαν τελικά στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Διαφορετικά προβλήματα προκάλεσε η συνθήκη ειρήνης των νικητών με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η απώλεια εδαφών, που προσαρτήθηκαν σε άλλες χώρες ή αποτέλεσαν ανεξάρτητα κράτη, σε συνδυασμό με την ταπεινωτική μεταχείριση από τους Συμμάχους, ευνόησε την ανάπτυξη

Η Κοινωνία των Εθνών

«Ενσωματωμένη σε καθεμιά από τις πέντε συνθήκες ειρήνης που τερμάτιζαν την εμπόλεμη κατάσταση με τις Κεντρικές Δυνάμεις ήταν η Σύμβαση της Κοινωνίας των Εθνών. Η ίδρυση ενός οργανισμού όπου όλα τα κράτη του κόσμου, μικρά και μεγάλα, θα συνεργάζονταν για τη διατήρηση της ειρήνης υπήρξε το προσφιλέστερο όνειρο του προέδρου Ουίλσον. Υπήρξε μάλιστα ένας από τους κύριους λόγους για τους οποίους έριξε τις Ηνωμένες Πολιτείες στον πόλεμο. Ο Ουίλσον πίστευε ότι η ήττα της Γερμανίας θ' αποτελούσε θανάσιμο πλήγμα κατά του милитарισμού και ότι ο δρόμος στο εξής θα ήταν ανοιχτός για τον έλεγχο των διεθνών σχέσεων από μια κοινότητα δυνάμεων και όχι από την αδέξια και αναποτελεσματική ισορροπία των δυνάμεων. Προκειμένου όμως να πετύχει, κατ' αρχήν έστω, την αποδοχή της διεθνούς αυτής ένωσης, αισθάνθηκε αναγκασμένος να κάνει πολλούς συμβιβασμούς [...] ωστόσο, η Κοινωνία των Εθνών δέχτηκε ένα ακόμα πιο καίριο χτύπημα, όταν αποκρήχτηκε από την ίδια τη χώρα της οποίας ο πρόεδρος είχε προτείνει την ίδρυσή της. Έχοντας ιδρυθεί κάτω από τέτοιες δυσμενείς προϋποθέσεις, η Κοινωνία των Εθνών δεν στάθηκε δυνατό να επιτύχει τους σκοπούς του ιδρυτή της. Μόνο σε πολύ λίγες περιπτώσεις κατάφερε ν' αποτρέψει την ένοπλη σύγκρουση. Επρόκειτο μάλιστα για περιπτώσεις στις οποίες οι αντίπαλοι ήταν μικρά κράτη».

Ε. Burns, Ευρωπαϊκή Ιστορία. Εισαγωγή στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης, τ. Β΄, επιμέλεια-εισαγωγή Ι.Σ. Κολιόπουλος, μτφρ. Τάσος Δαρβέρης, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, χ.χ., σ. 305-306.

Σκοποί της ΚΤΕ

«Πέρα από τις βαθύτερες ιδεολογικές τους καταβολές, οι σκοποί της Κοινωνίας των Εθνών συνάπτονταν άμεσα με τις στρατηγικές επιδιώξεις και τους απώτερους οραματισμούς της πολιτικής ηγεσίας των νικητριών Μεγάλων Δυνάμεων. Η πρωτοβουλία για τη σύστασή της εμπνεόταν από έναν βαθύτερο ιδεαλισμό, αλλά και υπαγορευόταν από μια αμεσότερα ρεαλιστική αίσθηση: την επέκταση της εφαρμογής της δημοκρατικής αρχής στις διεθνείς σχέσεις, μετά την αποφασιστική νίκη σε βάρος των ιμπεριαλιστικών αυτοκρατοριών και, παράλληλα, την άρση των αιτίων και τη διασφάλιση των προϋποθέσεων για την παγίωση της ειρήνης. Οι πρωταρχικές επιδιώξεις του νέου οργανισμού εντοπιζόνταν στην πολύπλευρη ανάπτυξη των διεθνών σχέσεων, στην ειρηνική επίλυση των διακρατικών διενέξεων και στην εγγύηση σε περίπτωση ένοπλης επίθεσης σε βάρος ενός κράτους-μέλους. Η πραγμάτωση των σκοπών αυτών συνεπαγόταν την αναζήτηση των μέσων για την οικοδόμηση μιας διεθνούς κοινωνίας απαλλαγμένης από το φάσμα του πολέμου, σε συνδυασμό με την εμμονή στην κατοχύρωση του καθεστώτος των Συνθηκών».

Θ. Κουλουμπής, Κ. Κούφα, Κ. Σβολόπουλος, *Εισαγωγή στην οργάνωση της διεθνούς κοινωνίας*, τεύχ. Α΄, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 73-74.

ενός εθνικιστικού κινήματος με επικεφαλής τον **Μουσταφά Κεμάλ** (τον γνωστό ως **Ατατούρκ**), το οποίο μεταμόρφωσε την Τουρκία σε εθνικό κράτος. Το κεμαλικό εθνικιστικό καθεστώς προώθησε την οργάνωση ισχυρού στρατού, ο οποίος αμφισβήτησε δυναμικά την ελληνική στρατιωτική παρουσία στη Μικρά Ασία, που είχε δημιουργηθεί με εντολή των Συμμάχων από την άνοιξη του 1919 και για τα επόμενα τρία χρόνια.

Η Συνθήκη Ειρήνης της Λωζάννης, η οποία υπογράφηκε στις 24 Ιουλίου 1923, μετά την ήττα της Ελλάδας κατά τη μικρασιατική εκστρατεία, ήταν η οριστική συνθήκη ειρήνης μεταξύ της Τουρκίας και των συμμάχων της Συνεννόησης. Με τη συνθήκη αυτή η Τουρκία ανέκτησε την Ανατολική Θράκη και την περιοχή της Σμύρνης. Με την ίδια συνθήκη αναγνωρίστηκε επίσης η κυριαρχία της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα και ορίστηκαν τα σύνορα μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας στον Έβρο.

Ερωτήσεις

1. Ποιες προοπτικές βιωσιμότητας είχαν οι ρυθμίσεις των συνθηκών του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, κατά την εκτίμησή σας; Αιτιολογήστε την απάντησή σας.
2. Ποιοι λόγοι οδήγησαν στην ίδρυση της ΚΤΕ και ποιες ήταν οι εγγενείς αδυναμίες της; Συμβουλευτείτε και το παράθεμα από την *Ευρωπαϊκή Ιστορία* του Burns.

5. Ο ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (1919-1922)

Οι ελληνικές διεκδικήσεις μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στο Συνέδριο Ειρήνης στο Παρίσι έγινε εξαρχής φανερό ότι η προάσπιση των εθνικών συμφερόντων της Ελλάδας ήταν άκρως δυσχερής επιχείρηση. Οι δυσχερείες της Ελλάδας προήλθαν από την Ιταλία κυρίως, αλλά και από τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, για τον λόγο ότι η μεν Ιταλία προωθούσε τις επιδιώξεις της στην περιοχή διά της Αλβανίας, οι δε ΗΠΑ διά της Τουρκίας. Στο Συμβούλιο των Συμμάχων (Αγγλία, Γαλλία, ΗΠΑ, Ιταλία και Ιαπωνία) η Ελλάδα μπορούσε να βασίζεται μόνο στην υποστήριξη της Αγγλίας και της Γαλλίας, ενόσω τα συμφέροντα αυτών των δύο δυνάμεων συνέπιπταν με τα δικά της.

Ευνοϊκές συγκυρίες, όπως η απουσία της Ρωσίας, την οποία οι Μπολσεβίκοι* επαναστάτες είχαν προς στιγμήν απομακρύνει από τις εξελίξεις στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την Εγγύς Ανατολή, και η επιθυμία της Αγγλίας και της Γαλλίας να περιορίσουν τις βλέψεις της Ιταλίας μέσω των διεκδικήσεων της Ελλάδας, καθώς και οι χωρίς προηγούμενο επιτυχείς διπλωματικοί χειρισμοί του Βενιζέλου και των συνεργατών του, αποσόβησαν το ενδεχόμενο να απολέσει η Ελλάδα κεκτημένα ήδη εδάφη και εξασφάλισαν κάθε άλλο παρά ευκαταφρόνητα νέα εδάφη.

Οι εθνικές διεκδικήσεις της Ελλάδας, όπως υποβλήθηκαν επισήμως από τον Βενιζέλο τον Δεκέμβριο του 1918 στο Συνέδριο στο Παρίσι, περιλάμβαναν τη Βόρεια Ήπειρο, τη Θράκη, τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου πλην των Δωδεκανήσων, στηρίζονταν δε στην εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού τους.

Για την ενίσχυση της διαπραγματευτικής θέσης της χώρας ο Βενιζέλος έθεσε στη διάθεση της Γαλλίας και της Αγγλίας το Α΄ Σώμα Στρατού (δύο

Χάρτης της δημοκρατίας του Πόντου. Οι Έλληνες του Πόντου επιδίωκαν αρχικά την ίδρυση ελληνικού κράτους στη βόρεια Μικρά Ασία, αίτημα που δεν υιοθέτησε ο Ελ. Βενιζέλος για λόγους διπλωματικής τακτικής. Οι Πόντιοι τελικά προσανατολίστηκαν στη δημιουργία ποντοαρμενικής ομοσπονδίας, όμως η άνοδος του τουρκικού εθνικισμού απέτρεψε μια τέτοια εξέλιξη.

από τις τρεις μεραρχίες του), για να λάβει μέρος στον πόλεμο κατά των Μπολσεβίκων στην Ουκρανία τους πρώτους μήνες του 1919. Η ελληνική συμμετοχή στη συμμαχική εκστρατεία εναντίον των Μπολσεβίκων έστρεψε την οργή των τελευταίων εναντίον των ελληνικών κοινοτήτων της νότιας Ρωσίας, οι οποίες πλήρωσαν βαρύτατο τίμημα: πολλοί Έλληνες έπεσαν θύματα των Μπολσεβίκων, ενώ πολλοί περισσότεροι κατέφυγαν πρόσφυγες στην Ελλάδα και στον Πόντο.

Η κίνηση για την ανεξαρτησία του Πόντου. Από το θέρος ακόμη του 1918 διάφορες οργανώσεις των Ελλήνων του Πόντου, τόσο στον Πόντο όσο και στο εξωτερικό, προωθούσαν το αίτημα για την ίδρυση ανεξάρτητου ποντιακού ή ποντοαρμενικού κράτους, το αίτημα δε αυτό υποβλήθηκε και στο Συνέδριο Ειρήνης στο Παρίσι. Ο Βενιζέλος θεωρούσε την ίδρυση ενός τέτοιου κράτους ανέφικτη, ενώ έκρινε ότι η αποδοχή από την Ελλάδα αυτού του αιτήματος των Ελλήνων του Πόντου θα εξασθενούσε τα αιτήματα της χώρας σε περιοχές γειτονικές προς αυτήν. Αντιθέτως, ο Βενιζέλος ευνοούσε τη στήριξη από τους Έλληνες του Πόντου ενός αρμενικού κράτους, το οποίο φαινόταν λιγότερο ουτοπικό από ένα ποντιακό κράτος και είχε την υποστήριξη τόσο του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως όσο και του Αρμενικού Πατριαρχείου. Οι Έλληνες του Πόντου, ενισχυμένοι αριθμητικά μετά την αθρόα έλευση προσφύγων Ποντίων από τη νότια Ρωσία τους πρώτους μήνες του 1919, επέμεναν στη δημιουργία ανεξάρτητου κράτους

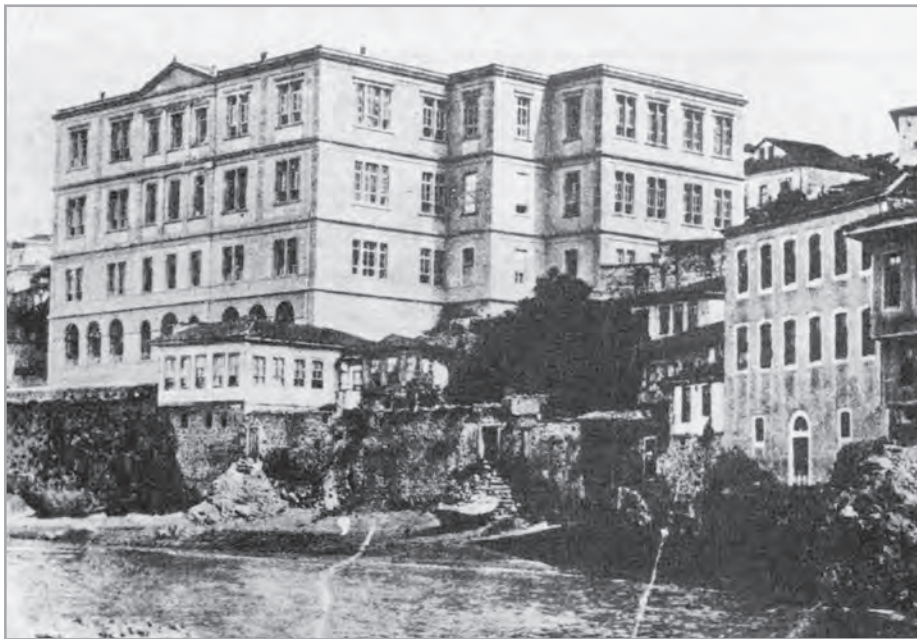
Ο ορισμός της εθνικής ταυτότητας κατά τον Ελ. Βενιζέλο

«Το θρήσκευμα, η φυλή, η γλώσσα δεν δύνανται να θεωρηθούν ως βέβαιαι ενδείξεις εθνικότητας. Ο μοναδικός αλάνθρατος παράγων είναι η εθνική συνείδησις, δηλαδή η εσκεμμένη θέλησις των ατόμων όπως καθορίσουν την τύχην των και αποφασίσουν εις ποίαν εθνικήν οικογένειαν επιθυμούν να ανήκουν».

Ο ορισμός αυτός -αξίζει να υπομνησθεί- συμφωνούσε με την αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών που είχε διακηρύξει ο πρόεδρος των ΗΠΑ Ουίλσον (Woodrow Wilson), όταν η μεγάλη υπερατλαντική δημοκρατία προσχώρησε το 1917 στον συνασπισμό των δυνάμεων της Συνεννόησης.

Διάγγελμα του Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον λαό της Σμύρνης με την ευκαιρία της αποβίβασης των πρώτων τμημάτων του ελληνικού στρατού

«Το πλήρωμα του χρόνου ήλθεν. Η Ελλάς εκλήθη υπό του Συνεδρίου της Ειρήνης να καταλάβη την Σμύρνην, ίνα ασφαλίση την τάξιν. Οι ομογενείς εννοούσιν ότι η απόφασις αὕτη ελήφθη διότι εν τη συνειδήσει των διευθυνόντων το Συνέδριον είναι αποφασισμένη η έννωσις της Σμύρνης μετά της Ελλάδος. Διατελέσας μέχρι των Βαλκανικῶν Πολέμων υπάδουλος υπό τον αυτόν σκληρότατον ζυγόν, εννοῦ ποιά αισθήματα χαράς θα πλημμυρίσουν σήμερον τας ψυχάς των Ελλήνων της Μικρασίας. Την εκδήλωσιν των αισθημάτων τούτων δεν εννοῦ, βεβαίως, να παρεμποδίσω. Αλλά εἶμαι βέβαιος ὅτι η εκδήλωσις αὕτη δεν θα λάβη οὐδένα χαρακτήρα οὔτε εχθρικότητος, οὔτε υπερωφίας ἀπέναντι οὐδενός των συνοίκων του πληθυσμοῦ. Η εκδήλωσις της πλημμυρούσης χαράς ας συνοδευθῆ τουναντίον με εκδήλωσιν των ἀδελφικῶν αισθημάτων προς τους συνοίκους πληθυσμούς. Ἀς δοθεῖ εἰς αυτούς να εννοήσουν ὅτι δεν εροτάζομεν την κατάλυσιν ενός ζυγού, διά να υποκαταστήσωμεν εἰς αυτόν την ἰδίαν ημῶν επικράτησιν ἐπί βλάβη των ἄλλων. Αλλά ὅτι η ελληνική ελευθερία θα φέρη προς ὅλους ανεξαρτήτως φυλῆς και θρησκείματος, την ἰσότητα και την δικαιοσύνην. Ἐμπνέοντες εἰς πάντας τους συνοίκους πληθυσμούς την εμπιστοσύνην ταύτην, δεν μένομεν μόνον πιστοί εἰς αὐτήν την εθνικήν μας υπόστασιν, ἀλλά και εξυπηρετούμεν ἄριστα αὐτά τα υπέρτατα εθνικά συμφέροντα. Ἰδιαιτέρα προσοχή πρέπει να ἐπιδειχθῆ προς το ἰταλικόν στοιχείον. Ἀς μη παροραθῆ ὅτι η Ἰταλία συνήνεσε μετά των λοιπῶν συμμάχων Δυνάμειν εἰς την ελληνικήν κατάληψιν της Σμύρνης. Γνωρίζω ὅτι η ἐκκλησίᾳ μου προς την Ἑλληνικήν Μικράν Ἀσίαν δεν γίνεται ἐπί ματαίᾳ και εὐχόμεαι ὅπως, ὅσον τάχιστα, δυνηθῶ να ἐπισκεφθῶ αὐτήν, κομιστής του ευαγγελίου της εθνικῆς δι' αὐτήν ἀποκαταστάσεως».

Το Φρονιστήριο της Τραπεζούντας ιδρύθηκε το 1682 από τον μεγάλο δάσκαλο του έθνους Σεβαστό Κυμινίτη και λειτούργησε έως το 1922. Η ελληνική παιδεία στη Μικρά Ασία συντελούσε στην τόνωση του εθνικού φρονήματος των Ελλήνων Μικρασιατών.

Ο Χρύσανθος Φιλιππίδης, μητροπολίτης Τραπεζούντας στη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και της Μικρασιατικής Εκστρατείας, πρωτοστάτησε στον αγώνα για τη δημιουργία αυτόνομης «Δημοκρατίας του Πόντου».

–παρόλο που ο **μητροπολίτης Χρύσανθος** δεχόταν τη συμβιβαστική λύση ενός ποντοαρμενικού κράτους– προσανατολίζονταν δε προς τη δημιουργία ποντιακού στρατού με στόχο την ανεξαρτησία του Πόντου. Εν τέλει προκρίθηκε η δημιουργία Ποντοαρμενικής Ομοσπονδίας τον Ιανουάριο του 1920, αλλά η ομοσπονδία, απροστάτευτη από τους Συμμάχους και χωρίς δικό της οργανωμένο στρατό, έπεσε θύμα του εθνικού κινήματος των Τούρκων, που οργάνωσε ο Μουσταφά Κεμάλ και άλλοι Τούρκοι αξιωματικοί.

Η συμμαχική εντολή για την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη και η έκβαση του πολέμου. Ο Βενιζέλος επιδίωξε και εξασφάλισε, σε μια άκρως ευνοϊκή για τη χώρα διεθνή συγκυρία, τη συμμαχική εντολή για την κατάληψη από την Ελλάδα της Σμύρνης και του βιλαετίου του Αϊδινίου, προκειμένου να διατηρήσει την τάξη, που είχε διασαλευτεί, σε μια περιοχή με συμπαγή ελληνικό πληθυσμό και να προλάβει τυχόν κατάληψή της από την Ιταλία, η οποία ήταν φανερό πως επιδίωκε να θέσει τους συμμάχους της προτελεσεμένων γεγονότων. Η συμμαχική εντολή του Μαΐου του 1919 προς την Ελλάδα ήταν πάντως προσωρινής ισχύος, αφού την οριστική τύχη της Σμύρνης και της ενδοχώρας της θα έκρινε δημοψήφισμα των κατοίκων ύστερα από πέντε χρόνια ελληνικής διοίκησης.

Χάρτης στον οποίο φαίνεται το τεράστιο εύρος του μικρασιατικού μετώπου, μετά τις επιτυχίες του ελληνικού στρατού, και οι κύριες γραμμές της τουρκικής επίθεσης και της υποχώρησης του ελληνικού στρατού.

Η ήττα της Ελλάδας στον ελληνοτουρκικό πόλεμο που ακολούθησε και η ουσιαστική διάλυση της νικήτριας συμμαχίας του Παγκόσμιου Πολέμου οδήγησαν στη Συνθήκη της Λωζάνης του 1923, η οποία αντανάκλουσε τον νέο συσχετισμό ισχύος στην περιοχή. Είχαν μεσολαβήσει η εκλογική ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές της 1ης/14ης Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου στον θρόνο της Ελλάδας, η επέκταση του ελληνικού μετώπου στη Μικρά Ασία και η διάσπασή του από τα τουρκικά στρατεύματα τον Αύγουστο του 1922. Την ήττα και την υποχώρηση του ελληνικού στρατού ακολούθησαν η πυρπόληση της Σμύρνης τον ίδιο μήνα από τους Τούρκους και ο απηνής διωγμός των Ελλήνων της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της Ανατολικής Θράκης. Η εθνική αυτή συμφορά προκάλεσε εσωτερική κρίση στην Ελλάδα. Τον Σεπτέμβριο του 1922 εκδηλώθηκε κίνημα αξιωματικών του στρατού υπό τον **Νικόλαο Πλαστήρα**. Οι κινηματίες υποχρέωσαν τον Κωνσταντίνο να αποχωρήσει οριστικά από την Ελλάδα (στον θρόνο ανήλθε ο γιος του Γεώργιος) και παρέπεμψαν σε δίκη, με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας*, έξι στελέχη της βασιλικής παράταξης, τα οποία και εκτελέστηκαν τον Νοέμβριο του ίδιου έτους.

Αφήγηση Έλληνα στρατιώτη που συμμετείχε στον Μικρασιατικό Πόλεμο

«Οι Έλληνες τώρα ξέρ'ς... Οι Έλληνες πολύ βαρβαρία δείξαμε. Μέχρι άλλος έκανε χωράφι, πάηνε [κάποιος] Έλληνας και του σκότωνε του βόδι, να το πάρει να φάμε κρέας. Αυτό ήταν σαν λυπηρό. Άλλοι πηγαίαν στα τζαμιά να κάνουν το θρήσκειμα το δικό τους και οι δικοί μας πηγαίαν από κάτω με διάφορα, τα λάστιχα, με αυτά, τους κατέβαζαν κάτ' να μην φωνάζουν τον Αλλάχ, δεν τους άφηναν [να κάνουν] όπως συνήθως οι Τούρκοι. Άσχημα βέβαια αυτά, δεν μας αρέσουν αυτά, αλλά στρατός, ασκέρι, δεν παραξηγάαν κι αυτοί. Λέγαν "Τκιουάν ασκέρ, σείτάν ασκέρ", δηλαδή "των δαιμόνων στρατιώτες"».

Θ.Α. Νημάς, "Ο περιπετειώδης βίος του εκ Πλατάνου Τρικάλων στρατιώτη Κων/νου Τσόγια (1894-1987)", Τρικαλινά, 23 (2003), σ. 140.

Ο μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος

«Ο Νουρεντίν [διοικητής της Σμύρνης μετά την κατάληψή της από τον τουρκικό στρατό] δέχθηκε τον μητροπολίτη στο γραφείο του... Τι διαμείφθηκε ανάμεσα στους δύο άνδρες δεν θα το μάθουμε ποτέ με ακρίβεια. Ο θύλος τύλιξε γρήγορα τη συνάντηση και τα γεγονότα που ακολούθησαν. Είναι πιθανόν ότι ο Νουρεντίν κατηγορήσε τον Χρυσόστομο ότι ενθάρρυνε ενεργά τον ελληνικό εθνικισμό και υποστήριξε τη μικρασιατική Άμυνα· αυτά τα ονόμασε προδοσία, αφού ο Χρυσόστομος ήταν Τούρκος υπήκοος. Η γαλλική περίπολος, που βρισκόταν έξω από την πλατεία, είδε τον Χρυσόστομο να φεύγει από το κτίριο. Ο Νουρεντίν βγήκε στο μπαλκόνι και φώναξε στο πλήθος ότι ο Χρυσόστομος ήταν δικός τους, για να τον κρίνουν και να τον κάνουν ότι θέλουν. Η πλατεία ήταν γεμάτη από εκατοντάδες μουσουλμάνους. Άρπαξαν τον

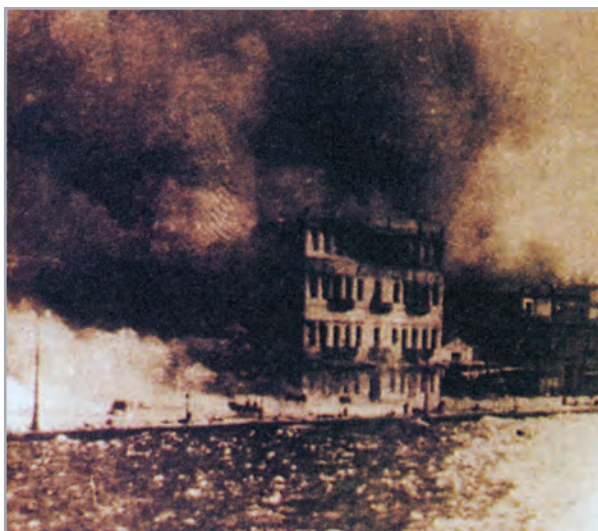
μητροπολίτη και κατοικοιώντας τον τον πήγαν ως το μαγαζί του Ισμαήλ, ενός Λεβαντινού κουρέα. Εκεί έντυσαν τον Χρυσόστομο με την άσπρη μπλούζα του κουρέα και το πλήθος άρχισε να τον χτυπάει και να τον προπηλακίζει. Βγήκαν μαχαίρια και ο όχλος έπεσε απάνω του. Προτού πεθάνει, ο μητροπολίτης ακρωτηριάστηκε φρικτά. Μια πηγή αναφέρει ότι ένας Τουρκοκορητικός, στον οποίο ο Χρυσόστομος είχε κάνει κάποτε μια χάρη, τον συμπόνεσε κι έβαλε τέλος στην αγωνία του με τέσσερις πυροβολισμούς».

Michael Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας: Η Ελλάδα στη Μ. Ασία, 1919-1922*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002, σ. 533-534.

Ο μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος, πνευματικός ηγέτης των Ελλήνων της Σμύρνης, αρνήθηκε να φύγει από τη Σμύρνη μαζί με τις άλλες ελληνικές αρχές. Βρέθηκε μαρτυρικό θάνατο από τον εξαγριωμένο τουρκικό όχλο (27 Αυγούστου 1922).

Πάνω: Η προκυμαία της Σμύρνης πριν από την καταστροφή. Δεξιά: Εικόνα της καιόμενης Σμύρνης, τον Σεπτέμβριο του 1922.

Κάτω δεξιά: Έλληνες εγκαταλείπουν τη Σμύρνη καταδιωκόμενοι από τους Τούρκους. Η Σμύρνη υπήρξε κέντρο του ελληνισμού από την αρχαιότητα. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Τούρκοι την αποκαλούσαν Γκισούρ Ισμίρ (=Σμύρνη των απίστων) λόγω της αριθμητικής υπεροχής του ελληνικού στοιχείου.

Ο Μουσταφά Κεμάλ, ο οποίος αργότερα ονομάστηκε Ατατούρκ (=πατέρας των Τούρκων), ήταν αξιωματικός του τουρκικού στρατού που είχε διακριθεί στην απόκρουση της συμμαχικής απόβασης στην Καλλίπολη το 1915. Το 1919 μετέβη στη Σαμψούντα του Πόντου, από όπου άρχισε την οργάνωση της αντίστασης κατά της ελληνικής στρατιωτικής παρουσίας στη Μικρά Ασία. Θεωρείται ο δημιουργός της σύγχρονης Τουρκίας.

Αντίπαλος της Ελλάδας στη διάσκεψη της Λωζάννης δεν ήταν πλέον η Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά η νέα Τουρκία, η οποία είχε προέλθει από τα ερείπια της αυτοκρατορίας. Με την πρώτη σύμβαση που υπογράφηκε μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας, στις 30 Ιανουαρίου/12 Φεβρουαρίου 1923, συμφωνήθηκε η υποχρεωτική ανταλλαγή των Ελλήνων ορθόδοξων χριστιανών της Τουρκίας και των μουσουλμάνων της Ελλάδας. Εξαιρέθηκαν από την υποχρεωτική ανταλλαγή οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης και οι Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης και των νησιών της Ίμβρου και της Τενέδου. Με την ίδια σύμβαση επιβεβαιώθηκε η παραμονή στην Κωνσταντινούπολη του *Οικουμενικού Πατριαρχείου*.

Συμπεράσματα. Σε σύγκριση με τη Συνθήκη των Σεβρών, η Συνθήκη της Λωζάννης ήταν σκληρή και ταπεινωτική για την Ελλάδα, αντανάκλουσε όμως τον συσχετισμό ισχύος που προήλθε από την ήττα της Ελλάδας στον ελληνοτουρκικό πόλεμο, καθώς και τη νέα κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στην περιοχή από το 1920. Η Ελλάδα το 1923 ήταν μια χώρα ηττημένη στρατιωτικά, διχασμένη πολιτικά, διεθνώς απομονωμένη και απειλούμενη από τις γειτονικές χώρες, οικονομικά κλονισμένη και υποχρεωμένη να περιθάλψει περισσότερους από ένα εκατομμύριο ενδεείς και άστεγους πρόσφυγες.

Προανακρούσματα των διωγμών κατά του μικρασιατικού ελληνοισμού (μυστική διαταγή του Τούρκου υπουργού Εσωτερικών Ταλαάτ για εκτοπισμούς Ελλήνων, 14-5-1914)

«Είναι επείγον για πολιτικούς λόγους οι Έλληνες κάτοικοι των ακτών της Μικράς Ασίας να αναγκαστούν να εκκενώσουν τα χωριά τους, για να εγκατασταθούν στα βιλαέτια του Ερζερούμ και της Χαλδίας. Εάν αρνηθούν να εγκατασταθούν στα καθορισθέντα μέρη, παρακαλώ να δώσετε προφορικές οδηγίες στους αδελφούς μουσουλμάνους, με σκοπό ν' αναγκάσουν τους Έλληνες, με κάθε είδους πράξεις, να εκπατρισθούν με τη θέλησή τους. Μην ξεχάσετε, σ' αυτή την περίπτωση, να πάρετε από τους μετανάστες πιστοποιητικά ότι εγκαταλείπουν τις εστίες τους με τη δική τους πρωτοβουλία.»

Χάρης Τσιρκινίδης, Επιτέλους τους ξεριζώσαμε... Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, της Θράκης και της Μ. Ασίας, μέσα από τα γαλλικά αρχεία, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1999⁵, σ. 113.

Μια τουρκική μαρτυρία για τον διωγμό των Ελλήνων του Πόντου

«Γεγονότα Μερζιφούντος: Όταν οι Εθνικά δυνάμεις υπεχώρουν κατά τις μάχες του Σαγγαρίου, επειδή έρχον μεγάλην ανάγκην της δυνάμεως του Οσμάν αγά, η Επιτροπεία της Εθνικής Αμύνης διέταξεν αυτόν, όπως σπεύση και συμμετάσχη εις τα μάχας του Σαγγαρίου. Ο Οσμάν αγάς, λαβών την διαταγήν ταύτην, ανεχώρησε διά να μεταβή εις Άγκυραν μέσω Σαμψούντος. Μόλις έφτασεν εις Σαμψούντα, οι Έλληνες κάτοικοι της πόλεως υπέστησαν και δευτέραν σφαγήν. Μετά τρεις ημέρας, περί την θην εσπερινήν ώραν η Μερζιφούς, πολιορκείται τελειώς [...]. Εντός τεσσάρων-πέντε ημερών πάντες οι Έλληνες κάτοικοι, μη εξαιρουμένων μηδ' αυτών των μικρών παιδιών, σφάζονται τελειώς και λεηλατούνται και δημεύονται πάντα τα αντικείμενα και τα ζώα των. Κατά την ταραχήν ταύτην οι συμμορίται θέτουν πυρ και πυρπολούν τελειώς τας Ελληνικάς συνοικίας [...].»

Από την επίσημη μαρτυρία του Μεχμέτ Ρεούφ εφέντη, Τούρκου αξιωματικού. Πηγή: Κωνσταντίνος Φωτιάδης, *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2004, σ. 532.

Απόσπασμα από ομιλία του Κεμάλ Ατατούρκ το 1927 για τα γεγονότα από τον Μάιο του 1919 έως την έναρξη της δημοκρατίας στην Τουρκία.

«Ήταν σημαντικό το γεγονός ότι το έθνος σύσσωμο σήκωσε τα όπλα ενάντια σ' εκείνους που, όποιο κι αν ήταν, ήταν έτοιμοι να απειλήσουν την ίδια την υπόσταση της Τουρκίας και την ανεξαρτησία της χώρας... Από την αρχή μπορούσα να δω καθαρά το τελικό αποτέλεσμα. Αλλά δεν θα αποκαλύπταμε ποτέ τις ιδέες μας. Αν το είχαμε κάνει, θα είχαμε θεωρηθεί ονειροπόλοι και εκτός πραγματικότητας [...].»

Alexandre Jevakhoff, *Κεμάλ Ατατούρκ*, Π. Τραυλός, Αθήνα 2002, σ. 92.

Ερωτήσεις

1. Ποιες πολιτικές αλλαγές έγιναν στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια και αμέσως μετά τη λήξη του Μικρασιατικού Πολέμου και σε ποιον βαθμό σχετίζονταν με αυτόν;
2. Να αναφερθείτε στο Ποντιακό Ζήτημα και να εξηγήσετε τη στάση του Βενιζέλου απέναντι στα αιτήματα των Ποντίων.

6. Η ΡΩΣΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Η έκρηξη και η πρώτη φάση της επανάστασης. Στις αρχές του 1917 η αντοχή της Ρωσίας είχε εξαντληθεί. Ογκώδεις διαδηλώσεις δυσαρεστημένων πολιτών στην Πετρούπολη, καθώς και εκτεταμένες ανταρσίες στον στρατό οδήγησαν στην πτώση της μοναρχίας και στην ανάληψη της εξουσίας από προσωρινή κυβέρνηση, με επικεφαλής τον **Αλέξανδρο Κερένσκυ**, τον

Μάρτιο (ν.η.) του ίδιου χρόνου.

Επρόκειτο στην πράξη για ένα δυαδικό καθεστώς: από τη μια μεριά βρισκόταν η προσωρινή κυβέρνηση, που εκπροσωπούσε τους φιλελεύθερους αστούς, αλλά δε διέθετε σημαντική δύναμη, και από την άλλη βρίσκονταν οι συνελύσεις (**σοβιέτ***) των εργατών και των στρατιωτών, των οποίων η δύναμη και η επιρροή αυξάνονταν συνεχώς και έθεταν υπό αμφισβήτηση τη νομιμότητα της κυβέρνησης.

Με στόχο την εκτόνωση της κατάστασης η κυβέρνηση προωθούσε ορισμένες μεταρρυθμίσεις, επέμεινε όμως στη συνέχιση του πολέμου και διακήρυξε ότι μία και αδιαίρετη ήταν η Ρωσία, αποκλείοντας οποιοσδήποτε παραχωρήσεις προς τις διάφορες εθνότητες. Η πολιτική αυτή ευνοούσε τη θέση της πλειονότητας των σοσιαλιστών, των Μπολσεβίκων, οι οποίοι απαιτούσαν την άμεση κατάπαυση των εχθροπραξιών, την ελευθερία των εθνοτήτων, την εθνικοποίηση των γαιών, των μεγάλων επιχειρήσεων και των τραπεζών, καθώς και τον έλεγχο της βιομηχανικής παραγωγής από τους εργάτες.

Οι επαναστάτες επιτίθενται εναντίον των χειμερινών ανακτόρων στην Πετρούπολη. Η κατάληψη των χειμερινών ανακτόρων του τσάρου στις 26 Οκτωβρίου/7 Νοεμβρίου του 1917 προκάλεσε την πτώση της κυβέρνησης Κερένσκυ και την εγκαθίδρυση της εξουσίας των Μπολσεβίκων.

Ο Βλαντιμίρ Ίλιτς Ουλιάνοφ (1870-1924), που έλαβε το ψευδώνυμο Λένιν, υπήρξε ο ηγέτης του κινήματος των Μπολσεβίκων και του νέου κομμουνιστικού καθεστώτος. Εδώ εικονίζεται σε δημόσια ομιλία του στην Κόκκινη Πλατεία της Μόσχας.

Ο Λέον Τρότσκι (1879-1940) οργάνωσε τον Κόκκινο Στρατό, που επέτρεψε στους Μπολσεβίκους να διατηρήσουν την εξουσία κατά τον τριετή Εμφύλιο Πόλεμο (1918-1921). Το 1929 εξορίστηκε από το σοβιετικό καθεστώς, ενώ το 1940 δολοφονήθηκε στο Μεξικό από Σοβιετικό πράκτορα.

Ο Νικολάι Μπουχάριν (1888-1938) υπήρξε εσωκομματικός αντίπαλος του Στάλιν και εισηγητής αρχών της ελεύθερης αγοράς στην κομμουνιστική οικονομία. Εκτελέστηκε το 1938 για προδοσία από το σταλινικό καθεστώς.

Η Οκτωβριανή Επανάσταση και η εγκαθίδρυση του κομμουνιστικού καθεστώτος.

Τον Νοέμβριο (Οκτώβριο με το παλαιό ημερολόγιο) οι Μπολσεβίκοι ανέτρεψαν με τη βία την κυβέρνηση και κατέλαβαν την εξουσία. Από τις πρώτες πράξεις των Μπολσεβίκων ήταν η καταγγελία των συνθηκών που είχε συνάψει έως τότε η κυβέρνηση της Ρωσίας και η πρόταση άμεσης ανακωχής. Η επαναστατική ηγεσία ωστόσο ήταν διχασμένη στο ζήτημα του πολέμου. Ο **Λένιν** ευνοούσε την ειρήνη για λόγους εσωτερικούς, κυρίως για να διευκολυνθεί η ανασυγκρότηση του κρατικού μηχανισμού. Ο Νικόλαος Μπουχάριν, αντίθετα, υποστήριζε τη συνέχιση του πολέμου. Ο **Λέον Τρότσκι** εκπροσωπούσε μια συμβιβαστική λύση: όχι την ειρήνη αλλά τη διακοπή του πολέμου. Στο τέλος όμως τη στάση της επαναστατικής ηγεσίας διαμόρφωσε πάνω απ' όλα η ανάγκη της στιγμής και συγκεκριμένα η ραγδαία προέλαση των Γερμανών τον χειμώνα του 1917-1918. Τον Μάρτιο του 1918 η επαναστατική κυβέρνηση της Ρωσίας δέχτηκε τους γερμανικούς όρους και υπέγραψε τη **Συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ**, με την οποία η Ρωσία εγκατέλειπε στη Γερμανία την Πολωνία, την Ουκρανία, τη Λιθουανία και τις επαρχίες της Βαλτικής, και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία την περιοχή του Καυκάσου. Κατά τη διάρκεια της τελευταίας γερμανικής επίθεσης η επαναστατική κυβέρνηση μετέθεσε την πρωτεύουσα του κράτους από την Πετρούπολη στη Μόσχα, ενέργεια την οποία επέβαλλαν οι περιστάσεις, αλλά και η οποία συμβόλιζε τη στροφή της Ρωσίας από την Ευρώπη στην Ασία.

Οι μέθοδοι που χρησιμοποίησαν οι ηγέτες της Ρωσικής Επανάστασης, σύμφωνα με την κομμουνιστική ιδεολογία, δε σημείωσαν την επιθυμητή επιτυχία. Η επαναστατική ηγεσία είχε υποσχεθεί την ειρήνη, τη διανομή των γαιών και την αυτοδιάθεση των λαών της προεπαναστατικής Ρωσικής Αυτοκρατορίας, χωρίς όμως να είναι τελικά διατεθειμένη να συμβάλει στον διαμελισμό της χώρας. Προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι αντιδράσεις που εκδηλώθηκαν –κατά μείζονα μάλιστα λόγο αφότου η Ρωσία έγινε πεδίο εμφύλιων συγκρούσεων και εξωτερικών επεμβάσεων από τους πρώην συμμάχους της– το επαναστατικό καθεστώς σκλήρυνε τη στάση του.

Ως θεωρητικός της Ρωσικής Επανάστασης, ο Βλαδίσλαβ Ουλιάνοφ (Λένιν), εν όψει των κινδύνων που απειλούσαν την επανάσταση, καθόρισε την τακτική που προσφερόταν για την εξουδετέρωσή τους. Τα πολιτικά κόμματα, που αντανάκλασαν τις διάφορες κοινωνικές τάξεις και τα συμφέροντά τους, δεν είχαν πια θέση στη διακυβέρνηση της χώρας και καταργήθηκαν, με εξαίρεση το Κομμουνιστικό Κόμμα, που τέθηκε και αυτό υπό την πολιτική κηδεμονία της κομμουνιστικής επαναστατικής ηγεσίας.

Από τις «θέσεις του Απρίλη», πρόγραμμα που επεξεργάστηκε ο Λένιν με προοπτική την κατάληψη της εξουσίας από τους Μπολσεβίκους

«[...] 2. Η ιδιαιτερότητα της ρωσικής πραγματικότητας είναι η μετάβαση από την πρώτη φάση της επανάστασης, που έδωσε την εξουσία στην αστική τάξη, εξαιτίας του ανεπαρκούς βαθμού συνειδητοποίησης και οργάνωσης του προλεταριάτου, στη δεύτερη φάση, που θα δώσει την εξουσία στο προλεταριάτο. [...]»

5. Όχι κοινοβουλευτική δημοκρατία, αλλά δημοκρατία των Σοβιέτ. Κατάργηση της αστυνομίας, του στρατού και του υπαλληλικού σώματος (δηλαδή αντικατάσταση του μόνιμου στρατού με τον "εν όπλοις" λαό). Εκλεξιμότητα και ανακλητό όλων των δημοσίων υπαλλήλων.

6. [...] Δήμευση όλων των ιδιοκτησιών των μεγάλων γαιοκτημόνων. Εθνικοποίηση όλης της γης: η γη τίθεται στη διάθεση των τοπικών Σοβιέτ [...]»

7. Άμεση συγχώνευση όλων των τραπεζών σε μία εθνική τράπεζα υπό τον έλεγχο του Σοβιέτ [...]»

Θάνατος Βερέμης - Βασίλης Κρεμμυδάς, Ο σύγχρονος κόσμος, Γνώση, Αθήνα 1982, σ. 110.

Ο Ιωσήφ Βησσαριόνοβιτς Τζουγκασβίλι (1879-1953), γνωστός με το ψευδώνυμο Στάλιν («Χαλύβδινος»), διατέλεσε γενικός γραμματέας του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης από το 1923 έως τον θάνατό του. Στάθηκε ανελέητος με την εσωτερική αντιπολίτευση, ενώ επέβαλε ταχύτατο εκσυγχρονισμό της αγροτικής ΕΣΣΔ, ώστε να αντιμετωπίσει τις εκθρικές χώρες.

«Αυθόρμητες» επευφημίες στον ηγέτη

«Γινόταν μια τιμητική εκδήλωση για τον Σύντροφο Στάλιν. Ασφαλώς όλοι σηκώθηκαν για 3 λεπτά, 4 λεπτά οι θεελλώδεις επευφημίες συνεχίζονταν... Ποιος τολμούσε να είναι ο πρώτος που θα σταματούσε; Εξάλλου, άνδρες της μυστικής αστυνομίας στέκονταν στην αίθουσα περιμένοντας να δουν ποιος εγκαταλείπει πρώτος! Μετά από 11 λεπτά ο διευθυντής [του εργοστασίου] κάθισε... Σαν ένας άνθρωπος όλοι οι υπόλοιποι σταμάτησαν και κάθισαν κι αυτοί. Είχαν σωθεί! Έτσι βέβαια ανακάλυπταν ποιοι ήταν οι ανεξάρτητοι άνθρωποι. Και έτσι τους εξόντωναν. Την ίδια νύχτα ο διευθυντής του εργοστασίου συνελήφθη...»

Αλεξάντρ Σολζενίτσιν, Το Αρχιπέλαγος Γκουλάγκ, Πάπυρος, Αθήνα 1974.

Η ίδρυση της Τρίτης Διεθνούς. Από τις πρώτες πράξεις του επαναστατικού καθεστώτος στη Ρωσία ήταν η ίδρυση διεθνούς οργάνωσης όλων των κομμουνιστικών κομμάτων. Ήταν η *Τρίτη Διεθνής* ή *Κομμουνιστική Διεθνής*. Ιδρύθηκε τον Μάρτιο του 1919 για την προαγωγή της διεθνούς επανάστασης εναντίον του καπιταλισμού* και των αστικών καθεστώτων και για τη στήριξη του νέου κομμουνιστικού καθεστώτος στη Ρωσία. Η εκδήλωση δύο κομμουνιστικών επαναστατικών κινήματων, των **Σπαρτακιστών** στη Γερμανία, τον Ιανουάριο του 1919, και του **Μπέλα Κουν** (Bela Kun) στην Ουγγαρία, την άνοιξη του ίδιου έτους, προξένησε σοβαρές ανησυχίες σε έναν κόσμο που παρακολουθούσε με αγωνία την εμφύλια σύρραξη στη Ρωσία.

Η Κομμουνιστική Διεθνής άλλαξε μορφή και επιδιώξεις, όταν η εξουσία στη Σοβιετική Ένωση πέρασε από τον **Λένιν** στον **Στάλιν**. Στόχος απώτερος της Διεθνούς παρέμεινε βέβαια η προαγωγή της επανάστασης σε όλο τον κόσμο· ωστόσο, οι άμεσες επιδιώξεις και οι ενέργειες των μελών-κομμάτων κατευθύνονταν σε μεγάλο βαθμό από τη Σοβιετική Ένωση με στόχο την πρόκληση αποσταθεροποιητικών καταστάσεων στις χώρες με αστικά καθεστώτα. Ο βίος της Διεθνούς των κομμουνιστών τερματίστηκε κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου (1943), όταν η Σοβιετική Ένωση αισθάνθηκε την ανάγκη να προβεί σε μια χειρονομία καλής θέλησης προς τις συμμάχους της, Βρετανία και ΗΠΑ.

Η ίδρυση και η οργάνωση της ΕΣΣΔ. Στη μητρόπολη της διεθνούς κομμουνιστικής επανάστασης ιδρύθηκε το 1922, μετά τον τερματισμό του Εμφύλιου Πολέμου, η **Ένωση των Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών**, η οποία περιλάμβανε αρχικά τέσσερις δημοκρατίες, τη Ρωσία, την Ουκρανία, τη Λευκορωσία και την Υπερκαυκασία, δηλαδή τις χώρες της προεπαναστατικής Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Η νέα κρατική ενότητα συνδύαζε την αρχή της αυτονομίας των εθνοτήτων με αυτήν του διεθνισμού: οι χώρες-μέλη της Σοβιετικής Ένωσης ήταν κατά το Σύνταγμα του 1924 αυτόνομες αλλά στο πλαίσιο μιας ομοσπονδίας. Στην αρχική Ένωση θα μπορούσαν να προστεθούν νέες χώρες ή να αποσχιστούν από αυτήν όσες έκριναν ότι η Ένωση δεν τις εξυπηρετούσε. Η αρχή της οικειοθελούς αποδέσμευσης των χωρών-μελών δεν εφαρμόστηκε ποτέ, επειδή δε δόθηκε ποτέ μια τέτοια ευκαιρία.

Η ομοσπονδιακή δομή και η κατοχύρωση του δικαιώματος των εθνοτήτων να διατηρούν και να καλλιεργούν τα ιδιαίτερα πολιτιστικά τους χαρακτηριστικά ευνόησαν την ανάπτυξη της εθνικής υπερηφάνειας καθενός από την πανσπερμία των λαών που είχαν υποστεί στο παρελθόν τις συνέπειες του εκρωσισμού. Την υπερηφάνεια αυτή ευνόησε και η συμμετοχή –θεωρητικά επί ίσοις όροις– σε ένα μεγάλο και ισχυρό κράτος. Το τίμημα της συμμετοχής όμως ήταν μεγάλο, επειδή η εξουσία περιήλθε στην ομοσπονδιακή κυβέρνηση και το Κομμουνιστικό Κόμμα που ελεγχόταν από τους Ρώσους και που ήταν το μόνο αναγνωρισμένο πολιτικό κόμμα στη Σοβιετική Ένωση.

Το Κομμουνιστικό Κόμμα ήταν ο ουσιαστικός ιστός της εξουσίας που εξασφάλιζε τον απόλυτο έλεγχο της αχανούς χώρας από μία ομάδα ισχυρών, με επικεφαλής τον γενικό γραμματέα του κόμματος.

Ερωτήσεις

1. Πώς εξηγείται η ταχύτατη επικράτηση της επανάστασης των Μπολσεβίκων στη Ρωσία;
2. Ποια σημερινά κράτη συναποτελούσαν την Ένωση των Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών;

Η περίοδος μεταξύ των δύο Παγκόσμιων Πολέμων είναι δυνατόν να διαχωριστεί στην πρώτη δεκαετία, στη διάρκεια της οποίας επικράτησε τελικά κλίμα αισιοδοξίας σχετικά με τη δυνατότητα να κυριαρχήσει η ειρήνη σε παγκόσμια κλίμακα, και στη δεύτερη δεκαετία, η οποία σφραγίζεται από την **πολιτική, οικονομική και κοινωνική κρίση** που οδηγεί στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η πορεία αυτή συνδέθηκε και με τα βήματα προόδου που φάνηκε αρχικά ότι θα ήταν δυνατόν να επιτευχθούν με στόχο την οργάνωση της διεθνούς ζωής μέσω της **Κοινωνίας των Εθνών** (ΚΤΕ). Ο πρώτος, πράγματι, μεγάλος παγκόσμιος οργανισμός είχε συσταθεί το 1920 με κύριο σκοπό **την παγίωση της ειρήνης** με την εγγύηση όλων των κρατών-μελών της διεθνούς κοινωνίας. Η συχνή πρόταξη ωστόσο των ειδικότερων εθνικών συμφερόντων των κρατών-μελών –και ιδίως των συμφερόντων των μεγάλων δυνάμεων– και, επιπλέον, η εκβιαστική πολιτική των αυταρχικών κρατών –της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Ιαπωνίας– θα συντελέσει, ώστε τελικά να αποτύχει η προσπάθεια αυτή.

Στη βαθμιαία επιδείνωση των όρων της διεθνούς ζωής συντέλεσε και η **παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929**, η οποία και ενέτεινε τα σοβαρά πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα με επίκεντρο την Ευρώπη.

Η Ελλάδα, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, θα διανύσει και αυτή, περίοδο οξείας πολιτικής κρίσης: συχνές αλλαγές κυβερνήσεων, στρατιωτικά πραξικοπήματα, πολιτική αστάθεια. Η εγκαθίδρυση της **αβασιλευτής δημοκρατίας** δε θα αρκεί για να επιτευχθεί η υπερνίκηση των δυσχερειών. Θετικά βήματα θα συντελεστούν κυρίως, όταν κατορθώσει ο Βενιζέλος να δημιουργήσει μεταξύ 1928-1932 συνθήκες εσωτερικής σταθερότητας και να χαράξει με επιτυχία τη νέα εξωτερική πολιτική της χώρας. Οι επιπτώσεις όμως της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης θα πλήξουν και την Ελλάδα, προκαλώντας εκ νέου ατμόσφαιρα πολιτικής αστάθειας και κοινωνικής αναταραχής. Υπό αυτές τις συνθήκες, το 1935 θα γίνει παλινόρθωση της **βασιλευόμενης δημοκρατίας**, ενώ, το επόμενο έτος, θα καταλυθεί το κοινοβουλευτικό πολίτευμα και θα εγκαθιδρυθεί το δικτατορικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου.

1. Η ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1920-1930

Η οργάνωση της ειρήνης. Η φροντίδα για τη διατήρηση της ειρήνης, όπως είχε θεσπιστεί κατά τη Διάσκεψη στο Παρίσι μεταξύ των ετών 1919-1920, φάνηκε να εμπνέει τους ηγέτες των περισσότερων κρατών-μελών της διεθνούς κοινωνίας κατά τη δεκαετία 1920-1930. Οπωσδήποτε, είχε νωρίς καταδειχτεί ότι η σύσταση της **Κοινωνίας των Εθνών** δε θα αναιρούσε τη λειτουργία, παράπλευρα, του καθεστώτος που είχε έως τότε προσδιορίσει τις σχέσεις μεταξύ των επιμέρους κρατών, τα οποία προέτασαν το εθνικό έναντι του γενικού συμφέροντος της διεθνούς κοινωνίας. Το σύστημα, ειδικότερα, της «συλλογικής ασφάλειας»* διαφάνηκε, νωρίς μετά τη δημιουργία της ΚΤΕ, ότι δε θα ήταν σε θέση να αντικαταστήσει εξ ολοκλήρου την παραδοσιακή πρακτική του ανταγωνισμού μεταξύ των κρατών.

Εντούτοις, αρχικά ήταν διάχυτη η προσδοκία ότι οι δύο αυτές αντιλήψεις θα μπορούσαν τουλάχιστον να συνυπάρξουν, συμβάλλοντας στη διατήρηση της ειρήνης. Παρά τις μεταξύ τους διαφορές, οι δημοκρατικές κυβερνήσεις –υπό την επίδραση και της κοινής γνώμης η οποία, μετά τη λήξη του Α΄

Η πορεία προς την αναγνώριση των δικαιωμάτων των γυναικών

«[...] Τα γερμανικά πανεπιστήμια δέχονταν φοιτήτριες από το 1909. Στη Γαλλία η πρώτη γυναίκα δικηγόρος διορίστηκε το 1903. Τα κολέγια θηλέων στα βρετανικά πανεπιστήμια καθιστούσαν την ανώτερη μόρφωση προσιτή στις γυναίκες, παρόλο που πολλά επαγγέλματα παρέμεναν κλειστά γι' αυτές, με εξαίρεση το διδασκαλικό επάγγελμα. Το 1900 υπήρχαν στη Γερμανία 850 οργανώσεις που αγωνίζονταν για παραχώρηση εκλογικών δικαιωμάτων στις γυναίκες. Η Φινλανδία ήταν η πρώτη ευρωπαϊκή χώρα που έδωσε στις γυναίκες δικαίωμα ψήφου, το 1906. Ο αντίστοιχος αγώνας στη Βρετανία απέκτησε δυναμική με τη δημιουργία της Κοινωνικής Πολιτικής Ένωσης Γυναικών, το 1903. Στις παραμονές του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου οι Βρετανίδες είχαν διεξαγάγει μια βίαιη εκστρατεία για να προωθήσουν το αίτημά τους, χωρίς να διαφαίνονται προοπτικές επιτυχίας. Ωστόσο, ο αγώνας για τα εκλογικά δικαιώματα της γυναίκας ήταν ένα προφανές παράδειγμα πανευρωπαϊκού κινήματος. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος επρόκειτο να μεταβάλει τη θέση των γυναικών στα εμπόλεμα κράτη και πολλές απέκτησαν το δικαίωμα ψήφου στα επόμενα χρόνια [...] [Στη διάρκειά του] οι γυναίκες κατέλαβαν πολλά από τα αξιώματα που άφησαν πίσω τους οι άνδρες και τους αναπλήρωσαν σε πολλές εξειδικευμένες θέσεις εργασίας [...]. Γυρνώντας από τον πόλεμο, οι άνδρες επέστρεψαν στις παλιές τους δουλειές. Αυτό το γεγονός και η συρρίκνωση της οικονομίας στο τέλος του πολέμου έθεσαν τις γυναίκες στο περιθώριο. Οι γυναίκες δεν δέχτηκαν αυτό τον υποβιβασμό αδιαμαρτύρητα. Προς το τέλος του πολέμου ή μετά από αυτόν πολλές χώρες τούς παραχώρησαν πολιτικά δικαιώματα και μεγαλύτερη χειραφέτηση».

Τζον Στίβενσον (επιμ.), *Η Ιστορία της Ευρώπης*, Κ. Κωστόπουλος, Αθήνα 2005, σ. 377, 398.

Μαζική κατανάλωση και μαζική ψυχαγωγία

«Η μαζική κατανάλωση και η μαζική παραγωγή αγαθών δημιούργησαν την ευημερία της δεκαετίας του '20 [...] Περισσότεροι άνθρωποι μπορούσαν να αγοράσουν αυτοκίνητο, μικρές ηλεκτρικές συσκευές, όπως ραδιόφωνα και φωνογράφους, καθώς και ενδύματα από συνθετικά υφάσματα, την κατασκευή των οποίων έκαναν δυνατή τα επιτεύγματα της χημείας. Το ρεγιόν, που ήδη παραγόταν μαζικά από τις αρχές της δεκαετίας του '20, ήταν μια νέα τεχνητή μορφή μεταξιού, που έδινε τη δυνατότητα σε ένα υλικό, το οποίο μέχρι τότε μόνο οι πλούσιοι μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν για τα πολυτελή τους ενδύματα, να γίνει προσιτό και στον μέσο άνθρωπο. Με τη σταδιακή επικράτηση της οκτάωρης εργασίας, όλο και περισσότερη προσοχή δινόταν στον ελεύθερο χρόνο ως μια θετική πλέον πηγή ανθρώπινης ικανοποίησης για όλους και όχι μόνο για τους πλουσίους. Τα παραθαλάσσια θέρετρα της Ευρώπης άρχισαν να γεμίζουν από παραθεριστές καθώς όλο και περισσότεροι άνθρωποι είχαν τον χρόνο και τα μέσα να απολαμβάνουν τις διακοπές τους. Μια έκρηξη ενδιαφέροντος για το ποδόσφαιρο μεταξύ των Ευρωπαίων μπορούσε να συγκριθεί μόνο με την παράλληλη ανάπτυξη του επαγγελματικού μπιέιζμπολ και του ποδοσφαίρου στα κολέγια των ΗΠΑ. Τερδάτια στάδια άρχισαν να χτίζονται σε όλη την Ευρώπη».

F.W. Pethick Lawrence (ed.), «The Trial of the Suffragette Leaders» (London, The Woman's Press, 1909), στο Noble et al., *Western Civilization. The Continuing Experiment*, τ. II, 4η έκδ., Houghton Mifflin Co., 2005, σ. 898.

Μαζική ψυχαγωγία και αθλητισμός

«Οι μαζικές εκδηλώσεις παίζουν ρόλο αποφασιστικό και υπογραμμίζουν τη στροφή της εποχής (δεκαετίες '20 και '30) προς την ομαδική ψυχαγωγία [...]. Ο αθλητισμός, που αποτελούσε μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ασχολία των εκλεκτών, τώρα γίνεται προσι-

Ο Α. Μπριάν (Aristide Briand, 1862-1932), υπουργός Εξωτερικών και πρωθυπουργός της Γαλλίας, και ο Γ. Στρέζεμαν (Gustav Stresemann, 1878-1929), ιδρυτής του γερμανικού Λαϊκού Κόμματος, υπουργός Εξωτερικών και καγκελάριος της Γερμανίας, έθεσαν τα θεμέλια της γαλλογερμανικής φιλίας στη Διάσκεψη του Λοκάρνο, το 1925. Για τον λόγο αυτόν τιμήθηκαν και οι δύο με το Βραβείο Νόμπελ.

Παγκόσμιου Πολέμου, αντιμετώπιζε με αποστροφή το ενδεχόμενο μιας νέας αιματοχυσίας- φαίνονταν αποφασισμένες να μην προσφύγουν και πάλι στην ένοπλη βία. Προς την κατεύθυνση αυτή έδειχνε ότι συνέβαλλε, υπό την καθοδήγηση του **Γουστάβου Στρέζεμαν**, και η ηττημένη Γερμανία: το 1926 εντάχθηκε στην ΚΤΕ, ενώ, ένα έτος νωρίτερα, είχε στο **Λοκάρνο*** συνομολογήσει με τη Γαλλία, το Βέλγιο, τη Μ. Βρετανία και την Ιταλία τη διατήρηση του εδαφικού καθεστώτος που είχε θεσπιστεί με τη Συνθήκη των Βερσαλλιών και, γενικότερα, την ειρηνική επίλυση των διεθνών διαφορών. Στην εκπινοή μάλιστα της δεκαετίας του 1920 το μέλλον της ειρήνης αντιμετωπιζόταν με αισιοδοξία. Με το **Σύμφωνο Μπριάν-Κέλογκ** το 1928 είχε κηρυχτεί ο πόλεμος «εκτός νόμου», ενώ το επόμενο έτος ο ίδιος ο **Αριστείδης Μπριάν**, ως υπουργός Εξωτερικών της Γαλλίας, είχε φθάσει να προτείνει, για πρώτη φορά σε επίπεδο πολιτικό, την ένωση της Ευρώπης σε ενιαίο διακρατικό σχήμα.

Η οικονομική και κοινωνική συγκυρία. Η εξέλιξη των σχέσεων μεταξύ των κρατών-μελών της διεθνούς κοινωνίας, ιδιαίτερα στον ευαίσθητο χώρο της Ευρώπης, δεν ήταν ανεξάρτητη από την αντίστοιχη διαμόρφωση των όρων της οικονομικής και, κατ' επέκταση, της κοινωνικής ζωής. Παρά τις δυσκολίες, που ήταν εύλογο να προκαλέσει η μετάβαση από την οικονομία του πολέμου σ' αυτήν της ειρήνης, η πρώτη μεταπολεμική δεκαετία σφραγίζεται από την επίτευξη μιας αισθητής οικονομικής ανάκαμψης. Αν και διαφορετική κατά χώρες και παραγωγικούς τομείς, η βιομηχανική παραγωγή αυξανόταν κατά 50% στην ευρύτερη έκταση της Ευρώπης και των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής.

Παράλληλα ωστόσο εκδηλώνονταν και οι αρνητικοί κραδασμοί που προκαλούσαν αφενός η νομισματική ρευστότητα στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη και αφετέρου οι πιέσεις για την αποπληρωμή των πολεμικών χρεών και των πολεμικών αποζημιώσεων τις οποίες όφειλαν να καταβάλουν οι ηττημένοι στους νικητές. Επιπλέον, με την πάροδο των ετών αναφάνονταν ολοένα και περισσότερο τα προβλήματα που συνάπτονταν με τις νέες οικονομικές εξελίξεις στην Ευρώπη: πρώτον, η δυσχέρεια στην εξεύρεση αγορών για τα βιομηχανικά αγαθά που παράγονταν με αυξημένους ρυθμούς και, δεύτερον, η δυσπραγία του αγροτικού κόσμου εξαιτίας της μείωσης των τιμών των αγροτικών προϊόντων. Στο πλαίσιο εντούτοις της διασφάλισης των συνθηκών ειρήνης και σταθερότητας πιστευόταν ότι θα ήταν δυνατόν να αντιμετωπιστούν και τα προβλήματα αυτά με μεθόδους δημοκρατικές.

Οι προκλήσεις κατά της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού. Μια πειστική, πράγματι, απάντηση από τα δημοκρατικά κράτη της Ευρώπης στα ανοιχτά κοινωνικά προβλήματα ήταν αναγκαία, κατά μείζονα λόγο σε μια εποχή που είχαν ήδη διατυπωθεί δύο διαφορετικές προτάσεις, εμπνευσμένες από τα αυταρχικά καθεστώτα που είχαν μόλις επικρατήσει στη Σοβιετική Ένωση και την Ιταλία, έστω και σε περιορισμένη αρχικά κλίμακα.

Στο όνομα της πειθαρχίας και της ενότητας του Κομμουνιστικού Κόμματος, ο Στάλιν θα επιχειρήσει, μετά τον θάνατο του Λένιν (1924), την οικοδόμηση του σοσιαλισμού «σε μία μόνο χώρα», την ΕΣΣΔ, υπό τη δική του συγκεντρωτική εξουσία. Προκειμένου μάλιστα να επισπεύσει την πορεία προς τον σοσιαλισμό, θα επιβάλει την κρατικοποίηση της καλλιεργήσιμης

τός στο μεγάλο κοινό είτε ως πρακτική άσκηση σε κάποιο σπορ είτε ως μαζικό θέαμα με μεγάλη διάδοση χάρη στον τύπο και το ραδιόφωνο. Τυπική περίπτωση αποτελεί η ποδηλασία, με δύο κυρίαρχες διεθνείς εκδηλώσεις, τον "Τύρο της Γαλλίας" και τον "Τύρο της Ιταλίας", όπου συμμετέχουν τα ευρωπαϊκά αστέρια του ποδηλάτου, και με τις δημοφιλείς "εξαήμερες ποδηλατοδρομίες" του Παρισιού, του Λονδίνου, του Βερολίνου ή των Βρυξελλών, οι οποίες συγκεντρώνουν μέχρι και 25.000 θεατές κάθε βράδυ. Παρόμοια συμβαίνουν στην πυγμαχία και στο ποδόσφαιρο. Η πυγμαχία χαρίζει στους οπαδούς της μεγάλες στιγμές [...], ενώ τα κυριότερα έντυπα συναγωνίζονται σε εφευρετικότητα και σε τεχνάσματα, προκειμένου να αναγγείλουν πρώτα τα αποτελέσματα στο κοινό. Την πρωτιά την παίρνει το ραδιόφωνο, που μπορεί και μεταδίδει απευθείας τα νέα. Το ποδόσφαιρο γίνεται κι αυτό ένα δημοφιλέστατο σπορ με όλο και περισσότερους φίλους σε ολόκληρη την Ευρώπη και αποτελεί το κατεξοχήν αθλητικό θέαμα, με τις διάσημες ομάδες, όπως η αγγλική Άρσεναλ ή οι ιταλικές Τορίνο, Γιουβέντους και Μίλαν [...]. Τέλος, οι μεγάλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, με εξαίρεση το Λος Άντζελες που φιλοξένησε το 1932 τους αγώνες της 10ης Ολυμπιάδας, είναι αυτές που αναλαμβάνουν ανά τετραετία την οργάνωση αυτού του παγκόσμιου αθλητικού θεσμού».

Serge Berstein - Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, μτφρ. Μιχ. Κοκολάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, τ. 3, σ. 160-161.

Γερμανικές γελοιογραφίες που ασκούν κριτική στο φασιστικό καθεστώς του Μπενίτο Μουσολίνι και στον βασιλιά Βίκτορα Εμμανουήλ, ο οποίος το σπέρριξε. Το Εθνικό Φασιστικό Κόμμα ανέλαβε την εξουσία έπειτα από την «πορεία στη Ρώμη» (Οκτώβριος 1922). Ο Μουσολίνι διατηρήθηκε στην εξουσία έως το 1943, οπότε καθαιρέθηκε.

Ο φασισμός

«Ο φασισμός αποτελούσε άρνηση του φιλελευθερισμού, της δημοκρατίας και του σοσιαλισμού. Κατά τον Μουσολίνι και τον βασικό θεωρητικό του ιταλικού φασισμού Τζεβντίλε (Giovanni Gentile), τα συστήματα αυτά θυσιάζουν τα ιδεώδη της κοινότητας και του έθνους στο όνομα μιας ελευθερίας που ευνοεί τον κατακερματισμό της κοινότητας και την ανάπτυξη του ατομικισμού και του υλισμού. Ο φασισμός, αντίθετα, κατοχυρώνει την ελευθερία διά του αυταρχισμού και ευνοεί τον ηρωισμό και την ανωτερότητα διά της πειθαρχίας και της θυσίας. Επρόκειτο, βέβαια, για θέσεις που δεν συμβιβάζονταν με την κοινή λογική ούτε μπορούν ν' αποδειχθούν. Ο φασισμός όμως, κατά τους θεωρητικούς του, ήταν εχθρός του ορθολογισμού. "Κράτος", "ισχύς", "θάρρος", "αίμα", "θυσία", "πειθαρχία", "νίκη" και "θέληση" ήταν οι προσφιλείς έννοιες των θεωρητικών του φασισμού. Κατά τον [Μπενεντέτο] Κρότσε, τον μεγάλο Ιταλό στοχαστή της περιόδου αυτής, επρόκειτο για ακατανόητο και παράδοξο μίγμα προτροπών, στείρες ανατάσεις προς έναν πολιτισμό χωρίς θεμέλια, μυστικιστική αποχαύνωση και κυνισμό».

Ι.Σ. Κολιόπουλος, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία, 1789-1945*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 344-345.

γης και την επιτάχυνση της εκβιομηχάνισης στο πλαίσιο μιας αυστηρά προγραμματισμένης οικονομίας υπό τον πλήρη έλεγχο του κράτους.

Η άλλη πρόταση, με αφετηρία διαφορετική, αλλά αντίθετη και αυτή στις θεμελιακές αρχές του φιλελευθερισμού, είχε διατυπωθεί από τον **Μπενίτο Μουσολίνι**, εμπνευστή της φασιστικής ιδεολογίας: έξαρση του εθνικισμού, διεκδίκηση στο όνομα του «δικαιώματος» των Ιταλών να δημιουργήσουν ισχυρό κράτος· έξαρση της δύναμης και της βίας ως παραγώγων της πολιτικής· επίκληση συνθημάτων υπέρ της κοινωνικής ισότητας – κατά παραφθορά του σοσιαλιστικού δόγματος. Η άνοδος των φασιστών στην εξουσία συνδέεται άμεσα με την ανησυχία που είχε προκαλέσει σε ισχυρή μερίδα της κοινής γνώμης η αίσθηση, αφενός, ότι η Ιταλία είχε αδικηθεί από τους νικητές συμμάχους μετά τη λήξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και ο φόβος, αφετέρου, μήπως διαταραχτεί η κοινωνική τάξη από τις ταραχές και τις απεργίες που είχαν ξεσπάσει. Η βαθμιαία ταύτιση κόμματος και κράτους θα απολήξει στην ολοκληρωτική κατάλυση των δημοκρατικών θεσμών και στη δημιουργία ενός προτύπου για τους οπαδούς του αυταρχισμού.

Ο Αδόλφος Χίτλερ (1889-1945), καγκελάριος της Γερμανίας από το 1933, με τον πρόεδρο της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, στρατάρχη Πάουλ φον Χίντενμπουργκ (1847-1934). Ο τελευταίος συναίνεσε στην ανάληψη της αρχής από τους εθνικοσοσιαλιστές, παρά τις αρχικές του αντιρρήσεις.

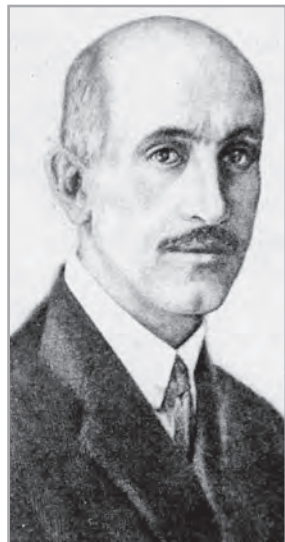
Ερωτήσεις

1. Από ποιους παράγοντες διευκολύνθηκε η κατάλυση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος στην Ευρώπη κατά την περίοδο αυτή;
2. Πού οφειλόταν η αισιοδοξία με την οποία αντιμετώπιζαν το μέλλον της Ευρώπης οι πολιτικοί ηγέτες της δεκαετίας 1920-1930; Ήταν δικαιολογημένη κατά τη γνώμη σας;

2. ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1923-1930)

Προς την πολιτική σταθεροποίηση. Η Ελλάδα, μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, θα διανύσει περίοδο δυσχερειών στο εσωτερικό πολιτικό πεδίο. Η κρίση που είχε ως αφετηρία τον Εθνικό Διχασμό επιβάρυνε εξακολουθητικά τη δημόσια ζωή. Το φιλοβενιζελικό στρατιωτικό καθεστώς που είχε επιβληθεί μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή επανέφερε, περί τα τέλη του 1923, το κοινοβουλευτικό καθεστώς, όχι όμως και την πολιτική ομαλότητα σε βάση σταθερή.

Στις 25 Μαρτίου 1924 ανακηρύχτηκε από τη Βουλή, με πρωτοβουλία κυρίως του **Αλέξανδρου Παπαναστασίου**, και επικυρώθηκε με δημοψήφισμα, στις 13 Απριλίου, η **αβασίλευτη δημοκρατία**: ο τρόπος όμως της θεσμοθέτησής της αμφισβητήθηκε από τη φιλοβασιλική μερίδα. Η κυβερνητική αστάθεια, η απειλή επέμβασης του στρατού στην πολιτική ζωή, η κατάλυση, ακόμη, του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και η επιβολή μιας βραχύβιας δικτατορίας από τον στρατηγό Θεόδωρο Πάγκαλο σφραγίζουν κατά την περίοδο αυτή την πολιτική ζωή της χώρας.

Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου (1867-1936), πολιτικός και κοινωνιολόγος. Το 1922 φυλακίστηκε από τη βασιλική κυβέρνηση για το κείμενό του «Δημοκρατικό μανιφέστο», όπου κατηγορούσε την κυβέρνηση για τις δυσμενείς εξελίξεις στο μικρασιατικό ζήτημα. Ο Παπαναστασίου είναι γνωστός ως «πατέρας της Δημοκρατίας», διότι υπήρξε ο πρώτος πρωθυπουργός της Α' Ελληνικής Δημοκρατίας (1924-1935).

Η συγκρότηση **οικουμενικής κυβέρνησης** υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη με τη συμμετοχή των αντίπαλων πολιτικών κομμάτων, βενιζελικών και αντιβενιζελικών, αποτέλεσε σοβαρό βήμα. Τότε, το 1927, ψηφίστηκε και το νέο Σύνταγμα της Ελλάδας. Ύστερα εξάλλου και από τη θριαμβευτική εκλογική επικράτηση του Κόμματος των Φιλελευθέρων, τον Αύγουστο του 1928, και την επάνοδο του **Ελευθερίου Βενιζέλου** στην εξουσία για μία τετραετία, φάνηκε να σταθεροποιείται οριστικά το κοινοβουλευτικό καθεστώς και, κατ'επέκταση, το πολίτευμα της προεδρευόμενης **κοινοβουλευτικής δημοκρατίας***.

Η αναδιοργάνωση του ελληνικού κράτους κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου

«Η προσπάθεια του εκσυγχρονισμού είχε ξεκινήσει ήδη από τις αρχές του αιώνα και καρποφόρησε κυρίως κατά την ένδοξη δεκαετία του βενιζελισμού, 1910-1920. Έτσι, οι Φιλελεύθεροι πιστώθηκαν τον έπαινο για την καρποφορία προγενέστερων προσπαθειών, μαζί με τον δίκαιο έπαινο για τις δικές τους επιτυχίες. Γιατί είναι αλήθεια ότι οι προσπάθειες των βενιζελικών κυβερνήσεων ήταν ορμητικότερες, πιο οργανωμένες και, κυρίως, παραγωγικότερες: και ότι την ίδια ορμή και αποτελεσματικότητα έδειξε η βενιζελική κυβέρνηση και στη μεγάλη μεσοπολεμική της τετραετία, μεταξύ 1928 και 1932. Πάντως, και στον Μεσοπόλεμο, όπως και προηγουμένως, ανελήφθησαν πολλές πρωτοβουλίες και προσπάθειες με άλλες κυβερνήσεις στην εξουσία.

Ωστόσο, το κράτος δεν το αναδιοργάνωσαν μόνο οι εκάστοτε κυβερνήσεις. Ο ίδιος ο κρατικός μηχανισμός συνεχώς αυτοοργανωνόταν και, παράλληλα, υποστήριζε τις οργανωτικές προσπάθειες των κυβερνήσεων. Η αυτοοργάνωση του κράτους, καθώς και ο σχεδιασμός και η υποστήριξη των κυβερνητικών πολιτικών, ήταν το έργο που προσέφεραν ορισμένοι λαμπροί δημόσιοι υπάλληλοι που κατείχαν υψηλές διοικητικές θέσεις, με τη συνεργασία πολλών υπαλλήλων στις χαμηλότερες βαθμίδες της ιεραρχίας. Λίγα πρόσωπα μας είναι γνωστά από την πρώτη κατηγορία, κανένα από τη δεύτερη. Κάποτε, η ιστορική έρευνα θα ανασύρει ονόματα και θα τιμήσει μερικούς τουλάχιστον από τους αφανείς αυτούς πρωτεργάτες. Προς το παρόν, ας αρκεσθούμε να μνημονεύσουμε απλώς ότι τέτοιοι άνθρωποι υπήρξαν. Η αναδιοργάνωση του κράτους υποβοήθησε τον νομοθετικό οργανισμό του Μεσοπολέμου. Το γράμμα και το πνεύμα των νέων νόμων στήριξε την οικονομική και την κοινωνική πολιτική των κυβερνήσεων της εποχής».

Γ.Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους, 1830-1920*, τ. Β', Εστία, Αθήνα 2006, σ. 902-903.

Η ανάγκη της επαγγελματικής αποκατάστασης των προσφύγων και η βιομηχανική πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

«Η βιομηχανική επέκταση μπορούσε να ενισχυθεί από τη διατήρηση του εργατικού κόστους σε χαμηλά επίπεδα, ακόμη κι αν αυτό σήμαινε πως θα εγκαταλείπονταν οι προσπάθειες για βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των περισσότερων εργατών. Ήδη οι εργασιακές συνθήκες στα ελληνικά εργοστάσια ήταν καταθλιπτικές: η δωδεκάωρη εργασία αποτελούσε τον κανόνα σε ορισμένες βιομηχανίες, ενώ ήταν συνηθισμένη η απασχόληση γυναικών και παιδιών. Η διεθνής σύμβαση που απαγόρευε την εργασία παιδιών κάτω των δεκατεσσάρων ετών δεν τηρούνταν, ενώ ακόμη και τα στελέχη του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας συμμερίζονταν την άποψη πως οι χαμηλοί μισθοί που κέρδιζαν οι ενήλικοι εργάτες καθιστούσαν απαραίτητο να εργάζονται και τα παιδιά τους. Ο Βενιζέλος επιβεβαίωσε σε έναν απεσταλμένο του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας, ο οποίος επισκέφθηκε την Ελλάδα, ότι η αδήριτη ανάγκη να εξασφαλιστεί εργασία για τη μεγάλη μάζα των προσφύγων, το μικρό ποσοστό αντρών εργατών ανάμεσά τους, και, τέλος, το γεγονός ότι έπρεπε να αφιερωθούν όλοι οι διαθέσιμοι πόροι στο άκρως επείγον έργο της επανεγκατάστασης, δεν επέτρεψαν την εφαρμογή μέτρων τα οποία θα ήταν μεν χρήσιμα, αλλά ίσως θα εμπόδιζαν τη δημιουργία νέων βιομηχανιών -οι οποίες είναι ούτως ή άλλως συχνά ασταθείς- και θα σταματούσαν την ανάπτυξη άλλων».

Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, MIET, Αθήνα 2002, σ. 135.

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Ελευθερίου Βενιζέλου (1928)

«Το νέο εκπαιδευτικό σύστημα εκφράζει μια διαφορετική από την προηγούμενη φιλοσοφία και στηρίζεται τόσο σε δομικές μεταβολές (το τετράχρονο Δημοτικό –το "σχολείο του λαού"– έγινε εξάχρονο, δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στο μάθημα των Νέων Ελληνικών, ενισχύθηκε η διδασκαλία της δημοτικής και αναβαθμίστηκε ο επαγγελματικός κλάδος στη δεύτερη βαθμίδα) όσο και σε λειτουργικές καινοτομίες (προαιρετικά μαθήματα στο Γυμνάσιο, έγκριση πολλών διδακτικών βιβλίων κατά τάξη και μάθημα, "απογεύματα ελευθέρως εργασίας" στα σχολεία [...]). Όλα αυτά, συμπληρωμένα με ένα ευρύτατο πρόγραμμα οικοδόμησης σχολείων (χρηματοδοτημένο από ειδικό δάνειο του εξωτερικού) και με την ίδρυση του –πρώτου μετά το 1837– νέου Πανεπιστημίου στη Θεσσαλονίκη (με σαφή διάθεση να αποτελέσει πυρήνα ανακαίνισης), αν και δεν κλονίζουν τον συγκεντρωτικό χαρακτήρα του συστήματος, συγκροτούν ωστόσο ένα αξεπέραστο όριο για τα εκπαιδευτικά πράγματα της νεότερης Ελλάδας: ποτέ ως τότε και ποτέ έκτοτε δεν ξανανομοθετήθηκε μεταρρύθμιση που να χαρακτηρίζεται από τόσο ριζοσπαστικές λύσεις και που να παρουσιάζει στις επί μέρους εκφάνσεις της τόσο συνοχή και συνέπεια προς μία ενιαία, βασική αντίληψη».

Αλέξης Δημαράς, «Παιδεία: Συντηρητική αντιμετώπιση», στο τεύχος με τίτλο «Η Ελλάδα τον 20ό αιώνα (1920-1930)», *Η Καθημερινή*, Επτά Ημέρες, 31-10-1999, σ. 29.

Η ίδρυση του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

«Στις 21 Σεπτεμβρίου 1926 δημοσιεύτηκε ο ιδρυτικός νόμος του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Το δεύτερο κρατικό και πανεπιστημιακό ίδρυμα της χώρας δεν διπλασίασε απλώς τις δυνατότητες απορρόφησης φοιτητών. Από την ίδρυσή του αποτέλεσε τον άλλο ιδεολογικό πόλο στη φιλοσοφία της εκπαίδευσης, στην έρευνα και στο βαθμό παρέμβασης της ακαδημαϊκής οντότητας στην κοινωνία. Το Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών είχε ήδη το κύρος της ιστορίας του και έφερε το βάρος της ερευνητικής ευθύνης σημαντικών επιστημονών. Το Αριστοτέλειο, εξαιτίας και της βουλήσεως των ιδρυτών του και εξαιτίας της ιστορικής συγκυρίας, αλλά και της πολυπολιτισμικής συγκρότησής του πληθυσμού της έδρας του, έγινε από την πρώτη στιγμή ένα πιο φιλελεύθερο, πιο τολμηρό, πιο ανοιχτό στους νέους καιρούς και στις νέες ανάγκες παιδείας [...].»

Κ. Γεωργουσόπουλος, «Θεσμοί πολιτισμού 1924-1935», *Η Καθημερινή*, Επτά Ημέρες, 21-3-2004, σ. 24-25.

Επιστολή του Ελ. Βενιζέλου προς τον Τούρκο πρωθυπουργό Ισμέτ Ινονού και τον υπουργό Εξωτερικών της Τουρκίας Ρουστή Αράς, αμέσως μετά την εκλογή του ως πρωθυπουργού της Ελλάδας (1928)

«Καθ' ην στιγμήν ο ελληνικός λαός μου αναθέτει με μεγάλην πλειοψηφίαν την διακυβέρνησίν του διά μίαν περίοδον τεσσάρων ετών, οφείλω να σας διαβεβαιώσω περί της ζωηράς επιθυμίας μου να συντελέσω εις την ρύθμισιν των σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών μας, η οποία θα τους εξησφάλιζε στενήν φιλίαν, ειπιβεβαιουμένην δι' ενός συμφώνου φιλίας, μη επιθέσεως και διαιτησίας, περιεχομένου όσο το δυνατόν ευρύτερου. Έχω πλήρη συνείδησιν του γεγονότος ότι η Τουρκία δεν έχει βλέψεις επί των εδαφών μας και μοι εδόθη χιλιάς φορές κατά την διάρκειαν της προεκλογικής περιόδου η ευκαιρία να δηλώσω δημοσία ότι η Ελλάς ουδεμίαν έχει βλέψιν επί των τουρκικών εδαφών, αποδεχομένη τας Συνθήκας της Ειρήνης ειλικρινώς και ανεπιφυλάκτως. [...] Είμαι βέβαιος ότι, αν επιτύχωμεν να θέσωμεν οριστικόν τέρμα εις την μακράν περίοδον των αγώνων μεταξύ των δύο χωρών μας διά μίας νέας συνθήκας φιλίας, συνομολογηθησομένης όχι κατόπιν πολέμου νικηφόρου διά μίαν εξ αυτών, αλλά διά πράξεως προερχομένης από την ελευθέραν βούλησίν των, η τιοιαύτη

Οικονομική και κοινωνική πρόοδος. Αξιοσημείωτες υπήρξαν οι παράλληλες εξελίξεις στο πεδίο αφενός της οικονομικής και κοινωνικής και αφετέρου της εξωτερικής πολιτικής της χώρας.

Περί τα τέλη της δεκαετίας του 1920 είχε βελτιωθεί αισθητά η παραγωγική διαδικασία και, ειδικότερα, είχε εγκαινιαστεί η κατασκευή σημαντικών έργων υποδομής, είχε σταθεροποιηθεί το εθνικό νόμισμα, είχε αναπτυχθεί η εμπορική κίνηση και είχε δρομολογηθεί η ενίσχυση της εγχώριας βιομηχανίας. Η αγροτική παραγωγή είχε βελτιωθεί χάρη στην αύξηση των καλλιεργήσιμων γαιών και στην εκτέλεση σημαντικών αποξηραντικών έργων στην εύφορη ύπαιθρο της βόρειας Ελλάδας. Παράλληλα προβλέφθηκαν, με την αρωγή και της ΚΤΕ, τα πρώτα μέτρα για την αντιμετώπιση των οξέων κοινωνικών προβλημάτων που ήταν εύλογο να έχει προκαλέσει η συρροή των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη – της περίθαλψης και της αποκατάστασής τους. Επίσης, γενικεύτηκε η εφαρμογή των μέτρων για την αγροτική μεταρρύθμιση. Η επιβάρυνση ωστόσο του εξωτερικού δανεισμού* και η προσφυγή στο ξένο χρηματοδοτικό κεφάλαιο προκαλούσαν εμπόδια στη θετική, κατά τα άλλα, πορεία της χώρας. Το γεγονός αυτό υπογράμμιζε ακόμη περισσότερο την αναπόφευκτη εξάρτηση της Ελλάδας από την εκάστοτε διεθνή συγκυρία, πολιτική και οικονομική.

Η διεθνής θέση της Ελλάδας. Στο διπλωματικό πεδίο η Ελλάδα κατόρθωσε να αμβλύνει, με την πάροδο του χρόνου, τις δυσβάστακτες πιέσεις που είχε αρχικά αντιμετωπίσει. Η πολιτική, πράγματι, των εδαφικών διεκδικήσεων είχε, μετά τη συνομολόγηση της Συνθήκης της Λωζάννης και

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος υπογράφει στις 30 Οκτωβρίου του 1930 στην Άγκυρα το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας, ουδετερότητας, διαλλαγής και διαιτησίας. Απέναντί του ο πρωθυπουργός της Τουρκίας Ισμέτ Ινονού.

Ελευθέριος Βενιζέλος και Μουσταφά Κεμάλ, συνοδευόμενοι από τις συζύγους τους, μετά την υπογραφή του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας. Μουσείο «Ιστορική Μνήμη Ελ. Βενιζέλου», Αθήνα.

την ανταλλαγή των πληθυσμών με τη Βουλγαρία και την Τουρκία, οριστικά εγκαταλειφθεί. Ακόμη και η διεκδίκηση των περιοχών όπου υπερείχε αισθητά το ελληνικό στοιχείο –όπως τα Δωδεκάνησα, η Βόρεια Ήπειρος και η Κύπρος– δεν προβαλλόταν δυναμικά από την επίσημη Ελλάδα, προκειμένου να μη διαταραχθούν οι σχέσεις με την Ιταλία και τη Μ. Βρετανία. Το γεγονός της διπλωματικής αδυναμίας μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και η συνακόλουθη υποτίμησή της ως παράγοντα της διεθνούς ζωής δε θα καταστήσει εντούτοις δυνατή την εξομάλυνση των σχέσεων με τα γειτονικά κράτη και τις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις παρά μόνο μετά την επάνοδο του Ελευθερίου Βενιζέλου στην εξουσία, το 1928. Πράγματι, μεταξύ των ετών 1928-1932 θα συνομολογηθούν οι σημαντικές διμερείς συμφωνίες με την Ιταλία (23 Σεπτεμβρίου 1928), τη Γιουγκοσλαβία (27 Μαρτίου 1929) και την Τουρκία (10 Ιουνίου και 30 Οκτωβρίου 1930)· και ακόμη –έστω και χωρίς να υπογραφεί διμερής συμφωνία– θα αποκατασταθούν οι φιλικές σχέσεις με τη Μ. Βρετανία και τη Γαλλία, οι οποίες, από κοινού με την Ιταλία, δέσποζαν τότε στα Βαλκάνια και την Ανατολική Μεσόγειο. Παράλληλα, η ελληνική κυβέρνηση θα είναι από τις ελάχιστες που θα υποστηρίξουν ανεπιφύλακτα το πρόδρομο σχέδιο Μπριάν για την ευρωπαϊκή ενοποίηση. Σε εποχή διεθνούς, ακόμη, αισιοδοξίας η Ελλάδα είχε κατορθώσει να ενισχύσει το διπλωματικό κύρος της.

«συνθήκη θα έχη ηθικήν αξίαν ακόμη μεγαλύτεραν· θα παρείχομεν τουτουτρόπως ανεκτίμητον υπηρεσίαν εις την υπόθεσιν της γενικής ειρήνης, της οποίας ολόκληρος η ανθρωπότης έχει άμεσον ανάγκην, και εις τα ζωτικά συμφέροντα των δύο χωρών μας, αι οποία στηριζόμεναι εις μίαν αμοιβαίαν φιλίαν θα δυναθούσιν να προασπίσουν αποτελεσματικώτερον τα ποικίλα συμφέροντά των».

Κωνσταντίνος Δ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την συνθήκην της Λωζάννης. Η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1928*, Επιστημονικά δημοσιεύματα Ινστιτούτου Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 145.

Το ευρωπαϊκό όραμα του Βενιζέλου

«Όταν, στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1930, ο Μπριάν θα συγκαλέσει σε έκτακτη συνδιάσκεψη τους εκπροσώπους των ευρωπαϊκών κρατών που είχαν διατυπώσει τις απόψεις τους πάνω στο υπόμνημα της 1ης Μαΐου, ο Βενιζέλος θα συνηγορήσει με θέρμη υπέρ της ανάγκης να δοθεί συνέχεια στις γαλλικές εισηγήσεις. Εκτενέστερα θα αναπτύξει τις ελληνικές θέσεις ο Νικόλαος Πολίτης – χωρίς να παραλείψει να αναφερθεί και στα αμφιλεγόμενα σημεία του υπομνήματος:

“Η ελληνική κυβέρνηση χαιρετίζει με τη μεγαλύτερη ικανοποίηση την ιδέα της ενότητας των λαών της Ευρώπης· προκειμένου να διασκεδαστεί κάθε ανησυχία, το εγχείρημα οφείλει να αναληφθεί στα πλαίσια της διεθνούς οργάνωσης και να σεβαστεί την εθνική κυριαρχία των κρατών· η ευρωπαϊκή ένωση, κάτω από ανάλογες συνθήκες, όχι μόνον δεν θα οδηγήσει στην εξασθένηση αλλά και θα συμβάλει στην ενίσχυση “της Ευρώπης των πατρίδων”· τα ευρωπαϊκά κράτη θα εξασφαλίσουν σημαντικά πλεονεκτήματα όχι μόνο στον οικονομικό, αλλά και στον πολιτικό τομέα· η εξέλιξη προς την ομοσπονδιοποίηση οφείλει να επιχειρηθεί με ιδιαίτερη προσοχή και με προϋπόθεση την πίστωση χρόνου”. Ο Έλληνας αντιπρόσωπος κατέληγε με μια κρίσιμη παρατήρηση, φανερά εμπνευσμένη από την ειδική βρετανική περίπτωση: “Η Ένωση της Ευρώπης θα όφειλε να προβλεφθεί τόσο ελαστική, ώστε να είναι

δυνατή η συμμετοχή όλων των κρατών, ακόμη και όσων το κέντρο βαρύτητας εντοπίζεται περισσότερο έξω παρά μέσα στην Ευρώπη”.

Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Δώδεκα Μελετήματα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 226-227.

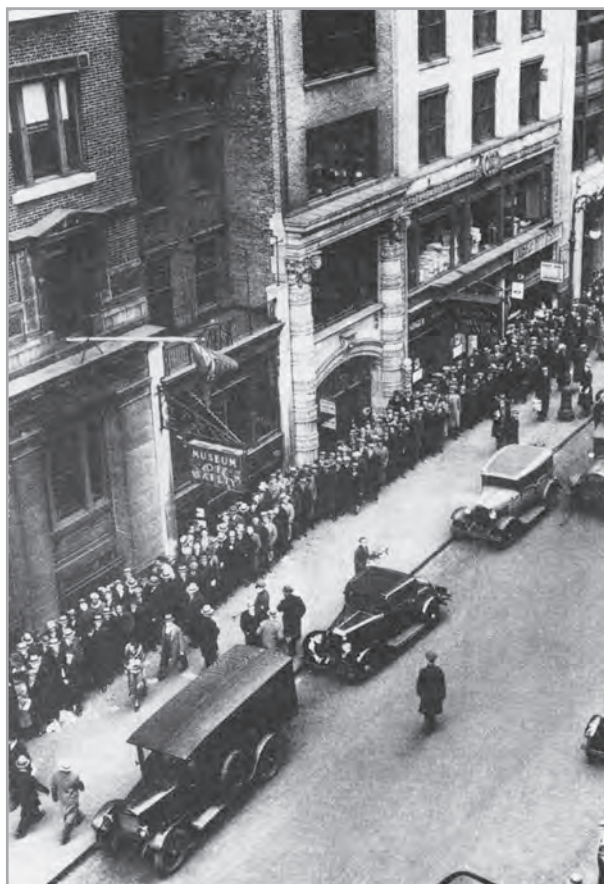
Ερωτήσεις

1. Τι είδους προβλήματα πιστεύετε ότι προέκυψαν κατά τη διαδικασία ενσωμάτωσης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών με την Τουρκία;
2. Πώς κατορθώσε η πιτημένη και πολιτικά διχασμένη Ελλάδα του 1922 να ανορθώσει το διεθνές διπλωματικό κύρος της κατά τη δεκαετία του 1920-1930; Να συμβουλευτείτε και τα σχετικά παραθέματα.

3. Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ

Η εκδήλωση και οι συνέπειες της κρίσης (1929-1932). Η μεγάλη οικονομική κρίση των ετών 1929-1932 είχε ως αφετηρία την αιφνίδια ραγδαία πτώση των τιμών στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης. Άμεσες επιπτώσεις της ήταν οι διαδοχικές τραπεζικές πτωχεύσεις αρχικά στις Ηνωμένες Πολιτείες, η απόσυρση των αμερικανικών κεφαλαίων από την Ευρώπη και ιδιαίτερα από τη Γερμανία, η μείωση της βιομηχανικής παραγωγής και των εμπορικών συναλλαγών σε παγκόσμια κλίμακα, καθώς και η αποδιοργάνωση του διεθνούς νομισματικού συστήματος με την υποτίμηση και της αγγλικής λίρας το 1931. Οι κοινωνικές συνέπειες υπήρξαν δραματικές: το 1932 καταγράφηκαν πάνω από τριάντα εκατομμύρια άνεργοι παγκοσμίως – πέντε εκατομμύρια μόνο στη Γερμανία!

Στην κορύφωση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, το 1932, χιλιάδες άνεργοι της Νέας Υόρκης στέκονται στην ουρά έξω από το Υπουργείο Απασχόλησης.

Ισχυρό υπήρξε το πλήγμα που δεχόταν, γενικότερα, το φιλελεύθερο δημοκρατικό πρότυπο στο πεδίο της οικονομίας και, κατ' επέκταση, η προοπτική της ευημερίας που ήδη διαφαινόταν.

Πράγματι, η κοινοβουλευτική δημοκρατία, η οποία κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1920 φαινόταν ότι είχε κυριαρχήσει στο διεθνές στερέωμα, δεχόταν την αυστηρή κριτική των εχθρών της. Η σταλινική Ρωσία και η φασιστική Ιταλία στο εξωτερικό, αλλά και οι οπαδοί τους στο εσωτερικό των δημοκρατικών χωρών της Ευρώπης ενθαρρύνονταν και ενισχύονταν στην αντίθεσή τους κατά του φιλελευθερισμού. Κατ' εξοχήν χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση της Γερμανίας, όπου το **Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα του Αδόλφου Χίτλερ**, το οποίο στις εκλογές του 1928 είχε συγκεντρώσει μόλις το 2,6% των ψήφων, αυξάνει εντυπωσιακά τη δύναμή του μετά την εκδήλωση της διεθνούς οικονομικής κρίσης και τις επιπτώσεις της στη Γερμανία, για να φθάσει το 44% στις εκλογές του Μαρτίου 1933· οπωσδήποτε όμως, προκειμένου να καταλάβει την εξουσία, δε θα αρκεστεί στη χρήση μεθόδων δημοκρατικών. Η άσκηση βίας κατά των αντιφρονούντων από ένστολους οπαδούς του κόμματος, με την ανοχή των κρατικών οργάνων, συνέπεσε με τη συγκατάβαση, αρχικά, των μετριοπαθών πολιτικών σχηματισμών στο όνομα της κοινής αντίθεσης στον κομμουνισμό. Ο Χίτλερ,

έχοντας ανακηρυχθεί, χάρη στη χρήση ανάλογων μεθόδων, «καγκελάριος», κατήργησε μετά και από δημοψήφισμα, το 1934, τη δημοκρατία και αυτοαναγορεύθηκε πρόεδρος του Ράιχ –ενός γερμανικού κράτους ενιαίου πλέον και όχι ομοσπονδιακού– συγκεντρώνοντας όλες τις εξουσίες και καταπνίγοντας κάθε εκδήλωση εσωτερικής ιδεολογικής διαφοροποίησης.

Η κατάρρευση της ΚΤΕ. Η αποτελεσματικότητα της προπαγάνδας υπέρ του νέου καθεστώτος (κύριος υπεύθυνος στον τομέα αυτόν ήταν ο Γκέμπελς), η αποτελεσματική αντιμετώπιση των προβλημάτων της οικονομίας, η δραστική μείωση της ανεργίας και η βίαιη καταστολή κάθε αντίδρασης (αρχηγός της **Γκεστάπο*** και των **Ες-Ες*** ήταν ο **Χίμλερ**) προσφέρονται για να εξηγήσουν την ολοκληρωτική επικράτηση του **ναζισμού** στη Γερμανία. Κατά τα επόμενα έτη εντούτοις θα αποδειχτεί ότι η επικράτηση αυτή απο-

τελούσε κίνδυνο όχι μόνο για τη δημοκρατία, αλλά και για την παγκόσμια ειρήνη. Οι Γερμανοί, ως καθαρόαιμοι «Άρειοι», κατά το σύγγραμμα του Χίτλερ *Ο Αγών μου (Mein Kampf, 1924)*, όφειλαν να συνενώσουν όλους τους λαούς που μιλούσαν την ίδια γλώσσα και είχαν το ίδιο αίμα και να επεκτείνουν την κυριαρχία τους προς τα ανατολικά, προκειμένου να εξασφαλίσουν τον απαραίτητο για την επιβίωσή τους «ζωτικό χώρο» (*Lebensraum*)*.

Υπό την πίεση των γεγονότων αυτών η ΚΤΕ εξασθενεί δραματικά και τελικά καταρρέει. Το σύστημα της «συλλογικής ασφάλειας», το οποίο προοριζόταν να εγγυηθεί τη διατήρηση της ειρήνης, αποδεικνύεται ανίσχυρο να αναχαιτίσει τις εκβιαστικές πρωτοβουλίες των ισχυρών αυταρχικών δυνάμεων στην ευρύτερη έκταση του πλανήτη. Το 1931 αδυνατεί να αποτρέψει την κατάληψη της Μαντζουρίας και τη μετατροπή της σε προτεκτοράτο* της Ιαπωνίας. Η ματαίωση, κατά τα αμέσως επόμενα έτη, των σχεδίων της ΚΤΕ για έναν γενικό αφοπλισμό συντελεί στην παραπέρα υποβάθμισή της. Η προκλητική εξάλλου εισβολή στην ανίσχυρη Αιθιοπία δε θα επισύρει τις προβλεπόμενες κυρώσεις κατά του επιτιθέμενου - της φασιστικής Ιταλίας. Ήδη, αποχωρώντας από τους κόλπους της ΚΤΕ, η Ιαπωνία αρχικά και η ναζιστική Γερμανία στη συνέχεια εγκαινιάζαν την εκστρατεία κατά του διεθνούς κράτους δικαίου, η οποία και θα οδηγήσει αναπόφευκτα στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Βρετανική γελοιογραφία του David Low το 1933, που σατιρίζει την περιφρόνηση της ΚΤΕ από τους Ιάπωνες. Δείχνει έναν Ιάπωνα στρατιωτικό να βαδίζει πάνω από την Κοινωνία των Εθνών, ενώ οι αξιωματούχοι της ΚΤΕ υποκλίνονται μπροστά του και ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών John Simon πουδράρει τη μύτη της ΚΤΕ χρησιμοποιώντας ένα κουτί καλλυντικά.

Ερωτήσεις

1. Ποιες συνέπειες είχε για την ευρωπαϊκή οικονομία και πολιτική η οικονομική κρίση του 1929-1932 στις ΗΠΑ;
2. Ποια ήταν τα κύρια χαρακτηριστικά του ναζιστικού κόμματος και πώς εξηγείται η ευρεία αποδοχή του από τον γερμανικό λαό;

Η οικονομική εξαθλίωση των αγροτών στην Αμερική κατά την εποχή της οικονομικής κρίσης

«Τα έργα που έχουν αποδώσει τα κλήματα και τα δέντρα πρέπει να καταστραφούν, για να κρατηθούν ψηλά οι τιμές, κι αυτό είναι το πιο θλιβερό, το πιο πικρό απ' όλα. Ολάκερα φορτία πορτοκάλια πεταμένα καταγής. Άνθρωποι, ουρές μίλια μακριά, ήρθαν για να πάρουν τον καρπό, όμως αυτό δε μπορεί να γίνει. Πώς θ' αγοράζαν πορτοκάλια προς είκοσι σέντσια τα δώδεκα, σαν είναι στο χέρι τους να κάνουν ένα γύρο με το αυτοκίνητο και να τα μαζέψουν τζάμπα; Άνθρωποι με σωλήνες ράντιζαν με πετρέλαδο τα πορτοκάλια, και όπως είχαν τύψεις για το έγκλημα που έκαναν, θύμωναν με τον κόσμο που ήρθε να πάρει τον καρπό. Από τη μια ένα εκατομμύριο πεινασμένοι άνθρωποι, έχοντας ανάγκη να φάνε λίγα φρούτα, κι από την άλλη ραντίζουν με πετρέλαδο τα χρυσαφιά βουνά. Και η οσμή της σαπίλας γεμίζει ολάκερη τη χώρα».

Τζον Στάινμπεκ, *Τα σταφύλια της οργής*, μτφρ. Κοσμά Πολίτη, Γράμματα, Αθήνα 1982, σ. 164.

Η γνώμη του Κένυς για την οικονομία της εποχής

«Τα σημαντικότερα μειονεκτήματα της οικονομικής κοινωνίας μέσα στην οποία ζούμε είναι η αποτυχία της να προσφέρει πλήρη απασχόληση στους εργαζομένους, καθώς και η αυθαίρετη και άνιση κατανομή του πλούτου και των εισοδημάτων».

John Maynard Keynes, στο *Θάνατος Βερέμης και Βασίλης Κρεμμυδάς, Ο σύγχρονος κόσμος*, Γνώση, Αθήνα 1982, σ. 126.

Ο Γεώργιος Παπανδρέου για τη δημοκρατία

«Κανείς δεν υποστηρίζει ότι η Δημοκρατία είναι αλάθητον πολίτευμα. Είναι και αυτή ανθρώπινον κατασκεύασμα και έχει διά τούτο όλας τας ατελείας των ανθρωπίνων έργων. Διότι όμως περιέχει την ευθύνην των Κυβερνητών απέναντι του Λαού, και όχι, όπως τα Απολυταρχικά καθεστώτα, απέναντι του Θεού και της Ιστορίας.

Διότι περιέχει την εγγύησιν της Δημοσιότητας και του Ελέγχου, ο οποίος αποτελεί και Οδηγόν και Χαλινόν των Κυβερνητών.

Και διότι ακόμη περιέχει την απεριόριστον δυνατότητα της Εξελίξεως, καθώς και την εγγύησιν της αστασιάστου εναλλαγής των Κυβερνήσεων, η οποία αποτελεί ψυχολογικήν ανάγκην των Λαών και ανανέωσιν των δημιουργικών των δυνάμεων: Διά τούτο είναι το σχετικώς καλλίτερον Πολίτευμα από όσα η ανθρωπίνη σοφία μέχρι σήμερα επενόησε. Και αντί να το υπονομεύωμεν και να απεργαζόμεθα την κατάλυσίν του, το καλλίτερον θα ήτο να φροντίζωμεν, με ειλικρίνεια, με θάρρος και με στοργήν, διά την προάοπισίν του από πάσης επιβουλής. Να φροντίζωμεν επίσης διά την πιστήν του εφαρμογήν, καθώς και διά την πραγματοποίησιν του κοινωνικού του περιεχομένου. Και να επιδιώκωμεν ακόμη την βελτιώσιν του, με την εισαγωγήν των αναγκαίων Μεταρρυθμίσεων».

Γεώργιος Παπανδρέου, *Κείμενα 1913-1942*, τ. Α΄, Μπίρης, Αθήνα 1963, σ. 267.

Ο Π. Κανελλόπουλος για τον θάνατο του Ελ. Βενιζέλου

«Μαζί με τα μάτια του Ελευθερίου Βενιζέλου έκλεισαν σαράντα ολόκληρα χρόνια, κατά τα οποία τα βήματα του μεταστάνας Έλληνας εκλόνιζαν –κατ' αρχάς μεν εις την Κρήτην, μετά ταύτα δε εις ολόκληρον την Ελλάδα– την γην. Οι κλονισμοί ήσαν πολ-

4. Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΙΜΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1930-1940

Η πολιτική αστάθεια και η εγκαθίδρυση της δικτατορίας. Η κρίση που έπληξε ολόκληρη την Ευρώπη ήταν αναπόφευκτο να επηρεάσει τις εξελίξεις και στην Ελλάδα. Η προσπάθεια του Ελευθερίου Βενιζέλου να κάνει τη χώρα «αγνώριστον» –όπως είχε την πρόθεση– προσέκρουσε στους σοβαρούς κραδασμούς που προκάλεσε σε παγκόσμια κλίμακα η διεθνής οικονομική κρίση. Στις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1933 επικράτησε το **Λαϊκό Κόμμα**, αντίπαλο του **Κόμματος των Φιλελευθέρων**, και σχηματίστηκε νέα κυβέρνηση υπό τον **Παναγή Τσαλδάρη**, με υπουργό Εξωτερικών τον **Δημήτριο Μάξιμο**, η οποία θα παραμείνει στην εξουσία για μία διετία. Η λειτουργία όμως του δικομματικού συστήματος δεν αρκούσε για να αποτελέσει τεκμήριο της ομαλής εφαρμογής του δημοκρατικού πολιτεύματος. Τα αποτυχημένα φιλοβενιζελικά στρατιωτικά κινήματα της 6ης Μαρτίου 1933 και της 1ης Μαρτίου 1935, αλλά και η απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου, στις 6 Ιουνίου 1933, μαρτυρούσαν την πολιτική πόλωση και την υιοθέτηση από τις δύο αντίπαλες παρατάξεις μεθόδων εκβιαστικών στην προσπάθειά τους να καταλάβουν την εξουσία.

Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος (1875-1938), στενός συνεργάτης του Βενιζέλου, υπήρξε πρωθυπουργός (1924-1925) και υπουργός Εξωτερικών (1928-1933) στην κυβέρνηση Βενιζέλου.

Ο Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936), γένης του Λαϊκού Κόμματος από το 1922, διατέλεσε δύο φορές πρωθυπουργός (1932-33 και 1933-35). Παραμερίστηκε από την εξουσία κατόπιν φιλοβασιλικού πραξικοπήματος του Γ. Κονδύλη (1935). Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων.

Σε αυτό το ταραχώδες κλίμα εντάσσεται και το πραξικόπημα των αντιβενιζελικών τον Οκτώβριο του 1935, το οποίο οδήγησε στην αντικατάσταση του Συντάγματος του 1927 από εκείνο του 1911 και στην επαναφορά του καθεστώτος της βασιλευόμενης δημοκρατίας. Τον Νοέμβριο του 1935 ο έκπτωτος βασιλιάς Γεώργιος, μετά από ενδεκαετή παραμονή στο εξωτερικό, επανήλθε στον θρόνο ως **Γεώργιος Β΄**. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, εξόριστος στη Γαλλία, θα ταχθεί πριν από τον θάνατό του (στις 18 Μαρτίου 1936) υπέρ της βασιλείας, ελπίζοντας ότι με τον τρόπο αυτόν θα μπορούσε να αποκατασταθεί η ομαλότητα της πολιτικής ζωής. Η ισοψήφιση όμως των δύο μεγάλων κομμάτων, Λαϊκού και Φιλελευθέρων, στις εκλογές του Ιανουαρίου 1936 και η αδυναμία τους στη συνέχεια να συνεργαστούν οδήγησαν, σε εποχή γενικότερης κρίσης του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, στην εγκαθίδρυση –με συνέργεια του βασιλιά– του **καθεστώτος της 4ης Αυγούστου 1936**. Ο **Ιωάννης Μεταξάς** θα καταλύσει τους δημοκρατικούς θεσμούς και θα κυβερνήσει έκτοτε, ως δικτάτορας, μέχρι τον θάνατό του. Η ελληνική κοινή γνώμη, εμποτισμένη στην πλειονότητά της από αρχές φιλελεύθερες, υπήρξε οπωσδήποτε αντίθετη στην ιδεολογία του αυταρχικού καθεστώτος. Η επικράτηση εντούτοις παρόμοιας υφής αυταρχικών καθεστώτων στο μεγαλύτερο τμήμα της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης και η ισχύς των μέσων στήριξης –εσωτερικών και εξωτερικών– μιας ενδεχόμενης αντίδρασης, σε

Ο Ιωάννης Μεταξάς (1871-1941) επέβαλε δικτατορικό καθεστώς την 4η Αυγούστου του 1936, επηρεασμένος από τα φασιστικά καθεστώτα και με τη συναίνεση του βασιλιά Γεωργίου του Β'. Σε διεθνές επίπεδο, προσέδεσε την Ελλάδα στο άρμα της φιλοαγγλικής επιρροής και ηγήθηκε της ελληνικής αντίστασης στην ιταλική εισβολή έως τον θάνατό του, τον Ιανουάριο του 1941.

συνδυασμό και με τον θάνατο των σημαντικότερων πολιτικών ηγετών της περιόδου μεταξύ των δύο πολέμων (Βενιζέλου, Τσαλδάρη, Παπαναστασίου και Μιχαλακόπουλου), συντέλεσαν ώστε η αντίθεση αυτή να μην οδηγήσει στην πτώση της δικτατορίας.

Ο αντίκτυπος της διεθνούς κρίσης στην κοινωνία και την οικονομία. Προτού οι επιπτώσεις της διεθνούς κρίσης γίνουν αισθητές στο πολιτικό πεδίο, εκδηλώθηκαν στο πεδίο της οικονομίας, ως αποτέλεσμα και της υπερχρέωσης της Ελλάδας στο εξωτερικό. Η αυξημένη φορολόγηση και τα έκτακτα κυβερνητικά μέτρα δε θα αποτρέψουν τη χρεοκοπία, το 1932. Η κίνηση του εμπορίου, παρά τη νέα ανάκαμψή του στη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, παρουσίασε αισθητή κάμψη έναντι της προηγούμενης δεκαετίας, ενώ η ανάπτυξη της βιομηχανίας και της ναυτιλίας δέχτηκε επίσης τον αντίκτυπο της υποτίμησης του νομίσματος και της χαμηλής αγοραστικής δύναμης των καταναλωτών. Η αναντιστοιχία, πράγματι, μεταξύ των δεικτών αφενός της βιομηχανίας και της ναυτιλίας και αφετέρου του εισοδήματος των εργαζομένων προκάλεσε ζωηρές εντάσεις. Η λήψη, για πρώτη φορά, σοβαρών μέτρων στον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης –όπως ιδιαίτερα η σύσταση του ΙΚΑ, το 1937– προσφερόταν για να αμβλύνει την κοινωνική αντίδραση, χωρίς όμως να μπορέσει να την εξαλείψει.

Η θέση της χώρας στο διεθνές πλαίσιο της εποχής. Κατά την ίδια περίοδο η εξωτερική πολιτική της χώρας προσδιοριζόταν, και αυτή, από τις επιπτώσεις της γενικότερης κρίσης στις σχέσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών. Η ισορροπία που είχε αποκαταστήσει ο Βενιζέλος στο επίπεδο των διμερών επαφών με τους βαλκανικούς γείτονες και με τις μεγάλες δυνάμεις κατέρρευε οριστικά. Η Ελλάδα συνυπέγραψε, στις 9 Φεβρουαρίου 1934, το τετραμερές **Βαλκανικό Σύμφωνο** με τη Γιουγκοσλαβία, τη Ρουμανία και την Τουρκία,

λάκεις τόσο ισχυροί, ώστε προεκάλεσαν ρωγμές. Την σημασία και το μέγεθος των ρωγμών αυτών, με το τραγικόν άνοιγμα των οποίων συνδέεται συναισθηματικώς (εξ οικογενειακής παραδόσεως και προσωπικών αναμνήσεων) ο γράφων τας γραμμάς ταύτας, θα κρίνει η ιστορία. Όχι όμως μόνον τας ρωγμάς, τας οποίας προεκάλεσε το βήμα του, αλλά και τους ορίζοντας, τους οποίους ήνοιξε το βλέμμα του, πρέπει να διαπιστώσει και να κρίνει, ως προς την έκτασιν και το βάθος των, η ιστορία. Εφ' όσον οι οπαδοί του βλέπουν μόνον την μίαν πλευράν και οι αντίπαλοι του μόνον την άλλην, δεν ημπορεί να υπάρξει "ιστορία". Η μνήμη του Βενιζέλου έχει ανάγκην αναπαύσεως διά ν' αναστηθεί αύριον –διότι ασφαλώς θ' αναστηθεί– υπό την αληθή μορφήν της. Ο Βενιζέλος χρειάζεται κάποιον ξεκούρασμα, το οποίον δεν εγνώρισε (δεν ήθελε να γνωρίσει) εις την ζωήν του και το οποίον δικαιούται να διεκδικήσει μετά θάνατον. Η φωνή του δεν το εξήτει ποτέ. Η σιωπή του το επιβάλλει».

Κύριο άρθρο στην εβδομαδιαία πολιτική και οικονομική εφημερίδα *Ελληνική Φωνή*, έτος Α', φ. 13/21-3-1936.

Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου ενθαρρύνει τη λατρεία του ηγέτη

«Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου του Μεταξά ήταν διαβόητο στους Έλληνες για μια καταπιεστική πολιτική, που περιλάμβανε λογοκρισία, μυστικές παρακολουθήσεις της αστυνομίας, απαγόρευση απεργιών και δημόσιων συγκεντρώσεων – όλα στοιχεία ολοκληρωτισμού. Ωστόσο ο Μεταξάς δε δημιούργησε ένα μονοκομματικό κράτος. Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου ήταν κατά κύριο λόγο σχετικά ήπιο, πιο κοντά στο ιταλικό –εγώ θα έλεγα στο πορτογαλικό– παρά στο γερμανικό μοντέλο. [...] Το καθεστώς έχτισε σχολεία, εξέτασε και επανεξέτασε προγράμματα κοινωνικής ασφάλισης, από το 1940 υιοθέτησε έναν νέο αστικό κώδικα και ενθάρρυνε την καθιέρωση της δημοτικής. Ίσως το πιο ανησυχητικό στοιχείο του καθεστώτος ήταν το πρόγραμμα καθοδήγησης και προπαγάνδας, οι μαζικές παρελάσεις της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας με το σύνθημα περί "Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού" και η προώθηση της λατρείας της προσωπικότητας του Μεταξά, που ήταν τώρα ο "Πρώτος Εργάτης", ο "Πρώτος Αγρότης", ο "Πρώτος Αγωνιστής" κτλ. Ή μήπως ο Μεταξάς είχε ένα αρρωστημένο χιούμορ ή μια οξύτατη αίσθηση του γελοίου;»

Παναγιώτης Γ. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά*, Ευρασία, Αθήνα 2005, σ. 300-301.

Οι επιπτώσεις της ύφεσης στην καπνοκαλλιέργεια

«Καθώς δύο μόνον εμπορεύματα, ο καπνός και η σταφίδα, αποτελούσαν το 60-70% των συνολικών εξαγωγών, οι αποδόσεις τους επηρέαζαν σε μεγάλο βαθμό το εμπορικό ισοζύγιο της χώρας. Μετά το 1929 κανένα τους δεν πήγαινε καλά και τα εξαγωγικά έσοδα μειώνονταν σταθερά μέχρι το 1933. Πιο εντυπωσιακή ήταν η κατακόρυφη πτώση στις πωλήσεις καπνού, καθώς οι Γερμανοί έμποροι, που επλήγησαν από την απότομη ύφεση στη χώρα τους, εξάντλησαν τα αποθέματά τους και μείωσαν τις νέες παραγγελίες. Μεταξύ 1929-1932 υποδιπλασιάστηκαν τα δραχμικά έσοδα από τις εξαγωγές καπνού. Καθώς ο καπνός δεν ήταν απλώς για την Ελλάδα η σημαντικότερη πηγή εξαγωγικών και φορολογικών εσόδων, αλλά επίσης είχε ζωτική πολιτική σημασία (αφού η βόρεια Ελλάδα ήταν από τους κυριότερους υποστηρικτές των Φιλελευθέρων), πρέπει να δούμε λεπτομερώς πώς έπληξε την οικονομία του καπνού η εξαγωγική κρίση και πώς επηρέασε τις διάφορες ομάδες που συμμετείχαν σ' αυτήν: το κράτος, τους παραγωγούς, τους εμπόρους και τους καπνεργάτες.»

Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, MIET, Αθήνα 2002, σ. 160.

Προπαγανδιστικές φωτογραφίες του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου, που απεικονίζουν παρέλαση της ΕΟΝ (Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας), οργάνωσης του μεταξικού καθεστώτος.

Η ανυπόγραφη αυτή γελοιογραφία με τίτλο «Μικρά ιστορία του κοινοβουλευτισμού εις την Ελλάδα» δημοσιεύθηκε στο φιλοφασιστικό περιοδικό «Ο Διαδοσίαιδ», το οποίο συνέχισε να κυκλοφορεί και μετά την 4η Αυγούστου 1936.

προκειμένου οι χώρες αυτές να προασπίσουν από κοινού την εδαφική ακεραιότητά τους απέναντι στην «αναθεωρητική» πολιτική που είχε υιοθετήσει η Βουλγαρία. Με τον τρόπο όμως αυτόν η Ελλάδα τασσόταν και συμβατικά υπέρ του ευρύτερου μετώπου που είχε συγκροτηθεί, υπό την ηγεσία της Γαλλίας, από τους οπαδούς της διατήρησης του καθεστώτος των Συνθηκών της Ειρήνης. Μολονότι η αποφυγή της εμπλοκής σε έναν νέο ευρωπαϊκό πόλεμο φαινόταν να αποτελεί κοινή επιδίωξη όλων των ελληνικών πολιτικών δυνάμεων, οι μεταβενιζελικές κυβερνήσεις υιοθετούσαν στην πράξη μια τακτική που θα ήταν δυνατόν να οδηγήσει στο ανεπιθύμητο αυτό αποτέλεσμα.

Όταν, το 1936, ανέλαβε ο Μεταξάς τη διακυβέρνηση της χώρας, η πιθανότητα μιας πανευρωπαϊκής σύρραξης είχε ενισχυθεί και τα διλήμματα σχετικά με τον διπλωματικό προσανατολισμό της Ελλάδας ήταν μεγαλύτερα. Η εμμονή της ελληνικής κυβέρνησης στην πολιτική της μη ανάμειξης στην εντεινόμενη διαμάχη μεταξύ των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων δε θα αποτρέψει την επιλογή μιας έκδηλα φιλικής στάσης προς το Λονδίνο. Προς την κατεύθυνση αυτή την ωθούσε η αίσθηση ότι τα πάγια εθνικά συμφέροντα θα ήταν δυνατόν να εξυπηρετηθούν καλύτερα μέσω της επιλογής αυτής, αλλά και η ισχυρή επιρροή του αγγλόφιλου Γεωργίου Β' στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής της. Υπό τις συνθήκες αυτές η Ελλάδα θα αποφύγει ενσυνείδητα –μόνη κατά την περίοδο αυτή μεταξύ των κρατών της Ανατολικής Ευρώπης– τον ασφικτικό οικονομικό και, κατ' επέκταση, πολιτικό εναγκαλισμό της χιτλερικής Γερμανίας.

Ερωτήσεις

1. Πώς η εσωτερική και η διεθνής συγκυρία διευκόλυνε την επικράτηση του δικτατορικού καθεστώτος της 4ης Αυγούστου;
2. Να σκιαγραφήσετε την προσωπικότητα και να αποτιμήσετε την πολιτική δράση του Ελευθερίου Βενιζέλου με βάση το κείμενο του Π. Κανελλόπουλου.

5. Ο ΥΠΟΛΟΙΠΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Τα κέντρα ισχύος στη διεθνή ζωή. Έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η Ευρώπη υπήρξε το επίκεντρο των διεθνών εξελίξεων: κοιτίδα και τροφός των πολιτιστικών και πολιτικών ρευμάτων που κυριαρχούσαν στην παγκόσμια σκηνή, εστία των ζυμώσεων που προσδιόριζαν σε μεγάλο βαθμό τη ροή της παγκόσμιας ιστορίας. Η διαπίστωση όμως αυτή δε σημαίνει ότι και στις άλλες ηπείρους δε διαδραματίστηκαν γεγονότα και εξελίξεις καθοριστικές για την τύχη της ανθρωπότητας. Κυρίαρχα φαινόμενα, κατά την περίοδο ειδικότερα μεταξύ των δύο Παγκόσμιων Πολέμων, υπήρξαν αφενός η διατήρηση σημαντικού τμήματος του πλανήτη υπό αποικιακό καθεστώς και αφετέρου η ενίσχυση της ισχύος των Ηνωμένων Πολιτειών στο δυτικό ημισφαίριο και της Ιαπωνίας στην Ανατολική Ασία.

Τριγμοί στο αποικιακό πεδίο. Η αποικιοκρατία διανύει την τελευταία φάση της, έστω και αν φαίνεται ότι διατηρείται ανθηρή. Η Βρετανική Αυτοκρατορία, κυριαρχώντας στο ένα τέταρτο του πλανήτη, θεωρείται η πρώτη παγκόσμια δύναμη. Ελέγχει την παραγωγή μεγάλου μέρους ζωτικών διατροφικών προϊόντων, ορυκτού πλούτου και υγρών καυσίμων. Κατά πολύ ασθενέστερη, η αποικιακή κυριαρχία της Γαλλίας περιορίζεται στη Βόρεια Αφρική και την Εγγύς Ανατολή, καθώς και στη Δυτική και την Κεντρική Αφρική, διατηρεί όμως επίκαιρες θέσεις και στον Ινδικό και τον Ειρηνικό Ωκεανό, στη Νοτιοανατολική Ασία (Ινδοκίνα) και στην Καραϊβική. Αξιοπαρατήρητη είναι επίσης η παρουσία, ως αποικιακών χωρών, του Βελγίου στην Κεντρική Αφρική (Κονγκό), της Ολλανδίας στην Ινδονησία και της Ιταλίας στη Βόρεια και την Ανατολική Αφρική (Λιβύη, Ερυθραία-Αιθιοπία) έως και στο Αιγαίο Πέλαγος (Δωδεκάνησα). Οι αποικίες αυτές διαφοροποιούνται μεταξύ τους ως προς τη μορφή της διοικητικής εξάρτησης από τη μητρόπολη και ως προς τους σκοπούς που εξυπηρετούν – κυρίως πολιτικοστρατηγικούς και οικονομικούς.

Παράλληλα εντούτοις με την εικόνα της ισχύος, το αποικιακό φαινόμενο φέρει, κατά την εποχή αυτή, τα σπέρματα της μεταγενέστερης παρακμής και αποσύνθεσής του. Ο εθνικιστικός αναβρασμός αρχίζει έκτοτε να εκδηλώνεται στην ασιατική ήπειρο και στη Μέση Ανατολή με κίνητρα πολιτικά και οικονομικά – ως αποτέλεσμα και της δοκιμασίας της αποικιακής οικονομίας μετά την κρίση του 1929. Τόσο η βίαιη αντίδραση των αποικιακών αρχών όσο και η εκάστοτε πρωτοβουλία τους για την εισαγωγή μεταρρυθμίσεων δεν αποδεικνύονται ικανές να καταπνίξουν οριστικά τις αντιδράσεις αυτές.

Η οικονομική ανάκαμψη των ΗΠΑ και η ενίσχυση της διεθνούς θέσης τους.

Οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν ξεπεράσει τις οικονομικές και κοινωνικές δυσκολίες που αντιμετώπισαν κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, όταν η διεθνής κρίση τερμάτισε την περίοδο της ευημερίας («*prosperity*»). Ύστερα όμως από τα αρχικά ανεπαρκή μέτρα του ρεπουμπλικάνου προέδρου Χούβερ, ο δημοκρατικός πρόεδρος **Φρανκλίνος Ρούζβελτ** εφάρμοσε με επιτυχία, από τον Μάρτιο του 1933, νέα τολμηρή πολιτική, γνωστή ως «*New Deal*»*, ενισχύοντας τον παρεμβατικό ρόλο του κράτους και αυξάνοντας την αγοραστική δύναμη των πολιτών. Ειδικότερα, αναδιοργάνωσε το τραπεζικό σύστημα και αποδέσμευσε το δολάριο από τον κανόνα του χρυσού*, μείωσε την παραγωγή και αύξησε την τιμή των αγροτικών προϊόντων, βελτίωσε τους μισθούς και στη συνέχεια έλαβε σειρά κοινωνικών μέτρων υπέρ των εργαζομένων. Προγραμματίισε, τέλος, σειρά μεγάλων έργων, με την εκτέλεση των οποίων μείωσε και το ποσοστό των ανέργων. Με τον τρόπο

Το 1932 ο Φρανκλίνος Ντελάνο Ρούζβελτ, κυβερνήτης της Νέας Υόρκης, πήρε το χρίσμα του υποψηφίου των Δημοκρατικών για τις προεδρικές εκλογές στις ΗΠΑ. Δεσμεύτηκε ότι θα δώσει στην Αμερική ένα νέο πολιτικό και οικονομικό πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων (*New Deal*). Ο Ρούζβελτ κέρδισε τις εκλογές και παρέμεινε πρόεδρος των ΗΠΑ για χρόνο ρεκόρ, από το 1933 ως τον θάνατό του το 1945. Αν και έπασχε από πολιομειλίδα από το 1921, υπήρξε άνθρωπος μεγάλης ενεργητικότητας και αποφασιστικότητας.

Γελοιογραφία από τον αμερικανικό Τύπο, που σατιρίζει την οικονομική αφερεγγυότητα της Ευρώπης απέναντι στις ΗΠΑ. Οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες αδυνατούσαν να αντιμετωπίσουν τα οικονομικά προβλήματα, τα οποία προκαλούσαν κοινωνικές εντάσεις στο εσωτερικό και έπλητταν το γόητρό τους στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις. Αντιθέτως οι ΗΠΑ πέτυχαν με μία σειρά μέτρων, βασισμένων στον κρατικό παρεμβατισμό, τη μείωση της ανεργίας και την οικονομική τους ανάκαμψη.

αυτόν σταθεροποίησε το δημοκρατικό καθεστώς και άνοιξε τον δρόμο για τη ραγδαία οικονομική ανάπτυξη των ΗΠΑ. Παράλληλα, στον διπλωματικό τομέα, αφενός βελτίωσε τις σχέσεις της χώρας του με τα κράτη της Κεντρικής και της Νότιας Αμερικής, εφαρμόζοντας, αντί της αυταρχικής, πολιτική «καλής θέλησης», και αφετέρου, διαβλέποντας νωρίς τον κίνδυνο της επικράτησης των ολοκληρωτικών δυνάμεων, καταπολέμησε την ψυχολογία του «απομονωτισμού» και της ουδετεροφιλίας που διακατείχε την πλειονότητα της αμερικανικής κοινής γνώμης.

Ο ιαπωνικός επεκτατισμός. Στον αντίποδα, η Ιαπωνία, υπό καθεστώς στρατοκρατικό*, εφάρμοσε κατά τη δεκαετία του 1930 πολιτική άκρατου επεκτατισμού απέναντι στους ηπειρωτικούς γείτονές της. Μετά την Κορέα και τη Μαντζουρία εισέβαλε, το 1937, και κατέλαβε την ανατολική Κίνα, ενώ στράφηκε και προς τις χώρες της Νοτιοανατολικής Ασίας – πρωταρχικά στην Ινδοκίνα, από το 1940. Η μοιραία κάμψη, κατά τη χρονική αυτή περίοδο, της ισχύος των αποικιακών δυνάμεων θα προσδώσει αρχικά στην εκστρατεία των Ιαπώνων περιεχόμενο «απελευθερωτικό». Σύντομα όμως θα αποκαλυπτόταν ο βίαιος χαρακτήρας της ιαπωνικής επέκτασης, η συγγνή οικονομική εκμετάλλευση, ακόμη και η επιβολή καταναγκαστικής εργασίας στους ντόπιους για την εκτέλεση δημόσιων έργων στρατηγικής σημασίας.

Η πρωτοβουλία του Ρούζβελτ για την οικονομική ανάκαμψη των ΗΠΑ

«Ο καθένας μπορεί να επικροτήσει ή να απορρίψει αυτήν την πνευματική και ηθική στάση, ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία του, με τη νοοτροπία του και με τις επιδράσεις που έχει δεχτεί. Μένει ωστόσο ένα γεγονός αξιοσημείωτο: ότι ο Πρόεδρος Ρούζβελτ εκτελεί, εμπρός στα μάτια μας, ένα από τα μεγαλύτερα κοινωνικά πειράματα της εποχής μας, στην πιο προχωρημένη βιομηχανική χώρα του κόσμου, ότι το πείραμά του επιτυχαίνει και ότι γίνεται χωρίς καμιά απολύτως παρέκκλιση από το πνεύμα της ειρήνης κι από τις παραδόσεις του πολιτικού πολιτισμού, που διαμορφώθηκε ταυτόχρονα στη δυτική Ευρώπη και στην Αμερική κατά τη διάρκεια του 18ου και του 19ου αιώνα. Η μετριοπάθεια της μορφής του, μετριοπάθεια που αποτεινεται και προς την εσωτερική κοινωνία και προς την κοινωνία των λαών, δεν είναι βέβαια η μετριοπάθεια των γερόντων, των αδυνάτων, των αβούλων. Είναι ίσια-ίσια η μετριοπάθεια που χαρακτηρίζει συνήθως τους δυνατούς, ώριμους και πεπειραμένους αγωνιστές της ζωής. Συνδυάζεται με την πιο επιβλητική γενναιότητα, με τις πιο τολμηρές πρωτοβουλίες».

Γιώργος Θεοτοκάς, Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966, τ. Α' 1925-1949, Εστία, Αθήνα 1996, σ. 321-322.

Ερωτήσεις

1. Να περιγράψετε: α) την κατάσταση των αποικιών και β) τη διεθνή θέση της Ιαπωνίας κατά τον Μεσοπόλεμο.
2. Σε τι συνίστατο η πολιτική του «New Deal»; Ποιος ήταν ο εισηγητής της;
3. Σχολιάστε τον τρόπο με τον οποίο απεικονίζεται η Ευρώπη («Mrs Trubble»: η κυρία μπελάς) στην αμερικανική γελοιογραφία. Μπορείτε να εξηγήσετε τους λόγους;

Ο Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Η έκρηξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου αποτέλεσε απόρροια της εκβιαστικής τακτικής που άσκησε η ναζιστική Γερμανία απέναντι στις συμμαχικές κυβερνήσεις, οι οποίες φάνηκαν ενδοτικές, προκειμένου να διατηρηθεί η ειρήνη.

Κατά την πρώτη φάση του πολέμου τα γερμανικά στρατεύματα σημείωσαν αλληπάλληλες νίκες και επεξέτειναν τον έλεγχο της ναζιστικής Γερμανίας απ' άκρου εις άκρον της ηπειρωτικής Ευρώπης. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις θα σημειώσουν εντούτοις νέα τροπή μετά τη **γερμανική εισβολή στη Σοβιετική Ένωση**, τον Ιούνιο του 1941, και την αιφνιδιαστική **ιαπωνική επίθεση κατά του Περγλ Χάρμπορ**, τον Δεκέμβριο, οπότε και θα οδηγηθούν οι **Ηνωμένες Πολιτείες** στον πολεμικό αγώνα. Η συμμαχική αντεπίθεση θα οδηγήσει, μετά το 1943, στην κάμψη της Γερμανίας και, τελικά, στη συνθηκολόγησή της, τον **Μάιο του 1945**. Τον Σεπτέμβριο θα ακολουθήσει η συνθηκολόγηση της Ιαπωνίας, αφού όμως προηγηθεί η **ρίψη της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι**.

Οι Έλληνες θα μετάσχουν στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αποκρούοντας αρχικά την ιταλική επίθεση, η οποία εκδηλώθηκε απρόκλητα στις **28 Οκτωβρίου 1940**, και σημειώνοντας εντυπωσιακές νίκες κατά των εισβολέων και σ' αυτή την Αλβανία, έως την άνοιξη του 1941. Στη συνέχεια θα αγωνιστούν σθεναρά και κατά των Γερμανών, όταν οι τελευταίοι, ως σύμμαχοι των Ιταλών, τους επιτεθούν τον Απρίλιο του 1941. Ύστερα εξάλλου από την αναπόφευκτη επικράτηση των συνασπισμένων δυνάμεων του Άξονα θα εξακολουθήσουν τον ένοπλο αγώνα συμμετέχοντας στα πολεμικά μέτωπα της Ανατολικής Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής και κυρίως διεξάγοντας **αντιστασιακό αγώνα** στο ελληνικό έδαφος κατά των κατακτητών, έως την απελευθέρωση της χώρας, τον **Οκτώβριο του 1944**.

Μετά τη λήξη του πολέμου οι κύριοι ένοχοι για τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν κατά της ανθρωπότητας θα τιμωρηθούν υποδειγματικά. Μεταξύ όμως των ίδιων των Συμμάχων θα εκδηλωθούν έντονες ιδεολογικοπολιτικές διαφορές, οι οποίες και θα καταστούν εμφαντικότερες στη διάρκεια του **Ψυχρού Πολέμου**. Το αντίτιμο της διαίρεσης θα είναι βαρύ για την Ελλάδα, όπου, κατ' επέκταση, θα εκδηλωθεί εμφύλια σύρραξη, ενώ παράλληλα οι εθνικές διεκδικήσεις θα ικανοποιηθούν με την **ενσωμάτωση μόνο της Δωδεκανήσου**.

1. ΠΡΟΣ ΝΕΑ ΕΝΟΠΛΗ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΗ

Διατάραξη της ισορροπίας των δυνάμεων στην Ευρώπη. Η πορεία προς την κήρυξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου συνδέεται άρρηκτα με τη σταθερή εμμονή της χιτλερικής Γερμανίας να επιβάλει τη θέλησή της σε βάρος της διεθνούς νομιμότητας και της ισορροπίας των δυνάμεων στην Ευρώπη. Η πραξικοπηματική επαναστρατικοποίηση της Ρηνανίας, τον Μάρτιο του 1936, υπήρξε το πρώτο βήμα· ταυτόχρονα όμως αποτέλεσε μέσο δοκιμασίας του βαθμού αποφασιστικότητας των δυτικών Συμμάχων –Άγγλων και Γάλλων– έναντι της νέας πολιτικής του Βερολίνου. Ακολούθησε, στις 11 Μαρτίου 1938, η ενσωμάτωση της ανεξάρτητης Αυστρίας στο **Τρίτο Ράιχ**, ως αποτέλεσμα εκβιαστικών ενεργειών του Βερολίνου, ο διαμελισμός της Τσεχοσλοβακίας μεταξύ των ετών 1938 και 1939 και, τελικά, η προσάρτηση στη Γερμανία της Μοραβίας και της Βοημίας.

Πάμπλο Πικάσο (Pablo Picasso, 1881- 1973), «Γκουέρνικα», 1937, Μουσείο Πράδο, Μαδρίτη. Στις 26 Απριλίου 1937 150 γερμανικά αεροπλάνα που έστειλε ο Χίτλερ, για να βοηθήσουν τον πραξικοπηματία Φράνκο κατά τη διάρκεια του ισπανικού εμφύλιου πολέμου (1936- 1939), βομβάρδισαν επί τρεις ώρες ανηλεώς την πόλη Γκουέρνικα. Από το γεγονός αυτό εμπνεύστηκε ο Πικάσο ένα από τα γνωστότερα και σημαντικότερα έργα του.

Οι δραματικές αυτές εξελίξεις συντελέστηκαν χωρίς να αντιδράσει αποτελεσματικά η γαλλική ή η βρετανική κυβέρνηση. Οι πρωθυπουργοί των δύο συμμαχικών χωρών, **Νταλαντιέ** και **Τσάμπερλαιν**, έχοντας υιοθετήσει την πολιτική του «**κατευνασμού**» (*appeasement*)* απέναντι στον αντίπαλο, θα αποδεχτούν, μάλιστα, στις 29 Σεπτεμβρίου 1938, κατά την τετραμερή **Συνδιάσκεψη του Μονάχου** (Μ. Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία, Γερμανία), την απαίτηση του Χίτλερ να προσαρτήσει τα εδάφη της Τσεχοσλοβακίας που

Ο Μουσολίνι «βαφτίζει» Άξονα τη συμμαχία Βερολίνου-Ρώμης (1936)

«Αυτή η κατακόρυφη γραμμή ανάμεσα στη Ρώμη και το Βερολίνο δεν είναι διαχωριστική αλλά μάλλον ένας Άξονας γύρω από τον οποίο όλα τα ευρωπαϊκά κράτη, εμπνεόμενα από τη θέληση για συνεργασία και ειρήνη, μπορούν επίσης να συνεργαστούν [...]. Με τη συμφωνία της 11ης Ιουλίου εξαλείφθηκε οποιοδήποτε στοιχείο διαφωνίας μεταξύ Ρώμης και Βερολίνου.»

Μπενίτο Μουσολίνι, ομιλία στο Μιλάνο την 1η Νοεμβρίου 1936, στο M.G. Cohen and J. Major, *History in Quotations*, Cassel, London 2004, σ. 8198.

Με τη Συμφωνία του Μονάχου (30 Σεπτεμβρίου 1938) η Γερμανία προσάρτησε τη Σουδητία, περιοχή της Τσεχοσλοβακίας με ισχυρή πληθυσμιακή παρουσία του γερμανικού στοιχείου. Στη συμφωνία συμμετείχαν η Γερμανία, η Ιταλία, η Μεγάλη Βρετανία και η Γαλλία, ενώ από τις διαβουλεύσεις αποκλείστηκε η ΕΣΣΔ. Η συμφωνία υπήρξε επιτυχία του Άξονα και αύξησε το γόπητρο του Χίτλερ, που διεύρυνε τα γερμανικά σύνορα, και του Μουσολίνι, ο οποίος ανέλαβε ρόλο διαμεσολαβητή. Στην Αγγλία η Συμφωνία χαιρετίστηκε ως διπλωματική επιτυχία που διασφάλιζε την ειρήνη.

κατοικούνταν στην πλειονότητά τους από τους Σουδήτες* – γερμανικής καταγωγής. Εξασφαλίστηκε «η ειρήνη για εκατό χρόνια», δήλωνε ο Άγγλος πρωθυπουργός, πιστεύοντας ότι, και ύστερα από αυτή την υποχώρηση, είχαν ικανοποιηθεί όλες οι αξιώσεις του Χίτλερ. Όταν όμως στις 15 Μαρτίου 1939 ο Χίτλερ, καταπατώντας τις υποσχέσεις του, καταλύσει πραξικοπηματικά την ανεξαρτησία ολόκληρης της Τσεχοσλοβακίας, ο Τσάμπερλαιν θα δηλώσει ότι κάθε παραπέρα διαπραγμάτευση με τον Χίτλερ είναι «αδύνατη». Η έκρηξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου ήταν πλέον εγγύς.

Ο Χίτλερ γνώριζε ασφαλώς ότι οι εκβιαστικές ενέργειές του ήταν δυνατόν να οδηγήσουν σε γενικευμένο πόλεμο. Έκρινε όμως αναγκαία την ανάληψη των πρωτοβουλιών αυτών, προτού οι δυτικοί Σύμμαχοι επανοπλιστούν, ώστε, αν εκραγεί πόλεμος, να έχει τη στρατιωτική υπεροχή. Με αυτή τη σκέψη δε θα διστάσει να προβάλει νέες εδαφικές διεκδικήσεις. Ειδικότερα, στράφηκε τη φορά αυτή προς την Πολωνία, ζητώντας να προσαρτήσει την «ελεύθερη πόλη» του **Ντάντσιχ**, κατοικημένη από πλειονότητα γερμανική, καθώς και το δικαίωμα διέλευσης μέσω του πολωνικού «διαδρόμου». Η πολωνική κυβέρνηση θα αρνηθεί κάθε διαπραγμάτευση επί του θέματος αυτού και οι κυβερνήσεις της Γαλλίας και της Μ. Βρετανίας, παρά την έκδηλη επιθυμία τους να αποφύγουν την πολεμική εμπλοκή, θα της συμπαρασταθούν σταθερά. Υπέρ της αναζήτησης συμβιβαστικής λύσης, ώστε να αποφευχθεί η κήρυξη του πολέμου, θα ταχθεί και η κυριότερη σύμμαχος του Χίτλερ στην Ευρώπη, η φασιστική Ιταλία. Ο Γερμανός όμως δικτάτορας ενέμεινε, ανυποχώρητα, στις θέσεις του. Ενισχύθηκε εξάλλου στην επιλογή του υπέρ του πολέμου και από την υπογραφή, στις 24 Αυγούστου 1939, της Συνθήκης μη Επίθεσης με τη Σοβιετική Ένωση (**Σύμφωνο Μολότοφ-Ρίμπεντροπ**), η οποία συνοδευόταν και από μυστικό πρωτόκολλο με αναφορά στο ενδεχόμενο διαμελισμού της Πολωνίας.

Η εισβολή στην Πολωνία και η έναρξη του πολέμου. Τα γερμανικά στρατεύματα εισέβαλαν στην Πολωνία τα χαράματα της 1ης Σεπτεμβρίου 1939. Την ίδια ώρα η πολωνική κυβέρνηση επιζητούσε τη βοήθεια των συμμάχων της, Γάλλων και Βρετανών. Στις 3 Σεπτεμβρίου οι τελευταίοι απαίτησαν με τελεσίγραφο να αποσυρθούν τα γερμανικά στρατεύματα από την Πολωνία και, μετά την απόρριψή του, κήρυξαν, αυθημερόν, τον πόλεμο στη Γερμανία.

Ο βομβαρδισμός της Γκουέρνικα: Μια μαρτυρία για τη φρίκη του πολέμου

«Οι περισσότεροι από τους δρόμους της Γκουέρνικα άρχιζαν ή τελείωναν στην πλατεία. Ήταν αδύνατο να περπατήσεις σε πολλούς από αυτούς, γιατί οι τοίχοι φλέγονταν. Τα χαλάσματα είχαν γίνει λόφοι [...]. Πήγα στο πίσω μέρος της πλατείας ανάμεσα σε επιζώντες. Είχαν όλοι την ίδια ιστορία να διηγηθούν: αεροπλάνα, σφαίρες, βόμβες, φωτιά. Μέσα σε είκοσι τέσσερις ώρες, όταν η αποτρόπαια ιστορία μαθεύτηκε σε όλο τον κόσμο, ο Φράνκο κατηγορούσε τους τρομαγμένους, άστεγους ανθρώπους ως ψεύτες. Ειδικοί Βρετανοί "εμπειρογνώμονες" κλήθηκαν να έλθουν στη Γκουέρνικα, όταν η οσμή από καμένη ανθρώπινη σάρκα είχε αντικατασταθεί από πετρέλαιο που έχυσαν ανάμεσα στα ερείπια οι άνθρωποι του Φράνκο, και να εκδώσουν πομπώδη περίσματα: "Στην Γκουέρνικα έβαλαν φωτιά επίτηδες οι Κόκκινοι"». (Σημείωση: Μόνο το 1999 αποδέχθηκε επίσημα η ισπανική κυβέρνηση ότι ο Φράνκο ψευδοταν σχετικά με την Γκουέρνικα).

Noel Monks, «The bombing of Guernica, 1937» στο συλλογικό J. Carey (ed.), *The Faber Book of Reportage*, 1986, σ. 521.

Απόσπασμα από ομιλία του Χίτλερ στο Αθλητικό Μέγαρο του Βερολίνου, 26 Σεπτεμβρίου 1938

«Ενώπιόν μας τίθεται το τελευταίο πρόβλημα που μπορεί να επιλυθεί και θα επιλυθεί. Είναι η τελευταία εδαφική διεκδίκηση που έχω στην Ευρώπη, αλλά είναι μια διεκδίκηση στην οποία θα επιμείνω και την οποία, Θεού θέλοντος, θα επιτύχω [...]. Σχετικά με το ζήτημα των Σουδητών Γερμανών (εννοεί τους Γερμανούς της Τσεχοσλοβακίας), η υπομονή μου τελείωσε πια! Έκανα στον κύριο Μπένες (τον πρόεδρο της Τσεχοσλοβακίας) μια προσφορά που δε συνίσταται σε τίποτε άλλο παρά στην εκπλήρωση της υπόσχεσης που ο ίδιος έδωσε. Η απόφαση τώρα βρίσκεται στα χέρια του. Ειρήνη ή Πόλεμος! Ή θα δεχθεί αυτή την προσφορά και θα δώσει επιτέλους την ελευθερία τους στους Γερμανούς ή θα πάμε και θα πάρουμε μόνοι μας αυτή την ελευθερία».

History in Quotations, όπ.π., σ. 824-10.

Ο Άγγλος πρωθυπουργός, Νέβιλ Τσάμπερλαιν, υπέρμαχος της Συμφωνίας του Μονάχου

«Τι τρομερό, εξωπραγματικό, απίστευτο είναι ότι θα πρέπει εδώ να σκιάσουμε χαρακώματα και να φορέσουμε αντισφαιριόγones μάσκες, για μια διένεξη σε μακρινή χώρα ανάμεσα σε λαούς που δε γνωρίζουμε [...].»

Από ομιλία του στο BBC, που δημοσιεύθηκε στους «Times» την 28η Σεπτεμβρίου 1938. Δύο μέρες αργότερα ο Τσάμπερλαιν πέταξε στο Μόναχο για τη διάσκεψη με τους Νταλαντιέ, Χίτλερ και Μουσσολίνι. Οι αντίπαλοί του τον κατηγορήσαν ότι προσπαθούσε με τα χαρακώματα και τις μάσκες να πανικοβάλει τον αγγλικό λαό και να τον πείσει να αποδεχθεί την πολιτική κατευνασμού που ακολουθούσε. Αμέσως μετά την υπογραφή της συμφωνίας ο Τσάμπερλαιν έγινε, την 1η Οκτωβρίου, δεκτός με ενθουσιασμό από τους οπαδούς του, τους οποίους χαιρέτησε από την πρωθυπουργική κατοικία στο Λονδίνο με τα ακόλουθα λόγια:

«Καλοί μου φίλοι, είναι η δεύτερη φορά στην ιστορία μας που έφθασε από τη Γερμανία στην Ντάουνινγκ Στριτ (: διεύθυνση της πρωθυπουργικής κατοικίας στο Λονδίνο) τιμητική ειρήνη. Πιστεύω ότι είναι η ειρήνη της γενιάς μας. Σας ευχαριστώ από τα βάθη της καρδιάς μου και σας συνιστώ να πάτε στα σπίτια σας και να κοιμηθείτε ήσυχοι στα κρεβάτια σας».

Με τη φράση «δεύτερη φορά» υπονοεί ο Τσάμπερλαιν την επιτροπή του Ντισραέλι από το Συνέδριο του Βερολίνου το 1878. Ανάλογος ήταν και ο ενθουσιασμός των Γάλλων, όταν υποδέχτηκαν στο Παρίσι, μετά την υπογραφή της Συμφωνίας του Μονάχου, τον δικό τους ηγέτη, Νταλαντιέ.

Την 1η Σεπτεμβρίου 1939 η Γερμανία εισέβαλε στην Πολωνία, επικαλούμενη συνοριακά επεισόδια και την καταπίεση της γερμανικής μειονότητας στη χώρα αυτή. Η Γερμανία αξίωσε την προσάρτηση του Ντάντσιχ και την κατασκευή ελεύθερου ενδιάμεσου διαδρόμου.

Όταν κηρύχτηκε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, οι λαοί αγνοούσαν την έκταση και τη διάρκεια που θα ήταν δυνατόν να έχει η ένοπλη διαμάχη και υποτιμούσαν, πιθανώς, τις ολέθριες συνέπειές του. Όταν όμως ξέσπασε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, οι ίδιοι λαοί είχαν επίγνωση ότι το κόστος του πολέμου θα ήταν βαρύ. Είναι μάλιστα εύλογο να υποτεθεί ότι, αν δεν είχε εκδηλωθεί η άτεγκτη επιθετική βούληση της χιτλερικής Γερμανίας, οι κυβερνήσεις της δημοκρατικής Ευρώπης, υπό την επίδραση και της κοινής γνώμης, θα είχαν αποφύγει την προσφυγή σε νέο γενικευμένο πόλεμο κατά τη διάρκεια μίας και μόνο τριακονταετίας. Οι λαοί ωστόσο επέδειξαν, μετά την κήρυξή του, αντοχή και μαχητικότητα, για να υπερασπίσουν αγαθά και αξίες ανεκτίμητες για την ύπαρξή τους ως ελεύθερων πολιτών και ανθρώπων.

Αγόρευση του Τσόρτσιλ στο Κοινοβούλιο κατά της υπογραφής της Συμφωνίας του Μονάχου

«Δεν αδικώ τον νομοταγή, γενναίο λαό μας [...] το φυσικό, αυθόρμητο ξέσπασμα χαράς και ανακούφισης, μόλις έμαθε ότι γλίτωσε προς το παρόν από τη σκληρή δοκιμασία: αλλά πρέπει να γνωρίζουν την αλήθεια. Πρέπει να ξέρουν ότι υπήρξε μεγάλη αμέλεια και ανεπάρκεια στην άμυνά μας. Πρέπει να ξέρουν ότι υποστήκαμε ήττα χωρίς πόλεμο, οι συνέπειες της οποίας θα μας συντροφεύουν στον δρόμο μας. Πρέπει να γνωρίζουν ότι διαβήκαμε ένα φοβερό ορόσημο στην ιστορία μας, όταν όλη η ισορροπία της Ευρώπης κλονίστηκε, και οι φοβεροί λόγοι έχουν προς το παρόν διατυπωθεί κατά των δυτικών δημοκρατιών: "Ζυγιστήκατε και βρεθήκατε λειψοί"».

Ουίνστον Τσόρτσιλ, Βουλή των Κοινοτήτων, 5 Οκτωβρίου 1938.

B. MacArthur (ed.), *The Penguin Book of Twentieth Century Speeches*, 1992, σ. 175. Η τελευταία εντός εισαγωγικών φράση είναι από την Παλαιά Διαθήκη, Δανιήλ 5:25.

Προπαγανδιστικές αφίσες της περιόδου του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου.

Ο ρωσικός λαός αντιτίθεται στους Γερμανούς, που εδώ απεικονίζονται με τη μορφή δαιμονικού πιθήκου.

Αφίσα των Συμμάχων στην οποία ο Χίτλερ με τον Μουσολίνι συνομιλούν: «θέλαμε μια θέση στον ήλιο και την κατακτήσαμε».

Ερωτήσεις

1. Λέγεται ότι, όταν ένας αξιωματικός της Γκεστάπο που επισκέφτηκε το ατελιέ του Πικάσο κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου τον ρώτησε, δείχνοντάς του τον καμβά όπου είχε ζωγραφίσει την «Γκούερνικα», «Εσείς το κάνατε αυτό;», ο καλλιτέχνης τού απάντησε: «Όχι, εσείς το κάνατε». Να σχολιάσετε την απάντηση και να συζητήσετε τον συμβολισμό που έχει αποκτήσει το ζωγραφικό αυτό έργο για τα δεινά του πολέμου.
2. Πού πιστεύετε ότι βάσιζε την αισιοδοξία του ο Τσάμπερλαιν μετά την υπογραφή της συμφωνίας στη Συνδιάσκεψη του Μονάχου;
3. Να αξιολογήσετε μέσα από τις σχετικές πηγές τη γερμανική επιθετικότητα πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

2. Η ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ (1939-1942)

Η επέκταση της χιτλερικής Γερμανίας στη Δυτική Ευρώπη. Η έκρηξη του πολέμου, την 1η Σεπτεμβρίου 1939, αποκάλυψε τη νέα τακτική του «αστραπιαίου πολέμου» (*Blitzkrieg*)* που εισήγαγε ο Χίτλερ, αξιοποιώντας τις μονάδες των βαρέων, αλλά και ταυτόχρονα ευέλικτων τεθωρακισμένων. Η Πολωνία καταλήφθηκε από τα γερμανικά στρατεύματα σε διάστημα ελάχιστων εβδομάδων. Συγχρόνως εισέβαλαν από τα ανατολικά σύνορά της και οι Σοβιετικοί, διανέμοντας από κοινού με τη ναζιστική Γερμανία τα εδάφη της.

Στο δυτικό μέτωπο οι εξελίξεις δεν ήταν εξίσου ραγδαίες. Οι Γάλλοι ανέμεναν επί οκτώ μήνες περιχαρακωμένοι στη «γραμμή Μαζινό» – κατά μήκος των γαλλογερμανικών συνόρων. Αλλά και γενικότερα, στο διάστημα αυτό, ο Χίτλερ δεν επεξέτεινε την κυριαρχία του στην Ευρώπη παρά μόνο προς βορρά, καταλαμβάνοντας χωρίς δυσκολία, τον Απρίλιο του 1940, τη Δανία και τη Νορβηγία. Στις 10 Μαΐου όμως εισέβαλε αιφνιδιαστικά στην Ολλανδία και στο Βέλγιο. Περικυκλωμένα τα συμμαχικά αγήματα στο λιμάνι της Δουνκέρκης, θα επιβιβαστούν στα πλοία, με βαριές απώλειες για την

Χάρτης της επέκτασης του πολέμου στην Ευρώπη έως τον Νοέμβριο του 1942. Στο διάστημα αυτό η Γερμανία κατάφερε να κυριαρχήσει στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης, ενώ η Ιταλία επεξέτεινε την κυριαρχία της στη λεκάνη της Μεσογείου. Τον Ιούνιο του 1941 άρχισε η μεγάλη επίθεση στη Σοβιετική Ένωση (σχέδιο Μπαρμπαρόσα). Μετά από μια σειρά στρατιωτικών επιτυχιών η επίθεση στο ανατολικό μέτωπο κατέληξε σε συντριπτική ήττα των Γερμανών στο Στάλινγκραντ (Φεβρουάριος 1943).

Η μάχη της Αγγλίας

«Δεν υπάρχει αμφιβολία πως υπήρξαμε υπερβολικά αισιόδοξοι στις εκτιμήσεις των εχθρικών απωλειών. Στην πραγματικότητα, κατερρίπταμε δύο εχθρικά αεροπλάνα προς ένα δικό μας, αντί τρία προς ένα, όπως επιστεύαμε τότε και εδηλώναμε. Και αυτό όμως ήταν αρκετό. Χωρίς καθόλου να καταστραφεί η Ρ.Α.Φ. (Royal Air Force) εθριάμβευσε. Εξησφαλίσθη ισχυρά δύναμις νέων πιλότων. Τα εργοστάσια κατασκευής αεροπλάνων, από τα οποία εξηρτώντο όχι μόνον η ικανοποίησης των αμέσων αναγκών μας αλλά και η ικανότης μας να αντιμετωπίσωμε μακροχρόνιο πόλεμο, υπέστησαν ζημιές, αλλά δεν παρέλυσαν. Οι εργάτες, ειδικευμένοι ή όχι, άνδρες ή γυναίκες, παρέμειναν στους τórνους των και υπό το πυρ του εχθρού, σαν να ήσαν πυροβολητές εν δράσει – και ήσαν πράγματι... Η αντιαεροπορική διοίκηση προσέφερε στον αεροπορικό αγώνα συνεχή και επιδέξια βοήθεια. Η κυριότερα συμβολή της ήλθε αργότερα. Το προσωπικό του Σώματος Παρατηρητών, αφοσιωμένο και ακούραστο, ευρίσκειτο διαρκώς στη θέση του. Η προσεκτικά τελειοποιημένη οργάνωσις της δυνάμεως των καταδιωκτικών, χωρίς την οποίαν όλα θα ήσαν ίσως ανώφελα, αντέστη επί μήνες ολόκληρους συνεχούς εντάσεως. Όλος ο κόσμος συνέβαλε. Και πρώτα θα πρέπει να αναφέρωμε τη γενναιοδωρία και την ικανότητα των πιλότων καταδιωκτικών, που υπήρξαν ασύγκριτοι. Έτσι σώθηκε η Αγγλία. Μπορούσα με το δικό μου να πω στη Βουλή των Κοινοτήτων: "Ποτέ, μέσα στην ιστορία των πολέμων, τόσο πολλοί δεν οφείλουν τόσο πολλά σε τόσο λίγους"».

Ουίνστον Τσόρτσιλ, Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, τ. 2., μτφρ. Αντώνης Σαμαράκης, Ελληνική Μορφωτική Εστία, Αθήνα, χ.χ., σ. 260-261.

Αγγλία (28 Μαΐου - 3 Ιουνίου 1940). Οι Γερμανοί, εισβάλλοντας πλέον μέσω Βελγίου στο γαλλικό έδαφος, θα καταλάβουν το Παρίσι στις 14 Ιουνίου. Στις 10 Ιουνίου εξάλλου ο Μουσολίνι είχε και αυτός κηρύξει τον πόλεμο κατά της Γαλλίας, προσβλέποντας στην προσάρτηση από την Ιταλία τμήματος των εδαφών της.

Η κατάληψη θα προκαλέσει τη διαίρεση και, ακόμη, τη διάσπαση του εσωτερικού μετώπου στη Γαλλία. Ο στρατάρχης **Πεταίν**, ήρωας του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, αναλαμβάνοντας υπό συνθήκες δραματικές την πρωθυπουργία, θα συνομολογήσει στις 22 Ιουνίου ανακωχή με τους νικητές. Έκτοτε η ηπειρωτική Γαλλία χωριζόταν σε δύο ζώνες: τη βόρεια, υπό κατοχικό καθεστώς, και τη νότια, με πρωτεύουσα το Βισύ*, υπό την έμμεση διοίκηση των κατακτητών, μέσω μιας υποτελούς κυβέρνησης συνεργασίας. Ήδη όμως, στις 18 Ιουνίου, ο στρατηγός **Κάρολος Ντε Γκολ**, υφυπουργός πολέμου έως τη γερμανική εισβολή στη Γαλλία, είχε απευθύνει μήνυμα από το Λονδίνο κηρύσσοντας τη συνέχιση μέχρις εσχάτων του αγώνα κατά των κατακτητών ναζι.

Η μάχη της Αγγλίας*. Μετά την επέκταση της χιτλερικής Γερμανίας και των συμμάχων της απ' άκρου εις άκρον της ηπειρωτικής Ευρώπης –έως τα Πυρηναία και το νοτιοανατολικό άκρο των Βαλκανίων– μόνη εμπόλεμη αντίπαλος του Άξονα είχε απομείνει η Μ. Βρετανία (πριν από την πολεμική έξοδο και της Ελλάδας). Ο νέος πρωθυπουργός, **Ουίνστον Τσόρτσιλ**, διακήρυξε την απόφασή του να μην υποκύψει στη ναζιστική λαίλαπα. Πράγματι, κατά τη «**μάχη της Αγγλίας**», που θα διεξαχθεί από τον Αύγουστο έως τον Νοέμβριο του 1940, οι Βρετανοί θα επικρατήσουν: τόσο οι πιλότοι της Βασιλικής Αεροπορίας (RAF) όσο και ο βρετανικός λαός στο σύνολό του, επιδεικνύοντας θάρρος, μαχητικότητα και ψυχραιμία, αντιστάθηκαν στις θυελλώδεις αεροπορικές επιθέσεις της «**Λουφτβάφε**»* και ματαίωσαν τα σχέδια του Βερολίνου για απόβαση. Η αντίδραση του Χίτλερ θα εκδηλωθεί με την

Ο Ουίνστον Τσόρτσιλ (Winston Churchill, 1874-1965), πρωθυπουργός της Αγγλίας (1940-1945, 1951-1955), εμπνυχώνει τον βρετανικό λαό ύστερα από τους βομβαρδισμούς της Λουφτβάφε. Ο Τσόρτσιλ ήταν η ψυχή της Βρετανικής άμυνας κατά τη γερμανική αεροπορική επίθεση στη «μάχη της Αγγλίας» (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1940).

κήρυξη της «μάχης του Ατλαντικού» που απέβλεπε πλέον στον οικονομικό αποκλεισμό της Μ. Βρετανίας, αλλά και με την ενίσχυση του πολεμικού μετώπου στη Βόρεια Αφρική και τη στροφή του προς τα ανατολικά, κατά της Σοβιετικής Ένωσης.

Η γερμανική εισβολή στη Σοβιετική Ένωση. Στις 22 Ιουνίου 1941 τα γερμανικά στρατεύματα εισέβαλαν στη Ρωσία, καταπατώντας το *Σύμφωνο Μολότοφ-Ρίμπεντροπ* (1939). Η επιχείρηση εκτελέστηκε σε εφαρμογή του σχεδίου «**Μπαρμπαρόσα**», που είχε καταρτιστεί από τον Χίτλερ τον Δεκέμβριο ήδη του 1940. Η επιθετική αυτή πρωτοβουλία αντανάκλυνε την αντίληψη για την ανάγκη εξασφάλισης «**ζωτικού χώρου**», εξυπηρετούσε όμως και τα προπαγανδιστικά συνθήματα του ναζιστικού καθεστώτος κατά του διεθνούς κομμουνισμού. Αρχικά η προέλαση των εισβολέων ήταν ραγδαία: καταλαμβάνοντας σε διάστημα λίγων εβδομάδων έδαφος εμβαδού ενός εκατομμυρίου τετραγωνικών χιλιομέτρων, προσέγγισαν το Λένινγκραντ και τη Μόσχα. Η έλευση όμως του χειμώνα και η ολοένα και περισσότερο σθεναρή αντίσταση των Σοβιετικών θα ανακόψει τη νικηφόρα πορεία τους. Την άνοιξη εξάλλου του 1942 τα γερμανικά στρατεύματα θα στραφούν και νοτιοανατολικά, προσβάλλοντας την πόλη του Στάλινγκραντ, όπου όμως προσέκρουσαν στην ισχυρή αντίσταση των Σοβιετικών.

Η είσοδος των ΗΠΑ στον πόλεμο. Σε εφαρμογή της πολιτικής της ουδετερότητας, η αμερικανική κυβέρνηση είχε αποφύγει αρχικά να εμπλακεί στην ένοπλη σύρραξη. Ο πρόεδρος **Φρανκλίνος Ρούζβελτ** δεν απέκρυπτε τη συμπάθειά του έναντι των δυτικών Συμμάχων –ιδιαίτερα όσων η παρουσία προσφερόταν για να ενισχύσει την ασφάλεια των Ηνωμένων Πολιτειών– και, τον Αύγουστο του 1941, είχε συνυπογράψει από κοινού με τον Τσόρτσιλ τον **Χάρτη του Ατλαντικού**, όπου διακηρύσσονταν πανηγυρικά οι δημοκρατικές αρχές που θα έπρεπε να διέπουν τη διεθνή ζωή. Η τελική έξοδος εντούτοις των Ηνωμένων Πολιτειών στον πόλεμο εναντίον των δυνάμεων του Άξονα

Γερμανικά στρατεύματα εισβάλλουν στην Ουκρανία. Στις 22 Ιουνίου 1941 ο γερμανικός στρατός εισέβαλε στη Σοβιετική Ένωση, επιτυγχάνοντας σε μερικές μόνο εβδομάδες την κατάκτηση μεγάλου μέρους της ΕΣΣΔ. Η επίθεση ανακόπηκε τον Δεκέμβριο του 1941, καθώς η Βέρμαχτ απέτυχε να καταλάβει τη Μόσχα και το Λένινγκραντ. Από την άνοιξη του 1942 η γερμανική επίθεση επαναλήφθηκε στο νότιο μέτωπο κατά του Στάλινγκραντ.

Ο Χάρτης του Ατλαντικού

«Ο Πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και ο Πρωθυπουργός κ. Τσόρτσιλ, εκπροσώπων την Κυβέρνηση της Α. Μεγαλειότητας του Ηνωμένου Βασιλείου, συνελθόντες προς τον σκοπόν να εξεύρουν και συντονίσουν τα μέσα διά την κατοχύρωσιν της ασφαλείας των δύο χωρών των έναντι της χιτλερικής και γερμανικής επιθέσεως και των κινδύνων οι οποίοι δημιουργούνται εκ ταύτης δι' όλους τους λαούς, θεωρούν ορθόν να καταστήσουν γνωστάς ωρισμένας αρχάς, τας οποίας αμφότεροι αποδέχονται ως κανόνας διά τον καθορισμόν της πολιτικής των και επί των οποίων στηρίζουν τας ελπίδας των διά την επίτευξιν ενός καλύτερου μέλλοντος διά τον κόσμον ολόκληρον.

Πρώτον, αι χώραι των δεν επιθυμούν καμίαν εδαφικήν ή άλλην επέκτασιν.

Δεύτερον, δεν επιθυμούν να ίδουν πραγματοποιούμενας εδαφικές μεταβολάς, αι οποίαι δεν θα είναι σύμφωνοι προς την ελευθέρως εκπεφρασμένην επιθυμίαν των ελευθέρων λαών.

Τρίτον, σέβονται το δικαίωμα όλων των λαών να εκλέξουν την μορφήν της κυβερνήσεως υπό την οποίαν επιθυμούν να ζήσουν. Ενδιαφέρονται μόνον να υπεραμυνθούν των δικαιωμάτων της ελευθερίας του λόγου και της σκέψεως, άνευ των οποίων η τοιαύτη εκλογή θα είναι απατηλή.

Τέταρτον, θα προσπαθήσουν να πραγματοποιήσουν μίαν δικαίαν και ίσην κατανομήν απαραίτητων ουσιωδών προϊόντων, όχι μόνον εντός των εδαφικών των ορίων, αλλά και μεταξύ των εθνών της γης.

Πέμπτον, επιζητούν ειρήνην, η οποία όχι μόνον να καταρρίψη διά παντός την χιτλερικήν τυραννίαν, αλλά διά μίας αποτελεσματικής διεθνούς οργανώσεως να παράσχη εις όλα τα κράτη και τους λαούς τα μέσα να ζήσουν εν ασφαλεία, εντός των ιδίων αυτών συνόρων, και να διασχίζουν τας θαλάσσας

και τους ωκεανούς χωρίς να φοβούνται να υποστούν παραινόμενα επιθέσεις και να αναγκάζονται να διατηρούν επαχθείς εξοπλισμούς».

Winston S. Churchill, «Απομνημονεύματα του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου», τ. Γ΄: Η μεγάλη συμμαχία, βιβλίο πρώτο: Η εισβολή εις την Ρωσίαν, μτφρ. Μαρία Μακκά, Φιλοσοφική και Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, χ.χ., σ. 52-53.

Μαρτυρία από το πολιορκημένο από τους Γερμανούς Λένινγκραντ

«Ο νεκροθάλαμος του νοσοκομείου είναι γεμάτος. Όχι μόνο δεν επαρκούν τα ελάχιστα φορητά για να μεταφέρουν τους νεκρούς στο κοιμητήριο, αλλά, ακόμη πιο σημαντικό, δεν υπάρχει αρκετή βενζίνη για να βάλουμε στα φορητά και -το κυριότερο- δεν έχει απομείνει δύναμη στους ζωντανούς για να θάψουν τους νεκρούς».

Από το Ημερολόγιο του Λένινγκραντ της Βέρας Ινμπέρ, καταχώριση 26 Δεκεμβρίου 1941. Τον χειμώνα του 1941-42 περί το ένα εκατομμύριο κατοίκων της πόλης πέθανε από την πείνα ή από τις γερμανικές επιθέσεις.

History in Quotations, όπ.π., σ. 853:7.

θα είναι το αποτέλεσμα της αιφνιδιαστικής αεροπορικής επίθεσης που θα εξαπολύσουν οι Ιάπωνες κατά της ισχυρής ναυτικής βάσης στο **Περλ Χάρμπορ** της Χαβάης, στις 7 Δεκεμβρίου του 1941.

Τα μέτωπα του πολέμου έως το 1942. Έως τα μέσα του 1942 ο Χίτλερ και οι σύμμαχοί του έτειναν να προσεγγίσουν τους στόχους τους. Η «Μεγάλη Γερμανία» των 100 εκατομμυρίων κατοίκων συμπεριλάμβανε το σύνολο των περιοχών που είχαν ενσωματωθεί στο Τρίτο Ράιχ από το 1938. Επιπλέον, εκτεταμένα εδάφη είχαν καταληφθεί από τη Βέρμαχτ* και είχαν υπαχθεί στη γερμανική διοίκηση. Σε ορισμένες, τέλος, περιπτώσεις -κυρίως στη νότια Γαλλία- είχε εκχωρηθεί το δικαίωμα φαινομενικά να αυτοκυβερνώνται, υπό την άγρυπνη όμως εποπτεία των ναζί. Ακόμη και τα συμμαχικά προς τη Γερμανία ευρωπαϊκά κράτη -όπως η Ουγγαρία, η Βουλγαρία και η φασιστική Ιταλία- θα υποστούν με την πάροδο του χρόνου τον ολοένα και μεγαλύτερο ασφυκτικό έλεγχο του Βερολίνου.

Ακόμη και πέρα από την Ευρώπη όμως οι δυνάμεις του Άξονα είχαν αναλάβει την πρωτοβουλία. Στη Βόρεια Αφρική ο στρατηγός **Ρόμελ**, επικεφαλής του «**Africa Korps**»*, είχε απωθήσει τους Συμμάχους έως την Αίγυπτο. Οι Ιάπωνες εξάλλου αφού είχαν κυριαρχήσει στην Ανατολική Ασία, επεξέτειναν μετά την επίθεση κατά των Ηνωμένων Πολιτειών τον έλεγχό τους και στο μεγαλύτερο τμήμα του Ειρηνικού Ωκεανού.

Ερώτηση

Αν και στα μέσα του 1942 ο Χίτλερ και οι σύμμαχοί του έτειναν να προσεγγίσουν τους στόχους τους, δύο πρωτοβουλίες των δυνάμεων του Άξονα εντός του 1941 προοιωνίζονταν αναστροφή της ευνοϊκής έως τότε έκβασης του πολέμου για τον Χίτλερ. Ποιες ήταν αυτές οι πρωτοβουλίες και γιατί είχαν τόσο μεγάλες συνέπειες;

3. Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΣΤΟΝ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ ΚΑΙ Η ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

Ο Ιταλός πρέσβης, Εμανουέλε Γκράτσι, επιδίδει στον πρωθυπουργό της Ελλάδας, Ιωάννη Μεταξά, το ιταλικό τελεσίγραφο στις 28 Οκτωβρίου 1940

«Την καθορισμένη ώρα, δέκα περίπου λεπτά πριν από τις 3, ο Στρατιωτικός Ακόλουθος, ο διερμηνέας και εγώ φθάσαμε στην καγκελόπορτα της μικρής βίλλας, όπου έμενε ο Πρωθυπουργός. Ο comm. De Santo είπε στον φρουρό να ειδοποιήσει τον

Η απόκρουση της ιταλικής εισβολής στην Αλβανία. Η ελληνική κυβέρνηση, παρά την έκδηλη συμπάθεια προς τη Μ. Βρετανία και τους δυτικούς Συμμάχους, δεν απέκλινε, μετά την έναρξη του πολέμου, από τους θεμελιακούς κανόνες της ουδετερότητας. Η εφαρμογή εντούτοις της πολιτικής αυτής δεν άρκεσε για να αποτρέψει, όπως επιδίωκε, την εμπλοκή στην ένοπλη σύρραξη. Ο Μουσολίνι, μετά την πολεμική έξοδο στο πλευρό της χιτλερικής Γερμανίας, διείδε στην κατάληψη της Ελλάδας το πρώτο βήμα προς την εξασφάλιση του στρατηγικού ελέγχου της Ανατολικής Μεσογείου. Είχε προηγηθεί προς την κατεύθυνση αυτή η κατάληψη της Αλβανίας από τον Απρίλιο του 1939.

Τα χαράματα της **28ης Οκτωβρίου 1940**, παρακάμπτοντας τις επιφυλάξεις του Βερολίνου, η Ιταλία απαίτησε τελεσίγραφικά από την Αθήνα την εκχώρηση της κυριαρχίας επί σημαντικού τμήματος του ελληνικού εθνικού

Η αποτυχία της Ιταλικής εαρινής επίθεσης (Μάρτιος 1941) επέσπευσε την παρέμβαση του γερμανικού στρατού τον Απρίλιο του 1941.

Πάνω: Έλληνες στρατιώτες επιτίθενται για την κατάληψη κάποιου υψώματος. Κάτω: Το περιμάχητο ύψωμα 731 μετά τους Ιταλικούς βομβαρδισμούς τον Μάρτιο του 1941.

εδάφους. Ο **Ιωάννης Μεταξάς** απέρριψε την ιταμή αξίωση: η Ελλάδα θα υπεράσπιζε, έστω και με τα όπλα, τα κυριαρχικά της δικαιώματα. Η αντίδραση του Έλληνα πρωθυπουργού θα συνοψιστεί έκτοτε στη λέξη «**ΟΧΙ**». Την ίδια στάση υιοθέτησαν αμέσως και όλοι οι Έλληνες, σπεύδοντας με ενθουσιασμό στο μέτωπο των επιχειρήσεων και στηρίζοντας έκτοτε με κάθε μέσο την αντίσταση στον εισβολέα.

Στη διάρκεια των πρώτων ημερών του πολέμου ο ελληνικός στρατός, με αρχιστράτηγο τον **Αλέξανδρο Παπάγο**, κατόρθωσε να ανακόψει την προέλαση των Ιταλικών στρατευμάτων στην Ήπειρο. Στις 14 Νοεμβρίου αντεπιτέθηκε κατά του εχθρού στην Αλβανία, από όπου και είχε εκδηλωθεί η εισβολή. Η κατάληψη της Κορυτσάς, της Πρεμετής, του Πόγραδετς, του Αργυροκάστρου,

Πρωθυπουργό ότι ο Πρέσβυς της Ιταλίας επιθυμούσε να γίνει δεκτός για μία άκρως επείγουσα ανακοίνωση. Ο φρουρός άρχισε να κτυπά ένα ηλεκτρικό κουδούνι που επικοινωνούσε με το εσωτερικό του σπιτιού, αλλά το υπηρετικό προσωπικό κοιμόταν. Περιμέναμε για μερικά ατέλειωτα λεπτά μπροστά στην καγκελόπορτα. Μεσ στην βαθειά σιωπή της νύχτας ακουγόταν το γαύγισμα ενός σκύλου.

Επί τέλους το κουδούνισμα ξύπνησε τον ίδιο τον Μεταξά, ο οποίος έκαμε την εμφάνισή του σε μία μικρή πόρτα υπηρεσίας και, αναγνωρίζοντάς με, διέταξε τον φρουρό να με αφήσει να περάσω. Οι δύο συνοδοί μου έμειναν στον δρόμο περιμένοντάς με, έξω από την καγκελόπορτα. Ο Μεταξάς είχε φορέσει μία σκούρη μάλλινη ρόμπα, από τον γιακά της οποίας φαινόταν ένα μετριότατο βαμβακερό νυκτικό. Μου έσφιξε το χέρι, με έβαλε μέσα και με άφησε να περάσω σε ένα μικρό σαλόνι, το συνηθισμένο σαλονάκι μιας μικροαστικής εξοχικής βιλλίτσας. Αυτό το περιβάλλον αλά Guido Gozzano, με τα κακόγουστα "καλά" του πράγματα μ' έκανε να αναλογιστώ προς στιγμήν με κάποιο πικρό κρυφό χαμόγελο την Βίλλα Τορλόνια. Μόλις καθίσαμε του είπα ότι η Κυβέρνησή μου μου είχε αναθέσει να του κάμω μία άκρως επείγουσα ανακοίνωση και χωρίς άλλα λόγια του έδωσα το κείμενο. Ο Μεταξάς άρχισε να το διαβάζει. Τα χέρια που κρατούσαν το χαρτί έτρεμαν ελαφρά και μέσα από τα γυαλιά έβλεπα τα μάτια να βουρκώνουν, όπως συνήθιζε όταν ήταν συγκινημένος. Όταν τελείωσε την ανάγνωση, με κοίταξε κατά πρόσωπο και μου είπε με φωνή λυπημένη αλλά σταθερή: "Alors, c'est la guerre".

Εμανουέλε Γκράτσι, Η αρχή του τέλους (η επιχείρηση κατά της Ελλάδος), μ.φρ. Χρυσώ Γκίκα, Εστία, Αθήνα 1980, σ. 284-285.

Ο Μεταξάς για τον πόλεμο (1940)

«Περισσότερο καθουχαστική ήταν η απάντηση του Μεταξά στο βρετανικό ερώτημα ως προς τις προθέσεις του μετά την ήττα της Ιταλίας [σε εμπιστευτική συζήτησή τους τον Δεκέμβριο του 1940]. Ο Πάλερετ έθεσε το ερώτημα χωρίς περιστροφές. Γνώριζε ότι σε περίπτωση γερμανικής επιθέσεως η Ελλάς θα πρόβαλλε αντίσταση. Αν όμως δεν εισέβαλλε η Γερμανία, "θα κήρυσσε η Ελλάς τον πόλεμο εναντίον της"; Όταν ο Μεταξάς απάντησε καταφατικά, ο Βρετανός πρεσβευτής ρώτησε αν οι Έλληνες δεν θα θεωρούσαν ότι, μετά την ήττα της Ιταλίας, δεν ήταν σκόπιμη ένοπλη αναμέτρηση με τη Γερμανία για να πάρει την απάντηση: "Μπορείτε ν' αφήσετε σ' εμένα αυτή την ευθύνη". Διέθετε, όπως δήλωσε στον πρεσβευτή, όσα στοιχεία χρειαζόνταν εναντίον της Γερμανίας και ήταν διατεθειμένος να τα δημοσιεύσει. Διαβεβαίωσε επίσης ο Μεταξάς τον Πάλερετ ότι ήταν καθήκον της Ελλάδος να "συμπαρασταθή" στη Βρετανία εναντίον της Γερμανίας, όπως η Βρετανία είχε συμπαρασταθεί στην Ελλάδα εναντίον της Ιταλίας - διαβεβαίωση που είναι βέβαιο πως ήταν προϊόν ειλικρινούς ευγνωμοσύνης και όχι πικρίας.

Άλλωστε, δεν μπορούσε να υπάρξει ειρήνη για καμιά χώρα πριν

από την ήττα της Γερμανίας, όπως εξήγησε ο δικτάτορας, προς μεγάλη ικανοποίηση του πρεσβευτή. Ο Μεταξάς απέφυγε ακόμη –προς μεγάλη ανακούφιση του Πάλερετ– να θίξει την πιο επίμαχη πλευρά της ανεπίσημης αλλά στενής συνεργασίας ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Βρετανία: τις συγκεκριμένες υποχρεώσεις που ήταν διατεθειμένη ν’ αναλάβει η Βρετανία σε αντάλλαγμα για την παραμονή της Ελλάδος στον πόλεμο ως την τελική ήττα του Άξονος».

Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Η δικτατορία του Μεταξά και ο πόλεμος του '40*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 230-231.

Η πρώτη ημέρα της σύγκρουσης στα υψώματα 731 και Μπρέγκου Ράπιτ

«Στις 06:00 [της 9ης Μαρτίου 1941] αρχίζει η Ιταλική Εαρινή Επίθεση. Ξαφνικά όλος ο τομέας της 1ης Μεραρχίας Πεζικού [Θεσσαλίας] συγκλονίζεται από ορμαγδό εκρήξεων βλημάτων Πυροβολικού παντός διαμετρήματος και βαρέων όλμων. Η διάταξη της Μεραρχίας βάλλεται σε όλο το πλάτος και βάθος. Υπολογίζεται ότι βάλει ένα πυροβόλο ανά μέτρο μετώπου. Τα πάντα ανασκάπτονται [...]

Στις 09:00 αρχίζει η κανονική επίθεση κατά του υψ. 731 και του Μπρέγκου Ράπιτ. Το ιταλικό Πεζικό προχωρεί με την ΑΥ [=Άμεση Υποστήριξη] του ΠΒ [=Πυροβολικού] του, βέβαιο ότι, στα υψώματα αυτά, που τα ανασκάλεψε με νύχια πυρωμένα το πνεύμα της οργής, δεν θ’ ανάσαινε πια ψυχή ζωντανή.

Με την άρση των ιταλικών πυρών πυροβολικού της ΑΥ, τους παραλαμβάνουν τα πυρά ανασχέσεως του ελληνικού Πυροβολικού και τους αποδεκατίζουν. Όμως παρά τις μεγάλες απώλειες διέρχονται τον φραγμό και προχωρούν. Και τότε έγινε το θαύμα. Μέσα απ’ τα χώματα, τις πέτρες, τα κομματιασμένα συρματοπλέγματα, τους ξεκοιλιασμένους γαιόσακκους, αναδύθηκαν ανθρώπινα όντα, σαν να βρικοκάλιαζαν, ανασηκώθηκαν, έσφιξαν στο μάγουλο το όπλο, σημάδεψαν, έριξαν στο ψαχνό. Τα ελληνικά πολυβόλα με το βαρύ τους κροτάλισμα γάζωναν τον αέρα. Οι Ιταλοί αιφνιδιάζονται, καθηλώνονται. Οι ελάχιστοι επιζώντες Έλληνες, την κατάλληλη στιγμή, εξέρχονται των κατεστραμμένων χαρακωμάτων τους και με εφ’ όπλου λόγχη και την κραυγή “ΑΕΡΑ” αντεπιτίθενται. Οι Ιταλοί ανατρέπονται και υποχωρούν προς την αρχική γραμμή εξορμήσεώς τους, καταδιωκόμενοι αρχικά από τους μαχητές και στη συνέχεια από τα πυρά του ελληνικού Πυροβολικού.

Οι Ιταλοί επιτίθενται εκ νέου με νέα τμήματα. Το ίδιο σκηνικό επαναλαμβάνεται. Οι Ιταλοί καταφέρνουν να διατηρήσουν ένα μικρό ύψωμα με υψοδείκτη 717, μαστό του 731, 500 περίπου μέτρα μπροστά του, όπου ήταν εγκαταστημένες οι Προφυλακές Μάχης. Ανακαταλαμβάνεται με αντεπίθεση από το εφεδρικό τμήμα του Τάγματος του Κασλά.

Στις 12:00 εξαπολύουν τρίτη επίθεση στο 731 και στο Μπρέγκου Ράπιτ. Αποκρούονται και πάλι, αλλά καταλαμβάνουν εκ νέου το ύψ. 717 προ του 731. Δεν επιχειρείται ανακατάληψή του, διότι το ύψωμα δεν θεωρείται σημαντικό και οι υπολογιζόμενες απώλειες υπερβολικές.

Στις 14:00 εξαπολύουν τέταρτη επίθεση και στις 16:50 πέμπτη και στα δύο υψώματα, οι οποίες επίσης αποκρούονται.

Έτσι η πρώτη ημέρα της επιθέσεως στον τομέα της 1ης Μεραρχίας τερματίστηκε με πενιχρά, για τον εχθρό, αποτελέσματα, αφού το μόνο ύψωμα που κατέλαβε ήταν το ύψ. 717 των Προφυλακών Μάχης. Αυτό ήταν και το μόνο ύψωμα που κατέλαβαν οι Ιταλοί κατά την Εαρινή Επίθεση [...]

Το Β΄ Σ.Σ. [...] [στις 12 Μαρτίου 1941] διέταξε την αντικατάσταση του 5ου Συντάγματος [Τρικάλων] και του 1/51 Τάγματος [Τρικάλων] [...] από το 19ο Σύνταγμα Σερρών, λόγω της σημαντικής φθοράς που είχε υποστεί κατά τον 4ήμερο αγώνα [...]

Ο αγώνας στο ύψ. 731 θα μπορούσε να συγκριθεί με την Μάχη

Ρίψη Γερμανών αλεξιπτωτιστών κατά τη μάχη της Κρήτης (20-31 Μαΐου 1941). Οι Γερμανοί κατέλαβαν την Κρήτη με επίθεση από αέρος λόγω της βρετανικής υπεροπλίας στη θάλασσα. Η σθεναρή αντίσταση των Κρητών προκάλεσε σημαντικές απώλειες στις γερμανικές δυνάμεις.

των Αγίων Σαράντα και, τέλος, στις αρχές Ιανουαρίου 1941, της Κλεισούρας σφράγισε τη νικηφόρα πορεία του ελληνικού στρατού σε εδάφη κατοικημένα και από αλύτρωτο ελληνικό πληθυσμό. Η παραπέρα όμως προέλαση ανακόπηκε εξαιτίας των εξαιρετικά δυσμενών καιρικών συνθηκών. Η «εαρινή» εντούτοις **επίθεση*** που εξαπέλυσαν οι Ιταλοί τον Μάρτιο του 1941 αποκρούστηκε.

Η επικράτηση των Ελλήνων στον πόλεμο κατά της φασιστικής Ιταλίας, σε εποχή που όλες οι χώρες της Ευρώπης είχαν –συχνά και εθελούσια– υποταγεί στον Άξονα, χαιρετίστηκε ως νίκη των ελεύθερων λαών κατά των δυνάμεων της βίας και του ολοκληρωτισμού. Και στο στρατηγικό πεδίο, όμως η νίκη των Ελλήνων απέτρεψε την επικράτηση του Άξονα στο βόρειο ήμισυ της Ανατολικής Μεσογείου και, κατ’ επέκταση, σε τμήμα τουλάχιστον της Μέσης Ανατολής.

Η γερμανική εισβολή και η μάχη της Κρήτης. Ενώ εξελίσσονταν οι επιχειρήσεις στο αλβανικό μέτωπο, ο Χίτλερ, διαρρηγνύοντας τις φιλικές έως τότε σχέσεις του με τον Στάλιν, είχε καταρτίσει, όπως είδαμε προηγουμένως, το σχέδιο «Μπαρμπαρόσα» για την εισβολή στη Σοβιετική Ένωση στα μέσα Μαΐου του 1941. Προκειμένου όμως να προχωρήσει στην εφαρμογή του σχεδίου αυτού, όφειλε να ασφαλίσει τα νώτα του, εξουδετερώνοντας προληπτικά κάθε εστία απειλής στη Βαλκανική Χερσόνησο ή στο Αιγαίο Πέλαγος. Με το σκεπτικό αυτό κατάρτισε, τον Δεκέμβριο του 1940, και το σχέδιο «**Μαρίτα**» για την εισβολή στην Ελλάδα, κατά της οποίας και επιτέθηκε στις 6 Απριλίου 1941. Μόνοι, με την επικουρία ενός ανεπαρκούς βρετανικού αγήματος, οι Έλληνες αντιστάθηκαν και κατά του

Άσπλοι αναμένουν την εκτέλεσή τους από τους Γερμανούς. Φωτογραφία από το Κοντομαρί Χανίων, κρητικό χωριό που κατέστρεψαν ολοκληρωτικά οι κατοκικές δυνάμεις, στις 3 Ιουνίου 1941, σε αντίποινα για την αντίσταση των πολιτών του κατά τη μάχη της Κρήτης.

νέου εισβολέα με σθένος και αποφασιστικότητα. Η άμυνα ιδίως που προέταξαν κατά μήκος της «οχυρής γραμμής», στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα, προκάλεσε τον θαυμασμό των ίδιων των Γερμανών. Η υπεροχή όμως των στρατευμάτων εισβολής σε οργάνωση και σε οπτικά μέσα ήταν έκδηλη: η Θεσσαλονίκη καταλήφθηκε στις 9 Απριλίου και η Αθήνα στις 27 Απριλίου. Τα νικηφόρα στρατεύματα του αλβανικού μετώπου θα υποχωρήσουν ατάκτως, ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κορυζής θα αυτοκτονήσει και ο διάδοχός του, Εμμανουήλ Τσουδερός, καθώς και ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ θα δοκιμάσουν να αντισταθούν από κοινού με τους Βρετανούς στην Κρήτη. Εκεί θα διεξαχθεί, κατά το τελευταίο δεκαήμερο του Μαΐου, η τελευταία μάχη επί ελληνικού εδάφους. Οι Γερμανοί κατόρθωσαν να αποβιβάσουν στρατεύματα από αέρος, τα οποία και έκαμψαν, στη συνέχεια, την αντίσταση των Συμμάχων. Οι ίδιοι οι Κρήτες όμως, αντιμετωπίζοντας τον εισβολέα με κάθε διαθέσιμο μέσο, έδωσαν, για πρώτη φορά, περιεχόμενο στην έννοια του «λαϊκού» πολέμου.

Η σημασία της ένοπλης ελληνογερμανικής σύρραξης είναι μεγάλη. Η αναγκαστική στροφή στα Βαλκάνια υποχρέωσε τον Χίτλερ να αναβάλει την εκτέλεση της επιχείρησης «Μπαρμπαρόσα» κατά της Σοβιετικής Ένωσης. Η μετάθεση της ημερομηνίας έναρξής της, από τα μέσα Μαΐου στις 22 Ιουνίου, είχε ως αποτέλεσμα να μην προλάβουν τελικώς τα γερμανικά στρατεύματα τον Νοέμβριο του 1941 να καταλάβουν το Λένινγκραντ και τη Μόσχα, προτού ακινητοποιηθούν εξαιτίας των αντίξωρων καιρικών συνθηκών του ρωσικού χειμώνα.

του Μαραθώνα, υπερτερώντας όμως στο ότι εκεί ο αγώνας κρίθηκε σε μία ημέρα, ενώ εδώ σε 15 περίπου ημέρες με 3 έως 5 αποκρούσεις εχθρικών επιθέσεων σχεδόν κάθε ημέρα. Θα μπορούσε να συγκριθεί με τη θυσία του Λεωνίδα και των 300 Σπαρτιατών και 700 Θεσπιέων στις Θερμοπύλες, υπερτερώντας όμως στο ότι ο εχθρός εκεί, έστω και ανορθόδοξα, κατάφερε να περάσει, ενώ εδώ δεν μπόρεσε, παρ' ότι ο συσχετισμός των δυνάμεων και των μέσων, σε σχέση με το πλάτος του μετώπου, ήταν περίπου ο ίδιος [...].»

Ιωάννης Μυτιληναίος, «Η Τιτανομαχία του Υψώματος 731 (9-25 Μαρτίου 1941) και η συμβολή του 5ου Συντάγματος Πεζικού Τρικάλων», Τρικαλινά, 21 (2001), σ. 274-287.

Επιστολή του Γεωργίου Βλάχου προς τον Αδόλφο Χίτλερ

«Γεώργιος Βλάχος
ΑΝΟΙΚΤΗ ΕΠΙΣΤΟΛΗ

Προς την Α.Ε. τον κ. Α. Χίτλερ
Σάββατον, 8 Μαρτίου 1941

[...] Και σεις; Σεις -λέγουν πάντοτε- θα επιχειρήσετε να εισβάλετε εις την Ελλάδα. Και ημείς, Λαός αφελής ακόμη, δεν το πιστεύομεν. Δεν πιστεύομεν ότι στρατός με ιστορίαν και παράδοσιν θα θελήση να κηλιδωθή διά μιας πράξεως παναθλίας. Δεν πιστεύομεν ότι ένα κράτος πάνοπλον, ογδοήκοντα πέντε εκατομμυρίων ανθρώπων, μαχόμενον διά να δημιουργήση εις τον Κόσμον "νέαν τάξιν πραγμάτων" -τάξιν φανταζόμεθα αρετής- θα ζητήση να πλευροκοπήση ένα Έθνος μικρόν που αγωνίζεται υπέρ της ελευθερίας του, μαχόμενον προς μίαν Αυτοκρατορίαν σαράντα πέντε εκατομμυρίων.

Διότι τι θα κάμη ο στρατός αυτός, Εξοχώτατε, αν, αντί πεζικού, πυροβολικού και μεραρχιών, στείλη η Ελλάς φύλακας εις τα σύνορά της είκοσι χιλιάδας τραυματιών, χωρίς πόδια, χωρίς χέρια, με τα αίματα και τους επιδέσμους διά να τον υποδεχθούν... Αυτούς τους στρατιώτας φύλακας θα υπάρξη Στρατός διά να τους κτυπήση;

Αλλ' όχι, δεν πρόκειται να γίνη αυτό. Ο ολίγος ή πολυς Στρατός των Ελλήνων, που είναι ελεύθερος, όπως εστάθη εις την Ήπειρον, θα σταθή, αν κληθή, εις την Θράκην. Και τι να κάμη; Θα πολεμήση. Και εκεί. Και θα αγωνισθή. Και εκεί. Και θ' αποθάνη. Και εκεί. Και θ' αναμείνη την εκ Βερολίνου επιστροφήν του δρομέως, ο οποίος ήλθε προ πέντε ετών και έλαβεν από την Ολυμπίαν το φως, διά να μεταβάλη εις δαυλόν την λαμπάδα και φέρη την πυρκαϊάν εις τον μικρόν την έκτασιν, αλλά μέγιστον αυτόν τόπον ο οποίος, αφού έμαθε τον κόσμον όλον να ζη, πρέπει τώρα να τον μάθη και να αποθνήσκη».

Περιοδικό *Ευθύνη*, Κείμενα της Μεθορίου/5, «28 Οκτωβρίου 1940. Η Ελλάδα στο χαράκωμα της ελευθερίας, Εκκλήση και Μανιφέστο πνευματικών ανθρώπων την 28η Οκτωβρίου 1940», Αθήνα 1980², σ. 55-56.

Φόρος τιμής στους Έλληνες από τους διανοούμενους της Γαλλίας

● *Albert Camus*

«[...] Την ιδέα που έχουμε για την ελευθερία την οφείλομε στην Ελλάδα, μαζί με πολλές άλλες, που κάνουν τον άνθρωπο περήφανο. Γι' αυτό βεβαίως η είσοδος των Γερμανών στην Αθήνα υπήρξε γι' αυτούς που με περιβάλλουν και για μένα τον ίδιο το πιο σπαρακτικό σύμβολο των όσων υποφέραμε πέντε ολόκληρα χρόνια. Αλλά ταυτόχρονα διατηρήσαμε στην καρδιά μας την ανάμνηση και το παράδειγμα του εκπληκτικού Αλβανικού Πολέμου. Η Ελλάδα, μετά την Ισπανία, μας δίδαξε, μέσα στην οργή και στην

Φωτογραφία από την ελληνική συμμετοχή στη μάχη του Ελ Αλαμείν. Στη μάχη αυτή (Νοέμβριος 1942), που ανέκοψε την πορεία του Ρόμελ στη Βόρεια Αφρική, συμμετείχαν και ελληνικές μονάδες υπό βρετανική διοίκηση. Η ελληνική συμβολή στον συμμαχικό αγώνα συνεχίστηκε παρά την κατοχή της χώρας από τους Γερμανούς.

πίκρα, πως μπορεί να έχεις δίκιο και να νικηθείς. Αλλά η Ελλάδα είναι η πρώτη που έκανε να κατανοήσει ο κόσμος πως οι άνθρωποι της ελευθερίας μπορούσαν να είναι επίσης και οι άνθρωποι του θάρρους και πως καμιά ήττα δεν ήταν αιώνια. Αυτός ο μικρός λαός αποδείχτηκε ισάξιος με το καταπληκτικό παρελθόν του. Τι μάθημα και τι ανακούφιση να βλέπεις πως ο πιο υψηλός πολιτισμός δεν αφαιρεί τίποτα από τα προτερήματα της καρδιάς και από τη δύναμη της ψυχής! Ας κρίνουμε τι σήμαινε αυτό το δίδαγμα για ανθρώπους αποπλισμένους, παραδομένους στην πιο τερατώδη τυραννία και αποφασισμένους να ξεπεράσουν όλα όσα έπρεπε να ξεπεραστούν. Αυτός είναι ο λόγος της ευγνωμοσύνης μου, μιας σιωπηρής ευγνωμοσύνης, που μπορώ να εκφράσω χάρη σε σας, σύμφωνα με τα μέσα μου και με τη θέση μου. Πέστε στους Έλληνες φίλους μας, όταν γυρίσετε εκεί, για τον αδερφικό θαυμασμό που νιώθουν γι' αυτούς οι Γάλλοι συγγραφείς».

● **Jean Paul Sartre**

«Ο ελληνικός λαός ήταν από τους πρώτους που ξεσηκώθηκε ενάντια στον ιταλικό φασισμό και ενάντια στη φασιστική τυραννία. Για πέντε χρόνια όλες οι χώρες του κόσμου είδαν στην ελληνική Αντίσταση, το ίδιο το σύμβολο του θάρρους και της πίστης. Η Ελλάδα απόδειξε πως μια ήττα οφειλόμενη στην αριθμητική υπεροχή του αντιπάλου μπορεί να μετατραπεί σε νίκη όταν δεν γίνεται αποδεχτή».

Roger Milliech (επιμ.), *Κείμενα και μαρτυρίες Γάλλων. Απόδοση κειμένων στα ελληνικά*. Τ. Δρακοπούλου, απόδοση ποιημάτων, Τ. Πατρίκιος, Κέδρος, Αθήνα 1980, σ. 201-202, 293.

Η συνέχιση του ένοπλου αγώνα στο πλευρό των Συμμάχων. Μετά την κατάληψη του εθνικού εδάφους και την επιβολή της εχθρικής κατοχής από τους συμμάχους του Άξονα, Γερμανούς, Ιταλούς και Βουλγάρους, η ελληνική κυβέρνηση μετέφερε την έδρα της έξω από την Ελλάδα – στο Κάιρο, στη Νότια Αφρική και, τελικά, στο Λονδίνο. Η εξόριστη πλέον ελληνική κυβέρνηση, μετά την επίσημη αναγνώρισή της από τα συμμαχικά κράτη, θα υπερασπίσει, με όσα μέσα διαθέτετε, τα εθνικά συμφέροντα. Προέταξε, στο όνομα των μόλις διακηρυγμένων αρχών του «Χάρτη του Ατλαντικού», τη διεκδίκηση των εξακολουθητικά αλύτρωτων εδαφών της Δωδεκανήσου, της Βόρειας Ηπείρου και –διακριτικά

έναντι της συμμαχού Μ. Βρετανίας– της Κύπρου. Παράλληλα, αναζήτησε λύσεις στο επισιτιστικό πρόβλημα των κατοίκων της κατεχόμενης Ελλάδας. Τέλος, συγκρότησε αξιόμαχα ένοπλα σώματα που συνέχισαν τον πόλεμο στα μέτωπα της Ανατολικής Μεσογείου. Άξια ιδιαίτερης μνείας είναι η συμμετοχή του στρατού ξηράς στις μάχες του **Ελ Αλαμείν** και του **Ρίμνι**, οι επιδρομές του **Ιερού Λόχου** στο Αιγαίο, η πλούσια δράση του ναυτικού –θρυλικά τα ονόματα των αντιτορπιλικών «**Βασίλισσας Όλγας**» και «**Αδρία**»– και η ενεργή παρουσία της πολεμικής αεροπορίας.

Η κατεστραμμένη γέφυρα του Γοργοποτάμου. Η ανατίναξη της στις 25 Νοεμβρίου 1942 υπήρξε αποτέλεσμα της συντονισμένης δράσης των ελληνικών αντιστασιακών ομάδων του ΕΔΕΣ-ΕΟΕΑ και του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, υπό την καθοδήγηση αγγλικού κλιμακίου με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Μάγιερς.

Τα Καλάβρυτα καταστράφηκαν και ο πληθυσμός τους εξοντώθηκε στις 9-13 Δεκεμβρίου 1943 από τον γερμανικό κατοχικό στρατό σε αντίποινα για αντιστασιακές ενέργειες. Στη φωτογραφία Γερμανοί στρατιώτες ξεκουράζονται, ενώ πίσω τους τα Καλάβρυτα καίγονται.

Η Εθνική Αντίσταση κατά των δυνάμεων του Άξονα και η σημασία της. Η ανάπτυξη ενός ισχυρού κινήματος Εθνικής Αντίστασης στην κατεχόμενη Ελλάδα υπήρξε αποτέλεσμα της άρνησης του ελληνικού λαού να συμβιβαστεί με το καθεστώς της τριπλής εχθρικής κατοχής –Γερμανών, Ιταλών και Βουλγάρων– σε βάρος των θεμελιωδών δικαιωμάτων και των ελευθεριών του. Τις αρχικές μεμονωμένες πράξεις αντίστασης κατά του κατακτητή διαδέχτηκαν η σύσταση και η δράση

Στις 10 Ιουνίου 1944 ο γερμανικός στρατός πυρπόλησε το Δίστομο, αφού εξόντωσε τον άρρενα πληθυσμό του χωριού. Στη φωτογραφία, Γερμανοί στρατιώτες με φόντο το κατεστραμμένο Δίστομο.

Οραματισμός του ευρωπαϊκού μέλλοντος της Ελλάδας μέσα στις φλόγες του πολέμου

«9 Δεκεμβρίου 1942. [...] Μου είναι αδύνατον να ξεχωρίσω την έγνοια μου για την Ελλάδα από την έγνοια μου για την Ευρώπη ολόκληρη. Ο εθνικισμός στις μέρες μας είναι επαρχιωτισμός. Πώς είναι νοητή μια καινούρια Ελλάδα χωρίς μια καινούρια Ευρώπη, χωρίς ένα καινούριο κόσμο; Μονάχα αφελείς και καθυστερημένοι τύποι μπορούν να φαντάζονται ότι μια μεγαλωμένη Ελλάδα αρκεί για την ευτυχία του ελληνικού λαού. Άλλος ο δέκατος ένατος και άλλος ο εικοστός αιώνας. Για την ευτυχία του ελληνικού λαού απαραίτητο είναι ότι ακριβώς είναι απαραίτητο για την ευτυχία όλων των ευρωπαϊκών λαών: μια καινούρια Ευρώπη, αληθινότερη, θεμελιωμένη σ' ένα ενιαίο, οργανικά διαρθρωμένο, υπερεθνικό πολιτικό καθεστώς».

Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Ημερολόγιο Κατοχής, 31 Μαρτίου 1942 - 4 Ιανουαρίου 1945, Εστία, Αθήνα 2003³, σ. 243. Ο Π. Κανελλόπουλος διατέλεσε αντιπρόεδρος και υπουργός Εθνικής Άμυνας της εξόριστης κυβέρνησης Εμμ. Τσουδερού.

Ο Άντονι Ίντεν, υπουργός Εξωτερικών της Μ. Βρετανίας, για την ελληνική συμβολή στη συμμαχική νίκη

«Άσχετα προς ό,τι θα πουν οι ιστορικοί του μέλλοντος, εκείνο που εμείς μπορούμε να πούμε τώρα είναι ότι η Ελλάς πρώτη έδωσε αληθινό μάθημα στον Μουσολίνι, ότι αυτή υπήρξε η αφορμή της εθνικής επανάστασης στη Γιουγκοσλαβία εναντίον του Άξονα, ότι αυτή, με τη μικρή βοήθεια που σταθήκαμε τότε ικανοί να της δώσουμε, κράτησε τους Γερμανούς στο ηπειρωτικό της έδαφος και στην Κρήτη επί έξι εβδομάδες, ότι αυτή ανέτρεψε τη χρονολογική σειρά όλων των σχεδίων του γερμανικού Επιτελείου και έτσι επέφερε ριζική μεταβολή στις εκστρατείες του και ίσως στην όλη πορεία του πολέμου. Εμείς οι Άγγλοι δε θα λησμονήσουμε ποτέ την ανακούφιση και την παρηγορία που μας προσέφερε κατά τις αγωνιώδεις εκείνες στιγμές του πολέμου η τιμιότητα και η αξιοπρέπεια της στάσεως των Ελλήνων».

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, τ. ΙΕ΄, σ. 457.

Η ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου υπήρξε μια από τις σημαντικότερες αντιστασιακές πράξεις

«Η επιχείρηση κατά της γέφυρας του Γοργοποτάμου (1942), σύμφωνα με τον ίδιο τον Τσώρτσιλ, μπορεί να θεωρηθεί σα μακρινό προοίμιο της μάχης του Ελ Αλαμίν, γιατί κόβει το δρόμο εφοδιασμού των στρατευμάτων του Ρόμμελ μέσω της Ελλάδας. Τα σαμποτάζ εντείνονται, οι συγκοινωνίες παρεμποδίζονται σοβαρά [...]. Ο αντάρτικος πόλεμος, απλωμένος σ' όλη την ηπειρωτική Ελλάδα και στα περισσότερα νησιά, ακινητοποιεί στην Ελλάδα τρεις γερμανικές μεραρχίες και τέσσερις ιταλικές, που προσπαθούν μάταια να καταπνίξουν το αντάρτικο κίνημα».

Ν. Σβορώνος, Επισκόπηση Νεοελληνικής Ιστορίας, Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σ. 139.

Το τελευταίο σημείωμα του Μανώλη Λίτινα, λίγο πριν εκτελεστεί στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου, ξημερώματα 8ης Σεπτεμβρίου 1944

«Σήμερα το πρωί τυφεκίζομεθα, πέφτομε για την πατρίδα με γέλιο στα χείλη για την λευτεριά».

Αναφέρεται στο: Κ. Σβολόπουλος, Η Αόρατη Στρατιά στο απόσπασμα, Πατάκης, Αθήνα 2002, σ. 11.

Αριστερά: ο αρχηγός του ΕΔΕΣ (Εθνικού Δημοκρατικού Ελληνικού Συνδέσμου), συνταγματάρχης Ναπολέον Ζέρβας. Δεξιά: ο Άρης Βελουκιώτης, ηγετική μορφή στους κόλπους του ΕΛΑΣ (Ελληνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού).

ισχυρών μαζικών οργανώσεων, όπως ήταν, κατά σειρά σπουδαιότητας, το **ΕΑΜ***, ο **ΕΔΕΣ*** και η **ΕΚΚΑ***. Αριθμητικά ασθενέστερες υπήρξαν οι οργανώσεις των πόλεων, «αόρατες στρατιές», οι οποίες, σε συνεργασία με το Συμμαχικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής, είχαν κυρίως επωμιστεί την ευθύνη για τη διενέργεια δολιοφθορών και κατασκοπείας. Πουθενά στην Ευρώπη η αντιστασιακή κίνηση δεν υπήρξε, αναλογικά με τον πληθυσμό της χώρας, τόσο καθολική και ο αριθμός των συνεργατών του κατακτητή τόσο περιορισμένος! Μόνοι οι Έλληνες εξάλλου μεταξύ των κατακτημένων λαών κατόρθωσαν, αντιδρώντας μαζικά, να μη συμμετάσχουν στην εκστρατεία κατά της Σοβιετικής Ένωσης. Το τίμημα όμως της αντίστασης αυτής υπήρξε βαρύ: εκτελέσεις, βασανισμοί, φυλακίσεις έπληξαν χιλιάδες αγωνιστές.

Η ιστορική γέφυρα της Πλάκας στα Τζουμέρκα έμελλε να αποτελέσει μνημείο εθνικής συμφιλίωσης, καθώς εκεί υπογράφηκε στις αρχές του 1944 η συμφωνία κατάπαυσης των εχθροπραξιών μεταξύ των αντιμαχόμενων αντιστασιακών οργανώσεων ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ.

ΜΕΡΙΚΕΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΑΤΟΜΒΕΣ ΘΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΝΑΖΙΣΤΙΚΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

Ημερομηνία	Θύματα
2 Ιουνίου 1941	Εκτελούνται 300 κάτοικοι του χωριού Κάνδανος Χανίων .
1 Αυγούστου 1941	Εκτελούνται 118 στον Αλικιανό Χανίων .
Σεπτ.-Οκτώβρ. 1941	Εξοντώνονται από τους Βουλγάρους 5.016 κάτοικοι της Δράμας , του Δοξάτου και των χωριών της περιοχής .
17 Οκτωβρίου 1941	Οι Γερμανοί πυρπολούν τα Κερδύλια Σερρών και εξοντώνουν όλο τον ανδρικό πληθυσμό.
23 Οκτωβρίου 1941	Εκτελούνται 165 στο Μεσόβουνο Κοζάνης .
16 Φεβρουαρίου 1943	Εκτελούνται πάνω από 150 κάτοικοι του χωριού Δομένικο Ελασσόνας .
12 Μαρτίου 1943	Πυρπόληση Τσαρίτσανης Ελασσόνας και εκτέλεση 40 κατοίκων, μεταξύ των οποίων 2 ιερείς και 2 ανάπηροι πολέμου. Η Τσαρίτσανη είχε καεί και στις 12 Οκτωβρίου 1942, ενώ τρίτη φορά κάηκε από τους Γερμανούς στις 20 Αυγούστου 1944.
6 Ιουνίου 1943	Εκτελούνται 106 όμηροι στο Κούρνοβο (Τρίλοφο) Φθιώτιδας .
16 Αυγούστου 1943	Εκτελούνται 317 κάτοικοι του χωριού Κορμένο Άρτας . Εκτελούνται 451 κάτοικοι των περιοχών Βιάννου και Ιεράπετρας Κρήτης .
Οκτώβριος 1943	Εκτελούνται 200 πολίτες στα χωριά του Ασπροποτάμου Τρικάλων (Καστανιά 52, Αμάραντος 27, Αετός 20, Κλείνοβος 13 κ.ά.).
13 Δεκεμβρίου 1943	Εκτελούνται 1.104 στα Καλάβρυτα .
18 Δεκεμβρίου 1943	Εκτελούνται 133 στη Δράκεια Πηλίου .
1-10 Φεβρουαρ. 1944	Δεκαήμερη επιδρομή γερμανικών στρατευμάτων στην Καλαμάτα έχει ως συνέπεια την εκτέλεση 500 κατοίκων.
2 Απριλίου 1944	Εκτελούνται 150 όμηροι στη Λαμία .
5 Απριλίου 1944	Στο χωριό Κλεισούρα Καστοριάς εκτελούνται και καίγονται στη συνέχεια 270 γέροντες και γυναικόπαιδα.

Ημερομηνία	Θύματα
6 Απριλίου 1944	Εκτελούνται 50 πατριώτες στο Σκοπευτήριο Κιαισαριανής .
23 Απριλίου 1944	Θανατώνονται 318 γυναικόπαιδα στους Πύργους Εορδαίας Κοζάνης .
25 Απριλίου 1944	Εκτελούνται 134 κρατούμενοι των φυλακών Λιβαδειάς στον Καρακόλιθο .
28-30 Απριλίου 1944	Εκτελούνται 100 όμηροι στους Μολάους Λακωνίας .
1 Μαΐου 1944	Εκτελούνται στο Σκοπευτήριο της Κιαισαριανής 200 κρατούμενοι των φυλακών Χαϊδαρίου.
16 Μαΐου 1944	Εκτελούνται 120 όμηροι στο Χαϊδάρι και άλλοι 110 στη Ριτσώνα Βοιωτίας .
6 Ιουνίου 1944	Εκτελούνται 101 όμηροι στα Διαβατά Θεσσαλονίκης .
8 Ιουνίου 1944	Οι ναζί βυθίζουν στη Μήλο το πλοίο «Δανάη», το οποίο μετέφερε 600 ομήρους από το Ηράκλειο Κρήτης .
10 Ιουνίου 1944	Εκτελούνται στο Δίστομο Βοιωτίας 296 γυναικόπαιδα.
1 Ιουλίου 1944	Απαγχονίζονται 50 πατριώτες στο Χαϊδάρι .
6 Ιουλίου 1944	Εκτελούνται 200 στα Λιόσια Αττικής .
3-22 Ιουλίου 1944	Εκτελούνται 161 στα χωριά της Βόρειας Πίνδου .
10 Αυγούστου 1944	Καταστρέφεται το Καρπενήσι και πυρπολούνται 100 χωριά του νομού.
17 Αυγούστου 1944	Στο μπλόκο της Κοκκινιάς οι ναζί εκτελούν 200, ενώ χιλιάδες άλλους μεταφέρουν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης.
22 Αυγούστου 1944	Εκτελούνται 323 κάτοικοι χωριών του Ρεθύμνου .
2 Σεπτεμβρίου 1944	Εκτελούνται ή καίγονται ζωντανοί 149 κάτοικοι του Χορτιάτη Θεσσαλονίκης . Μεταξύ αυτών και 39 παιδιά.

Ερωτήσεις

1. Ποια ήταν η συμβολή της ελληνικής αντίστασης και ιδίως της μάχης της Κρήτης στην τελική νίκη των Συμμάχων;
2. Ποιο τίμημα πλήρωσε ο ελληνικός λαός για την αντίστασή του κατά των δυνάμεων του Άξονα; Να συμβουλευτείτε και τον σχετικό πίνακα.

4. Η ΣΥΜΜΑΧΙΚΗ ΑΝΤΕΠΙΘΕΣΗ ΚΑΙ Η ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΚΗ ΗΤΤΑ ΤΗΣ ΝΑΖΙΣΤΙΚΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ - Η ΣΥΝΘΗΚΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΙΑΠΩΝΙΑΣ

Το Βερολίνο λίγες ημέρες πριν από την πτώση

«Την παραμονή της καταστροφής το Βερολίνο εμφανίζεται, χωρίς αμφιβολία, ένα θέαμα από τα πιο παράξενα στην ιστορία. Το 1944 είχε εκκενωθεί εν μέρει, αργότερα όμως ο πληθυσμός της πόλεως αυξήθηκε με τη συρροή ενάμισι εκατομμυρίων προσφύγων. Οι πρόσφυγες κατασκηνώνουν στα πάρκα, όπου τα άλογά τους καταβροχθίζουν τον φλοιό των δέντρων. Πλλά σ' αυτούς βετεράνοι των ταγμάτων εφόδου, μερικοί με ένα μόνο πόδι, με μοναδική στολή ένα περιβραχιόνιο στο πολιτικό τους πουκάμισο, απειροπόλεμα παιδιά της χιτλερικής οργάνωσης νεολαίας με πέτσινα παντελόνια, ακόμα και νέες κοπέλες της Ενώσεως Νεανίδων της Γερμανίας, εκπαιδεύονται στον χειρισμό της αντιαρματικής γροθιάς. Σε άλλα σημεία ανοίγουν χαρακώματα και στήνουν αντιαρματικές παγίδες. Μόλις στις 13 Απριλίου δόθηκε η διαταγή στον αστικό πληθυσμό να οργανώσει την πόλη του για άμυνα. Η διαταγή δεν προκάλεσε πολύ μεγάλη αίσθηση τόσο δύσκολο ήταν να φαντασθούν οι Βερολίνοι πως θα υποχρεωθούν να πολεμήσουν μέσα στους δικούς τους δρόμους. Η καθημερινή ζωή συνεχίζεται με τέτοια ένταση, που η εικόνα των ερειπίων την κάνει να φαίνεται σουρεαλιστική. Τα εργοστάσια δουλεύουν. Τα γραφεία λειτουργούν. Το πλήθος κυκλοφορεί. Μερικοί κινηματογράφοι λειτουργούν, κάποτε, πίσω από τις σανίδες που καλύπτουν την πρόσοψη [...]. Αλλά η ατμόσφαιρα είναι παράξενη, σχεδόν εξωπραγματική. Οι άνθρωποι είναι τσακισμένοι από την κόπωση. Ο καθένας τους κουβαλάει έναν σάκο ή μια βαλίτσα με τα πιο πολύτιμα από τα υπάρχοντά του, γιατί κανείς

Η ήττα των δυνάμεων του Άξονα στη Σοβιετική Ένωση και στο αφρικανικό μέτωπο. Το φθινόπωρο του 1942 ανακόπτεται η νικηφόρα πορεία των δυνάμεων του Άξονα και από την άνοιξη του 1943 ο ρους των επιχειρήσεων αντιστρέφεται προς όφελος των Συμμάχων.

Αρχικά, τον Σεπτέμβριο του 1942, οι Γερμανοί καθηλώνονται στην πόλη του **Στάλινγκραντ**, όπου και έμελλε να διεξαχθεί μία από τις πιο πολυαίμακτες, αλλά και αποφασιστικές σε σημασία μάχες του πολέμου. Στη Βόρεια Αφρική οι Βρετανοί και οι σύμμαχοί τους –ανάμεσά τους και οι Έλληνες– κατήγαγαν σημαντικό πλήγμα κατά του Ρόμελ στο **Ελ Αλαμέιν**. Στον Ειρηνικό, τέλος, οι Αμερικανοί κατορθώνουν να αναχαιτίσουν οριστικά τους Ιάπωνες. Ήδη, στις αρχές του 1943, στο Στάλινγκραντ η νίκη θα στέψει τα σοβιετικά όπλα και η Βέρμαχτ θα γνωρίσει την πρώτη οδυνηρή ήττα, ενώ η αγγλοαμερικανική απόβαση στο Μαρόκο και την Αλγερία θα απολήξει, τον Μάιο, στην εκδίωξη των γερμανοϊταλικών στρατευμάτων από το αφρικανικό έδαφος. Κατά την ίδια περίοδο θα εκδηλωθούν η νικηφόρα αμερικανική αντεπίθεση στον Ειρηνικό και η απώθηση έκτοτε των Ιαπώνων, από νησί σε νησί, ολοένα και δυτικότερα.

Η αντεπίθεση των Συμμάχων. Η εξέλιξη, έκτοτε, των πολεμικών επιχειρήσεων θα οδηγήσει σταδιακά στην ολοκληρωτική ήττα και, συνακόλουθα, στη διαδοχική συνθηκολόγηση της χιτλερικής Γερμανίας και της Ιαπωνίας.

Προς την κατεύθυνση αυτή, η πρώτη πράξη συντελέστηκε στις 10 Ιουλίου του 1943, όταν οι Σύμμαχοι αποβίβάστηκαν στη Σικελία. Κατά την πορεία τους προς βορρά θα συναντήσουν σε κάθε βήμα την ισχυρή αντίσταση των Γερμανών, έως την άνοιξη του 1945. Ο Μουσολίνι, ηττημένος σε όλα τα

Άποψη της βομβαρδισμένης από τα συμμαχικά στρατεύματα Δρέσδης (Φεβρουάριος 1945).

μέτωπα, θα ανατραπεί νωρίς, στις 25 Ιουλίου 1943, για να συλληφθεί τελικά και να εκτελεστεί από τους Παρτιζάνους, τον Απρίλιο του 1945, αφού είχε ενδιάμεσα συγκροτήσει στη βόρεια Ιταλία νέα κυβέρνηση υπό τη γερμανική προστασία. Στο ανατολικό μέτωπο οι Σοβιετικοί, αφού αποκρούσουν μία ύστατη αντεπίθεση, το καλοκαίρι του 1943, θα απωθήσουν τους Γερμανούς από τα εδάφη τους και, μετά το καλοκαίρι του 1944, θα εισβάλουν νικηφόρα στην Ανατολική Ευρώπη. Κατά την ίδια εποχή οι εξελίξεις στο δυτικό μέτωπο σφραγίζονταν από την **απόβαση των Συμμάχων στη Νορμανδία**, στις 6 Ιουνίου του 1944, σε εφαρμογή του σχεδίου «**Overlord**».

Οι Σύμμαχοι, παρά τις μεγάλες απώλειές τους, θα αγκιστρωθούν αρχικά στις γαλλικές ακτές και θα συνεχίσουν έκτοτε νικηφόρα την πορεία τους έως το Παρίσι, που θα απελευθερωθεί στις 25 Αυγούστου. Η όλη επιχείρηση συνέπεσε με την ένταση της δράσης της γαλλικής αντίστασης, υπό τον στρατηγό Ντε Γκολ, η οποία εκδηλώθηκε και με την εξέγερση στη γαλλική πρωτεύουσα λίγες ημέρες πριν από την είσοδο των Συμμάχων.

Η ήττα της χιτλερικής Γερμανίας διαγραφόταν πλέον ως αναπόφευκτη. Στις 20 Ιουλίου 1944 επίλεκτοι αξιωματικοί, επικεφαλής μιας μερίδας της Βέρμαχτ, θα επιχειρήσουν, χωρίς επιτυχία, να εξοντώσουν τον Χίτλερ, προκειμένου να αποτρέψουν τον επερχόμενο όλεθρο. Η γερμανική αντεπίθεση στις Αρδέννες, τον χειμώνα του 1944-1945, τελικά δε θα καρποφορήσει. Τον Μάρτιο του 1945 τα αγγλοαμερικανικά στρατεύματα διάβαιναν τον Ρήνο, ενώ από την Ανατολική Ευρώπη οι Σοβιετικοί εφορούσαν ακάθεκτοι προς την κατεύθυνση του Βερολίνου. Η συνάντηση δυτικών και Σοβιετικών συμμάχων πραγματοποιήθηκε στον ποταμό Έλβα στις 26 Απριλίου 1945.

Η παράδοση της Γερμανίας και της Ιαπωνίας. Στις 30 Απριλίου, ενώ ο κλοιός ήδη σφίγγει γύρω από το κέντρο της γερμανικής πρωτεύουσας, ο Χίτλερ θα αυτοκτονήσει λίγες ώρες πριν από την παράδοση της πόλης στους Συμμάχους. Η συνθηκολόγηση άνευ όρων της Γερμανίας υπογράφηκε

Σοβιετικοί στρατιώτες υψώνουν τη σημαία της ΕΣΣΔ στην κορυφή του Ράιχσταγκ. Τον Μάιο του 1945 ο σοβιετικός στρατός κατέλαβε το Βερολίνο, αναγκάζοντας τη Γερμανία σε άνευ όρων συνθηκολόγηση.

δεν είναι σίγουρος πως θα ξαναβρεί όρθιο το σπίτι του. Οι νοικοκυρές στέκονται σε μεγάλες ουρές, για να πάρουν με το δελτίο τα τρόφιμα που δικαιούνται, αλλά πολλά καταστήματα έχουν καταστραφεί και όλα τα τρόφιμα έχουν εξαφανιστεί αρχίζοντας από το κρέας και τη ζάχαρη [...].»

Ρεϊμόν Καρτιέ, *Ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου*, τ. Β΄, 1942-1945, Πάπυρος, Αθήνα 1995, σ. 501-502.

Μυστική συμφωνία Τσώρτσιλ-Ρούζβελτ για την ατομική βόμβα (18-9-1944)

«Όταν η "βόμβα" τελικά ετοιμαστεί, θα μπορούσε ίσως, μετά από ώριμη σκέψη, να χρησιμοποιηθεί κατά των Ιαπώνων, που θα πρέπει να προειδοποιηθούν ότι αυτός ο βομβαρδισμός θα επαναλαμβάνεται, ώσπου να παραδοθούν».

Η προειδοποίηση αυτή εξαγγέλθηκε στη Διακήρυξη του Πότσταμ, στις 26 Ιουλίου 1945. *History in Quotations*, όπ.π., σ. 857.

Αντιδράσεις για τη ρίψη της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα

«Ο Τρούμαν βρίσκεται στη θάλασσα, επάνω στο καταδρομικό "Αουγκούστα". Η διάσκεψη του Πότσταμ είχε τελειώσει μελαγχολικά, με τη διαπίστωση πως μια ιστορική διαφωνία είχε αρχίσει να υπάρχει μεταξύ των Ηνωμένων Πολιτειών και της Σοβιετικής Ενώσεως. Αυτό δεν κάνει τον πρόεδρο λιγότερο ευδιάθετο. Την προηγούμενη είχε δώσει από τον θάλαμο επιχειρήσεων του "Αουγκούστα" τη διαταγή να χρησιμοποιηθεί η ατομική βόμβα. Πέρασε το πρωινό του περιμένοντας, σεργιανίζοντας στο κατάστρωμα της πύμνης, ακούγοντας την ορχήστρα του πλοίου· έπειτα πήγε να καθίσει στην τραπεζαρία του θωρηκτού, για να γευματίσει μαζί με το πλήρωμα. Εκεί ακριβώς ένας υπασπιστής του φέρνει το τηλεγράφημα

Στις 6 Αυγούστου 1945 οι Αμερικανοί ρίχνουν την πρώτη ατομική βόμβα στη Χιροσίμα, κέντρο της πολεμικής βιομηχανίας των Ιαπώνων, ενώ τρεις ημέρες αργότερα δεύτερη ατομική βόμβα πλήττει το λιμάνι του Ναγκασάκι. Μπροστά στον κίνδυνο της ολοκληρωτικής καταστροφής η Ιαπωνία παραδίδεται άνευ όρων.

που αναγγέλλει την έκρηξη της Χιροσίμα: "Αποτελέσματα επιτυχή από κάθε άποψη. Ορατά αποτελέσματα ανώτερα παντός πειράματος". Στα "Απομνημονεύματά" του ο Τρούμαν θα δώσει πανηγυρικό τόνο στις αντιδράσεις του. Στην πραγματικότητα, πετά από χαρά. "Παιδιά, τους ρίξαμε μία βόμβα που ισοδυναμεί με 20.000 τόνους νιτρογλυκερίνης!". Οι ναύτες ξεσπούν σε επευφημίες. Ο έλεγχος της συνειδήσεως, το άλγος και οι τύψεις που αναμιγνύονται με τον θρίαμβο είναι μια πλαστή ιστορική αναπαράσταση. Είναι αλήθεια ότι μερικοί άνθρωποι, ανάμεσα σ' αυτούς και ο Αϊζενχάουερ, επέκριναν αυθόρμητα τη χρησιμοποίηση της βόμβας, θεωρώντας πως δεν ήταν απαραίτητη για να γονατίσει η Ιαπωνία. Αλλά η τεράστια πλειοψηφία δε βλέπει στην εμφάνιση του νέου όπλου, παρά το γρήγορο τέλος του πολέμου και την οικονομία αίματος που εξασφαλίζει. Εξάλλου, εκείνοι που την κατηγορούσαν, γιατί έπεσε στη Χιροσίμα, θα την επευφημούσαν αν έπεφτε στο Βερολίνο».

Ρεϊμόν Καρτιέ, *Ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου*, τ. Β΄ 1942-1945, Πάπυρος, Αθήνα 1995, σ. 564-565.

στις 8 Μαΐου 1945 από τον **στρατηγό Γιοντλ** στη Reims – τελετή που επαναλήφθηκε την επομένη στο Βερολίνο, παρουσία του Ρώσου αρχιστράτηγου Ζούκοφ.

Η συνθηκολόγηση με τον άλλο ισχυρό εταίρο του Άξονα, την Ιαπωνία, επιτεύχθηκε λίγο αργότερα, στις 2 Σεπτεμβρίου 1945. Παρά τις στρατιωτικές επιτυχίες των Αμερικανών στον Ειρηνικό, οι Ιάπωνες διακήρυσσαν την απόφαση να πολεμήσουν μέχρι εσχάτων εναντίον τους – αν χρειαζόταν, και στο έδαφος της χώρας τους. Οι Αμερικανοί, προκειμένου να αποφύγουν το ανθρώπινο κόστος αυτής της επιχείρησης, αποφάσισαν να κάνουν χρήση της ατομικής βόμβας – στις 6 Αυγούστου στη Χιροσίμα και στις 9 Αυγούστου στο Ναγκασάκι. Με την αμφιλεγόμενη ιστορικά αμερικανική αυτή ενέργεια ένα νέο κεφάλαιο ανοιγόταν στην ιστορία της ανθρωπότητας.

Ερωτήσεις

1. Ποιοι ήταν οι κυριότεροι σταθμοί στην αναστροφή της νικηφόρας προέλασης των δυνάμεων του Άξονα έως την τελική συνθηκολόγηση;
2. Γιατί χαρακτηρίζεται ως «αμφιλεγόμενη» ιστορικά η απόφαση των ΗΠΑ να ρίξουν ατομικές βόμβες στην Ιαπωνία; Πώς κρίνετε εσείς την απόφαση αυτή, έχοντας υπόψη και το σχετικό παράθεμα του Ρεϊμόν Καρτιέ;

5. ΤΑ ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑΣ - ΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ

Η δίκη της Νυρεμβέργης. Η πρόκληση και η διεξαγωγή του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου υπήρξε πρόξενος ακραίων εκδηλώσεων βίας. Μετά τη λήξη των εχθροπραξιών μεικτή διεθνής επιτροπή υπό την αιγίδα του **ΟΗΕ** επιφορτίστηκε με τον εντοπισμό και την υποδειγματική τιμωρία των ενόχων. Ειδικότερα, κλήθηκαν να λογοδοτήσουν οι υπεύθυνοι: πρώτον, για την προπαρασκευή και την πρόκληση του πολέμου· δεύτερον, για τη διάπραξη εγκλημάτων πολέμου κατά παράβαση των κανόνων που οφείλουν να διέπουν τη συμπεριφορά των εμπόλεμων· τρίτον, για τη διάπραξη εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας. Η ευθύνη για τις παραβάσεις αυτές βάρυνε κυρίως τη γερμανική πλευρά. Στο πλαίσιο αυτό εντάχθηκε η διεξαγωγή της δίκης της Νυρεμβέργης, μεταξύ Ιανουαρίου και Οκτωβρίου 1946, και της καταδίκης σε θάνατο των ηγετικών στελεχών, πολιτικών και στρατιωτικών, της χιτλερικής Γερμανίας. Παράλληλα, όργανα διεθνή, αλλά και εθνικά, επέβαλαν κυρώσεις σε βάρος εκατοντάδων υπευθύνων για καταστροφές και βιαιότητες που είχαν διαπραχθεί στη διάρκεια του πολέμου.

Το έγκλημα της γενοκτονίας των Εβραίων. Ως μείζον έγκλημα κατά της ανθρωπότητας χαρακτηρίστηκε η προσπάθεια γενοκτονίας των Εβραίων.

Στη δίκη της Νυρεμβέργης (Ιανουάριος-Οκτώβριος 1946) καταδικάστηκαν σε θάνατο ή φυλάκιση υψηλόβαθμοι Γερμανοί αξιωματούχοι για: α) εγκλήματα κατά της ειρήνης, β) σχεδίαση, έναρξη και διεξαγωγή επιθετικών πολέμων, γ) εγκλήματα πολέμου και δ) εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.

Μαρτυρία ενός Έλληνα Εβραίου από τη Θεσσαλονίκη που επέζησε από το Άουσβιτς

«Μετά την άφιξή μας στο στρατόπεδο και την εξαφάνιση της γυναίκας μου και των γονιών μου, η μουσική ήταν αυτή που βοήθησε να μη βουλιάξω στην απελπισία. Γιατί ένας άνθρωπος απελπισμένος είναι ήδη ένας άνθρωπος νεκρός. Η μουσική μού επέτρεψε να υποφέρω το ανυπόφορο, αυτή την ανείπωτη φρίκη που ένιωσα από την πρώτη κιόλας στιγμή που μπήκα στο στρατόπεδο και έμαθα για την τύχη των δικών μου. Τα περισσότερα μέλη της οικογένειάς μου είχαν χαθεί [...]. Τότε, παρά τον πόνο που αισθανόμουν, κατάφερα να διατηρήσω το ηθικό μου, κι αυτό χάρη στη μουσική. Μου είχαν πάρει το βιολί μου, όμως μου είχαν δώσει σχεδόν αμέσως ένα άλλο. Εκείνη την πρώτη μέρα, ήταν σαν να είχα δεχτεί ένα χτύπημα στο κεφάλι. Όμως, ακόμη και σ' εκείνη την κατάσταση, μου ζήτησαν να παίξω μουσική. Και έπαιξα. Το πρώτο αίσθημα απελπισίας που με είχε πλημμυρίσει μεταμορφώθηκε σε αίσθημα ελπίδας χάρη στα προφητικά εκείνα λόγια του Blockaster, το πρώτο βράδυ που έφτασα στο μπλοκ: "Ελπίζω ότι δε θα πεθάνεις εδώ μέσα"».

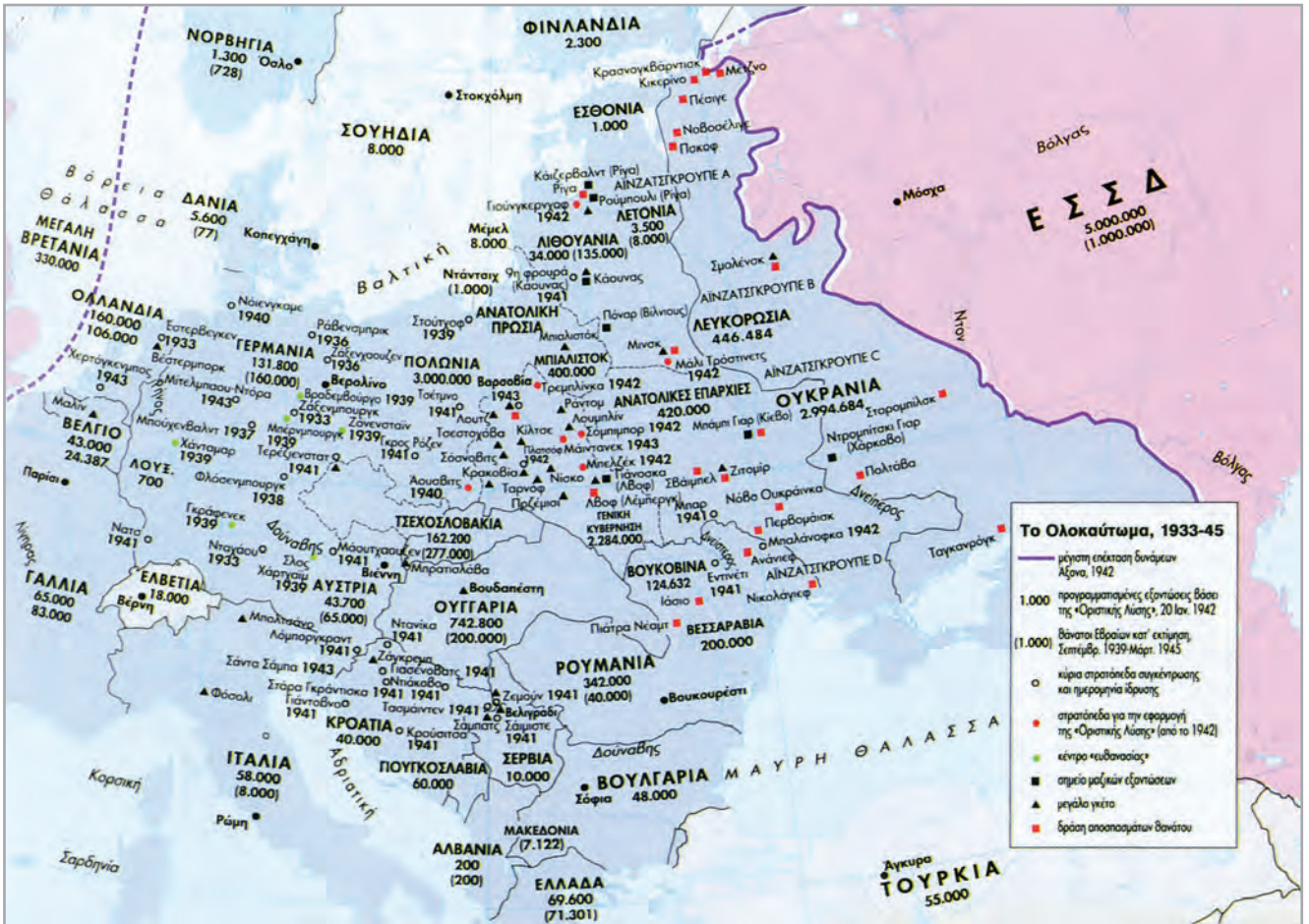
Ιάκωβος Στρούμσα, *Διάλεξα τη ζωή*. Από τη Θεσσαλονίκη στο Άουσβιτς, Ίδρυμα ΕΤΣ ΑΧΑΪΜ/εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 55-56.

Η τύχη των Εβραίων της Θεσσαλονίκης

«Οι Γερμανοί είχαν ζητήσει από τον Αρχιραββίνο της Κοινότητας, Ταβί Κόρετς, να τους παραδώσει κατάλογο με τα ονόματα όλων των μελών της Εβραϊκής Κοινότητας και εκείνος, πιθανώς ελπίζοντας ότι αυτό θα τους κατευνάσει, τον παρέδωσε. Το σκηνικό για τα όσα θα επακολουθούσαν ήταν τώρα έτοιμο: Το Σάββατο, 14 Μαρτίου του 1943 [...], 2.800 άτομα περίπου συνελήφθησαν και την επόμενη ημέρα εκτοπίστηκαν με τρένο στην Πολωνία, στοιβαγμένοι σε βαγόνια μεταφοράς ζώων, υπό αθλιότατες συνθήκες. Οι

ναζί κατέτρεχαν κυρίως τα μικρά παιδιά, αφού ο σχεδιασμός τους προέβλεπε να εμποδιστεί η συνέχεια του εβραϊκού λαού. Είναι γνωστές, από περιγραφές των ελάχιστων επιζώντων, οι εικόνες των υπερπλήρων βαγονιών, με 70-75 άτομα το καθένα, χωρίς καν χώρο να καθίσουν, με ένα βαρέλι νερό για τη διαδρομή και ένα για τις φυσικές τους ανάγκες, και όλ' αυτά για ταξίδι που διαρκούσε τουλάχιστον τέσσερις μέρες. Πολλοί πέθαναν στη διαδρομή και τα πτώματα απλώς πετάγονταν στην άκρη της γραμμής, όπου υπήρχε στάση. Οι Έλληνες σιδηροδρομικοί υπάλληλοι ταραχτήκαν από τα όσα είδαν, και φήμες για εξόντωση των Εβραίων άρχισαν να διαρρέουν. Ήταν όμως ήδη πολύ αργά, η παγίδα είχε κλειστεί: μέχρι τις 2 Αυγούστου 1943, σε συνολικά 19 σιδηροδρομικές αποστολές, 56.000 περίπου Εβραίοι της Θεσσαλονίκης εκτοπίστηκαν. Προορισμός για τους περισσότερους ήταν το στρατόπεδο του Άουσβιτς-Μπίρκενσας. Από αυτούς δε θα ξαναγύριζαν παρά μόνο περί τους 1.950. Η Ισραηλιτική Κοινότητα της Θεσσαλονίκης δε θα ήταν ποτέ πια η ίδια [...].»

Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδος, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων*, Αθήνα 2006, σ. 46.

Χάρτης των κυριότερων ναζιστικών στρατοπέδων συγκέντρωσης στη Γερμανία και την κατεχόμενη Ευρώπη, όπου θανατώθηκαν εκατομμύρια κρατούμενοι. Ο χάρτης αναπαριστά την πολιτική δομή της Ευρώπης που είχαν επιβάλει κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας τους οι κατακτητές.

Φωτογραφία από το γερμανικό στρατόπεδο συγκέντρωσης του Άουσβιτς της σημερινής Πολωνίας, όπου εξοντώθηκαν πολυάριθμοι Εβραίοι και Τσιγγάνοι. Στην είσοδο του στρατοπέδου διακρίνεται η επιγραφή «Arbeit macht frei» (η εργασία απελευθερώνει).

Υπό δίωξη στη Γερμανία από το 1933, οι τελευταίοι αυτοί είδαν τη θέση τους βαθμιαία να επιδεινώνεται, ενόσω οι ναζί επεξέτειναν την κυριαρχία τους στην Ευρώπη – ιδιαίτερα την Ανατολική. Η κατάληψη της Πολωνίας είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία του γκέτο* της Βαρσοβίας, όπου συνωστίστηκαν, υπό περιορισμό, 500.000 Εβραίοι. Μετά την εισβολή στη Ρωσία επιχειρήθηκε η καθολική πλέον εξόντωσή τους στην Ευρώπη. Προκειμένου να επιτευχθεί η «τελική λύση» του προβλήματος, το οποίο, κατά τους ναζί, προκάλυψε η εκτεταμένη διεθνής παρουσία του εβραϊκού στοιχείου, επινοήθηκαν και εφαρμόστηκαν από τον Χίτλερ και τους συνεργάτες του εφιαλτικές πρακτικές, πρωτοφανέστες στην παγκόσμια ιστορία: φυσική εξόντωση μετά από επώδυνη παραμονή σε γκέτο ή σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, μαζικές εκτελέσεις, χρήση δηλητηριωδών αερίων –όπως το «Τσικλόν Β»– προκειμένου να προκληθεί μαζικά ο θάνατος. Σε εκατομμύρια αριθμούνται τα θύματα της πρωτοφανούς αυτής τραγωδίας – μόνο από την Ελλάδα πάνω από 70.000. Στρατόπεδα όπως του **Άουσβιτς**, της **Τρεμπλίνκα**, του **Νταχάου**, του **Μπέλζετς** ή του **Σόμπιμπορ** έχουν γίνει συνώνυμα απανθρωπιάς και τρόμου.

Εβραίοι της Θεσσαλονίκης υποβάλλονται σε ταπεινώσεις από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής στην πλατεία Ελευθερίας.

Έκκληση-διαμαρτυρία του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Δαμασκηνού, προσυπογραφόμενη από πολλές προσωπικότητες της ελληνικής πνευματικής, καλλιτεχνικής και οικονομικής ζωής, προς την ελληνική –διορισμένη από τον κατακτητή– Κυβέρνηση Κατοχής για τους διωγμούς των Ελλήνων Εβραίων

«Κύριε Πρόεδρε

Ο ελληνικός λαός πληροφορείτο κατ' αυτάς μετ' ευλόγου καταπλήξεως και οδύνης ότι αι γερμανικά και στρατιωτικά Αρχαί κατοχής ήρξαντο εφαρμόζουσαι εν Θεσσαλονίκη το μέτρον της βαθμιαίας εκτοπίσεως του ελληνικού ισραηλιτικού στοιχείου έξω των ορίων της χώρας και ότι αι πρώται ομάδες των εκτοπιζομένων ευρίσκονται ήδη καθ' οδόν προς την Πολωνίαν [...]

Έχομεν την βεβαιότητα ότι και η κυβέρνηση σκέπτεται και αισθάνεται καθ' ον τρόπον και πάντες οι λοιποί Έλληνες επί του προκειμένου ζητήματος. Πιστεύομεν επί πλέον ότι θα έχετε ήδη προβή εις τα αναγκαία διαβήματα προς τας Αρχάς κατοχής διά την αναστολήν του οδυνηρού και ασκόπου μέτρου της εκτοπίσεως του εν Ελλάδι ισραηλιτικού στοιχείου. Ελπίζομεν μάλιστα ότι θα υπεδείξατε προς τους ισχυρούς ότι η τοιαύτη σκληρά μεταχείρισις των Ισραηλιτών Ελλήνων υπηκόων, κατ' αντιδιαστολήν προς τους εν Ελλάδι Ισραηλίτας άλλων υπηκοοτήτων, καθιστά έτι μάλλον αδικαιολόγητον και κατ' ακολουθίαν ηθικώς απαράδεκτον το θεθέν εις εφαρμογήν μέτρον. Εάν δε τυχόν προβάλλωνται λόγοι ασφαλείας προς δικαιολόγησιν αυτού, φρονούμεν ότι θα ήτο δυνατόν να προταθούν λύσεις και να ληφθούν προληπτικά μέτρα, οίον ο περιορισμός μόνον του εν δράσει άρρενος πληθυσμού (παρεκτός γερόντων και παιδίων) εις ωρισμένον μέρος της ελληνικής Επικρατείας υπό την επιτήρησιν Αρχών κατοχής, εις τρόπον ώστε και η ασφάλεια τούτων να κατοχυρωθή –έστω και κατά κινδύνου υποθετικού– και η τάξις των Ελλήνων Ισραηλιτών ν' αποφύγη τα δεινά επακόλουθα της δι' ης απειλείται εκτοπίσεως. Ως εκ περισσού σημειούμεν ότι εις το ανωτέρω μέτρον ο υπόλοιπος Ελληνικός λαός θα ήτο διατεθειμένος, εάν ήθελε ζητηθή, να προσθέση ανενδοιάστως ολόκληρον την εγγύησιν αυτού υπέρ των χειμαζομένων αδελφών αυτού [...].»

Θ. Βερέμης, Φ. Κωνσταντοπούλου (επιμ.), Οι Έλληνες Εβραίοι. Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών, Καστανιώτης, Αθήνα 2000, σ. 266-268.

Η Ζάκυνθος, το νησί των δικαίων

«Ενώ σε όλη την υπόλοιπη χώρα οι διώξεις και εκτοπίσεις Εβραίων διεξάγονταν από τους Γερμανούς αποτελεσματικά, η Ζάκυνθος αποτέλεσε μια μοναδική εξαίρεση. Δύο θαρραλέοι άνθρωποι, ο Μητροπολίτης του νησιού Χρυσόστομος Δημητρίου και ο Δήμαρχος Ζακύνθου Λουκάς Καρρέρ, πέτυχαν κάτι πρωτοφανές: θέτοντας την ίδια τους τη ζωή σε κίνδυνο, κατόρθωσαν να προστατέψουν ολόκληρο τον εβραϊκό πληθυσμό της Ζακύνθου από την τύχη των ομοθρήσκων τους σε άλλες περιοχές. Στα τέλη του 1943 ο Γερμανός Διοικητής της Ζακύνθου, Μπέρενς, κάλεσε τον Δήμαρχο στο γραφείο του και απαίτησε, υπό

Οι ελληνικές αστυνομικές αρχές, σε συνεργασία με την Εκκλησία της Ελλάδος, εξέδωσαν σε όσους Εβραίους το επιθυμούσαν πλαστές ταυτότητες με χριστιανικά ονόματα, οι οποίες πιστοποιούσαν χριστιανικό θρήσκειο, προκειμένου οι Εβραίοι να αποφύγουν τις γερμανικές διώξεις.

Οι συνέπειες του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου για την ανθρωπότητα. Γενικότερα, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος προκάλεσε τεράστιες ανθρώπινες και υλικές απώλειες σε κλίμακα παγκόσμια – κυρίως όμως στην Ευρώπη. Σε τριάντα έξι εκατομμύρια ανέρχονται οι νεκροί στη γηραιά ήπειρο – πολλοί από τους οποίους προέρχονταν, για πρώτη φορά, από τους αμάχους. Πόλεις και οικισμοί, λιμάνια, επικοινωνιακοί κόμβοι και πλουτοπαραγωγικές πηγές καταστράφηκαν. Η σκληρή δοκιμασία και αυτών των νικητών μετέβαλε τη διεθνή οικονομική ισορροπία προς όφελος των χωρών που βρίσκονταν μακριά από το πεδίο των επιχειρήσεων – κατ’ εξοχήν των ΗΠΑ. Και οι λαοί της Άπω Ανατολής όμως πλήρωσαν βαρύ φόρο αίματος και υλικών καταστροφών: εκατομμύρια Κινέζοι και Ιάπωνες συγκαταλέγονται μεταξύ των νεκρών. Ανεξίτηλη στη συλλογική μνήμη της ανθρωπότητας έμεινε η εικόνα της καταστροφής στη **Χιροσίμα** και στο **Ναγκασάκι** μετά τη ρίψη της ατομικής βόμβας.

την απειλή όπλου, κατάλογο με τα ονόματα όλων των Εβραίων του νησιού. Ο Δήμαρχος και ο Μητροπολίτης, αντιλαμβανόμενοι το τι σήμαινε η εντολή αυτή, προσπάθησαν να κερδίσουν χρόνο, αλλά ο Διοικητής ήταν αμετακίνητος, καθώς είχε διαταγές από το Γενικό Αρχηγείο. Μετά από πολλή σκέψη, καθώς βρισκόταν και οι ίδιοι σε θανάσιμο κίνδυνο, οι δύο άνδρες πήραν τη γενναία απόφαση να περιλάβουν στον κατάλογο μόνο τα εξής δύο ονόματα: Μητροπολίτης Ζακύνθου Χρυσόστομος και Δήμαρχος Ζακύνθου Λουκάς Καρρέρ. Ο Γερμανός Διοικητής έμεινε άναυδος. Μαζί με ένα γράμμα του Μητροπολίτη προς τον ίδιο τον Χίτλερ, στο οποίο αναλάμβανε αμέριστα την ευθύνη για τη διαγωγή των Εβραίων του νησιού, τα δύο έγγραφα αποστάλθηκαν στο Γενικό Αρχηγείο, όπου πρέπει να έκαναν έντονη εντύπωση, γιατί η διαταγή της σύλληψης όλων των Εβραίων ακυρώθηκε. Παρ’ όλα αυτά, για κάθε ενδεχόμενο, όλοι οι Εβραίοι της Ζακύνθου διασκορπίστηκαν στα χωριά του νησιού, όπου χριστιανικές οικογένειες τους έκρυψαν και ανέλαβαν τη διατροφή τους. Χάρη στην επιρροή, το θάρρος και την αποφασιστικότητα των δύο ηγετών του νησιού, καθώς και του ντόπιου πληθυσμού, οι 275 Εβραίοι της Ζακύνθου επέζησαν χωρίς ούτε μία απώλεια, από έναν πόλεμο που εξολόθρευσε το σύνολο των ομοθρήσκων τους σε πολλές άλλες περιοχές».

Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων, 1941-1944. Εγχειρίδιο Μελέτης, Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, Αθήνα 2005, σ. 26-27.

Το Ολοκαύτωμα και οι ευθύνες των απλών πολιτών

«Τι έχουμε τώρα να πούμε στα παιδιά μας; Θα θυμηθώ τα λόγια της Λιλής Ζωγράφου, η οποία στο έργο της "Μικαέλ" γράφει: "Όταν βλέπω έναν Εβραίο, εγώ που έρχομαι από το άλλο στρατόπεδο, από αυτούς δηλαδή που επέτρεψαν και που οδήγησαν στο Άουσβιτς, δεν έχω ούτε λόγια ούτε πια έρεισμα για την

περηφάνια μου". Αυτά είναι τα λόγια που μπορούμε να πούμε στα παιδιά μας εμείς που ερχόμαστε από το άλλο στρατόπεδο. Γιατί η Σοά [: η εβραϊκή λέξη για το Ολοκαύτωμα] δεν είναι κάτι που αφορά μόνο τους Εβραίους. Η εβραιοκτονία είναι το τέλος του ευρωπαϊκού πολιτισμού και του ευρωπαϊκού πνεύματος έτσι όπως έζησε αιώνες και αιώνες τώρα. Απέραντη η φρίκη, αμέτρητη η οδύνη και ακόμα πιο απέραντη η αισχύνη. Και ας μη βρίσκουμε δικαιολογίες ή αιτιάσεις για έναν καλύτερο ύπνο. Άλλοι λέγοντας ότι υπάρχουν οι Χίτλερ [...] άλλοι αρνούμενοι την εβραιοκτονία και άλλοι μιλώντας δεξιά κι αριστερά για γενοκτονίες, χωρίς να ξέρουν ότι η γενοκτονία, η Σοά των Εβραίων, είναι μοναδική και είναι μοναδική για έναν μονάχα λόγο, γιατί για πρώτη φορά στην ιστορία ο άνθρωπος αρνήθηκε στον συνάνθρωπό του, όχι την ιδιότητα να είναι Εβραίος, την ιδιότητα να είναι άνθρωπος. Αυτό έγινε μία φορά μόνο στην ιστορία και δεν πρέπει ποτέ να ξαναγίνει. Ας γρηγορούμε όμως, ας γρηγορούμε και ας μην ξεχάσουμε αυτό που ένας Γερμανός πάστορας έγραψε λίγο πριν πεθάνει, γιατί και ο Μπρεχτ το είπε: η κοιλιά της φρίκης είναι έτοιμη να παιδογονήσει και πάλι. Ο πάστορας είπε ότι, όταν ήρθαν να πιάσουν τον γείτονά μου που ήταν Εβραίος, δε διαμαρτυρήθηκα, αφού δεν ήμουν Εβραίος. Όταν ήρθαν να πιάσουν και τον άλλο μου γείτονα που ήτανε κομμουνιστής, δε διαμαρτυρήθηκα, αφού δεν ήμουν κομμουνιστής. Όταν λίγο πιο μακριά πιάσανε και κάτι καθολικούς Γερμανούς, δε διαμαρτυρήθηκα, αφού δεν ήμουν καθολικός. Όταν όμως ήρθαν να πιάσουν εμένα, δε βρέθηκε πια κανείς να διαμαρτυρηθεί! Αυτό δεν πρέπει ποτέ να το ξεχνάμε, γιατί για ποιον χτυπά η καμπάνια, χτυπά για τον καθένα μας και για όλους».

Ελένη Αρβελέρ, «Ημέρα Μνήμης», Χρονικά, έκδοση του Κεντρικού Ισραηλτικού Συμβουλίου της Ελλάδος, τ. ΚΘ΄, τεύχ. 201, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2006, σ. 66-67.

Χάρτης που παρουσιάζει τις απώλειες του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Το κόστος του πολέμου ήταν ασύλληπτα μεγάλο και δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια. Πολλοί από τους νεκρούς ήταν άμαχοι: θύματα γενοκτονίας, πείνας, βομβαρδισμών, εκτελέσεων. Η Ελλάδα είχε ιδιαίτερα υψηλές απώλειες αναλογικά με τον πληθυσμό της.

Τα σύμβολα ■ αναφέρονται σε στρατιώτες, ενώ τα σύμβολα ▲ αναφέρονται σε αμάχους.

Ερωτήσεις

1. Ο όρος «γενοκτονία» (genocide) χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1944 προκειμένου να περιγράψει την εξόντωση των Εβραίων από τους ναζί. Σήμερα ο όρος αυτός χρησιμοποιείται και για άλλα εγκλήματα στην ιστορία της ανθρωπότητας. Μπορείτε να αναφέρετε παραδείγματα;
2. Να αναζητήσετε στο διαδίκτυο στοιχεία για το πυρηνικό ολοκαύτωμα της Ιαπωνίας και για τις επιπτώσεις του στις μεταγενέστερες γενιές των περιοχών που επλήγησαν.

6. Ο ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟ ΤΩΝ ΝΙΚΗΤΩΝ

Ο ανταγωνισμός μεταξύ των Συμμάχων και οι συμφωνίες για το μέλλον της Ευρώπης. Προτού τερματιστούν οι επιχειρήσεις κατά του Άξονα, είχαν ήδη διαφανεί οι διαφορές που έμελλαν μεταπολεμικά να διχάσουν τους ίδιους τους Συμμάχους. Πολλοί ήταν εκείνοι –ανάμεσά τους και ο Γεώργιος Παπανδρέου– που είχαν θεωρήσει ως αναπόφευκτη τελικά την ένταση του ανταγωνισμού μεταξύ της σοσιαλιστικής Ανατολής και της φιλελεύθερης Δύσης. Ήδη κατά το δεύτερο δεκαήμερο του Οκτωβρίου 1944, ο Τσόρτσιλ και ο Στάλιν, ερήμην του Ρούζβελτ, είχαν καταναείμι την επιρροή τους στη

Η Διάσκεψη της Γιάλτας. Στη φωτογραφία διακρίνονται, από τα αριστερά προς τα δεξιά, ο Βρετανός πρωθυπουργός Ουίνστον Τσόρτσιλ, ο Αμερικανός πρόεδρος Φρανκλίνος Ρούζβελτ και ο Σοβιετικός ηγέτης Ιωσήφ Στάλιν.

νότια Βαλκανική Χερσόνησο, Ελλάδα, Βουλγαρία και Γιουγκοσλαβία, υπέρ της Βρετανίας στην πρώτη, υπέρ της Σοβιετικής Ένωσης στη δεύτερη και κατ'ισομοιρία στην τρίτη περίπτωση. Οι τριγμοί στο συμπαγές συμμαχικό οικοδόμημα έγιναν περισσότερο αισθητοί την επαύριο της Συνδιάσκεψης των Τριών Μεγάλων, **Τσόρτσιλ, Ρούζβελτ** και **Στάλιν**, στη **Γιάλτα**, στις 4-11 Φεβρουαρίου 1945, στη διάρκεια της οποίας είχε συμφωνηθεί η συγκρότηση κυβερνήσεων αντιπροσωπευτικών όλων των δημοκρατικών τάσεων με στόχο τη διενέργεια ελεύθερων εκλογών, υπό τον τριμερή συμμαχικό έλεγχο. Ενώ όμως οι Σοβιετικοί προέλαυναν στην Ανατολική Ευρώπη και στη συνέχεια στην ίδια τη Γερμανία, οι δυτικοί σύμμαχοι θεώρησαν ότι η συμφωνία αυτή είχε καταπατηθεί από τον Στάλιν, διαδοχικά, στη Ρουμανία και την Πολωνία.

Το θέμα συζητήθηκε εκ νέου κατά την επόμενη Συνδιάσκεψη κορυφής των Τριών στο **Πότσταμ**, τον Ιούλιο του 1945. Όσα γεγονό-

Στη Διάσκεψη του Πότσταμ (17 Ιουλίου - 2 Αυγούστου 1945) συμμετείχαν ο νέος Αμερικανός πρόεδρος Χάρυ Τρούμαν (κέντρο), ο νέος Βρετανός πρωθυπουργός Κλέμεντ Άτλι (αριστερά) και ο Σοβιετικός ηγέτης Ιωσήφ Στάλιν (δεξιά).

τα εντούτοις ακολουθήσουν θα επιβεβαιώσουν τη σταθερή πρόθεση της Σοβιετικής Ένωσης να επιβάλει τον έλεγχο της στην Ανατολική Ευρώπη, αλλά και τη ριζική αντίθεση των δυτικών Συμμάχων στην πολιτική αυτή, καθώς και την απόφασή τους να μην επιτρέψουν την επέκτασή της δυτικά της Πολωνίας και νότια της Βουλγαρίας: ο Τσόρτσιλ θα μιλήσει για «*iron curtain*» («*σιδηρούς παραπέτασμα*») * που έτεινε να υψωθεί ανάμεσα στη ζώνη υπό σοβιετική επιρροή και τη λοιπή Ευρώπη. Ο θάνατος εξάλλου του Ρούτσελτ πριν από τη Συνδιάσκεψη του Πότσνταμ δεν αφήνει να διαγνωστεί αν η σκλήρυνση έκτοτε και της αμερικανικής στάσης αποτέλεσε, ή όχι, επιλογή του διαδόχου του, **Χάρυ Τρούμαν**. Ούτως ή άλλως όμως η ανθρωπότητα, προτού καν διατυπωθούν οι όροι της ειρήνης, εισερχόταν σε νέα φάση ανελέητου ανταγωνισμού μεταξύ των νικητών του πολέμου, στην περίοδο του **Ψυχρού Πολέμου**.

Η πολιτική κρίση στην Ελλάδα και τα «Δεκεμβριανά». «*Συλλογιζόμουν ότι η ειδυλλιακή Πλάκα είναι το μέρος όπου έγινε η πρώτη μάχη του Δυτικού και του Ανατολικού κόσμου*», έγραψε ο Γιώργος Σεφέρης παρατηρώντας τα γεγονότα που εκτυλίσσονταν στην Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1944. Η διαίρεση μεταξύ των Ελλήνων αποτέλεσε, πράγματι, αντανάκλαση της ευρύτερης αντιπαράθεσης που θα σφράγιζε και το δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα – του δυτικού, καπιταλιστικού-φιλελεύθερου, και του κομμουνιστικού προτύπου. Παράλληλα με την κοινή στόχευση εναντίον του κατακτητή διατυπώνονταν, ήδη από το 1943, δύο διαφορετικές προτάσεις με αναφορά στη μεταπολεμική πορεία και της Ελλάδας. Θα επιλεγόταν η οδός της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας που εφαρμοζόταν στη Δύση ή εκείνη του υπαρκτικού σοσιαλισμού που είχε υιοθετήσει η Σοβιετική Ένωση; Υπέρ της πρώτης επιλογής τασσόταν η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση και ένα μέρος των αντιστασιακών δυνάμεων στο εσωτερικό της κατακτημένης Ελλάδας: υπέρ της δεύτερης φάνηκε, ολοένα και περισσότερο με την πάροδο του χρόνου, να κλίνει η ισχυρότερη ένοπλη αντιστασιακή οργάνωση, το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ*. Το πολιτικό παράγωγό της, η **Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης**, είχε συγκροτηθεί στην ορεινή Στερεά Ελλάδα στις 10 Μαρτίου 1944. Η επίκληση βραχυπρόθεσμων τακτικών στόχων από τους πρώτους ή τους δεύτερους δεν αρκούσε, τελικά, για να επικαλύψει τον διαφορετικό στρατηγικό προσανατολισμό που τους κατηύθυνε.

Προκειμένου να κατευνάσει τις αντιθέσεις, ο **Γεώργιος Παπανδρέου** περιέλαβε στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση εκπροσώπους όλων των αντιμαχόμενων μερίδων. Κατά το Σύμφωνο εξάλλου που

Γεώργιος Παπανδρέου, Λόγος της Απελευθέρωσης, Αθήνα, 18 Οκτωβρίου 1944

«*Ασπαζόμεθα την ιερών γην της Ελευθέρας Πατρίδος... Οι Βάρβαροι, αφού εβεβήλωσαν, επυρπόλησαν και εδήωσαν, επί τρία και ήμισυ έτη, πιεζόμενοι πλέον από την συμμαχικήν νίκην και την εθνικήν μας αντίστασιν τρέπονται εις φυγήν. Και η Κυανόλευκος κυματίζει μόνη εις την Ακρόπολιν...*

«*Από τα βάθη της Ιστορίας οι ελληνικοί αιώνες πανηγυρίζουν την επάνοδον της Ελευθερίας εις την αρχαίαν Πατρίδα της. Και στεφανώνουν την Γενεάν μας. Διότι ολόκληρος ο Λαός μας υπήρξε αγωνιστής της Ελευθερίας. Δεν ευρίσκεται ασφαλώς εις την κατεχομένην Ευρώπην άλλο παράδειγμα τόσης καθολικής αντιστάσεως και τόσης ακλονήτου αισιοδοξίας διά την τελικήν Νίκην [...]. Ολόκληρος ο Ελληνικός Λαός έχει καταστή άξιος της Πατρίδος. Με το πέρασμα των καιρών, εις το περιλαμπρον έπος της Αλβανίας θα προστεθή και ο μύθος της καθολικής αντιστάσεως...*»

Γ. Παπανδρέου, *Η απελευθέρωση της Ελλάδος*, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, Αθήνα 1948³, σ. 186-187.

Έγγραφο της ελληνικής σημαίας στην Ακρόπολη από τον Γ. Παπανδρέου, πρόεδρο της πρώτης μετακατοχικής κυβέρνησης της χώρας, στις 18 Οκτωβρίου 1944.

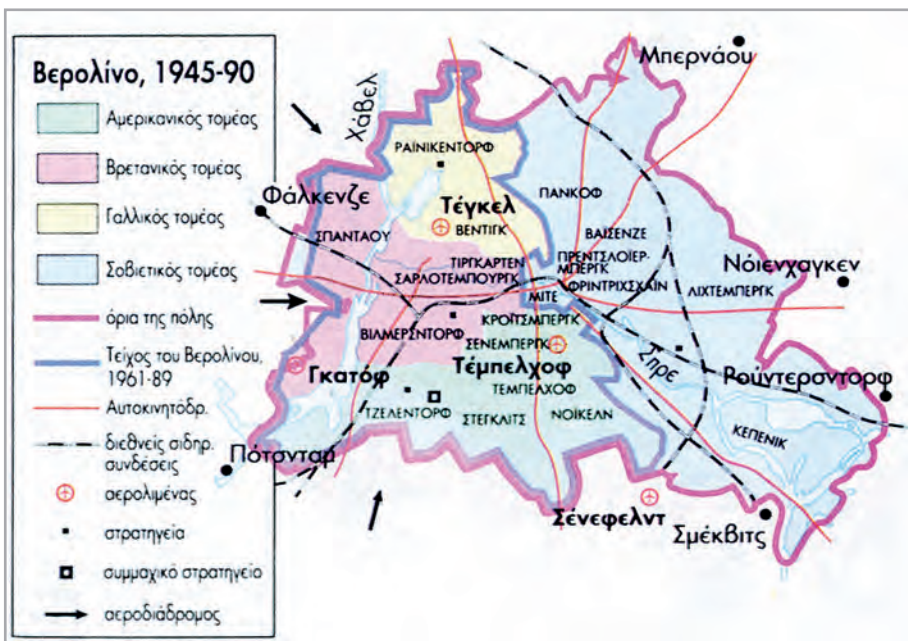
συνομολογήθηκε στην Καζέρτα της Ιταλίας, στις 26 Σεπτεμβρίου 1944, μεταξύ των συμμαχικών και των ελληνικών πολιτικών και στρατιωτικών αρχών –με τη συμμετοχή εκπροσώπων του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ– ανατέθηκε η διοίκηση των στρατιωτικών δυνάμεων στην Ελλάδα στον Βρετανό στρατηγό **Σκόμπυ**. Η απελευθέρωση εντούτοις της Αθήνας, στις 12 Οκτωβρίου 1944, συνοδεύτηκε από ενδοκυβερνητικές διαφωνίες και τελικά από την παραίτηση των εαμικών υπουργών, με αποτέλεσμα να συγκρουστούν τον Δεκέμβριο του 1944 στην καρδιά της πρωτεύουσας οι φιλοκυβερνητικές δυνάμεις –μικρό τμήμα του ελληνικού στρατού, χωροφυλακή και το βρετανικό εκστρατευτικό σώμα– με τις δυνάμεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Η έκβαση της σύγκρουσης υπέρ των πρώτων ακολουθήθηκε από τη **Συμφωνία της Βάρκιζας**, στις 12 Φεβρουαρίου 1945, η οποία προέβλεπε τη διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών και δημοψηφίσματος επί του πολιτειακού ζητήματος.

Ερωτήσεις

1. Τι σήμαινε ο όρος «Σιδηρούς παραπέτασμα» και ποιος ήταν ο εισηγητής του;
2. Να συσχετίσετε την εσωτερική κρίση στην Ελλάδα με τον μεταπολεμικό ανταγωνισμό των νικητών.

7. ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΕΙΡΗΝΗΣ ΚΑΙ Η ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Το εδαφικό καθεστώς της ηττημένης Γερμανίας. Όταν μετά τον τερματισμό των επιχειρήσεων κλήθηκαν οι αντιπρόσωποι των Συμμάχων να διαμορφώσουν τους όρους της ειρήνης, αντιμετώπισαν κατά προτεραιότητα τα προβλήματα που συνδέονταν με το μέλλον της Γερμανίας –της κατοχής,

των επανορθώσεων, καθώς και του ενδεχόμενου διαμελισμού της– χωρίς όμως να καταλήξουν σε κοινά αποδεκτές αποφάσεις. Η διαίρεση της Γερμανίας σε τέσσερις ζώνες κατοχής λειτουργήσε αρχικά στην πράξη: το 40% του εδάφους της, στα ανατολικά, συνιστούσε τη ρωσική και το υπόλοιπο στα δυτικά, από βορρά προς νότο, την αγγλική, τη γαλλική και την αμερικανική ζώνη, ενώ το Βερολίνο αποτελούσε νησίδα υπό πολυμερή επίσης κατοχή. Αντικείμενο όμως διαφωνιών αποτέλεσαν όχι μόνο η μορφή και οι

Το μεταπολεμικό Βερολίνο, το οποίο ανήκε στον τομέα ελέγχου των Σοβιετικών, διαιρέθηκε –αντιστοίχως προς την υπόλοιπη χώρα– σε τέσσερις τομείς αμερικανικό, βρετανικό, γαλλικό και σοβιετικό.

αρμοδιότητες, αλλά ακόμη και η σύσταση μιας κεντρικής γερμανικής διοίκησης – πολιτικής και οικονομικής. Δεν επιτεύχθηκε εξάλλου συμφωνία για τον τρόπο καταβολής των πολεμικών αποζημιώσεων από τη Γερμανία προς τους Συμμάχους. Μετά από αλλεπάλληλες τετραμερείς διαβουλεύσεις ο Αμερικανός υπουργός Εξωτερικών, **Τζορτζ Μάρσαλ**, θα δηλώσει χαρακτηριστικά τον Δεκέμβριο του 1947: «Δεν μπορούμε προς το παρόν να προσδοκούμε την ενοποίηση της Γερμανίας· οφείλουμε να πράξουμε ό,τι είναι δυνατόν στην περιοχή όπου η επιρροή μας είναι αισθητή...».

Τα εδαφικά όρια της μεταπολεμικής Γερμανίας διαμορφώθηκαν νωρίς. Προς τα δυτικά δεν υπήρξαν ουσιαστικές μεταβολές, αλλά προς τα ανατολικά προβλέφθηκε, βάσει διμερούς ρωσο-πολωνικής συμφωνίας που υπογράφηκε στις 17 Αυγούστου 1945, η μετακίνηση κατά 200 χιλιόμετρα των συνόρων της Πολωνίας προς τα δυτικά, έως τη γραμμή Όντερ-Νάισε, ενώ, ακόμη ανατολικότερα, εδάφη που κατέχονταν παλαιότερα από την Πολωνία ενσωματώθηκαν στην ΕΣΣΔ.

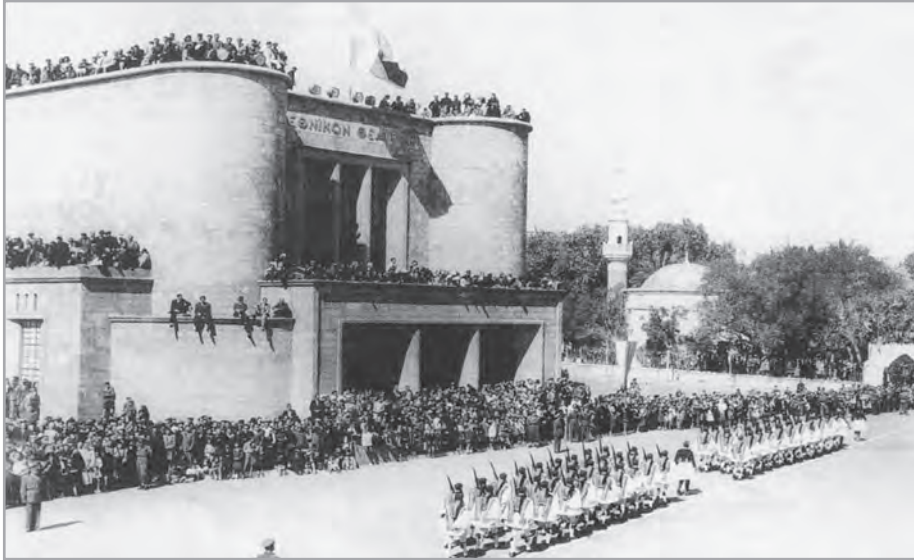
Η Συνθήκη των Παρισίων και η τύχη των ελληνικών εθνικών διεκδικήσεων. Το καθεστώς των πέντε «δορυφόρων» της Γερμανίας –Φινλανδίας, Βουλγαρίας, Ρουμανίας, Ουγγαρίας και Ιταλίας– θα καθοριστεί βάσει των αντίστοιχων συνθηκών που θα υπογραφούν στο Παρίσι, στις 10 Φεβρουαρίου 1947. Η κάθε συνθήκη με τις χώρες αυτές συνυπογραφόταν από όσα κράτη είχαν μετάρχει στη διαδικασία της συνθηκολόγησής της. Οι τρεις πρώτες χώρες είχαν συνομολογήσει, ήδη στη διάρκεια του 1944, συμφωνία ανακωχής αποκλειστικά με τη Σοβιετική Ένωση, έχοντας έκτοτε υπαχθεί στον στρατιωτικό και ουσιαστικά στον πολιτικό έλεγχο της. Η συνομολόγηση, κατά συνέπεια, των συνθηκών κατοχύρωσε την επιρροή της Μόσχας στις τέσσερις πρώτες περιπτώσεις. Ειδικότερα, το εδαφικό καθεστώς της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας δε διαφοροποιούνταν αισθητά από το προπολεμικό, ενώ της Φινλανδίας και της Ουγγαρίας ρυθμιζόταν με τρόπο που να ικανοποιεί τις

Παρά τις μεγάλες θυσίες της χώρας μας στον πόλεμο, στη Διάσκεψη της Ειρήνης (29 Ιουλίου - 11 Οκτωβρίου 1946) οι ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις –πλην αυτών που αφορούσαν τα Δωδεκάνησα– προσέκρουσαν στην αντίδραση των μεγάλων δυνάμεων. Η γελοιογραφία αποδίδει ανάγλυφα την απογοήτευση του ελληνικού λαού. Ο Αμερικανός υπουργός Εξωτερικών Τζέιμς Μπερнс προσφέρει στην Ελλάδα, που παρουσιάζεται ως χαρακαμένη μάνα ανάμεσα στα ερείπια, μικρό ποσό χρημάτων σαν ελεημοσύνη. Φωκίων Δημητριάδης, «Το παρδαλό κατσίκι και η εποχή του», Αθήνα, κ.χ.

Εορτασμοί για την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα, Μάρτιος 1948.

Τμήμα της βασιλικής φρουράς παρελαύνει στη Ρόδο κατά την επίσκεψη των Βασιλέων στα Δωδεκάνησα (φωτ. Κ. Μεγαλοκονόμου). Η ένταξη της Δωδεκανήσου στον εθνικό κορμό αποτέλεσε το μόνο εδαφικό κέρδος της χώρας μας από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Απόσπασμα από την ομιλία του αντιπροέδρου της ελληνικής κυβέρνησης, Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, κατά την πανηγυρική τελετή της ενσωμάτωσης της Δωδεκανήσου, 7 Μαρτίου 1948

«Σήμερα, όπως ετόνισε και η διακήρυξη της Συνελεύσεως της Πάτμου, την 4ην Ιουνίου 1912, με τας υπογραφάς των 12 αντιπροσώπων των Νήσων, σήμερα ο εθνικός πόθος, ο προαιώνιος πόθος των Αιγαιέων, της ενώσεως των μετά της Μητρός Ελλάδος, πραγματοποιείται. Με ένα εθνικόν γεγονός, η ιστορική σημασία του οποίου θα μεγαλώνει, εφ' όσον ο χρόνος θα παρέρχεται. Και ο Ελληνισμός θα συνεχίζει τον ιστορικόν δρόμον που ήρχισε».

σοβιετικές απόψεις.

Ριζικά διάφορη από αυτήν των άλλων ηττημένων χωρών ήταν η περίπτωση της Ιταλίας. Η νέα δημοκρατική κυβέρνηση της Ρώμης ήταν υποχρεωμένη να παραιτηθεί από κάθε τίτλο κυριαρχίας επί της Αιθιοπίας, της Αλβανίας και της Δωδεκανήσου. Η ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου –κατοικημένης σε ποσοστό 90% από Έλληνες– στην Ελλάδα ανταποκρινόταν πλήρως στην αρχή της αυ-

τοδιάθεσης των λαών, που είχε διακηρυχτεί από τους Συμμάχους κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η ίδια όμως αρχή δεν εφαρμόστηκε και στην περίπτωση των υπόλοιπων εδαφών που διεκδικούσε η ελληνική πλευρά – της Βόρειας Ηπείρου και της Κύπρου. Η σύνδεση, νωρίς, του όλου προβλήματος της Αλβανίας με τον ανταγωνισμό μεταξύ των Συμμάχων, η επιθυμία των Άγγλων ιθυνόντων να διατηρήσουν ακέραιη τη Βρετανική Αυτοκρατορία, αλλά και η διεθνής αδυναμία της Ελλάδας σε περίοδο έντονης εσωτερικής διαμάχης οδήγησαν στην περιορισμένη ικανοποίηση των εύλογων αιτημάτων της κατά το συνέδριο της ειρήνης. Η αισιόδοξη θεώρηση του μεταπολεμικού κόσμου, αισθητή και στις πιο σκοτεινές ώρες του πολέμου, διασταυρωνόταν ήδη με μια πραγματική κατάσταση λιγότερο ευνοϊκή για τη χώρα από ό,τι αναμενόταν.

Η συνθήκη ειρήνης του Αγίου Φραγκίσκου. Η συνθήκη ειρήνης με αναφορά στο μέλλον της Ιαπωνίας υπογράφηκε, κατά τη Συνδιάσκεψη του Αγίου Φραγκίσκου, στις 7 Σεπτεμβρίου 1951. Σαράντα εννέα κράτη συνομολόγησαν την υποχρέωση της Ιαπωνίας να παραιτηθεί από κάθε δικαίωμα σε εδάφη της Ασίας, της νότιας Σαχαλίνης, της Ανταρκτικής και των νότιων κτήσεων της στον Ειρηνικό. Προκειμένου όμως να μην πληγεί η οικονομία της, η Ιαπωνία απαλλασσόταν από την υποχρέωση άμεσης καταβολής του συνόλου των επιδικασμένων επανορθώσεων. Η Σοβιετική Ένωση, η Ινδία και η κομμουνιστική Κίνα δεν υπέγραψαν τη συνθήκη· αντίθετα, στις 8 Σεπτεμβρίου 1951, συνομολογήθηκε διμερές αμερικανοϊαπωνικό Σύμφωνο Ασφάλειας, το οποίο και υπογράμμιζε την αποκατάσταση σταθερών έκτοτε σχέσεων φιλίας και συνεργασίας μεταξύ Ουάσινγκτον και Τόκιο.

Ερωτήσεις

1. Ποια τα εδαφικά οφέλη της Ελλάδας από τη συμμετοχή της στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο; Ικανοποίησαν όλες τις προσδοκίες της ελληνικής πλευράς; Σχολιάστε τη γελοιογραφία του Φ. Δημητριάδη.
2. Ποιες ρυθμίσεις έγιναν υπέρ της Σοβιετικής Ένωσης; Πιστεύετε ότι ικανοποίησαν τους λαούς των αντίστοιχων χωρών;

Ο ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το διεθνές σύστημα μεταβάλλεται σε διπολικό. Τους δύο πόλους αποτελούν οι υπερδυνάμεις **ΗΠΑ** και **ΕΣΣΔ**, με διαφορετικές μορφές οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης. Ο διπολισμός αντανακλούσε παράλληλα και την ιδεολογική αντιπαράθεση του ανατολικού και του δυτικού κόσμου. Μετά το 1945, υπό την ηγεσία κάθε υπερδύναμης, δημιουργήθηκαν και δύο μεγάλοι συνασπισμοί κρατών: **ο δυτικός με ηγέτη τις ΗΠΑ και ο ανατολικός με ηγέτη την ΕΣΣΔ**. Επειδή ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο αυτών συνασπισμών δεν εξελίχθηκε ποτέ σε ένοπλη σύγκρουση, έμεινε γνωστός ως «**Ψυχρός Πόλεμος**».

Το 1945 στον Άγιο Φραγκίσκο των ΗΠΑ ιδρύθηκε ο **Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ)**, ο οποίος ήρθε να αντικαταστήσει την Κοινωνία των Εθνών (ΚΤΕ) ως νέο σύστημα συλλογικής ασφάλειας.

Στην Ευρώπη, που έχασε την παλαιά δεσπόζουσα θέση της παγκοσμίως, δημιουργείται ένα κίνημα ενοποίησης που καταλήγει το 1957 στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), πρόδρομο της σημερινής **Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.)**.

Οι περισσότερες αποικίες απέκτησαν την ανεξαρτησία τους μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Η πλειονότητα των χωρών αυτών συγκρότησε τον Τρίτο Κόσμο, που δεν κατάφερε όμως να αμφισβητήσει τον διπολικό χαρακτήρα του μεταπολεμικού διεθνούς συστήματος.

Κατά τη δεκαετία του 1940 η Ελλάδα είχε γνωρίσει **πόλεμο, τριπλή ξένη κατοχή, πείνα και εμφύλιο σπαραγμό**. Το διάστημα 1949-1967 χαρακτηρίζεται από τα έντονα τραύματα που άφησε ο Εμφύλιος Πόλεμος. **Η δικτατορία των συνταγματαρχών (1967-1974)** ανακόπτει τον εκδημοκρατισμό της ελληνικής κοινωνίας και απομονώνει διεθνώς τη χώρα, ιδίως στην Ευρώπη. Μετά την πτώση της δικτατορίας αρχίζει μια νέα περίοδος εδραίωσης στην Ελλάδα ενός σύγχρονου δημοκρατικού πολιτεύματος. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από μια τάση αποδέσμευσης από την αμερικανική εξάρτηση και από ανοίγματα προς τις σοσιαλιστικές χώρες και προς τα κράτη του Τρίτου Κόσμου. **Την 1η Ιανουαρίου 1981** η Ελλάδα έγινε **πλήρες μέλος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας**.

Σημαντικό πρόβλημα για τον νέο ελληνισμό αποτελεί το Κυπριακό Πρόβλημα, το οποίο μετά την **τουρκική εισβολή του 1974** («Αττίλας») και μέχρι σήμερα παραμένει άλυτο.

1. Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ - Η ΣΥΣΤΑΣΗ ΚΑΙ Η ΛΕΠΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΟΗΕ

Ο διπολικός κόσμος. Το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου επέφερε τεράστιες αλλαγές στη δομή του διεθνούς συστήματος και πρώτιστα την έκλειψη των παλαιών ευρωπαϊκών μεγάλων δυνάμεων, που είχαν υποστεί (ακόμη και η νικήτρια Βρετανία) τεράστιες καταστροφές. Η σκυτάλη των διεθνών υποθέσεων πέρασε σε δύο εξωευρωπαϊκές δυνάμεις, τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και τη Σοβιετική Ένωση. Οι ΗΠΑ και η ΕΣΣΔ ήταν μεγάλα κράτη, με τεράστιο πληθυσμό, εξαιρετικά ανεπτυγμένη βαριά βιομηχανία και μεγάλες στρατιωτικές δυνατότητες. Οι δύο αυτές χώρες χαρακτηρίστηκαν ως **υπερδυνάμεις**, όρος που πρωτοχρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του πολέμου και δήλωνε τα κράτη εκείνα που είχαν συμφέροντα

Καταστατικός Χάρτης του ΟΗΕ, Άγιος Φραγκίσκος, ΗΠΑ, 26 Ιουνίου 1945.

«Προόμιο

*Ημείς, οι λαοί των Ηνωμένων Εθνών, αποφασισμένοι
Όπως σώσωμεν τας επερχομένας γενεάς από την μάστιγα του πολέμου, ήτις δις εις το διάστημα μίας γενεάς επεσώρευσεν άφατον θλίψιν εις την ανθρωπότητα.*

Όπως διακηρύξωμεν εκ νέου πίστιν εις τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου, εις την αξιοπρέπειαν και την αξίαν του ανθρώπου, εις την ισότητα των δικαιωμάτων ανδρών και γυναικών και Εθνών μεγάλων και μικρών.

Όπως καθιερώσωμεν όρους υπ' ους η Δικαιοσύνη και ο σεβασμός προς τας υποχρεώσεις αίτινες πηγάζουσιν εκ των συνθηκών και άλλων πηγών του διεθνούς δικαίου δύνανται να τηρηθώσιν και, Όπως ευνοήσωμεν την κοινωνικήν πρόοδον και καλλίτερα επίτευδα ζωής εντός μεγαλυτέρας ελευθερίας.

Και προς τούτο.

Να είμεθα ανεκτικοί και να ζώμεν εν ειρήνη μετ' αλλήλων ως καλοί γείτονες,

Να ενώνωμεν τας δυνάμεις και προς διατήρησιν της διεθνούς ειρήνης και ασφαλείας,

Να εξασφαλίζωμεν διά της παραδοχής αρχών και της καθιερώσεως μεθόδων, όπως η ένοπλος βία μη χρησιμοποιήται ειμή τω κοινώ συμφέροντι και,

Να χρησιμοποιώμεν τον διεθνή μηχανισμόν διά την προαγωγήν της Οικονομικής και Κοινωνικής προόδου απάντων των λαών.

Αποφασίσαμεν

Να ενώσωμεν τας προσπάθειάς ημών διά την επίτευξιν των σκοπών τούτων.

Επομένως αι οικείαι κυβερνήσεις ημών δι' αντιπροσώπων συνελθόντων εν τη πόλει του Αγίου Φραγκίσκου, επιδειξάντων τα πληρεξούσια αυτών ευρεθέντα εν απολύτω τάξει, συμφώνησαν επί του κάτωθι Χάρτου των Ηνωμένων Εθνών και διά του παρόντος ιδρύουσιν Διεθνή Οργανισμόν όστις θέλει επονομασθή "Ηνωμένα Έθνη" [...].

Άρθρο 2, παράγραφος 4

Πάντα τα Μέλη θα απέχωσι εις τας διεθνείς αυτών σχέσεις της απειλής ή χρήσεως βίας κατά της εδαφικής ακεραιότητας ή της πολιτικής ανεξαρτησίας οιοδήποτε Κράτους ή καθ' οιονδήποτε άλλον τρόπον ασυμβίβαστον προς τους σκοπούς των Ηνωμένων Εθνών».

Επίσημη ελληνική μετάφραση, AN 585/1945.

σε όλες τις περιοχές της υπηλίου. Οι δύο υπερδυνάμεις εκπροσωπούσαν επίσης διαφορετικές μορφές οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης. Οι ΗΠΑ ακολουθούσαν την ελεύθερη οικονομία και το πολυκομματικό πολιτικό σύστημα, ενώ η ΕΣΣΔ υιοθετούσε την κρατική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής και ένα μονοκομματικό πολιτικό σύστημα, βασισμένο στην παντοδυναμία του Κομμουνιστικού Κόμματος.

Μετά το 1945 δημιουργήθηκαν, υπό την ηγεσία κάθε υπερδύναμης, δύο μεγάλοι συνασπισμοί κρατών: ο δυτικός συνασπισμός, με ηγέτη τις ΗΠΑ, στον οποίο μετείχαν κράτη της Δυτικής Ευρώπης, ο Καναδάς, η Αυστραλία, η Νέα Ζηλανδία κ.ά. και ο ανατολικός συνασπισμός, με ηγέτη την ΕΣΣΔ και μέλη του χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, όπως η Πολωνία, η Τσεχοσλοβακία, η Ουγγαρία, η Ρουμανία, η Βουλγαρία. Το νέο διεθνές σύστημα ονομάστηκε διπολικό, επειδή κυριαρχούνταν από δύο αντίπαλα κέντρα ισχύος. Ο διπολισμός αναφερόταν παράλληλα και στην ιδεολογική αντιπαράθεση του ανατολικού και του δυτικού κόσμου σχετικά με την αποτελεσματικότερη οργάνωση της κοινωνίας. Ο ανταγωνισμός των δύο μεγάλων συνασπισμών υπήρξε έντονος σε όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής εποχής. Επειδή όμως δεν εξελίχτηκε ποτέ σε γενικευμένη ένοπλη σύγκρουση μεταξύ τους, ο ανταγωνισμός αυτός έγινε γνωστός ως Ψυχρός Πόλεμος.

Επιπλέον, οι δύο υπερδυνάμεις διέθεταν μεγάλα πυρηνικά οπλοστάσια. Σύντομα διαμορφώθηκε η λεγόμενη ισορροπία του τρόμου, δηλαδή μια κατάσταση στην οποία κάθε υπερδύναμη απειλούσε την άλλη με πυρηνική καταστροφή. Εξάλλου και άλλες χώρες αποκτούσαν την ατομική βόμβα: πρώτες, η Βρετανία, η Γαλλία, η Κίνα. Μετά τη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι, το 1945, τα πυρηνικά όπλα δε χρησιμοποιήθηκαν σε πολέμους, αλλά η ύπαρξή τους επηρέαζε την εξέλιξη της διεθνούς πολιτικής, καθώς καθιστούσε αδιανόητο έναν νέο παγκόσμιο πόλεμο, στον οποίο μοιραία θα καταστρέφονταν όλοι.

Στην ίδια την Ευρώπη, που έχασε πλέον την παλαιά δεσπόζουσα θέση της, συνειδητοποιήθηκε σταδιακά η ανάγκη για μια νέα αρχή. Η αναζήτηση μιας συνεργασίας, ικανής να φέρει τη συμφιλίωση και την ευημερία, επέφερε την ανάπτυξη του κινήματος της ευρωπαϊκής ενοποίησης, με κυριότερο σταθμό τη δημιουργία, το 1957, της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, προδρόμου της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Τέλος, οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι επιτάχυναν την παρακμή των παλαιών ευρωπαϊκών αποικια-

Τα κύρια όργανα του ΟΗΕ.

● **Ο Γενικός Γραμματέας.** Επικεφαλής των διοικητικών υπηρεσιών του ΟΗΕ.

● **Η Γενική Συνέλευση.** Πρόκειται για τη σύνοδο των αντιπροσώπων των κρατών-μελών, στην οποία κάθε κράτος-μέλος διαθέτει από μία ψήφο. Οι αποφάσεις της Γενικής Συνέλευσης, αν και έχουν ιδιαίτερο κύρος, δεν είναι δεσμευτικές για τα κράτη-μέλη.

● **Το Συμβούλιο Ασφαλείας,** αρχικά με ένδεκα μέλη (από το 1965, δεκαπέντε). Μόνιμα μέλη του είναι οι ΗΠΑ, η ΕΣΣΔ (σήμερα η Ρωσική Ομοσπονδία), η Βρετανία, η Γαλλία και η Κίνα.

κών αυτοκρατοριών. Έως τα μέσα της δεκαετίας του 1960 οι περισσότερες αποικίες απέκτησαν την ανεξαρτησία τους. Η πλειονότητα των νέων αυτών κρατών συγκρότησε τον **Τρίτο Κόσμο***, ο οποίος όμως δεν κατάφερε να αμφισβητήσει τον θεμελιωδώς διπολικό χαρακτήρα του μεταπολεμικού διεθνούς συστήματος.

Ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ). Η επιθετικότητα των δυνάμεων του Άξονα, που είχε οδηγήσει στον καταστρεπτικότερο πόλεμο της ιστορίας, είχε καταδείξει και τις αδυναμίες της παλαιάς Κοινωνίας των Εθνών. Για τους λαούς που είχαν σκληρά δοκιμαστεί στον πόλεμο και αναζητούσαν ειρήνη και ευημερία ήταν εμφανής η ανάγκη για μια νέα οργάνωση της διεθνούς κοινωνίας, ικανή να κατοχυρώσει την τάξη και τη δικαιοσύνη στις διεθνείς υποθέσεις. Τον Απρίλιο-Ιούνιο 1945 συγκλήθηκε στον Άγιο Φραγκίσκο των ΗΠΑ η ιδρυτική διάσκεψη του νέου **Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ)**, με τη συμμετοχή πενήντα χωρών που πολεμούσαν τον Άξονα, ανάμεσά τους και η Ελλάδα.

Ο ΟΗΕ αποτελεί μια απόπειρα συγκρότησης ενός νέου συστήματος συλλογικής ασφάλειας. Ο Καταστατικός Χάρτης του ΟΗΕ αποτελεί υποχρεωτικό Διεθνές Δίκαιο, βασίζεται στην αρχή της κυρίαρχης ισότητας μεταξύ των κρατών και απαγορεύει τη χρήση βίας, παρά μόνον για σκοπούς αυτοάμυνας. Τα βασικά όργανα του ΟΗΕ είναι ο **Γενικός Γραμματέας, η Γενική Συνέλευση και το Συμβούλιο Ασφαλείας**. Ισχυρότερο όργανο είναι το Συμβούλιο Ασφαλείας, το οποίο είναι επιφορτισμένο με την εξέταση προβλημάτων που μπορεί να οδηγήσουν σε διατάραξη της ειρήνης. Μπορεί επίσης να λάβει αποφάσεις που δεσμεύουν τα κράτη-μέλη του ΟΗΕ. Στο Συμβούλιο Ασφαλείας μετέχουν, ως μόνιμα μέλη, πέντε χώρες: ΗΠΑ, ΕΣΣΔ (σήμερα η Ρωσική Ομοσπονδία), Βρετανία, Γαλλία και Κίνα. Με δεδομένη την εμπειρία της Κοινωνίας των Εθνών, η οποία δεν μπορούσε να επιβάλει τις αποφάσεις της στις μεγάλες δυνάμεις, ο Καταστατικός Χάρτης του ΟΗΕ όρισε ότι, για να ληφθεί απόφαση από το Συμβούλιο Ασφαλείας, απαιτείται η σύμφωνη γνώμη των πέντε μόνιμων μελών. Αν ένα από αυτά διαφωνεί ρητά, τότε απόφαση δεν μπορεί να ληφθεί (**δικαίωμα βέτο**). Ωστόσο, λόγω των έντονων πολιτικών και ιδεολογικών αντιπαλοτήτων της μεταπολεμικής εποχής, έγινε κατάχρηση του δικαιώματος βέτο τόσο από τους Δυτικούς όσο και από τους Σοβιετικούς, με αποτέλεσμα σε πολλές και σημαντικές περιπτώσεις να αδρανοποιηθεί ο ΟΗΕ. Τέλος, στο πλαίσιο του ΟΗΕ λειτουργεί και μια σειρά ειδικευμένων υπηρεσιών, όπως είναι η UNICEF, που ασχολείται με την προ-

Απόσπασμα από την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ, 10 Δεκεμβρίου 1948)

«Η Γενική Συνέλευσις

Διακηρύσσει την παρούσαν Παγκόσμια Δήλωση των δικαιωμάτων του ανθρώπου ως το κοινόν ιδεώδες προς επίτευξιν υπό πάντων των λαών και πάντων των Εθνών, επί τω τέλει όπως πάντα τα άτομα και πάντα τα όργανα της Κοινωνίας, έχοντα σταθερώς την δήλωσιν ταύτην κατά νουν, προσπαθώσι να αναπτύξωσι διά της διδασκαλίας και της παιδείσεως τον σεβασμόν των δικαιωμάτων τούτων και ελευθεριών και εξασφαλίσωσι διά προοδευτικών μέτρων, εσωτερικών και διεθνών, την καθολικήν και αποτελεσματικήν αναγνώρισιν και εφαρμογήν αυτών, τόσο μεταξύ των πληθυσμών αυτών τούτων των κρατών-μελών, όσον και μεταξύ των πληθυσμών των υπό την δικαιοδοσίαν των τελούντων εδαφών.

Άρθρον 1

Πάντα τα ανθρώπινα όντα γεννώνται ελεύθερα και ίσα ως προς την αξιοπρέπειαν και τα δικαιώματα.

Είναι προικισμένα με λογικήν και συνείδησιν και οφείλουν να ενεργώσι προς άλληλα εν πνεύματι συναδελφικώ.

Άρθρον 2

Έκαστος δύναται να επικαλήται πάντων των δικαιωμάτων και ελευθεριών των διακηρυσσομένων εν τη παρούση δηλώσει άνευ ουδεμιάς διακρίσεως, ιδία φυλής, χρώματος, γλώσσης, θρησκείας, πολιτικής πεποιθήσεως ή πάσης άλλης γνώμης, εθνικής ή κοινωνικής καταγωγής, περιουσίας, γενήσεως ή οιασδήποτε άλλης καταστάσεως. Επί πλέον ουδεμία θα γίνεται διάκρισις στηριζομένη επί του πολιτικού, νομικού ή διεθνούς καθεστώτος της χώρας ή του εδάφους ων πρόσωπόν τι είναι υπήκοος, εάν η χώρα αύτη ή το έδαφος ήθελεν είναι ανεξάρτητα, υπό κηδεμονίαν, μη αυτόνομα ή τελούντα υπό οιονδήποτε περιορισμόν της κυριαρχίας.

Άρθρον 3

Παν άτομον έχει δικαίωμα εις την ζωήν, την ελευθερίαν και την ασφάλειαν του προσώπου».

Η εξέλιξη του φεμινισμού μεταπολεμικά

«Αυτό που αποκαλούμε συνήθως νεότερη φάση του φεμινισμού προέκυψε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σε πολλές χώρες. Το 1947 ιδρύθηκε από τα Ηνωμένα Έθνη η Επιτροπή για τη Θέση των Γυναικών και δύο χρόνια αργότερα εκδόθηκε η Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Και τα δύο αναγνώριζαν ότι άνδρες και γυναίκες έχουν ίσα δικαιώματα ως προς τον γάμο, κατά τη διάρκεια του και μετά από αυτόν, καθώς επίσης και το δικαίωμα των γυναικών σε ειδική φροντίδα και βοήθεια στον ρόλο τους ως μητέρων. Μεταξύ 1975 και 1985 τα Ηνωμένα Έθνη συγκάλεσαν τρία διεθνή συνέδρια για τα προβλήματα των γυναικών, στην πόλη του Μεξικού, στην Κοπεγχάγη και το Ναϊρόμπι, όπου αναγνωρίστηκε ότι ο φεμινισμός αποτελεί την πολιτική έκφραση των φόβων και των ενδιαιφερόντων των γυναικών από διάφορες χώρες, τάξεις, εθνικότητες και ποικίλα πολιτιστικά περιβάλλοντα [...]. Υπάρχει και πρέπει να υπάρχει μια ποικιλία στις μορφές του φεμινισμού, η οποία ανταποκρίνεται στις διαφορετικές ανάγκες και στα προβλήματα διαφορετικών γυναικών και ορίζεται από αυτές γι' αυτές τις ίδιες».

Margaret Walters, *Feminism. A Very Short Introduction*, εκδ. Oxford University Press, 2005, σ. 97.

στασία και την περιθάλψη των παιδιών, και η UNESCO, που ασχολείται με την πολιτιστική ανάπτυξη και κληρονομιά.

Σε πολλές περιπτώσεις ο ΟΗΕ δεν μπόρεσε να διαχειριστεί με επιτυχία τα προβλήματα που αντιμετώπισε. Μία από αυτές τις περιπτώσεις ήταν και το Κυπριακό, ιδιαίτερα μετά το 1974. Ωστόσο, ο διεθνής οργανισμός συνέβαλε στη μείωση των διεθνών εντάσεων και στη συνειδητοποίηση της ανάγκης για διασφάλιση της ειρήνης.

Ερωτήσεις

1. Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά του μεταπολεμικού διεθνούς συστήματος; Σε τι διέφερε από το διεθνές σύστημα των παλαιότερων περιόδων;
2. Ποια είναι τα κύρια όργανα του ΟΗΕ;
3. Να αναλύσετε τον όρο «ισορροπία του τρόμου» ως κύριο χαρακτηριστικό του Ψυχρού Πολέμου.

2. Η ΕΝΑΡΞΗ ΤΟΥ ΨΥΧΡΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ, ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Ο ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Οι τέσσερις ζώνες κατοχής της Γερμανίας, όπως καθορίστηκαν το 1945. Το Βερολίνο, η παλαιά πρωτεύουσα, που βρισκόταν στον σοβιετικό τομέα, χωρίστηκε και αυτό σε τέσσερις αντίστοιχες ζώνες.

Η έναρξη του Ψυχρού Πολέμου στην Ευρώπη. Ο μεγάλος αντιφασιστικός συνασπισμός που επικράτησε στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχε συγκροτηθεί βιαστικά το 1941, μετά τη γερμανική επίθεση εναντίον της ΕΣΣΔ και την ιαπωνική επίθεση εναντίον των ΗΠΑ. Όταν το 1945 νικήθηκε ο Άξονας, οι νικητές κλήθηκαν να διαχειριστούν τα προβλήματα ενός μεταπολεμικού

κόσμου, για τις κατευθύνσεις του οποίου δε συμφωνούσαν απαραίτητα. Παρά την αρχική εντύπωση ότι οι νικητές «μοίρασαν τον κόσμο» στις Συνδιασκέψεις της Γιάλτας (Φεβρουάριος 1945) και του Πότσταμ (Ιούλιος-Αύγουστος 1945), σε αυτές τις συναντήσεις δε συνήφθη μια συνολική συμφωνία για τον μεταπολεμικό κόσμο· αντίθετα, έγιναν διαβουλεύσεις για τρέχοντα ζητήματα, όπως τη διοίκηση της κατεχόμενης Γερμανίας, εδαφικές διευθετήσεις στην Ανατολική Ευρώπη και τη λειτουργία του ΟΗΕ. Η μόνη ρύθμιση που αφορούσε ορισμό σφαιρών επιρροής ήταν η λεγόμενη «*συμφωνία ποσοστών*», που συνήψαν στη **Μόσχα τον Οκτώβριο του 1944** ο Βρετανός πρωθυπουργός **Ουίνστον Τσόρτσιλ** και ο Σοβιετικός ηγέτης **Ιωσήφ Στάλιν**: βάσει αυτής, η ΕΣΣΔ θα έλεγχε τις χώρες του εσωτερικού των Βαλκανίων, ενώ η Ελλάδα θα περιερχόταν υπό βρετανική επιρροή. Ωστόσο, η συμφωνία αυτή επικεντρωνόταν σε ένα μόνο τμήμα της Ευρώπης.

Μετά το 1945 διαφωνίες ανέκυψαν σχετικά με το μέλλον της Ανατολικής Ευρώπης και της Γερμανίας. Στην Ανατολική Ευρώπη, που είχε καταληφθεί από τον Ερυθρό Στρατό, οι Σοβιετικοί εγκατέστησαν φιλικά προς αυτούς πολιτεύματα μέχρι το 1947. Οι Σοβιετικοί θεωρούσαν ότι ο έλεγχος της περιοχής αυτής, από όπου είχε εξαπολυθεί η γερμανική επίθεση το 1941, ήταν απαραίτητος για την ασφάλεια της χώρας τους. Από την πλευρά τους όμως οι δυτικές δυνάμεις φοβήθηκαν ότι η Μόσχα προωθούσε μια πολιτική επεκτατική, με στόχο την κυριαρχία της και στο δυτικό τμήμα της ηπείρου.

Μετά το 1945 η Γερμανία μοιράστηκε σε τέσσερις ζώνες κατοχής*, τη ζώνη των ΗΠΑ, της Βρετανίας, της Γαλλίας και της ΕΣΣΔ. Επιπλέον, η παλαιά πρωτεύουσα, το Βερολίνο, το οποίο βρισκόταν μέσα στη σοβιετική ζώνη κατοχής, ήταν και αυτή χωρισμένη σε τέσσερις αντίστοιχες ζώνες κατοχής. Ωστόσο, η Γερμανία έγινε αμέσως πεδίο ανταγωνισμού μεταξύ των Δυτικών και των Σοβιετικών, καθώς όποιος έλεγχε τη χώρα αυτή θα είχε ένα εμφανές πλεονέκτημα: παρά την καταστροφή που είχε υποστεί, επρόκειτο για ένα μεγάλο κράτος, με ισχυρότατη βιομηχανική υποδομή και κεντρική θέση στην Ευρώπη. Εκτός αυτού, η Σοβιετική Ένωση φοβόταν την επανεμφάνιση του γερμανικού милитарισμού. Από την άλλη πλευρά, οι δυτικές δυνάμεις ήταν πεπεισμένες ότι χωρίς την οικονομική ανάκαμψη της Γερμανίας θα ήταν αδύνατη η ανασυγκρότηση της Ευρώπης, την οποία έτσι εύκολα θα κατάφεραν να ελέγξουν οι Σοβιετικοί. Επομένως καμία από τις δύο πλευρές δεν ήταν διατεθειμένη να επιτρέψει στον αντίπαλό της να ελέγξει το σύνολο της Γερμανίας και τελικά, το 1949, δημιουργήθηκαν δύο γερμανικά κράτη, η Δυτική Γερμανία, με πρωτεύουσα τη Βόννη, και η Ανατολική Γερμανία, με πρωτεύουσα το Ανατολικό Βερολίνο.

Το 1946 άρχισε ο ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος. Οι Δυτικοί φοβήθηκαν ότι σε περίπτωση νίκης των κομμουνιστικών δυνάμεων στην Ελλάδα η ΕΣΣΔ θα αποκτούσε έξοδο στη Μεσόγειο. Τον Φεβρουάριο του 1947 διαφάνηκε ότι η Βρετανία δεν μπορούσε πλέον να συνεχίσει τη βοήθεια προς τη φιλοδυτική ελληνική κυβέρνηση. Ο Αμερικανός πρόεδρος Χάρυ Τρούμαν εξήγγειλε το λεγόμενο Δόγμα Τρούμαν (12 Μαρτίου 1947), βάσει του οποίου η αμερικανική κυβέρνηση προσέφερε σημαντική οικονομική και στρατιωτική βοήθεια στην Ελλάδα και στην Τουρκία, ώστε να «αντισταθούν στον κομμουνισμό». Η βοήθεια αυτή έπαιξε σημαντικό ρόλο στη νίκη των φιλοδυτικών κυβερνητικών δυνάμεων στον ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο, αν και συνοδεύτηκε από τη διείσδυση Αμερικανών συμβούλων στη διαδικασία λήψης αποφάσεων στην Αθήνα και έτσι προκάλεσε εξάρτηση της Ελλάδας από τις ΗΠΑ.

Η ρητορεία του Ψυχρού Πολέμου

Στις 12 Μαρτίου 1947 ο Αμερικανός πρόεδρος Χάρυ Τρούμαν, με ομιλία του στο Κογκρέσο, διακήρυξε το δόγμα του και ζήτησε τη χορήγηση οικονομικής βοήθειας στην Ελλάδα και την Τουρκία. Περιέγραψε επίσης τον δυτικό και τον ανατολικό κόσμο, χρησιμοποιώντας τη φρασεολογία του Ψυχρού Πολέμου. Ακολουθεί σχετικό απόσπασμα.

«Κατά την παρούσα στιγμή εις την Ιστορίαν του Κόσμου σχεδόν κάθε έθνος οφείλει να εκλέξη μεταξύ των τρόπων ζωής. Η εκλογή συχνάκις δεν είναι ελεύθερα. Ο εις τρόπος ζωής βασίζεται επί της θελήσεως της πλειοψηφίας και διακρίνεται διά των ελευθέρων θεσμών της αντιπροσωπευτικής Κυβερνήσεως, των ελευθέρων εκλογών, των εγγυήσεων της ατομικής ελευθερίας, ελευθερίας λόγου και θρησκείας και ελευθερίας από πάσης πολιτικής καταπίεσεως. Ο δεύτερος τρόπος ζωής βασίζεται επί της θελήσεως μιας μειοψηφίας, δυναμικώς επιβληθείσης επί της πλειοψηφίας. Ο τρόπος ούτος στηρίζεται επί της τρομοκρατίας και της καταπίεσεως, επί ελεγχόμενου Τύπου και ραδιοφώνου, επί προκαθορισμένου αποτελέσματος εκλογών και καταπίεσεως της ατομικής ελευθερίας.

Πιστεύω ότι η πολιτική των Ην. Πολιτειών δέον να υποστηρίξη τους ελευθέρους λαούς, οι οποίοι ανθίστανται εις την επιχειρουμένην υποδούλωσιν των εκ μέρους ενόπλων μειοψηφιών ή δι' εξωτερικών πιέσεων. Πιστεύω ότι οφειλόμεν να βοηθήσωμεν τους ελευθέρους λαούς να καθορίσουν τα πεπρωμένα των κατά τον ίδιον αυτών τρόπον. Πιστεύω ότι η βοήθειά μας πρέπει πρωταρχικώς να συνίσταται εις οικονομικήν αρωγήν, ήτις είναι αναγκαία διά την οικονομικήν σταθερότητα και την ομαλήν πολιτικήν εξέλιξιν».

Εφημ. Η Καθημερινή, φ. 13ης Μαρτίου 1947.

Η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση

Μετά την ανακήρυξη της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης από τις δυνάμεις του ΚΚΕ, τον Δεκέμβριο του 1947, ο Πέτρος Ρούσος, που ηγούνταν του τομέα των εξωτερικών σχέσεων, απευθύνει επιστολή στην υπουργό Εξωτερικών της Ρουμανίας, Άννα Πάουκερ, με την οποία ζητεί την αναγνώριση της Προσωρινής Κυβέρνησης. Η επιστολή αυτή, όπως και άλλες που απευθύνονταν σε κυβερνήσεις χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, έμεινε χωρίς απάντηση η "Προσωρινή Κυβέρνηση" δεν αναγνωρίστηκε μέχρι το τέλος του Εμφύλιου Πολέμου. Ακολουθεί απόσπασμα της επιστολής.

«ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
Προσωρινή Δημοκρατική
Κυβέρνηση
Ο ΥΠΟΥΡΓΟΣ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ
Εξοχωτάτη,

Έχουμε την τιμή να Σας γνωστοποιήσουμε ότι στις 23 του Δεκέμβρη 1947 σχηματίστηκε Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση στην Ελεύθερη Ελλάδα με πρόεδρο το στρατηγό Μάρκο Βαφειάδη και υπουργό των Εξωτερικών τον κ. Πέτρο Ρούσο. Ο σχηματισμός της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης είναι απόρροια του γεγονότος ότι με την ενεργό ανάμιξη των ξένων καταργήθηκε κάθε ίχνος ανεξαρτησίας και δημοκρατίας, πράγμα που ανάγκασε το Λαό να ξαναπάρει τα όπλα, να συγκροτήσει το Δημοκρατικό Στρατό του και να προστατεύσει την ελευθερία του και τα δικά του. Όπως διακήρυξε και στο Ιδρυτικό και στο Διάγγελμα της, της 23ης του Δεκέμβρη 1947, η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση είναι προσηλωμένη στις αρχές της ειρήνης και της δημοκρατίας, που αποτέλεσαν τους σκοπούς των Ενωμένων Εθνών στον τελευταίο παγκόσμιο πόλεμο και τη συγκρότηση του ΟΕΕ [=ΟΗΕ], αρχές που τόσο βάναυσα καταπατήθηκαν από τη λεγόμενη ελληνική κυβέρνηση της Αθήνας.

Θέλουμε να ελπίζουμε ότι η επιτακτική ανάγκη που επέβαλε τη δημιουργία της κυβέρνησής μας και η προσήλωσή μας στα ιδεώδη της ειρήνης και της ειρηνικής συνεργασίας των λαών θα εκτιμηθεί όπως πρέπει από την κυβέρνησή Σας και θα έχετε την καλωσύνη ν' ανταποκριθείτε στην επιθυμία μας ν' αποκαταστήσετε μαζί μας σχέσεις φιλικής συνεργασίας προς το καλό της ειρήνης του κόσμου.

Στην έδρα της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης
1 του Γενάρη 1948.

Ευαρεστηθήτε, Εξοχωτάτη κ. Υπουργέ, να δεχίτητε την έκφραση της εξαιρετικής μας εκτίμησης.

Ο Υπουργός των Εξωτερικών
Προς την Αυτής Εξοχότητα την κ. Υπουργό των Εξωτερικών της Λαϊκής Δημοκρατίας της Ρουμανίας».

Φίλιππος Ηλιού (επιμ.), Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος: η εμπλοκή του ΚΚΕ, Θεμέλιο και Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Αθήνα 2004, σ. 267-268.

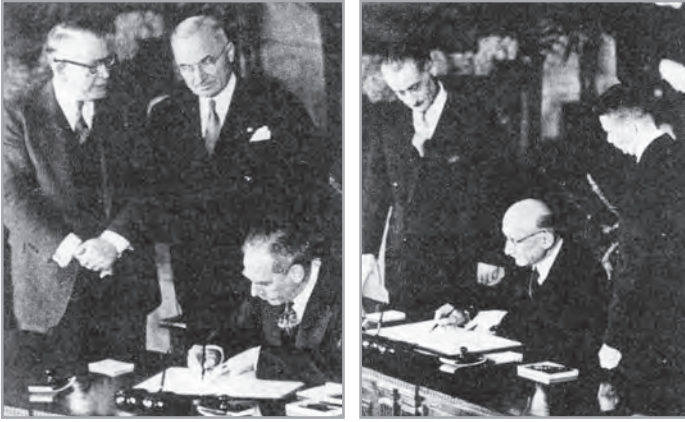

Αμερικανικά αεροσκάφη μεταφέρουν τρόφιμα στο αποκλεισμένο από τους Σοβιετικούς Δυτικό Βερολίνο. Ο αποκλεισμός του Δυτικού Βερολίνου αποτέλεσε μία από τις πρώτες εκδηλώσεις του Ψυχρού Πολέμου. Η επιτυχής παροχή βοήθειας από τους Αμερικανούς ανάγκασε τους Σοβιετικούς να άρουν τον αποκλεισμό.

Από το Σχέδιο Μάρσαλ στην ίδρυση του ΝΑΤΟ.

Η κύρια αμερικανική ανησυχία για την Ευρώπη επικεντρωνόταν στον τομέα της οικονομίας. Η Ουάσινγκτον πίστευε ότι, εάν οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες δεν κατάφερναν να ανασυγκροτηθούν, θα υπέκυπταν στη σοβιετική επιρροή. Έτσι, στις αρχές Ιουνίου του 1947, ο Αμερικανός υπουργός Εξωτερικών Τζορτζ Μάρσαλ ανήγγειλε τη χορήγηση οικονομικής βοήθειας σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, δυτικές και ανατολικές. Η πρόταση έγινε δεκτή από τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης. Το **Σχέδιο Μάρσαλ** εφαρμόστηκε από το 1948 έως το 1952 και απέφερε την εισροή στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, ως οικονομικής βοήθειας, ενός ποσού περίπου 13 δισεκατομμυρίων δολαρίων, που έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην ανασυγκρότησή τους. Επίσης, η αποδοχή του Σχεδίου Μάρσαλ οδήγησε στην ίδρυση του Οργανισμού για την Ευρωπαϊκή Οικονομική Συνεργασία (ΟΕΟΣ – αργότερα **ΟΟΣΑ**, Οργανισμός για την Οικονομική Συνεργασία και Ανάπτυξη).

Ωστόσο, το Σχέδιο Μάρσαλ προκάλεσε τη δυσπιστία της ΕΣΣΔ, που θεώρησε ότι οι ΗΠΑ προσπαθούσαν να «εξαγοράσουν» τις χώρες της ηπείρου. Σε απάντηση οι Σοβιετικοί ενέτειναν τον έλεγχό τους στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Έτσι όμως επήλθε η ρήξη του Γιουγκοσλάβου ηγέτη Τίτο με τον Στάλιν, το καλοκαίρι του 1948, καθώς ο πρώτος δεν αποδέχτηκε τον αυξημένο

Οι υπουργοί Εξωτερικών Ντιν Άτσεσον των ΗΠΑ (αριστερά) και Ρομπέρ Σουμάν της Γαλλίας (δεξιά) υπογράφουν το Βορειοατλαντικό Σύμφωνο (Ουάσινγκτον, 4 Απριλίου 1949). Το ΝΑΤΟ περιλάμβανε ως μέλη του τις ΗΠΑ και 15 συμμαχικά κράτη. Ιδρύθηκε ως αντίβαρο στην αυξανόμενη επιρροή της ΕΣΣΔ σε παγκόσμιο επίπεδο. Το 1952 έγιναν μέλη του η Ελλάδα και η Τουρκία.

σοβιετικό έλεγχο. Παράλληλα, από τον Ιούνιο του 1948, οι Σοβιετικοί απέκλεισαν τις δυτικές ζώνες κατοχής στο Βερολίνο (αποκλεισμός του Βερολίνου), το οποίο ανεφοδίαζαν επί ένα σχεδόν έτος αμερικανικά αεροσκάφη. Αυτές οι σοβιετικές ενέργειες φόβισαν τώρα τη Δύση και διευκόλυναν τις διαπραγματεύσεις για τη σύναψη μιας συμμαχίας των δυτικοευρωπαϊκών χωρών με τις ΗΠΑ. Η συμμαχία αυτή, το Βορειοατλαντικό Σύμφωνο (ΝΑΤΟ), υπογράφηκε στην Ουάσινγκτον στις 4 Απριλίου 1949. Μέλη του ΝΑΤΟ ήταν οι ΗΠΑ, ο Καναδάς, η Βρετανία, η Γαλλία, η Ιταλία κ.ά. Η Ελλάδα και η Τουρκία προσχώρησαν στο ΝΑΤΟ το 1952 και η Δυτική Γερμανία το 1955.

Ο ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος. Η Ελλάδα, που γνώρισε τον Εμφύλιο Πόλεμο το 1946-1949, υπήρξε το πρώτο πεδίο ένοπλης αντιπαράθεσης του Ψυχρού Πολέμου. Κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο συγκρούστηκαν από τη μία πλευρά οι φιλοδυτικές δυνάμεις του Κέντρου και της Δεξιάς (κύριοι εκπρόσωποί τους ήταν το *Κόμμα των Φιλελευθέρων* και το *Λαϊκό Κόμμα* αντίστοιχα), με ένοπλη δύναμη τον **Εθνικό Στρατό**, και από την άλλη οι δυνάμεις του *Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας* (ΚΚΕ), με ένοπλη δύναμη τον **Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας** (ΔΣΕ). Το ΚΚΕ τέθηκε εκτός νόμου τον Δεκέμβριο του 1947 και παρέμεινε στην παρανομία έως το 1974. Ο Εμφύλιος Πόλεμος τελείωσε το καλοκαίρι του 1949 με νίκη των φιλοδυτικών δυνάμεων. Η τραγική εμπειρία του εμφύλιου σπαραγμού ήλθε μετά τις τρομερές δοκιμασίες του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, προκάλεσε νέο μεγάλο αριθμό θυμάτων και επέτεινε τα προβλήματα της ανασυγκρότησης, καθώς οι καταστροφές συνεχίστηκαν και στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940. Επιπλέον, η εμφύλια σύγκρουση διέψευσε με τρόπο επώδυνο τις προσδοκίες για κοινωνική απελευθέρωση και κοινωνική δικαιοσύνη, που είχαν επαγγελθεί κατά τη διάρκεια του πολέμου όλες ανεξαιρέτως οι αντιστασιακές οργανώσεις, δεξιές και αριστερές. Τέλος, ίσως το σημαντικότερο, ο Εμφύλιος Πόλεμος προκάλεσε βαθιά ψυχολογικά τραύματα στην ελληνική κοινωνία, τα οποία χρειάστηκαν πολλά χρόνια για να επουλωθούν.

Η αδυναμία συμφιλίωσης της Δεξιάς με την Αριστερά

«Η βία», σύμφωνα με ξένο παρατηρητή στη Μακεδονία την εποχή αυτή, ήταν το ορατό σημάδι της φωτιάς που αργόκαιγε στην Ελλάδα. Η φωτιά αυτή ήταν η αδυναμία συμφιλίωσης ή συμβιβασμού της Δεξιάς με την Αριστερά ή, σωστότερα, η διάχυτη πεποίθηση ότι δεν ήταν δυνατό να επιτευχθούν ο συμβιβασμός τους και τελικά η συμφιλίωση στην Ελλάδα της εποχής. Παρ' όλα όσα εγγράφοντο τότε και εγγράφησαν εκ των υστέρων για τη δυνατότητα συμβιβασμού και συμφιλίωσης των δύο παρατάξεων και παρ' όλο που μπορεί να θεωρείται βέβαιον ότι ο λαός, στην συντριπτική του πλειοψηφία, προτιμούσε τον συμβιβασμό και τη συμφιλίωση από τη σύγκρουση, οι αντικειμενικές συνθήκες και τα συσσωρευμένα πάθη δεν άφηναν τις εκατέρωθεν κατευναστικές και συμφιλιοτικές προσπάθειες να ευδωθούν. Οι συνθήκες αυτές και τα πάθη καλλιεργούσαν την πεποίθηση ότι δεν υπήρχε περιθώριο συμβιβασμού και ευνοούσαν την προσφυγή στη βία, την οποία και οι δύο παρατάξεις ανέχονταν, όταν προερχόταν από την πλευρά τους, και την προσέβαλλαν ως δικαιολογημένη και νόμιμη άμυνα εναντίον της παράνομης βίας του αντιπάλου. Η βία γεννούσε τη βία και πράξεις αντεκδικήσεως, ιδίως στην ύπαιθρο, όπου η παρουσία του κράτους ήταν εξαρχής σκιάδης».

Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, Λεηλασία φρονημάτων, τ. Β': Το Μακεδονικό Ζήτημα στην περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου (1945-1949) στη Δυτική Μακεδονία, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 55-57.

Ερωτήσεις

1. Ποια ήταν τα αίτια της διαίρεσης της Γερμανίας;
2. Να επισημάνετε τις διαφορές ανάμεσα στο Σχέδιο Μάρσαλ και στο Δόγμα Τρούμαν.
3. Πώς συνδέεται ο ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος με την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου;

3. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΨΥΧΡΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Η εξαγγελία της πολιτικής της ειρηνικής συνύπαρξης από τον Σοβιετικό πρωθυπουργό Γκεόργκι Μαλένκοφ, σε ομιλία του στο Ανώτατο Σοβιέτ στις 8 Αυγούστου 1953

«Η πάλη για την ειρήνη, που διεξάγεται σταθερά από τη Σοβιετική Ένωση και από όλο το δημοκρατικό στρατόπεδο, έχει δώσει οριστικά αποτελέσματα [...]. Τασσόμαστε σταθερά με την άποψη ότι δεν υπάρχουν σήμερα αμφισβητούμενα ή εκκρεμή ζητήματα που δεν μπορούν να λυθούν ειρηνικά, με αμοιβαία συμφωνία των ενδιαφερομένων μερών. Αυτό επίσης ισχύει και για αμφισβητούμενα ζητήματα μεταξύ των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και της Σοβιετικής Ένωσης. Υποστηρίζουμε, όπως έχουμε υποστηρίξει και στο παρελθόν, την ειρηνική συνύπαρξη των δύο συστημάτων. Πιστεύουμε ότι δεν υπάρχουν αντικειμενικοί λόγοι για συγκρούσεις μεταξύ των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και της Σοβιετικής Ένωσης».

Το 1960 εκλέχθηκε πρόεδρος των ΗΠΑ ο Τζον Φ. Κένεντι, πολιτικός νέος, με εντυπωσιακό λόγο και παρουσία. Ο Κένεντι εξέφρασε τις ελπίδες του δυτικού κόσμου για μια νέα εμπνευσμένη ηγεσία, αλλά η δολοφονία του τον Νοέμβριο του 1963, σε συνθήκες που ακόμη εγείρουν συζητήσεις, προκάλεσε μεγάλη απογοήτευση.

Από την Κορέα στο Βιετνάμ, 1950-1973. Μετά την ίδρυση του ΝΑΤΟ η διεθνής ένταση μεταφέρθηκε στην Ασία. Το φθινόπωρο του 1949 οι κομμουνιστές, με ηγέτη τον Μάο Τσε-τουνγκ, επικράτησαν στον κινεζικό εμφύλιο πόλεμο και ίδρυσαν τη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας. Τον Ιούνιο του 1950 η επίθεση της κομμουνιστικής Βόρειας Κορέας εναντίον της φιλοαμερικανικής Νότιας Κορέας οδήγησε σε έναν ακόμη τοπικό πόλεμο, στον οποίο ενεπλάκησαν οι ΗΠΑ και η κομμουνιστική Κίνα και ο οποίος τελείωσε με ανακωχή που συνήφθη το 1953. Η διαίρεση της Κορέας σε Βόρεια και Νότια διατηρήθηκε.

Τον Μάρτιο του 1953 πέθανε ο Στάλιν. Οι διάδοχοί του, κυρίως ο Νικίτα Χρουστσόφ, εγκαινίασαν την πολιτική της ειρηνικής συνύπαρξης, σύμφωνα με την οποία τα ειρηνικά επιτεύγματα του σοβιετικού κομμουνισμού, ιδίως στον τομέα της ανάπτυξης της βαριάς βιομηχανίας, αποτελούσαν εγγύηση για την επικράτησή του χωρίς πόλεμο. Το 1955 συνήφθη το **Σύμφωνο της Βαρσοβίας**, μια συμμαχία των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης με τη Μόσχα. Στο 20ό Συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ), στις αρχές του 1956, ο **Χρουστσόφ** εξήγγειλε την πολιτική της **αποσταλινοποίησης***, που διαβεβαίωνε ότι δε θα επαναλαμβάνονταν ορισμένες από τις υπερβολές της σταλινικής περιόδου. Ωστόσο, η εξαγγελία αυτή παρερμηνεύτηκε από ορισμένες χώρες στην Ανατολική Ευρώπη. Το φθινόπωρο του 1956 η Ουγγαρία ανήγγειλε την αποχώρησή της από το Σύμφωνο της Βαρσοβίας, αλλά σοβιετικά στρατεύματα εισέβαλαν στη χώρα και κατέστειλαν την εξέγερση. Πάντως η Δύση δεν μπόρεσε να εκμεταλλευτεί την κρίση αυτή, καθώς τις ίδιες ακριβώς ημέρες οι Αγγλογάλλοι εισέβαλαν στην Αίγυπτο, για να ανατρέψουν τον ηγέτη της, **Γκαμάλ Αμπντέλ Νάσερ**, αλλά αναγκάστηκαν να αποχωρήσουν μετά από σοβιετική και αμερικανική πίεση.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 εκδηλώθηκαν δύο από τις πλέον σημαντικές κρίσεις του Ψυχρού Πολέμου. Τον Αύγουστο του 1961 η ΕΣΣΔ και η Ανατολική Γερμανία ανήγειραν, γύρω από το Δυτικό Βερολίνο, το περιβόητο Τείχος, ώστε να εμποδίσουν την επικοινωνία μεταξύ των δύο τμημάτων της πόλης και τη διαφυγή Ανατολικογερμανών, κυρίως νέων, στη Δύση. Στα επόμενα χρόνια πολλοί Ανατολικογερμανοί έχασαν τη ζωή τους προσπαθώντας να περάσουν το Τείχος και να διαφύγουν στη Δύση, η οποία κατήγγειλε την ανέγερση του Τείχους ως εκδήλωση βαρβαρότητας. Το **Τείχος του Βερολίνου** έγινε το σύμβολο της διαίρεσης της Ευρώπης έως την πτώση του, το 1989.

Ο πόλεμος της Κορέας (1950-1953) μετέφερε την ψυχροπολεμική ένταση στην Άπω Ανατολή.

Το Τείχος του Βερολίνου ανεγέρθηκε τον Αύγουστο του 1961 από τους Σοβιετικούς και τους Ανατολικογερμανούς και αποτέλεσε σύμβολο της ψυχροπολεμικής αντιπαράθεσης έως την κατεδάφισή του, το 1989, όταν πλέον το Ανατολικό Μπλοκ είχε αρχίσει να καταρρέει.

Το 1962 σημειώθηκε η κρίση των πυραύλων της Κούβας*. Η Κούβα βρισκόταν από το 1959 υπό την ηγεσία του νέου επαναστάτη **Φιντέλ Κάστρο**, που αντιστάθηκε στην αμερικανική επιρροή και προσέγγισε τη Μόσχα. Το φθινόπωρο όμως του 1962 οι Αμερικανοί ανακάλυψαν ότι στην Κούβα επρόκειτο να εγκατασταθούν σοβιετικοί πύραυλοι, που θα μπορούσαν να πλήξουν τις ΗΠΑ. Ο αμερικανικός στόλος απέκλεισε την Κούβα, ώστε να εμποδίσει την προσέγγιση σοβιετικού στολίσκου που κατευθυνόταν στο νησί. Για λίγα εικοσιτετράωρα φάνηκε ότι ο κόσμος θα εμπλεκόταν σε έναν νέο παγκόσμιο πόλεμο, αλλά τελικά οι δύο ηγέτες, ο **Τζον Κένεντυ** και ο **Νικήτα Χρουστσόφ**, συμφώνησαν να μην εγκατασταθούν σοβιετικοί πύραυλοι στο νησί. Πάντως, λίγο αργότερα, και οι Αμερικανοί απέσυραν ανάλογους πυραύλους τους από την Τουρκία.

Η δεκαετία του 1960 σηματοδεύτηκε από τον πόλεμο του Βιετνάμ. Η χώρα αυτή, στη Νοτιοανατολική Ασία, βρισκόταν υπό γαλλική αποικιακή εξουσία έως το 1954, οπότε η ήττα των Γάλλων από τις κομμουνιστικές δυνάμεις του **Χο Τσι Μινχ** οδήγησε στη δημιουργία νέων κρατών: του κομμουνιστικού Βόρειου Βιετνάμ και του φιλοαμερικανικού Νότιου Βιετνάμ, της Καμπότζης και του Λάος. Στις αρχές ωστόσο της δεκαετίας του 1960 στο Νότιο Βιετνάμ ξέσπασε εμφύλια διαμάχη, στην οποία τις κομμουνιστικές δυνάμεις ενίσχυαν οι Βορειοβιετναμέζοι. Οι Αμερικανοί αποφάσισαν να παρέμβουν με την αποστολή πρώτα στρατιωτικών συμβούλων, κατόπιν αεροπορικών δυνάμεων και, από το 1964, στρατού. Τα παρθένα όμως δάση του Βιετνάμ και η σχεδόν καθολική αντίσταση του λαού εναντίον των Αμερικανών δεν επέτρεπαν τη νίκη των τελευταίων. Επιπλέον, οι ακρότητες που διέπραξαν οι αμερικανικές δυνάμεις στο Βιετνάμ, οι μεγάλες απώλειές τους και το γεγονός ότι η ίδια η αμερικανική κοινωνία δεν είχε πειστεί για την αναγκαιότητα του πολέμου προκάλεσαν ένα μαζικό κίνημα εναντίον του πολέμου στις ίδιες τις ΗΠΑ. Έτσι, οι Αμερικανοί αναγκάστηκαν να αποχωρήσουν από το Νότιο Βιετνάμ, απόφαση που υλοποίησε το 1973 η κυβέρνηση του προέδρου **Ρίτσαρντ Νίξον**, με υπουργό Εξωτερικών τον **Χένρυ Κίσινγκερ**. Το 1975 το Βόρειο Βιετνάμ επιτέθηκε στο Νότιο, νίκησε και η χώρα επανενώθηκε υπό κομμουνιστική εξουσία. Ο πόλεμος του Βιετνάμ προκάλεσε μεγάλο πλήγμα στο αμερικανικό γόητρο διεθνώς.

Ωστόσο, και η Σοβιετική Ένωση αντιμετώπισε σειρά προβλημάτων: το 1968 η απόπειρα της Τσεχοσλοβακίας να τηρήσει αποστάσεις από τη Μόσχα αντιμετωπίστηκε με εισβολή των κρατών-μελών του Συμφώνου της

Ο Αμερικανός πρόεδρος Τζον Φ. Κένεντυ εκφωνεί ομιλία ενώπιον του Τείχους του Βερολίνου (Πλατεία Ρούντολφ Βίλντε, Δυτικό Βερολίνο, 26 Ιουνίου 1963)

«Η Ελευθερία είναι αδιαίρετη, και όταν ένας άνθρωπος είναι σκλαβωμένος, τότε κανείς δεν είναι ελεύθερος. Όταν όλοι οι άνθρωποι ελευθερωθούν, θα μπορούμε να περιμένουμε την έλευση εκείνης της ημέρας που η πόλη αυτή και η χώρα αυτή και η μεγάλη ήπειρος της Ευρώπης θα ενωθούν σε έναν ειρηνικό και ελπιδοφόρο κόσμο. Και όταν εκείνη η ημέρα έρθει επιτέλους, και θα έρθει, ο λαός του Δυτικού Βερολίνου θα περηφανεύεται για το γεγονός ότι βρέθηκε στην πρώτη γραμμή για σχεδόν δύο δεκαετίες.

Όλοι οι ελεύθεροι άνθρωποι, όπου κι αν ζουν, είναι πολίτες του Βερολίνου, και επομένως, ως ελεύθερος άνθρωπος, είμαι περήφανος να λέω "Ich bin ein Berliner" [=Είμαι Βερολινέζος].»

Οι ρίζες της αμερικανικής ανάμειξης στο Βιετνάμ

«Αξιωματούχοι των κυβερνήσεων Κένεντυ και Τζόνσον συχνά επέμεναν ότι η πολιτική τους στο Βιετνάμ εναρμονιζόταν με τη γενική κατεύθυνση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής μετά το 1947: η σύγκρουση αυτή, τόνιζαν, δεν ήταν παρά ένα ακόμη βήμα στη μακρά σειρά των προσπαθειών να δειχθεί ότι η [σοβιετική] επιθετικότητα δεν έφερε αποτελέσματα. "Η πρόκληση που αντιμετωπίζουμε σήμερα στη νοτιοανατολική Ασία", έλεγε ο Τζόνσον, "είναι η ίδια πρόκληση που αντιμετωπίσαμε με θάρρος και με ισχύ στην Ελλάδα και την Τουρκία, στο Βερολίνο και στην Κορέα, στο Λίβανο και την Κούβα". Το "μεγάλο μάθημα αυτής της γενιάς" ήταν ότι, "όποτε αντισταθήκαμε, η επιθετικότητα τελικά σταμάτησε". Το να αμφισβητήσει κανείς την ανάγκη για μία παρόμοια ανάμειξη στο

Βαρσοβίας στη χώρα. Το 1971-1972 οι ΗΠΑ προσέγγισαν την κομμουνιστική Κίνα, η οποία είχε ήδη συγκρουστεί με τη Σοβιετική Ένωση. Η σινοαμερικανική προσέγγιση, επιτυχία των Νίξον και Κίσινγκερ, αποτέλεσε σοβαρό πλήγμα στη γεωπολιτική θέση της ΕΣΣΔ.

Η διεθνής ύφεση και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 έτεινε να επικρατήσει το κλίμα της «**ύφεσης**», όρος που παρέπεμπε στη μείωση της έντασης του ανταγωνισμού μεταξύ των δύο συνασπισμών. Το 1972, χάρη στη νέα ανατολική πολιτική (οσπολιτική) του Δυτικογερμανού καγκελάρου **Βίλυ Μπραντ**, η Δυτική Γερμανία αναγνώρισε την Ανατολική. Το καλοκαίρι του 1975 συγκλήθηκε στο Ελσίνκι της ουδέτερης Φινλανδίας μια διάσκεψη με τη συμμετοχή 33 χωρών της Ανατολικής και της Δυτικής Ευρώπης, των ΗΠΑ και του Καναδά. Η διάσκεψη υιοθέτησε την **Τελική Πράξη του Ελσίνκι**, μια διακήρυξη που αποσκοπούσε στο να διευκολύνει τη συνύπαρξη κρατών με διαφορετικά πολιτικά και κοινωνικά συστήματα και η οποία αναγνώριζε το απαραβίαστο των συνόρων στην Ευρώπη.

Το 1973 σημειώθηκε μεγάλη αύξηση των τιμών του πετρελαίου, με αφορμή τον αραβοϊσραηλινό πόλεμο (βλ. παρακάτω). Η **παγκόσμια πετρελαϊκή κρίση** έφερε τον δυτικό κόσμο σε κατάσταση οικονομικής καχεξίας. Επιπλέον, δεύτερη πετρελαϊκή κρίση σημειώθηκε το 1979-1981, μετά την επιτυχία της ισλαμικής επανάστασης στο Ιράν, υπό την ηγεσία του **Αγιατολάχ Χομεινί**. Για να περιορίσει την επιρροή των ισλαμιστών, η Σοβιετική Ένωση εισέβαλε τον Δεκέμβριο του 1979 στο Αφγανιστάν.

Τα γεγονότα αυτά προκάλεσαν ραγδαία αύξηση της διεθνούς έντασης στα επόμενα χρόνια. Το 1981 την προεδρία των ΗΠΑ ανέλαβε ο **Ρόναλντ Ρίγκαν**, πρώην ηθοποιός, ο οποίος όμως ως πολιτικός επέδειξε σημαντικές επικοινωνιακές ικανότητες. Ο Ρίγκαν θεωρούσε ότι οι Σοβιετικοί είχαν εκμεταλλευτεί την ύφεση για να προωθήσουν τις θέσεις τους διεθνώς. Παράλληλα, ένταση προκλήθηκε από την απόφαση της ΕΣΣΔ να εγκαταστήσει νέους πυραύλους στην Ευρώπη και την απάντηση του ΝΑΤΟ, το οποίο ανέπτυξε αντίστοιχους αμερικανικούς πυραύλους. Επίσης, σημειώθηκε αναταραχή στην κομμουνιστική Πολωνία, όπου δημιουργήθηκε ένα μη ελεγχόμενο από το κομμουνιστικό κόμμα εργατικό συνδικάτο, η «Αλληλεγγύη», με ηγέτη τον **Λεχ Βαλέσα**. Το 1981 ο πολωνικός στρατός διενήργησε πραξικόπημα, εγκατέστησε στρατιωτική δικτατορία υπό τον στρατηγό **Βόϊτσεχ Γιαρουζέλσκι** και έθεσε εκτός νόμου την «Αλληλεγγύη».

Πάντως η Σοβιετική Ένωση ήδη αντιμετώπιζε σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Το 1985 ανήλθε στην εξουσία ο **Μιχαήλ Γκορμπατσόφ**, νέος πολιτικός, που προσπάθησε να μεταρρυθμίσει τη χώρα του. Η μεγαλύτερη διαφάνεια, ήλπιζε ο Γκορμπατσόφ, θα συνέβαλε στην οικονομική ανασύνταξη της ΕΣΣΔ. Ωστόσο, στην πολιτική του Γκορμπατσόφ δε δόθηκε χρόνος, ώστε να φέρει αποτελέσματα. Σύντομα εκδηλώθηκαν εθνικιστικές αναταραχές στην Αρμενία, στη Γεωργία και στις χώρες της Βαλτικής. Το φθινόπωρο του 1989 ο Γκορμπατσόφ επισκέφτηκε το Ανατολικό Βερολίνο και τάχθηκε υπέρ της ελεύθερης επικοινωνίας του με το Δυτικό. Αυτό προκάλεσε λαϊκή αναταραχή στην Ανατολική Γερμανία. Ομάδες πολιτών άρχισαν να γκρεμίζουν τμήματα του Τείχους και να περνούν στο Δυτικό Βερολίνο. Η **πτώση του Τείχους**, γεγονός μεγάλης συμβολικής σημασίας, οδήγησε το επόμενο έτος (1990) στην **επανένωση της Γερμανίας**. Παράλληλα κατέρρευσαν και τα άλλα φιλοσοβιετικά καθεστώτα στην Ανατολική Ευρώπη.

Τα γεγονότα αυτά τρομοκράτησαν ακραίες δυνάμεις στο σοβιετικό σύστημα, οι οποίες το καλοκαίρι του 1991 προσπάθησαν με πραξικόπημα να ανατρέψουν τον Γκορμπατσόφ. Το πραξικόπημα απέτυχε λόγω της αντίδρασης του λαού της Μόσχας, ο οποίος κατέβηκε στους δρόμους υπό

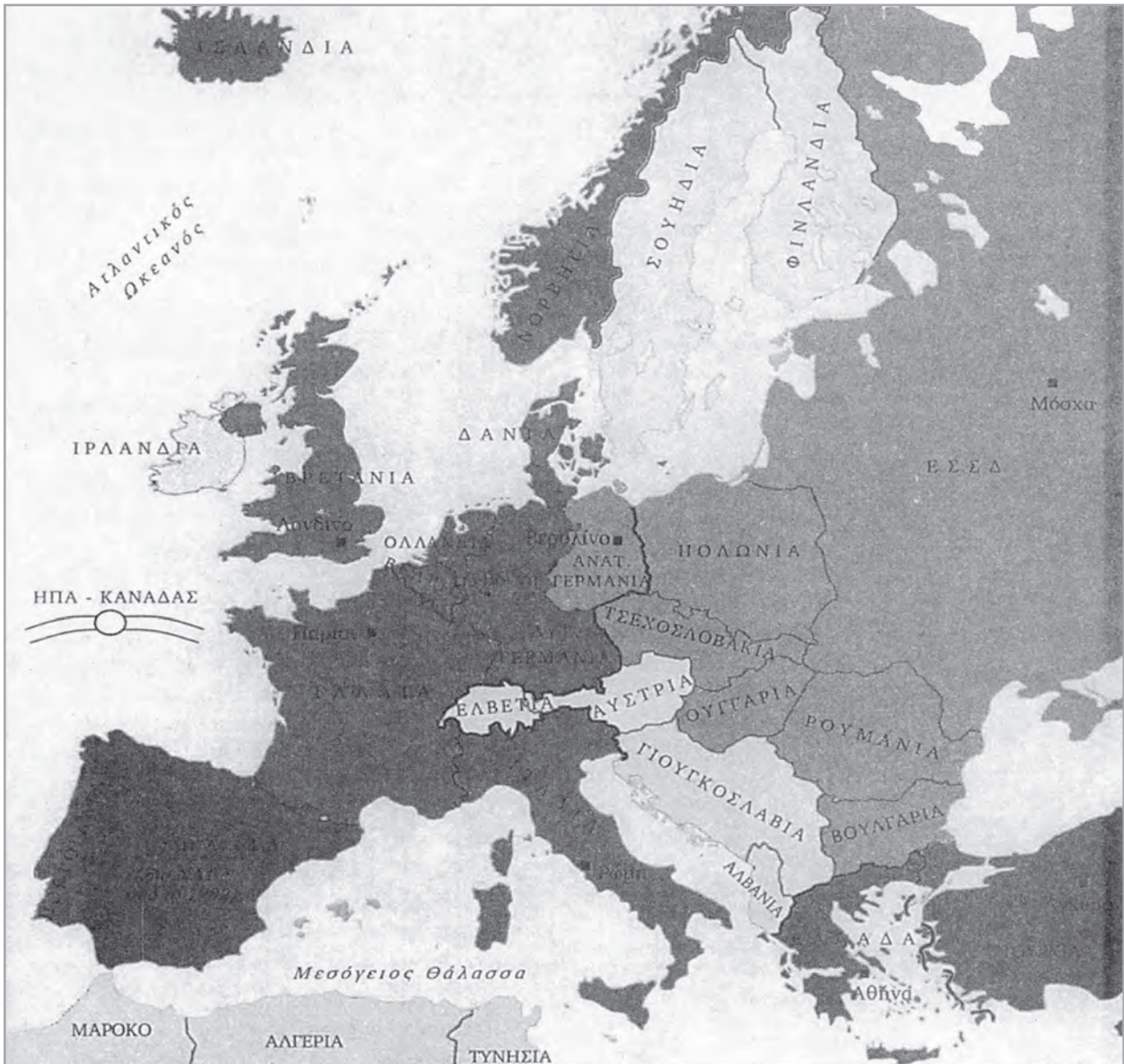
Νότιο Βιετνάμ, υπονοούσαν αυτές οι δηλώσεις, ισοδυναμούσε με το να αμφισβητήσει τις βάσεις που είχαν στηρίξει τη στρατηγική της ανάσχεσης από την αρχή της».

Απόσπασμα από το βιβλίο του John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment: a Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy*, Oxford University Press, 1982, σ. 238.

Οι αρχές της Τελικής Πράξης του Ελσίνκι

- Επιβεβαίωση των αρχών του ΟΗΕ.
- Αποφυγή της χρήσης ή της απειλής βίας.
- Κυρίαρχη ισότητα όλων των κρατών.
- Αποφυγή ανάμιξης ενός από τα συμβαλλόμενα κράτη στα εσωτερικά ζητήματα άλλων συμβαλλόμενων κρατών.
- Απαρβαίαστο των συνόρων στην Ευρώπη.

την ηγεσία του προέδρου της Ρωσικής Ομοσπονδίας, του Μπόρις Γιέλτσιν. Παράλληλα όμως το πραξικόπημα σήμανε και το τέλος της ίδιας της Σοβιετικής Ένωσης. Ο Γιέλτσιν συμφώνησε με τους ηγέτες των άλλων σοβιετικών δημοκρατιών πάνω στη βάση της διάλυσης της Σοβιετικής Ένωσης και της δημιουργίας μιας χαλαρής «Κοινοπολιτείας Ανεξάρτητων Κρατών». Τον Δεκέμβριο του 1991 η συμφωνία αυτή τέθηκε σε ισχύ. Η ΕΣΣΔ είχε διαλυθεί και ο διπολικός κόσμος είχε φθάσει στο τέλος του.

Το ΝΑΤΟ και το Σύμφωνο της Βαρσοβίας υπήρξαν καρποί του Ψυχρού Πολέμου, της παρατεταμένης πολιτικοδιπλωματικής διαμάχης, η οποία μετά τη λήξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου το 1945 χώρισε σε δύο στρατόπεδα τους πρώην συμμάχους. Το Βορειοατλαντικό Σύμφωνο υπέγραψαν (Ουάσιγκτον, 4 Απριλίου 1949) οι υπουργοί Εξωτερικών 12 χωρών: του Βελγίου, του Καναδά, της Δανίας, της Βρετανίας, της Γαλλίας, των ΗΠΑ, της Ισπανίας, της Ιταλίας, του Λουξεμβούργου, της Νορβηγίας, της Ολλανδίας και της Πορτογαλίας. Το 1952 προσχώρησαν στο ΝΑΤΟ η Ελλάδα και η Τουρκία, το 1955 η τότε Δυτική Γερμανία, το 1982 η Ισπανία, το 1999 η Ουγγαρία, η Πολωνία και η Τσεχία και το 2004 η Βουλγαρία, η Εσθονία, η Λετονία, η Λιθουανία, η Ρουμανία, η Σλοβακία και η Σλοβενία. Έτσι το ΝΑΤΟ έχει σήμερα 26 μέλη. Το Σύμφωνο της Βαρσοβίας (1955) περιλάμβανε ως μέλη τα κομμουνιστικά κράτη της Ανατολικής Ευρώπης: Βουλγαρία, Αλβανία (ως το 1968), Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία, Ανατολική Γερμανία, Πολωνία και Ρουμανία.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΤΟΥ ΨΥΧΡΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

1946-47	Κορυφώνονται οι διαφωνίες μεταξύ Σοβιετικών και Δυτικών για τα ζητήματα της Ανατολικής Ευρώπης και Γερμανίας.	1968	Κορύφωση του κινήματος αμφισβήτησης της δυτικής νεολαίας, με τον «Μάη του '68», κατά τον οποίο σημειώνονται μεγάλης έκτασης συγκρούσεις μεταξύ φοιτητών και της αστυνομίας στο Παρίσι.
1946-49	Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος.	Τέλη δεκαετίας	
1947	Δόγμα Τρούμαν και αναγγελία Σχεδίου Μάρσαλ.	1960	Κορυφώνεται η επαναστατική αναταραχή στη Λατινική Αμερική. Ιδιαίτερο ρόλο παίζει ο νέος επαναστάτης Ερνέστο «Τσε» Γκεβάρα, ο οποίος σκοτώνεται το 1968 στην Κολομβία.
1948	Αποκλεισμός του Δυτικού Βερολίνου από τους Σοβιετικούς.	1971-72	Σινοαμερικανική προσέγγιση. Η συνεννόηση ΗΠΑ - Κίνας αποτελεί σημαντικό πλήγμα για τη γεωπολιτική θέση της Σοβιετικής Ένωσης.
1949	Ίδρυση του ΝΑΤΟ και σύσταση δύο γερμανικών κρατών. Η Σοβιετική Ένωση πραγματοποιεί δοκιμή ατομικού όπλου.	1972	Στο πλαίσιο της «οσππολιτικής», η Δυτική Γερμανία αναγνωρίζει επισήμως την Ανατολική Γερμανία.
1947-49	Κινεζικός εμφύλιος πόλεμος. Νίκη των κομμουνιστών, υπό την ηγεσία του Μάο Τσε-τουνγκ.	1973	Ανατροπή του αριστερού προέδρου της Χιλής Σαλβατόρ Αλιέντε από πραξικόπημα υπό την ηγεσία του στρατηγού Αουγκούστο Πινοσέτ.
1950-53	Πόλεμος της Κορέας. Οι δυνάμεις του ΟΗΕ, υπό την ηγεσία των ΗΠΑ, αποτρέπουν την κατάκτηση της φιλοδυτικής Νότιας Κορέας από την κομμουνιστική Βόρεια.	1975	Το Βόρειο Βιετνάμ κατακτά το Νότιο.
1955	Ίδρύεται το Σύμφωνο της Βαρσοβίας, συμμαχία των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης με την ΕΣΣΔ.	1975	Διάσκεψη στο Ελσίνκι. Δημοσίευση της Τελικής Πράξης του Ελσίνκι, που αναφέρεται στη συνύπαρξη κρατών στην Ευρώπη με διαφορετικά οικονομικά και κοινωνικά συστήματα.
1956	(Φθινόπωρο). Ταυτόχρονη εισβολή των Αγγλογάλλων στην Αίγυπτο και των Σοβιετικών στην Ουγγαρία.	1979	Ισλαμική επανάσταση στο Ιράν. Σοβιετική εισβολή στο Αφγανιστάν.
1961	Ανέγερση του Τείχους του Βερολίνου, με το οποίο οι Ανατολικογερμανοί απομονώνουν το Δυτικό Βερολίνο και αποτρέπουν τη μετακίνηση ανατολικογερμανικού πληθυσμού προς τη Δυτική Γερμανία.	1979-83	Το ΝΑΤΟ αποφασίζει να αναπτύξει νέους αμερικανικούς πυραύλους μέσω βεληνεκούς στην Ευρώπη, σε απάντηση για την εγκατάσταση αντίστοιχων σοβιετικών.
1962	Κρίση των πυραύλων της Κούβας. Ο Κουβανός ηγέτης Φιντέλ Κάστρο προσεγγίζει τη Μόσχα και δέχεται στο έδαφος της Κούβας σοβιετικούς πυραύλους εξοπλισμένους με πυρηνικές κεφαλές. Οι ΗΠΑ αντιδρούν, αποκλείουν την Κούβα με τον στόλο τους και αποτρέπουν την εγκατάσταση των πυραύλων.	1980-81	Εργατική αναταραχή στην Πολωνία. Ίδρυση του μη ελεγχόμενου από το κομμουνιστικό κόμμα εργατικού συνδικάτου «Αλληλεγγύη». Το 1981 ο πολωνικός στρατός, υπό την ηγεσία του στρατηγού Βόϊτσεχ Γιαρουζέλσκι, διενεργεί πραξικόπημα και διαλύει την «Αλληλεγγύη».
1963	Σύναψη της Συνθήκης για την Απαγόρευση των Πυρηνικών Δοκιμών.	1982	Η αμερικανική κυβέρνηση του Ρόναλντ Ρίγκαν εξαγγέλλει την ανάπτυξη αντιπυραυλικού συστήματος στο διάστημα (Πρωτοβουλία Στρατηγικής Άμυνας ή «Πόλεμος των Άστρων»).
1961-73	Πόλεμος του Βιετνάμ. Οι Αμερικανοί επεμβαίνουν στη σύγκρουση μεταξύ του κομμουνιστικού Βόρειου Βιετνάμ και του φιλοδυτικού Νότιου Βιετνάμ. Από το 1964 οι Αμερικανοί αποστέλλουν χερσαίες δυνάμεις στη χώρα. Ωστόσο, αποτυγχάνουν να κάμψουν την αντίσταση των αντιπάλων τους, ενώ και η αμερικανική κοινή γνώμη εξεγείρεται· τελικά, αναγκάζονται να αποχωρήσουν.	1982	Πεθαίνει ο Σοβιετικός ηγέτης Λεονίντ Μπρέζνιεφ. Τον διαδέχεται ο Γιούρι Αντρέποφ και αυτόν ο Κωνσταντίν Τσερνιένκο.
1968	Σύναψη της Συνθήκης για τη Μη Διασπορά των Πυρηνικών Όπλων.	1985	Άνοδος στην εξουσία στη Σοβιετική Ένωση του Μιχαήλ Γκορμπατσόφ.
1968	«Άνοιξη της Πράγας». Εκδηλώνεται λαϊκή πίεση για μεταρρυθμίσεις στην Τσεχοσλοβακία. Για να αποτρέψουν αποχώρησή της από το Σύμφωνο της Βαρσοβίας, οι Σοβιετικοί και οι σύμμαχοί τους εισβάλλουν στη χώρα και ανατρέπουν την κυβέρνηση.	1988-91	Εθνικιστικές αναταραχές στη Σοβιετική Ένωση.
		1989	Πτώση του Τείχους του Βερολίνου.
		1990	Επανένωση της Γερμανίας.
		1991	Διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης.

Ερωτήσεις

1. Ποια ήταν τα αίτια της αμερικανικής ήττας στο Βιετνάμ;
2. Ποιο ήταν το περιεχόμενο της έννοιας της «ύφεσης» και πώς αποτυπώθηκε αυτό στις αρχές της Τελικής Πράξης του Ελσίνκι;
3. Να αναφέρετε τις σπουδαιότερες κρίσεις του Ψυχρού Πολέμου.

4. Η ΑΠΟΑΠΟΙΚΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ Ο ΤΡΙΤΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Η πτώση των αποικιακών αυτοκρατοριών. Οι μεγάλες αποικιακές αυτοκρατορίες δέχτηκαν ισχυρά πλήγματα κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, που διεξήχθησαν στο όνομα της ελευθερίας, έδωσαν ώθηση στο αίτημα της εθνικής ανεξαρτησίας των αποικιοκρατούμενων λαών. Η πολεμική κινητοποίηση των αποικιών, ιδιαίτερα της Ινδίας, επέφερε την πολύ πιο συστηματική οργάνωση των κοινωνιών τους, οικονομικά και στρατιωτικά: κοινωνίες που είχαν γνωρίσει παρόμοια επίπεδα κινητοποίησης δεν μπορούσαν πλέον να ελέγχονται από μικρούς αποικιακούς στρατούς, όπως συνέβαινε έως τότε. Η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929, πλήττοντας τις τιμές των αγροτικών προϊόντων που παρήγαγαν οι αποικίες, επέτεινε τις οικονομικές και κοινωνικές αναταραχές στους κόλπους τους. Το 1941-1942 οι Ιάπωνες κατέκτησαν μεγάλες περιοχές της Ασίας από τις δυτικές δυνάμεις, με το σύνθημα «η Ασία στους Ασιάτες», και έμπρακτα κατέδειξαν ότι οι αποικιοκράτες δεν ήταν ανίκητοι. Τέλος, θετική προς την αποικιοκρατία δεν ήταν καμία από τις δύο υπερδυνάμεις της μεταπολεμικής εποχής: ούτε η σοσιαλιστική ΕΣΣΔ ούτε οι ΗΠΑ, η πρώτη αποικία που απέκτησε την ανεξαρτησία της. Όλα αυτά τα στοιχεία έδωσαν ισχυρή ώθηση στη διαδικασία της *αποαποικιοποίησης*, δηλαδή της αποχώρησης των αποικιοκρατικών δυνάμεων από τις περιοχές που έλεγχαν.

Στην Ινδία οι Βρετανοί αντιμετώπιζαν από την περίοδο μεταξύ των δύο πολέμων το κίνημα του **Μαχάτμα Γκάντι**, υποστηρικτή της μη βίας. Κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι Βρετανοί υποσχέθηκαν να αποδώσουν στην Ινδία την ανεξαρτησία της. Αυτό έγινε το 1947, αλλά συνοδεύτηκε από έναν σκληρότατο εμφύλιο πόλεμο μεταξύ ινδουιστών και μουσουλμάνων, που οδήγησε τελικά στη διχοτόμηση της χώρας και τη δημιουργία δύο κρατών: της Ινδίας και του μουσουλμανικού Πακιστάν. Η πτώση της Βρετανικής Αυτοκρατορίας των Ινδιών επέφερε επίσης την ανεξαρτησία της Κεϋλάνης, της Βιρμανίας (από τους Βρετανούς), της Ινδονησίας (από τους Ολλανδούς, το 1949) και των κρατών της Ινδοκίνας, μετά την ήττα των Γάλλων από τους Βιετναμέζους κομμουνιστές το 1954.

Ο Γκαμάλ Αμπντέλ Νάσερ, πρόεδρος της Αιγύπτου (1954-1970). Πρωτεργάτης του Κινήματος των Αδεσμεύτων και υπέρμαχος ενός κοσμικού αραβικού εθνικισμού, αντιτάχθηκε στην αγγλογαλλική επιρροή στη Μέση Ανατολή, στάση που κορυφώθηκε στην κρίση του Σουέζ το 1956.

Ο Μαχάτμα Γκάντι, ηγέτης του ινδικού αγώνα της ανεξαρτησίας και ο μεγαλύτερος υποστηρικτής της μη βίας κατά τον 20ό αιώνα, αναγνωρίστηκε ως ο πνευματικός πατέρας του ινδικού λαού. Οι προσπάθειές του για την ανεξαρτησία της Ινδίας από τη βρετανική κυριαρχία ευοδώθηκαν το 1947. Τον Ιανουάριο του 1948 δολοφονήθηκε από φανατικό ινδουιστή, που θεωρούσε προδοτική την ήπια στάση του στα θρησκευτικά ζητήματα της χώρας.

Ένα παράδειγμα αντιαποικιακού λόγου.

Ο Φραντς Φανόν, θεωρητικός του βίαιου αντιαποικιακού αγώνα της Αλγερίας, αναφέρεται στην πολιτιστική σύγκρουση του αποικιοκράτη/εποίκου με τον αποικιοκρατούμενο.

«Ο έπαινος γράφει ιστορία και το κάνει συνειδητά. Και επειδή συνεχώς αναφέρεται στην ιστορία της πατρίδας του, υποδηλώνει σαφώς ότι και αυτός ο ίδιος είναι μια προέκταση της πατρίδας του. Έτσι η ιστορία που γράφει δεν είναι η ιστορία της χώρας που λεηλατεί, αλλά η ιστορία του έθνους του αναφορικά με ότι αυτό απομυζά, ότι βιάζει και οδηγεί στη λιμοκτονία.

Η ακινησία [...] στην οποία ο ιθαγενής είναι καταδικασμένος μπορεί να αμφισβητηθεί, μόνον εάν ο ιθαγενής αποφασίσει να βάλει ένα τέλος στην ιστορία της αποικιοκρατίας - στην ιστορία της διαρπαγής- και να δώσει υπόσταση στην ιστορία του έθνους - στην ιστορία της αποαποικιοποίησης».

Φραντς Φανόν, «Της γης οι κολασμένοι», (1961), αναφέρεται στο Edward W. Said, *Κουλτούρα και ιμπεριαλισμός*, μτφρ. Βανέσα Λάππα, Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 307.

Η επόμενη σύγκρουση αφορούσε την περιοχή της Μέσης Ανατολής. Εκεί αναπτυσσόταν ο αραβικός εθνικισμός υπό την ηγεσία του **Γκαμάλ Αμπντέλ Νάσερ**, προέδρου της Αιγύπτου από το 1954, ο οποίος προσπάθησε να απαλλάξει τη χώρα του από τη βρετανική επιρροή. Παράλληλα, από το 1954, εξελισσόταν ένας αιματηρός πόλεμος στην Αλγερία ενα-

Το μεσανατολικό πρόβλημα

Το 1917, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, οι Βρετανοί, με τη Διακήρυξη Μπάλφοουρ, είχαν υποσχεθεί τη δημιουργία μιας «εθνικής εστίας» για τους Εβραίους στην περιοχή της Παλαιστίνης. Στα επόμενα χρόνια σημειώθηκε μετακίνηση πολλών Εβραίων σε αυτή την περιοχή, μετακίνηση η οποία επιταχύνθηκε μετά τη φοβερή εμπειρία του Ολοκαυτώματος κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Μετά το 1945 σημειώθηκαν έντονες συγκρούσεις Εβραίων και Αράβων, εξαιτίας των οποίων, το 1948, η Βρετανία αποφάσισε να αποχωρήσει από την Παλαιστίνη. Ακολούθησαν τέσσερις αραβοϊσραηλινόι πόλεμοι:

- Το 1948-49 το νεοϊδρυθέν κράτος του Ισραήλ νίκησε τους στρατούς πέντε αραβικών κρατών. Η Ιερουσαλήμ διχοτομήθηκε μεταξύ Ισραήλ και Υπεριορδανίας.

- Το 1956 οι Ισραηλινοί συντάχθηκαν με τους Αγγλογάλλους κατά την εισβολή των τελευταίων στην Αίγυπτο. Η εισβολή απέτυχε, αλλά η καταστροφή του αιγυπτιακού πολεμικού υλικού ικανοποίησε το Ισραήλ.

- Τον Ιούνιο του 1967 ξέσπασε ο «Πόλεμος των Έξι Ημερών». Διαβλέποντας ότι οι αραβικές χώρες ετοιμάζονταν να του επιτεθούν, το Ισραήλ εξαπέλυσε πρώτο επίθεση και κατέλαβε την Ιερουσαλήμ και τη Δυτική Όχθη του Ιορδάνη από την Υπεριορδανία, τα υψώματα του Γκολάν από τη Συρία, καθώς και τη Λωρίδα της Γάζας και τη Χερσόνησο του Σινά από την Αίγυπτο. Τα εδάφη αυτά έμειναν γνωστά ως «κατεχόμενα». Το Ισραήλ ανακοίνωσε την προσαύξησή τους, η οποία όμως δεν αναγνωρίστηκε από τη διεθνή κοινότητα.

- Το 1973 η Αίγυπτος και η Συρία εξαπέλυσαν αιφνιδιαστική επίθεση εναντίον του Ισραήλ κατά τη διάρκεια της εβραϊκής γιορτής της

ντίον της γαλλικής αποικιακής εξουσίας. Το φθινόπωρο του 1956, προσπαθώντας να αντιδράσουν στη νασερική πολιτική, οι Αγγλογάλλοι εισέβαλαν στην Αίγυπτο, και συγκεκριμένα στο Σουέζ, από όπου όμως αναγκάστηκαν αμέσως να αποχωρήσουν λόγω της αντίδρασης της ΕΣΣΔ και των ΗΠΑ.

Η ήττα των δύο παλαιών αυτοκρατορικών δυνάμεων στο Σουέζ κατέδειξε την παρακμή της ισχύος τους και επιτάχυνε δραστικά τη διαδικασία της αποαποικιοποίησης. Με μια θαρραλέα πολιτική ο νέος Γάλλος ηγέτης, στρατηγός **Κάρολος Ντε Γκολ**, παραχώρησε ανεξαρτησία στις γαλλικές αποικίες της Αφρικής το 1960 και στην Αλγερία το 1962. Το 1960 το Βέλγιο αποχώρησε από το Κονγκό και η Βρετανία από τις δικές της αφρικανικές αποικίες έως το 1965. Τέλος, η Πορτογαλία, υπό δικτατορικό καθεστώς, διατήρησε τις δικές της αφρικανικές αποικίες (Μοζαμβίκη, Αγκόλα, Γουινέα-Μπισάου) έως το 1975, οπότε η κατάρρευση της δικτατορίας οδήγησε στην αποχώρηση των Πορτογάλων από τις αποικίες τους.

Στην Αφρική απέμειναν δύο ακόμη κατάλοιπα της αποικιοκρατίας, τα ρατσιστικά καθεστώτα της Ροδεσίας και της Νότιας Αφρικής, τα οποία αντιμετώπισαν αυξανόμενη διεθνή απομόνωση. Το πρώτο παρέδωσε την εξουσία το 1980 (η χώρα μετονομάστηκε σε Ζιμπάμπουε)· το δεύτερο στα μέσα της δεκαετίας του 1990, μετά από πολυετείς αγώνες της πλειονότητας των κατοίκων του, με κύριο ηγέτη τον **Νέλσωνα Μαντέλα**.

Ο Τρίτος Κόσμος. Τα νέα κράτη που ανέκυψαν από τη διαδικασία της αποαποικιοποίησης, κυρίως στην Ασία και στην Αφρική, συγκρότησαν τον Τρίτο Κόσμο. Οι χώρες αυτές αντιμετώπιζαν στην πλειονότητά τους τεράστιες οικονομικές δυσχέρειες. Επιπλέον, έπρεπε να διαχειριστούν προβλήματα, όπως τη ραγδαία αύξηση του πληθυσμού τους και εσωτερικές αναταραχές, που συχνά οδηγούσαν σε σκληρότατους εμφύλιους πολέμους. Κύριες επιδιώξεις τους ήταν η κατοχύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας τους (ώστε να μη συνεχιστεί ο αποικιακός έλεγχος με άλλα μέσα, κυρίως οικονομικά) και η οικονομική τους ανάπτυξη. Το βασικό πλεονέκτημά τους ήταν ο αριθμός τους: ήδη από τη δεκαετία του 1960 διέθεταν την πλειοψηφία στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ, η οποία όμως δε λαμβάνει δεσμευτικές αποφάσεις. Οι χώρες του Τρίτου Κόσμου επομένως δε διέθεταν ούτε τις οικονομικές ούτε τις θεσμικές προϋποθέσεις για να αμφισβητήσουν τις πραγματικότητες του διπολικού κόσμου.

Η Ίντιρα Γκάντι, πρωθυπουργός της Ινδίας (1966-1977, 1980-1984), ανέδειξε τη χώρα της σε περιφερειακή δύναμη. Οι προσπάθειές της στράφηκαν στον εξωτερικό τομέα προς την ενίσχυση της διεθνούς θέσης της Ινδίας ενώ στον εσωτερικό προς ένα ευρύ πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων. Αντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα εξαιτίας εθνοτικών και θρησκευτικών συγκρούσεων. Δολοφονήθηκε από στελέχη της θρησκευτικής μειονότητας των Σιχ τον Οκτώβριο του 1984.

Ο Γιουγκοσλάβος ηγέτης Τίτο (Γιόσιπ Μπρόζ, 1892-1980), επικεφαλής ενός από τα πιο δραστήρια αντιστασιακά κινήματα στην κατεχόμενη Ευρώπη και εμπνευστής της μεταπολεμικής αναδιαμόρφωσης της Γιουγκοσλαβίας σε ομοσπονδιακή βάση. Το 1948 ήλθε σε ρήξη με την ΕΣΣΔ και η χώρα του αποβλήθηκε από τον ανατολικό συνασπισμό. Από πολλούς θεωρήθηκε ο «πατέρας» του Κινήματος των Αδεσμεύτων, στους κόλπους του οποίου υποστήριζε την πολιτική των ίσων αποστάσεων από τους δύο συνασπισμούς.

Πάντως, στον Τρίτο Κόσμο εντάσσονταν και ορισμένες χώρες με σημαντικές πλουτοπαραγωγικές πηγές (π.χ. πετρέλαιο), καθώς και η ισχυρή Ινδία, η οποία, παρά τις διαρκείς διαμάχες της με το γειτονικό Πακιστάν, εξελίχθηκε σε αξιόλογη ασιατική δύναμη υπό την ηγεσία του **Τζαβάχαρ-λαλ («Παντίτ») Νεχρού** και της κόρης του, **Ίντιρα Γκάντι**. Επιπλέον, στους κόλπους του Τρίτου Κόσμου αναπτύχθηκε το **Κίνημα των Αδεσμεύτων**, το οποίο συγκροτήθηκε επίσημα το 1961 στη Διάσκεψη του Βελιγραδίου. Οι Αδέσμευτοι δεν επιζητούσαν απλώς τη διατήρησή τους εκτός των δύο συνασπισμών, δυτικού και ανατολικού, αλλά μια ενεργητική ουδετερότητα στον Ψυχρό Πόλεμο, ώστε να επηρεάσουν, ως αυτόνομος παράγοντας, τη διεθνή σκηνή. Τα ισχυρότερα μέλη του Κινήματος των Αδεσμεύτων ήταν η Ινδία, η Αίγυπτος και η Γιουγκοσλαβία του **Τίτο**. Στο Κίνημα μετείχε και η Κύπρος. Η δραστηριότητα των Αδεσμεύτων έφερε στο προσκήνιο το ζήτημα της ανακατανομής των πόρων του πλανήτη και οδήγησε, τις δεκαετίες του 1970 και του 1980, σε έναν διάλογο Βορρά-Νότου, με σκοπό τη μείωση των ανισοτήτων. Πάντως, το Κίνημα των Αδεσμεύτων δε διέθετε επαρκή ισχύ ή και συνοχή, ώστε να επιτύχει τους φιλόδοξους στόχους του.

Ορισμένες από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου γνώρισαν, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, εντυπωσιακή οικονομική ανάπτυξη (Νότια Κορέα, Σιγκαπούρη, Ταϊβάν, Ινδία, Κίνα). Οι περισσότερες ωστόσο αντιμετώπισαν τεράστια οικονομικά προβλήματα, εσωτερικές διαμάχες (πολιτικές, φυλετικές ή εθνοτικές), λιμούς και εμφύλιους πολέμους. Το πρόβλημα της εξαθλίωσης και της αστάθειας στον Τρίτο Κόσμο παραμένει ακόμη μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις για το μέλλον της ανθρωπότητας.

Σκηνοπηγιάς (πόλεμος του «Γιομ Κιπούρ»). Το Ισραήλ κατάφερε να αποκρούσει την επίθεση χάρη και στον ανεφοδιασμό του από τις ΗΠΑ. Επίσης, από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, οι Παλαιστίνιοι ξεκίνησαν σειρά καταδρομικών επιχειρήσεων, με κύρια αιχμή την Οργάνωση για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης (ΟΑΠ) με ηγέτη τον Γιάσερ Αραφάτ. Ωστόσο, μία άλλη παλαιστινιακή τρομοκρατική οργάνωση, ο «Μαύρος Σεπτέμβρης» συνέλαβε και εκτέλεσε 11 Ισραηλινούς αθλητές κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του Μονάχου το 1972. Για να αντιμετωπίσει τον κίνδυνο από την ΟΑΠ, το Ισραήλ εισέβαλε στον Λίβανο το 1982, ενέργεια που προκάλεσε έντονη αποδοκιμασία από τη διεθνή κοινότητα.

Στο μεταξύ, το 1978, μεσολάβησε μια προσπάθεια επίλυσης του Μεσανατολικού, όταν συνήφθησαν, υπό αμερικανική επίβλεψη, οι συμφωνίες του Καμπ Ντέβιντ, δηλαδή Συνθήκη Ειρήνης μεταξύ Αιγύπτου και Ισραήλ (το οποίο αποχώρησε από τη Χερσόνησο του Σινά) και συμφωνία για τη δημιουργία παλαιστινιακής πολιτικής οντότητας. Ωστόσο, η ειρήνευση δεν επιβλέπη: αντίθετα μάλιστα, οι άλλες αραβικές χώρες κατήγγειλαν ως προδότη τον Αιγύπτιο πρόεδρο Ανουάρ Σαντάτ, ο οποίος δολοφονήθηκε το 1981. Στις δεκαετίες του 1980 και του 1990 σημειώθηκαν δύο μεγάλης έκτασης παλαιστινιακές εξεγέρσεις στα κατεχόμενα, ενώ και μία ακόμη απόπειρα επίλυσης του προβλήματος δεν οδήγησε σε ειρήνευση.

Ερωτήσεις

1. Να επισημάνετε τα αίτια της αποαποικιοποίησης.
2. Ποια ήταν η σημασία της κρίσης του Σουέζ για την εξέλιξη της διαδικασίας της αποαποικιοποίησης;
3. Ποιοι ήταν οι στόχοι του Κινήματος των Αδεσμεύτων και ποια τα κυριότερα μέλη του;

5. Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΙΟΗΣΗ: ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Ο Ρομπέρ Σουμάν (Robert Schuman) και ο Ζαν Μονέ (Jean Monnet), οι «πατέρες» της ιδέας της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η αναζήτηση της δυτικοευρωπαϊκής ενότητας. Μετά το 1945 η Ευρώπη, διαιρεμένη και κυριαρχούμενη από τις δύο υπερδυνάμεις, καλούνταν να αναζητήσει μια νέα θέση στον κόσμο. Ήδη από τα χρόνια του πολέμου υψώνονταν φωνές που ζητούσαν μια νέα δημοκρατική ευρωπαϊκή συνεργασία μετά

την ήττα του φασισμού. Την επαύριο του πολέμου οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες συνειδητοποιούσαν πλέον την ανάγκη να ξεπεράσουν τους εθνικιστικούς ανταγωνισμούς του παρελθόντος, που τόση καταστροφή είχαν φέρει σε ολόκληρη την ήπειρο κατά τη διάρκεια των δύο παγκόσμιων πολέμων. Τα γιγάντια προβλήματα της ανασυγκρότησης και της ανοικοδόμησης, καθώς και η ανάγκη για εδραίωση της δημοκρατίας απαιτούσαν μια συνεργασία που θα υπερέβαινε τα στενά εθνικά σύνορα. Εξάλλου, η επιτυχία του Σχεδίου Μάρσαλ κατέδειξε τα οφέλη της κοινής προσπάθειας. Τον Μάιο του 1949 ιδρύθηκε το **Συμβούλιο της Ευρώπης**, διεθνής οργανισμός που αποσκοπεί στην ανάδειξη της κοινής ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς και στην προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων.

Βέβαια, στα τέλη της δεκαετίας του 1940, οι ιδέες της ευρωπαϊκής ενοποίησης/ολοκλήρωσης δεν είχαν ακόμη μορφοποιηθεί. Από τη μία πλευρά, βρίσκονταν οι υποστηρικτές της διακυβερνητικής συνεργασίας, η οποία απαντά στους κλασικούς διεθνείς οργανισμούς όπως ο ΟΗΕ ή το Συμβούλιο της Ευρώπης· ωστόσο, οι οργανισμοί αυτοί λειτουργούν με βάση την αρχή της ομοφωνίας και δεν μπορούν να λειτουργήσουν ως μοχλοί ενοποίησης. Από την άλλη πλευρά, διατυπωνόταν η ιδέα της άμεσης δημιουργίας μιας ευρωπαϊκής ομοσπονδίας· ωστόσο, δεν υπήρχαν ακόμη οι προϋποθέσεις της ενότητας και ιδιαίτερα μια κοινή ευρωπαϊκή οικονομία: αν αποτύγχανε μια τέτοια προσπάθεια, τότε όλη η σύλληψη της ευρωπαϊκής ενότητας θα κατέρρευε. Για την ευρωπαϊκή ενοποίηση η διακυβερνητική συνεργασία δεν ήταν αρκετή, αλλά και η άμεση ομοσπονδιοποίηση δεν ήταν εφικτή.

Υπήρχε όμως και μία τρίτη οδός: ο λεγόμενος «λειτουργισμός», που πρόβλεπε ότι θα έπρεπε να ενοποιηθούν πρώτα ορισμένοι βασικοί τομείς της οικονομίας, ώστε να δημιουργηθούν οι πρακτικές προϋποθέσεις της ενότητας. Η διαδικασία αυτή θα συνέβαλε επιπλέον στην κατοχύρωση της ευρωπαϊκής ειρήνης. Μετά την επιτυχία σε αυτά τα πεδία θα ερχόταν στο μέλλον και η πολιτική ενότητα. Η αντίληψη αυτή τέθηκε σε εφαρμογή με τη δημιουργία των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Οι εκπρόσωποί της, όπως οι Γάλλοι **Ρομπέρ Σουμάν** και **Ζαν Μονέ**, ο Βέλγος **Πολ-Ανρί Σπάακ**, ο Γερμανός **Κόνραντ Αντενάουερ**, έμειναν στην ευρωπαϊκή μνήμη ως «πατέρες της Ευρώπης».

Η σύσταση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Η έναρξη της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης σημειώθηκε τον Μάιο του 1950, όταν ο Γάλλος υπουργός Εξωτερικών Ρομπέρ Σουμάν πρότεινε ένα σχέδιο που είχε εκπονηθεί από τον Ζαν Μονέ, υπεύθυνο του γαλλικού προγράμματος ανασυ-

Ένας από τους «πατέρες της Ευρώπης» αναφέρεται στο Σχέδιο Σουμάν: απόσπασμα από επιστολή του Ζαν Μονέ, που κυκλοφόρησε στο Συμβούλιο της Ευρώπης τον Ιούνιο του 1950.

«Οι προτάσεις Σουμάν είναι επαναστατικές ή δεν είναι τίποτα. Η θεμελιώδης τους αρχή είναι η παραχώρηση κυριαρχίας σ' έναν περιορισμένο αλλά αποφασιστικό τομέα. Κατά τη γνώμη μου, ένα σχέδιο που δεν ξεκινά από την αρχή αυτή δεν μπορεί να προσφέρει καμιά συνεισφορά χρήσιμη για τη λύση των μεγάλων προβλημάτων που μας πλήττουν. Η συνεργασία ανάμεσα στα έθνη, όσο κι αν είναι σημαντική, δε λύνει τίποτα. Αυτό που πρέπει να επιδιώκεται είναι η συνένωση συμφερόντων των ευρωπαϊκών λαών κι όχι απλώς η διατήρηση της ισορροπίας αυτών των συμφερόντων».

Jean Monnet, Απομνημονεύματα, Ροές, Αθήνα 1988, σ. 332.

Οι ηγέτες των έξι χωρών υπογράφουν τη Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, Ρώμη 1957.

γκρότησης. Σύμφωνα με το **Σχέδιο Σουμάν**, θα δημιουργούνταν μία ανώτατη Αρχή που θα έλεγχε τις βιομηχανίες άνθρακα και χάλυβα της Γαλλίας, της Δυτικής Γερμανίας και όσων από τις άλλες χώρες ενδιαφέρονταν να μετάσχουν. Την πρόταση αποδέχτηκαν η Δυτική Γερμανία, η Ιταλία και οι χώρες της Μπενελούξ* (Βέλγιο, Ολλανδία, Λουξεμβούργο), και έτσι το 1952 συστάθηκε η **Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα** (ΕΚΑΧ). Με τον τρόπο αυτόν, ενοποιήθηκε ο πυρήνας της ευρωπαϊκής βαριάς βιομηχανίας, που τέθηκε υπό τον έλεγχο όχι των εθνικών κυβερνήσεων, αλλά μίας υπερεθνικής Αρχής. Η **υπερεθνικότητα**, δηλαδή η δυνατότητα της ΕΚΑΧ (αλλά και των άλλων Κοινοτήτων και της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης) να λαμβάνει αποφάσεις δεσμευτικές για τα κράτη-μέλη, είναι το στοιχείο που διαφοροποιεί τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης από τους άλλους διεθνείς οργανισμούς, οι οποίοι προωθούν την απλή διακυβερνητική συνεργασία.

Το 1954 απέτυχε μια νέα προσπάθεια για τη δημιουργία Ευρωπαϊκής Αμυντικής Κοινότητας. Ωστόσο, το 1955-56, συστάθηκε μία επιτροπή, υπό την προεδρία του Βέλγου πολιτικού Πολ-Ανρί Σπάακ, για να εξετάσει τη δημιουργία ευρωπαϊκής κοινής αγοράς. Οι εργασίες της επιτροπής Σπάακ απέφεραν καρπούς και στις 25 Μαρτίου 1957 υπογράφηκε η **Συνθήκη της Ρώμης**, που ίδρυε την **Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα** (ΕΟΚ), επικεντρωμένη στις βασικές ελευθερίες της διακίνησης προϊόντων, κεφαλαίων και ατόμων. Η Συνθήκη της Ρώμης κάνει ρητώς αναφορά σε μια «διαρκώς στενότερη ένωση» των ευρωπαϊκών λαών. Ιδρύθηκε επίσης η **Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας** (ΕΚΑΕ ή Ευρατόμ).

Η ΕΟΚ σημείωσε μεγάλη οικονομική επιτυχία από τα πρώτα χρόνια της ζωής της. Άλλωστε, η περίοδος από το 1950 έως τις αρχές της δεκαετίας του 1970 ήταν μια εποχή αδιάκοπης οικονομικής ανάπτυξης για την Ευρώπη. Στην ΕΟΚ προσχώρησαν το 1973 η Βρετανία, η Ιρλανδία και η Δανία («βόρεια διεύρυνση»), η Ελλάδα το 1981, η Ισπανία και η Πορτογαλία το 1986 («νότια διεύρυνση»). Επίσης, ένα σημαντικό βήμα για την προώθηση της ενοποίησης έγινε το 1985, με την έγκριση της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης, που προέβλεπε στενότερη οικονομική και πολιτική ενότητα.

Οι στόχοι της ευρωπαϊκής ενοποίησης: απόσπασμα από το προοίμιο της Συνθήκης «περί Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας» (Ρώμη, 25 Μαρτίου 1957)

«Η Αυτού Μεγαλειότης ο Βασιλεύς των Βέλγων, ο Πρόεδρος της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, ο Πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας, ο Πρόεδρος της Ιταλικής Δημοκρατίας, η Αυτής Βασιλική Υψηλότης η Μεγάλη Δούκισσα του Λουξεμβούργου, η Αυτής Μεγαλειότης η Βασίλισσα των Κάτω Χωρών,

ΑΠΟΦΑΣΙΣΜΕΝΟΙ να θέσουν τις βάσεις μιας διαρκώς στενότερης ενώσεως των ευρωπαϊκών λαών,

ΑΠΟΦΑΣΙΣΜΕΝΟΙ να εξασφαλίσουν με κοινή δράση την οικονομική και κοινωνική πρόοδο των χωρών τους καταργώντας τους φραγμούς που διαιρούν την Ευρώπη,

ΘΕΤΟΝΤΑΣ ως κύριο σκοπό των προσπαθειών τους τη σταθερή βελτίωση των όρων διαβίωσης και απασχόλησής των λαών τους,

ΑΝΑΓΝΩΡΙΖΟΝΤΑΣ ότι η εξάλειψη των υφισταμένων εμποδίων απαιτεί συντονισμένη δράση για να εξασφαλισθεί σταθερότης στην επέκταση της οικονομίας, ισορροπία στις συναλλαγές και ευθύτης στον ανταγωνισμό,

ΜΕΡΙΜΝΩΝΤΑΣ να ενισχύσουν την ενότητα των οικονομιών τους και να προωθήσουν την αρμονική τους ανάπτυξη, μειώνοντας τις υφιστάμενες ανισότητες μεταξύ των διαφόρων περιοχών και την καθυστέρηση των λιγότερο ευνοημένων,

ΕΠΙΘΥΜΩΝΤΑΣ να συμβάλουν, ασκώντας κοινή εμπορική πολιτική, στην προοδευτική κατάργηση των περιορισμών στις διεθνείς συναλλαγές,

ΠΡΟΤΙΘΕΜΕΝΟΙ να εδραιώσουν την αλληλεγγύη που συνδέει την Ευρώπη με τις υπερπόντιες χώρες και επιθυμώντας να εξασφαλίσουν την ανάπτυξη της ευημερίας τους σύμφωνα με τις αρχές

του Χάρτου των Ηνωμένων Εθνών,

ΑΠΟΦΑΣΙΣΜΕΝΟΙ να παγιώσουν, με τη συνένωση των οικονομικών τους δυνάμεων, τη διαφύλαξη της ειρήνης και της ελευθερίας και καλώντας τους άλλους λαούς της Ευρώπης που συμμερίζονται τα ιδεώδη τους να συμμετάσχουν στην προσπάθειά τους,

ΑΠΕΦΑΣΙΣΑΝ...».

Επίσημη ελληνική μετάφραση, όπως παρατίθεται στον Νόμο 945 της 10/27.7.1979, Περὶ κυρώσεως της Συνθήκης Προσχώρησης της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες.

Τα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης

1. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Πρόκειται για το εκτελεστικό όργανο της Ε.Ε.

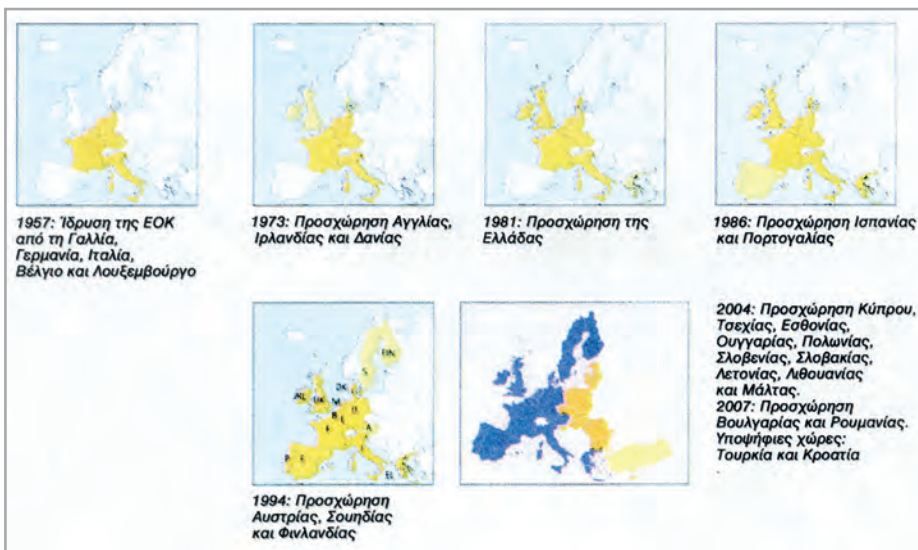
2. Τα Συμβούλια Υπουργών, διασκεύεις των αρμόδιων υπουργών των κρατών-μελών ανά τομέα.

3. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, δηλαδή η διάσκεψη κορυφής των αρχηγών των κυβερνήσεων και του προέδρου της Επιτροπής.

4. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, που εφαρμόζει το Δίκαιο της Ένωσης.

5. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, η πρώτη κοινή ευρωπαϊκή Βουλή, απαρτίζεται από εκλεγμένους αντιπροσώπους των λαών των κρατών-μελών, αλλά δε διαθέτει ακόμη μεγάλες εξουσίες.

6. Η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, που ιδρύθηκε το 1999, για να διαχειριστεί την Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης (ΟΝΕ).

Το 1957, με τη Συνθήκη της Ρώμης, ιδρύθηκε η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), στην οποία η χώρα μας προσχώρησε επίσημα το 1981. Το 1992, με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, όπως αυτή συμπληρώθηκε με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, ιδρύθηκε η Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.), στη θέση της ΕΟΚ. Σήμερα η Ε.Ε αριθμεί 25 κράτη-μέλη.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση. Μετά τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου έγιναν νέες προσπάθειες εμβάθυνσης και διεύρυνσης. Το 1992 υπογράφηκε η **Συνθήκη του Μάαστριχτ**, που προέβλεπε τη μετεξέλιξη των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στη σημερινή **Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.)**, καθώς και τη σύσταση της **Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης** της Ευρώπης (ΟΝΕ), που θα απέφερε τη δημιουργία κοινού νομίσματος. Το 1994 στην Ευρωπαϊκή Ένωση προσχώρησαν η Σουηδία, η Φινλανδία και η Αυστρία, ενώ επιμέρους αλλαγές στην εσωτερική λειτουργία της Ε.Ε. έγιναν με τις **Συνθήκες του Άμστερνταμ** το 1997 και της **Νίκαιας** το 1999. Το 2001 τέθηκε σε ισχύ το νέο νόμισμα, το **ευρώ**, ενώ το 2004 στην Ε.Ε. εντάχθηκαν δέκα νέα μέλη, κυρίως από τον χώρο της παλαιάς Ανατολικής Ευρώπης, αλλά και η Κύπρος. Το 2007 προσχώρησαν επίσης η Βουλγαρία και η Ρουμανία.

Παρά τα προβλήματα που κατά καιρούς εμφανίστηκαν στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, η Ε.Ε. και η αρχή της υπερεθνικότητας εκπροσωπούν μια επανάσταση στις διεθνείς σχέσεις, καθώς και μια ελπιδοφόρα αλλαγή του ρου της ευρωπαϊκής ιστορίας, μακριά από τις εθνικιστικές αντιπαλότητες του παρελθόντος και προς την κατεύθυνση της ενότητας. Η ενοποιητική διαδικασία κατοχυρώνει τη δημοκρατία, επεκτείνει το πεδίο εφαρμογής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, επιτρέπει την άμβλυση των περιφερειακών ανισοτήτων και δίνει στην Ευρώπη μια αυξημένη επιρροή στις διεθνείς σχέσεις. Ωστόσο, η ένωση της Ευρώπης δεν έχει ακόμη επιτευχθεί και αποτελεί ένα ζητούμενο για το μέλλον.

Ερωτήσεις

1. Να επισημάνετε τα αίτια για την ανάπτυξη του κινήματος της ευρωπαϊκής ενοποίησης.
2. Τι είναι η υπερεθνική συνεργασία; Σε τι διαφέρει από τη συνεργασία στο πλαίσιο των κλασικών διακρατικών διεθνών οργανισμών;
3. Ποια είναι τα όργανα της Ε.Ε.;

6. Η ΕΛΛΑΔΑ ΕΩΣ ΤΟ 1974

Το ανορθωτικό έργο των κυβερνήσεων 1950-1967. Κατά τη δεκαετία του 1940 η Ελλάδα είχε γνωρίσει πόλεμο, τριπλή ξένη κατοχή, πείνα, υπερπληθωρισμό και εμφύλιο σπαραγμό. Μετά το 1949 ήταν απαραίτητο να υπάρξει πρώτα ανοικοδόμηση (δηλ. αποκατάσταση των υλικών ζημιών που είχαν προκληθεί κατά την προηγούμενη δεκαετία) και κατόπιν οικονομική ανάπτυξη, η οποία θα διασφάλιζε την άνοδο του βιοτικού επιπέδου του λαού. Οι εκλογές του 1950 και του 1951 έφεραν στην εξουσία τον συνασπισμό της *Εθνικής Προοδευτικής Ένωσης Κέντρου* (ΕΠΕΚ), με αρχηγό τον στρατηγό **Νικόλαο Πλαστήρα**, και του *Κόμματος των Φιλελευθέρων*, με αρχηγό τον **Σοφοκλή Βενιζέλο**, γιο του Ελευθερίου Βενιζέλου.

Σημαντικό έργο επιτελέστηκε στον οικονομικό τομέα, ιδίως το 1952, όταν υπουργός Συντονισμού ήταν ο Γεώργιος Καρτάλης. Επίσης, το 1952 εγκρίθηκε νέο Σύνταγμα, χωρίς όμως να καταργηθούν πολλά από τα «έκτακτα μέτρα» της περιόδου του Εμφύλιου Πολέμου. Το ίδιο έτος εκτελέστηκαν το ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ **Νίκος Μπελογιάννης** και συνεργάτες του. Στην εξωτερική πολιτική οι κυβερνήσεις Πλαστήρα-Βενιζέλου σημείωσαν μεγάλη επιτυχία, εξασφαλίζοντας την ένταξη της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ, τον Φεβρουάριο του 1952.

Στις εκλογές του Νοεμβρίου 1952 επικράτησε το κόμμα του *Ελληνικού Συναγερμού*, υπό τον στρατάρχη **Αλέξανδρο Παπάγο**. Την άνοιξη του 1953 η κυβέρνηση, με πρωτοβουλία του υπουργού Συντονισμού **Σπύρου Μαρκεζίνη**, προχώρησε στην υποτίμηση της δραχμής (κατά 100%) και έλαβε μια σειρά οικονομικών μέτρων, τα οποία εγκαινίασαν το πέρασμα στην ανάπτυξη. Ωστόσο, ο Συναγερμός αντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα συνοχής, ενώ ο Παπάγος πέθανε στις αρχές Οκτωβρίου 1955, σε μία στιγμή κατά την οποία είχε σημειωθεί σοβαρή κρίση στο Κυπριακό Πρόβλημα και στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Κατόπιν, ο βασιλιάς Παύλος κάλεσε τον υπουργό Δημοσίων Έργων **Κωνσταντίνο Καραμανλή** να σχηματίσει κυβέρνηση.

Ο Καραμανλής ίδρυσε ένα νέο κόμμα, την *Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση* (ΕΡΕ), και παρέμεινε στην εξουσία για οκτώ χρόνια, έως το 1963. Κατά την περίοδο αυτή σημειώθηκε ραγδαία οικονομική ανάπτυξη και πραγματοποιήθηκαν μεγάλα έργα στους τομείς της γεωργίας, στη βελτίωση του οδικού δικτύου, στον τουρισμό, καθώς και στη βιομηχανία. Το 1955-63 η Ελλάδα είχε τους ταχύτερους ρυθμούς ανάπτυξης από όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, με εξαίρεση τη Δυτική Γερμανία. Στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής προωθήθηκε η επίλυση του Κυπριακού, το 1959, με τη δημιουργία της Κυπριακής Δημοκρατίας. Κυρίως αναζητήθηκε ένας μακροπρόθεσμος προσανατολισμός για την ελληνική οικονομία και κοινωνία, μέσω της σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ.

Η συμφωνία για τη Σύνδεση της Ελλάδας υπογράφηκε στην Αθήνα στις 9 Ιουλίου 1961 και προέβλεπε τη μελλοντική πλήρη ένταξη της χώρας στην Κοινότητα. Σύμφωνα με τους εμπνευστές της πολιτικής αυτής, η σύνδεση με την ΕΟΚ θα επέφερε την οργανική ενσωμάτωση της Ελλάδας στο δυτικοευρωπαϊκό οικονομικό και πολιτικό σύστημα, θα σταθεροποιούσε τη δημοκρατία, θα ενίσχυε την οικονομική ανάπτυξη της χώρας και, τέλος, θα την ισχυροποιούσε στο διεθνές πεδίο. Η Ελλάδα ήταν το πρώτο ευρωπαϊκό κράτος, πλην των αρχικών έξι, που αναγνώρισε τη δυναμική της ευρωπαϊκής ενοποίησης και επιζήτησε τη συμμετοχή του σε αυτήν.

Οπωσδήποτε όμως εξακολουθούσαν να υπάρχουν σημαντικά προβλήματα. Ένα σημαντικό μέρος του ανθρώπινου δυναμικού της χώρας μετανάστευε κυρίως σε δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Οι πληγές του Εμφύλιου Πολέ-

Ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής, σε ομιλία του προς τους αντιπροσώπους των έξι κρατών-μελών της ΕΟΚ, αμέσως μετά την υπογραφή της Συμφωνίας Σύνδεσης, στις 9 Ιουλίου 1961, εξηγεί τους λόγους για τους οποίους τάσσεται η Ελλάδα υπέρ της ευρωπαϊκής ενοποίησης:

«Είς την συνείδησιν των Ελλήνων, η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότης δεν συνιστά απλώς μίαν οικονομικήν κοινοπραξίαν, αλλά αποτελεί οντότητα με ευρύτεραν πολιτικήν αποστολήν και σημασίαν. Εάν πρώτοι επιδιώξαμεν την μετά της Κοινότητος Σύνδεσίν μας, επιτάξαμεν τούτο εμπνεόμενοι από την πίστιν ότι η οικονομική ενοποίησης της Ευρώπης θα οδηγήσει εις την ουσιαστικήν ευρωπαϊκήν ενότητα και δι' αυτής εις την ενίσχυσιν της δημοκρατίας και της ειρήνης εις ολόκληρον τον κόσμον.

Οι ευρωπαϊκοί λαοί επλήρωσαν ακριβά εις αίμα και εις καταστροφάς τους εθνικούς και οικονομικούς ανταγωνισμούς των. Εχρειάσθησαν δοκιμασίαι αιώνων διά να συνειδητοποιήσουν την αλήθειαν ότι ουχί διά της κυριαρχίας του ενός επί των άλλων, αλλά διά της ισοτίμου συνεργασίας και της ενεργού αλληλεγγύης είναι δυνατόν να ασφαλισθεί η επιβίωσις και η ευημερία της Ευρώπης. Την οδόν αυτήν, η οποία απετέλεσε το μέγιστον μάθημα της ιστορίας του αιώνος μας, ηκολούθησαν αι χώραι αι συμπήξασαι την ΕΟΚ».

Ένας Έλληνας διανοούμενος γράφει, το 1958, για τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή ενοποίηση:

«Όταν λέμε πως είμαστε Ευρωπαίοι, δεν εννοούμε, απλώς και μόνο, ότι συμβαίνει να κατοικούμε στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Εννοούμε κάτι βαθύτερο: ότι η παράδοσή μας, ο χαρακτήρας μας, η νοοτροπία μας, ολόκληρη η συλλογική υπόστασή μας έχουν σχηματιστεί από τα ίδια βασικά στοιχεία που

Γεώργιος Παπανδρέου.

συνθέτουν τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Η αρχαία σκέψη γεννήθηκε στον τόπο μας, διατηρήθηκε ζωντανή στο Ελληνικό Βυζάντιο και, κατά μέγιστο μέρος, μεταβιβάστηκε στη Δυτική Ευρώπη [από] τους λογίους μας της Αναγέννησης. Όσον αφορά τα δύο άλλα κύρια συνθετικά του ευρωπαϊκού πνεύματος, που μας ήρθαν το ένα από τη Ρώμη και το άλλο από την Ιουδαία, ρίζωσαν στην Ελλάδα πριν από δύο χιλιετηρίδες, αφομοιώθηκαν βαθύτατα και καλλιεργήθηκαν και πλουτίστηκαν εδώ όσον ίσως ποθενά αλλού. Παράλληλα προς την κλασική μας παιδεία, το πνεύμα των πατέρων της εκκλησίας και η επεξεργασία του ρωμαϊκού δικαίου από τους βυζαντινούς νομικούς συνέβαλαν ανυπολόγιστα στη διαμόρφωση της Ευρώπης των νεωτέρων χρόνων.

Όστε δεν είναι δυνατό να νοηθεί η Ευρώπη σαν κάτι έξω από εμάς. Ευρώπη γνησιότατη είμαστε κι εμείς. Η Ευρώπη είναι το μεγάλο σπίτι μας, σπίτι που πολύ δουλέψαμε, στο παρελθόν, για να στηθεί. Εκεί είναι φυσικό να ενταχθούμε, γιατί εκεί βρίσκουμε κοινότητα πολιτιστικών παραδόσεων, συγγένειες του πνεύματος και του χαρακτήρα, δυνατότητες για μια βαθύτερη συνεννόηση, εκεί ως έθνος έχουμε σημασία και ιστορικά δικαιώματα, ενώ έξω από εκεί, όπου αλλού κι αν πάμε, θα είμαστε ξεριζωμένοι και χαμένοι.

μου δεν είχαν επουλωθεί και συχνές ήταν οι καταγγελίες του κόμματος της ΕΔΑ (Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά) για διακρίσεις σε βάρος της. Μάλιστα, τον Μάιο του 1963, μια παρακρατική οργάνωση*, χωρίς άμεση ή έμμεση ανάμειξη της κυβέρνησης, δολοφόνησε στη Θεσσαλονίκη τον βουλευτή της ΕΔΑ **Γρηγόρη Λαμπράκη**. Τέλος, το πολιτικό σύστημα έδειχνε ανίκανο να μεταρρυθμιστεί: μία πρόταση του Καραμανλή για αναθεώρηση του Συντάγματος, το 1963, δεν απέφερε καρπούς, αφού τον Ιούνιο του έτους αυτού ο πρωθυπουργός εξαναγκάστηκε σε παραίτηση από τον βασιλιά Παύλο.

Στις εκλογές του Νοεμβρίου 1963 και του Φεβρουαρίου 1964 επικράτησε το κόμμα της Ένωσης Κέντρου, που σχημάτισε κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον **Γεώργιο Παπανδρέου**. Η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου προσπάθησε, στο λίγο χρονικό διάστημα που έμεινε στην εξουσία, να εκδημοκρατίσει περαιτέρω την Ελλάδα, ενώ πραγματοποίησε και σημαντική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.

Στα επόμενα χρόνια εντάθηκε η πολιτική κρίση και τα πολιτικά πάθη αναζωπυρώθηκαν. Η κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου ανατράπηκε μετά από αντισυνταγματική παρέμβαση του νέου βασιλιά Κωνσταντίνου Β', τον Ιούλιο του 1965: κυβέρνηση σχημάτισαν πρώην βουλευτές της Ένωσης Κέντρου, που έμειναν γνωστοί ως «αποστάτες». Η πολιτική κρίση συνεχίστηκε με αμείωτη ένταση, έως ότου την 21η Απριλίου 1967 συνωμότες αξιωματικοί κατέλυσαν το δημοκρατικό πολίτευμα, επιβάλλοντας δικτατορία.

Η δικτατορία των συνταγματαρχών, 1967-1974. Η δικτατορία βρισκόταν υπό την ηγεσία των συνταγματάρχων Γεωργίου Παπαδόπουλου και Νικολάου Μακαρέζου και του ταξίαρχου Στυλιανού Παττακού. Σε σύντομο χρονικό διάστημα οι δικτάτορες απέκτησαν τον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού και του στρατού. Καταπατώντας τα δημοκρατικά δικαιώματα των πολιτών, η δικτατορία αποτέλεσε μια οδυνηρή περίοδο της ελληνικής ιστορίας. Επίσης, η χώρα απομονώθηκε διεθνώς, ιδίως στην Ευρώπη: η σύνδεση με την ΕΟΚ «πάγωσε» και η Ελλάδα εκδιώχτηκε από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Μόνον οι ΗΠΑ εξακολουθούσαν να τηρούν μια στάση ανοχής προς τους δικτάτορες. Αυτό προκάλεσε την αντίδραση του ελληνικού λαού, που απέδωσε στις ΗΠΑ την επιβολή και την επιβίωση του τυραννικού καθεστώτος.

Οι φοιτητές πρωτοστάτησαν στον αντιδικτατορικό αγώνα. Η μαζική κατάληψη της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, στις 22 Φεβρουαρίου 1973, βρήκε εντυπωσιακή λαϊκή ανταπόκριση. Στη φωτογραφία, φοιτητές στην ταράτσα της Νομικής διαδηλώνουν κατά της δικτατορίας.

Το άρμα μάχης λίγο πριν παραβιάσει την πύλη του Πολυτεχνείου. Η εξέγερση του Πολυτεχνείου (14-17 Νοεμβρίου 1973), αποκορύφωμα των λαϊκών κινητοποιήσεων κατά του δικτατορικού καθεστώτος, και η βίαιη καταστολή της αποτέλεσαν σύμβολο στον αγώνα για την εδραίωση της δημοκρατίας. Τις πρώτες μεταμεσονύκτιες ώρες της 17ης Νοεμβρίου ένα άρμα μάχης γκρέμισε την κεντρική πύλη του Πολυτεχνείου και έδωσε το σύνθημα για έφοδο στρατιωτικών και αστυνομικών δυνάμεων στο εσωτερικό του. Οι συμπλοκές που ακολούθησαν στον χώρο του ιδρύματος, αλλά και στις γύρω περιοχές τις επόμενες ώρες και την άλλη ημέρα έγραψαν τον αιματηρό επίλογο της εξέγερσης.

Ο ελληνικός πολιτικός κόσμος αντιτάχθηκε έντονα και αντιστάθηκε στη δικτατορία, με πρωτοστάτες τον Γεώργιο Παπανδρέου (η κηδεία του, το 1968, μετατράπηκε σε συλλαλητήριο κατά του καθεστώτος), τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, τον Γεώργιο Μαύρο, τον Γεώργιο Ράλλη. Ο Καραμανλής, αυτοεξόριστος στο Παρίσι, κατήγγειλε τη δικτατορία. Στο εξωτερικό, επίσης, ανέπτυξαν αντιστασιακή δράση ο Ανδρέας Παπανδρέου (αρχηγός του ΠΑΚ), ο συνθέτης Μίκης Θεοδωράκης, η Μελίνα Μερκούρη. Από τις πράξεις αντίστασης στο εσωτερικό ξεχωρίζει η απόπειρα του Αλέκου Παναγούλη να σκοτώσει τον δικτάτορα Γεώργιο Παπαδόπουλο· ο Παναγούλης συνελήφθη και βασανίστηκε άγρια. Τον Μάιο του 1973 απέτυχε προσπάθεια του Πολεμικού Ναυτικού να ανατρέψει τους δικτάτορες. Κορύφωση του αντιστασιακού ρεύματος αποτέλεσαν οι φοιτητικές εξεγέρσεις της Νομικής Σχολής στην Αθήνα, τον Φεβρουάριο του 1973, και του Πολυτεχνείου, τον Νοέμβριο του ίδιου έτους. **Η εξέγερση του Πολυτεχνείου** κατεστάλη από στρατιωτικές δυνάμεις τη νύχτα της 17ης Νοεμβρίου 1973: πολλοί πολίτες βρήκαν τον θάνατο, ενώ άλλοι συνελήφθησαν και υπέστησαν βασανισμούς.

Στις 25 Νοεμβρίου 1973 ο ταξίαρχος Δημήτριος Ιωαννίδης, με νέο πραξικόπημα, εγκαθίδρυσε το δικό του, ακόμη σκληρότερο, δικτατορικό καθεστώς. Τον Ιούλιο του 1974 ο Ιωαννίδης προσπάθησε να ανατρέψει τον πρόεδρο Μακάριο στην Κύπρο. Ακολούθησε η τουρκική εισβολή στη Μεγαλόνησο, ύστερα από την οποία η δικτατορία κατέρρευσε και οι αρχηγοί των ενόπλων δυνάμεων κάλεσαν τον Κων. Καραμανλή να αναλάβει την εξουσία.

Ερωτήσεις

1. Ποια ήταν η επιρροή της εξαψης των πολιτικών παθών στην ελληνική πολιτική ιστορία από το 1945 έως το 1967;
2. Αναφέρετε τους βασικούς άξονες της αντίστασης στη δικτατορία.

Δεν μπορεί να φανταστεί κανείς την Ευρώπη δίχως την Ελλάδα και δίχως το διδάγμα και τον θρύλο της Ελλάδος. Αυτό όλη η Ευρώπη το ξέρει και το παραδέχεται και θα ήταν για μας, αληθινά, μια εκδήλωση απίθανου ομαδικού παραλογισμού να το αγνοήσουμε και να παραγνωρίσουμε τα ηθικά ωφελήματα που προσπορίζει στον τόπο μας το γεγονός αυτό. Αλλά, από την άλλη μεριά, κι η Ελλάδα δεν βλέπει κανείς πώς θα κατόρθωνε να έχει κάποιαν υπόσταση σαν εθνική και πολιτιστική μονάδα, αν χωριζόταν από τον ευρωπαϊκό κορμό».

Γιώργος Θεοτοκάς, Στοχασμοί και θέσεις: πολιτικά κείμενα, 1925-1966, τ. Β', 1950-1966, επιμ. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος και Μιχάλης Τσαπόγας, Εκτία, Αθήνα 1996, σ. 823-824.

Η 21η Απριλίου 1967 - Η εμπειρία του Ηλία Ηλιού

«Του ζήτησα να μου πει για τη σύλληψή του και την κακομεταχείριση που του επιφύλαξαν - αν βέβαια τον κακομεταχειρίστηκαν. Είπε ότι δεν νόμιζε ότι ήταν σπουδαίο να μιλήσουμε για την προσωπική του εμπειρία, όσο επώδυνη και αν ήταν. Καθώς όμως επέμεινα, μου μίλησε για την πρώτη βραδιά της σύλληψής του. Ο ίδιος, μαζί με άλλους 6.000 που συνελήφθησαν εκείνη τη νύχτα, κρατήθηκε σε ένα γήπεδο. Οι φρουροί τους (λίγοι σε σύγκριση με τους συλληφθέντες) ήταν πολύ νευρικοί και πολύ φοβισμένοι. Φαίνεται, μάλλον, ότι κάποιος από αυτούς έριξε την ιδέα ότι θα βοηθούσε να κρατήσουν το πλήθος υπό έλεγχο, αν χτυπούσαν κάποιον σημαντικό. Έτσι τον "εκακοποίησαν". Τον κακομεταχειρίστηκαν αρκετά, προκειμένου να ελέγξουν το πλήθος».

Θεόδωρος Α. Κουλουμπής, ...71 ...74: Σημειώσεις ενός πανεπιστημιακού, μτφρ. Νικηφόρος Σταματάκης, Πατάκης, Αθήνα 2002, σ. 121.

7. Η ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ Η ΕΝΤΑΞΗ ΣΤΗΝ ΕΝΩΜΕΝΗ ΕΥΡΩΠΗ

Το πολιτικό κλίμα μετά την πτώση της δικτατορίας. Σχόλια και ελπίδες που διατυπώνει ο Τύπος.

• «Η ορκωμοσία πολιτικής Κυβερνήσεως ελπίζεται ότι θα αποτελέσει απαρχή επανόδου σε συνταγματική τάξη, ύστερα από την παρένθεση επτάμισι περίπου ετών αποτυχημένων πειραματισμών και παρεκκλίσεων. Και λογίζεται βέβαια μόνον σαν απαρχή, γιατί η συνταγματική τάξη συνδέεται άρρηκτα με διενέργεια ελευθέρων εκλογών, αίτημα που δεν έπαυσαν να προβάλλουν οι δημοκρατικά σκεπτόμενοι Έλληνες».

Εφημερίδα *Το Βήμα*, φύλλο 24ης Ιουλίου 1974.

• «Η διακυβέρνηση της χώρας ανετέθη στους πολιτικούς, εκλήθη ο Καραμανλής, ήλθε, ωρκίσθηκε πρωθυπουργός και ανέλαβε την εξουσία. Μαζί με την αλλαγή και τον Καραμανλή ήλθε ο άνεμος της δημοκρατίας, το χαμόγελο - ο ξέφρενος παλλαϊκός πανηγυρισμός».

Εφημερίδα *Απογευματινή*, φύλλο 24ης Ιουλίου 1974.

• «Προσευχηθείτε για μένα, είτε φεύγοντας από το Παρίσι ο κ. Κωνσταντίνος Καραμανλής. Προσευχόμεθα. Και του ευχόμεθα από το βάθος της καρδιάς μας να επιτύχει. Γνωρίζομε τις αρετές του. Όπως και τις αδυναμίες του. Αλλά γνωρίζομε επίσης ότι ο τόπος δεν έχει άλλα περιθώρια ανοχής και ανοχής. Βεβαίως δεν περιμένει θαύματα από έναν άνθρωπο. Ούτε και έχει αυταπάτες. Αν χθες τον υποδέχθηκε σαν ημίθεο, ήταν γιατί πίστευε πως γινόταν το πρώτο μεγάλο βήμα στον δύσκολο δρόμο της ανορθώσεως του τόπου. Το επόμενο βήμα θα πρέπει να είναι η πλαισίωσή του από όλες τις πολιτικές δυνάμεις, καινούργιες και παλιές, που αντιστάθηκαν στη δικτατορία, για να οδηγήσουν τον τόπο στις ελεύθερες εκλογές».

Εφημερίδα *Αθηναϊκή*, φύλλο 24ης Ιουλίου 1974.

Διάγγελμα του πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή στις 25 Ιουλίου 1974, αμέσως μετά την ορκωμοσία του πρώτου κλιμακίου της κυβέρνησης εθνικής ενότητας

«Ελληνίδες, Έλληνες,

Αναλαμβάνω την ευθύνη της διακυβερνήσεως της χώρας υπό συνθήκας κρίσιμους και δι' αυτήν και δι' ολόκληρον τον Ελληνισμό. Με στηρίζει όμως η πεποίθησις ότι και αι μεγαλύτεραι δυσχέρειαι ημπορούν να αντιμετωπισθούν με την επιστράτευσι όλων των δυνάμεων και των αρετών του Έθνους.

Προς τούτο, απευθύνομαι προς όλους σας και ιδιαίτερα προς την νεολαίαν και τας Ενόπλους Δυνάμεις της χώρας, με πρωτοβουλία των οποίων ήνοιξεν ο δρόμος προς την ομαλότητα. Και σας ζητώ να εξαρθήτε εις το ύψος των περιστάσεων. Η ομόνοια, η σύμπνοια, η συναδέλφωσις λαού και στρατού, αποτελούν εθνικήν επιταγήν. Είναι επίσης αυτήν την ώραν εθνική επιταγή η σωφροσύνη, η ψυχραιμία, η συνειδητοποίηση των ευθυνών.

Η κυβέρνησις, ο σχηματισμός της οποίας ολοκληρώνεται αύριον, έχει πρώτον και υπέρτατον χρέος να αντιμετωπίση όλους τους εξωτερικούς κινδύνους που επεσωρεύθησαν από τα πρόσφατα, δραματικά γεγονότα. Την ώραν αυτήν η σκέψις μου στρέφεται πρωτίτως προς την δοκιμαζομένην Μεγαλόνησον, της οποίας την ανεξαρτησίαν και ακεραιότητα θα προασπίσωμεν δι' όλων μας των δυνάμεων με σταθερότητα και με πίστιν εις τας αρχάς του δικαίου και τας παραδόσεις της Ιστορίας μας.

Εις την εθνικήν αυτήν αποστολήν θα αφιερώση η κυβέρνησις εις πρώτον στάδιον τας δυνάμεις της. Διά τούτο δεν έχει ούτε κομματικών ούτε πολιτικών χαρακτήρα. Έχει χαρακτήρα σαφώς εθνικόν. Όταν, συν θεώ -και θέλω να ελπίζω συντομότατα- θα έχει αντιμε-

Η Μεταπολίτευση. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ανέλαβε την εξουσία τη νύχτα της 23ης προς 24η Ιουλίου 1974 και ξεκίνησε τη διαδικασία που αποκλήθηκε «Μεταπολίτευση», όρος που περιγράφει τη μετάβαση από τη δικτατορία σε ένα σύγχρονο, ευρωπαϊκό δημοκρατικό καθεστώς. Το εγχείρημα παρουσίαζε μεγάλες δυσκολίες: στο εσωτερικό ο στρατός ελεγχόταν σε μεγάλο βαθμό από τους νοσταλγούς της δικτατορίας, έτοιμος να ανατρέψουν τη νέα κυβέρνηση. Παράλληλα, στο εξωτερικό, ο Καραμανλής έπρεπε να αντιμετωπίσει την τεράστια κρίση που είχε προκληθεί από την τουρκική εισβολή στην Κύπρο και από τη διατύπωση τουρκικών διεκδικήσεων στον χώρο του Αιγαίου και κυρίως στο ζήτημα της υφαλοκρηπίδας* (δηλαδή του βυθού της θάλασσας και του υπεδάφους του, πέραν των χωρικών υδάτων). Μάλιστα, μετά τη δεύτερη φάση της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο, τον Αύγουστο του 1974, ο Καραμανλής ανακοίνωσε την αποχώρηση της Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ.

Ο Καραμανλής σχημάτισε κυβέρνηση εθνικής ενότητας, με υπουργό Εξωτερικών τον κεντρικό ηγέτη Γεώργιο Μαύρο, και με ταχύτητα προχώρησε στην αποκατάσταση της δημοκρατικής ομαλότητας: αποκατέστησε τον πολιτικό έλεγχο στον στρατό και στη διοίκηση, νομιμοποίησε το ΚΚΕ και προετοίμασε εκλογές. Σύντομα ιδρύθηκαν νέα κόμματα: το **Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα** (ΠΑΣΟΚ) υπό τον Ανδρέα Παπανδρέου, η **Νέα Δημοκρατία** υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, η **Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις** υπό τον Γεώργιο Μαύρο. Οι εκλογές έγιναν στις 17 Νοεμβρίου 1974, ακριβώς στην πρώτη επέτειο της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, και νικήτρια από αυτές εξήλθε η Νέα Δημοκρατία. Ακολούθησε, τον Δεκέμβριο, δημοψήφισμα για τη μορφή του πολιτεύματος, στο οποίο επικράτησαν οι υποστηρικτές της αβασίλευτης δημοκρατίας και το οποίο επέλυσε, για πρώτη φορά με τρόπο οριστικό και μη αμφισβητήσιμο, το πολιτειακό ζήτημα*, που είχε προκαλέσει τόσα πάθη στην ελληνική ιστορία. Νέο Σύνταγμα εγκρίθηκε από τη Βουλή τον Ιούνιο του 1975 και Πρόεδρος της Δημοκρατίας εκλέχθηκε ο Κωνσταντίνος Τσάτσος. Η επιτυχής, ταχεία και αναίμακτη αποκατάσταση της δημοκρατίας εντυπωσίασε τη διεθνή κοινή γνώμη. Μάλιστα ο διεθνής Τύπος αποκάλεσε τη διαδικασία αυτή «ελληνικό θαύμα».

Η Ελλάδα στην Ευρώπη. Η Νέα Δημοκρατία επικράτησε και πάλι στις εκλογές του 1977. Το 1980 ο Καραμανλής εκλέχτηκε Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Την ηγεσία της Νέας Δημοκρατίας και τη θέση του πρωθυπουργού ανέλαβε ο Γεώργιος Ράλλης. Στα χρόνια αυτά η Ελλάδα ανέπτυξε επίσης μια πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική: καλλιέργησε τις σχέσεις της με τους Άραβες και τον σοβιετικό συνασπισμό (ο Καραμανλής επισκέφτηκε τη Μόσχα και το Πεκίνο το 1979), ανέλαβε πρωτοβουλία για θεσμοθέτηση πολυμερούς βαλκανικής συνεργασίας, αντιμετώπισε το πρόβλημα των τουρκικών διεκδικήσεων στο Αιγαίο (μάλιστα οι δύο χώρες έφθασαν στα πρόθυρα του πολέμου το καλοκαίρι του 1976), διαμόρφωσε μια πιο ισόρροπη σχέση με τις ΗΠΑ. Η χώρα επανήλθε στο στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ το 1980.

Ωστόσο, η σημαντικότερη πρωτοβουλία αφορούσε την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ ως πλήρους μέλους. Οι στόχοι της χώρας αφορούσαν κυρίως το πολιτικό πεδίο: την οργανική ένταξη σε μια μεγάλη διεθνή συσσωμάτωση, την εξισορρόπηση των διεθνών σχέσεων της χώρας, αλλά και την εδραίωση του νεαρού δημοκρατικού πολιτεύματος μέσω της συμμετοχής σε μια Κοινότητα δημοκρατικών κρατών. Παράλληλα, στο οικονομικό πεδίο, με την ένταξη στην ΕΟΚ επιδιωκόταν ο αποτελεσματικότερος εκσυγχρονισμός της ελληνικής οικονομίας μέσα στο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Οι διαπραγματεύσεις διήρκεσαν από το 1976 έως τον Δεκέμβριο του 1978. Την ελληνική ένταξη υποστήριξαν ο Γάλλος πρόεδρος **Βαλερύ Ζισκάρ ντ' Εσταίν** και ο Δυτικογερμανός

τωπιωθεί το εθνικό θέμα, που συνταράσσει ολόκληρον τον Ελληνισμό, η κυβέρνηση, ενισχυόμενη με τας νέας δυνάμεις, θα ασχοληθή με τα πιεστικώτερα προβλήματα του τόπου. Και το κυριώτερον εξ αυτών είναι η ταχεία χάραξις της διαδικασίας που θα οδηγήση στην θεμελίωσιν μιας πραγματικής και προοδευτικής δημοκρατίας, στο πλαίσιο της οποίας θα έχουν θέσιν όλοι οι Έλληνες.

Εις την ζωήν όλων των Εθνών υπάρχουν στιγμαί που επιβάλλουν έξαρσιν ηθικήν και εθνικήν. Είναί αι στιγμαί εκείναι κατά τας οποίας ένας λαός, απογοητευμένος από το πρόσφατον και απώτερον παρελθόν, αναζητεί με αγωνίαν τον δρόμον του. Και τας στιγμάς αυτάς ακριβώς ζη σήμερον η χώρα μας.

Το στάδιον που μεσολαβεί μεταξύ της δικτατορίας και της πλήρους αποκαταστάσεως της δημοκρατίας είναι πάντοτε κρίσιμον. Για να αξιοποιηθεί ωφέλιμα, χρειάζεται πολιτική ωριμότης. Είμαι βέβαιος ότι οι Έλληνες και αι Ελληνίδες, μετά την οδυνηρήν δοκιμασίαν των τελευταίων ετών, θα αποδείξουν ότι κατέχουν την βασικήν αυτήν πολιτικήν αρετήν. Και ότι θα την ασκήσουν κατά τρόπον ώστε να διανοιγεί, αποφασιστικά πλέον, ο δρόμος για την ελευθερίαν, την δημοκρατίαν και την ευημερίαν του Έθνους».

Το Σύνταγμα της Ελλάδας, 1975/1986/2001

«Μέρος Πρώτο Βασικές Διατάξεις

Τμήμα Α΄

Μορφή Πολιτεύματος

Άρθρο 1

1. Το πολίτευμα της Ελλάδας είναι Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία.
2. Θεμέλιο του πολιτεύματος είναι η λαϊκή κυριαρχία.
3. Όλες οι εξουσίες πηγάζουν από τον Λαό, υπάρχουν υπέρ αυτού και του Έθνους και ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα.

Άρθρο 2

1. Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας.
2. Η Ελλάδα, ακολουθώντας τους γενικά αναγνωρισμένους κανόνες του διεθνούς δικαίου, επιδιώκει την εμπέδωση της ειρήνης, της δικαιοσύνης, καθώς και την ανάπτυξη των φιλικών σχέσεων μεταξύ των λαών και των κρατών».

Απόσπασμα από την αγόρευση του πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου στη Βουλή σχετικά με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης (Αύγουστος 1982)

«Ήλθε τώρα η ώρα, δίπλα στους ήρωες του 1821, να τοποθετήσουμε στην εθνική μας μνήμη ενωμένους αυτούς που έπεσαν το 1940-1944: τα στρατευμένα παιδιά του λαού, που έγραψαν σελίδες δόξας στον μεγάλο αμυντικό πόλεμο, πόλεμο στον οποίο τελικά οφείλεται η πτώση της ναζιστικής δικτατορίας, του ναζισμού: αυτούς επίσης που συνέχισαν τον αγώνα στα βουνά και στις πόλεις, φτιάχνοντας ένα μαζικό λαϊκό κίνημα με πολυβόλα και συλλαλητήρια με περιφρόνηση προς τον θάνατο, με πάθος για τη λευτεριά, με άμετρη αυτοθυσία, άνδρες και

Ο πρωθυπουργός της Ελλάδας Κ. Καραμανλής υπογράφει, στο Ζάππειο Μέγαρο, την Πράξη Προσχώρησης στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, πλαισιωμένος από τους Γ. Ράλλη, υπουργό Εξωτερικών, και Γ. Κοντογεώργη, υπουργό Άνευ Χαρτοφυλακίου, αρμόδιο για τις σχέσεις με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες (28 Μαΐου 1979). Την 1η Ιανουαρίου 1981 η Ελλάδα έγινε επίσημα το δέκατο μέλος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας.

Ανδρέας Παπανδρέου.

Κωνσταντίνος Σημίτης.

καγκελάριος **Χέλμουτ Σμιτ**. Η Συνθήκη Προσχώρησης της Ελλάδας στην ΕΟΚ υπογράφηκε στο Ζάππειο Μέγαρο, στην Αθήνα, στις 28 Μαΐου 1979. Η Ελλάδα έγινε πλήρες μέλος της Κοινότητας την 1η Ιανουαρίου 1981.

Στις εκλογές του 1981 και του 1985 επικράτησε το ΠΑΣΟΚ υπό την ηγεσία του **Ανδρέα Παπανδρέου**. Η νέα κυβέρνηση επικέντρωσε τις προσπάθειές της σε ζητήματα κοινωνικά, όπως στη μεταρρύθμιση του Οικογενειακού Δικαίου που επέφερε την εξίσωση και νομικά των δύο φύλων, στη δημιουργία του *Εθνικού Συστήματος Υγείας*, στην αναγνώριση της *Εθνικής Αντίστασης* και στην αναδιανομή του εθνικού εισοδήματος. Η επέκταση των δημόσιων δαπανών αντιμετωπίστηκε με το πρόγραμμα σταθεροποίησης της οικονομίας, που εφάρμοσε ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας (μετέπειτα πρωθυπουργός) **Κωνσταντίνος Σημίτης**. Στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής οι κυβερνήσεις του Ανδρέα Παπανδρέου διατήρησαν τη χώρα στον δυτικό κόσμο, υποστηρίζοντας πάντως τη μείωση του ψυχροπολεμικού ανταγωνισμού, τον πυρηνικό αφοπλισμό και την αναδιανομή των πόρων προς όφελος του δοκιμαζόμενου Τρίτου Κόσμου. Με αυτόν τον τρόπο οι κυβερνήσεις του 1981-1989 κατέδειξαν τη σταθερότητα της ελληνικής δημοκρατίας και τη διαμόρφωση, σταδιακά, μιας συναίνεσης για τη θέση της Ελλάδας στον κόσμο.

Μετά από μια περίοδο κυβερνητικής αστάθειας, το 1989-1990, κυβέρνηση σχημάτισε η Νέα Δημοκρατία, με πρωθυπουργό τον **Κωνσταντίνο Μητσοτάκη**. Η κυβέρνηση αυτή υπέγραψε τη *Συνθήκη του Μάαστριχτ* και προσπάθησε να ενισχύσει την οικονομία. Το 1993-1995 επανήλθε στην εξουσία το ΠΑΣΟΚ και ο Ανδρέας Παπανδρέου, ο οποίος όμως -λόγω των προβλημάτων υγείας που αντιμετώπιζε- στις αρχές του 1996 αντικαταστάθηκε στην πρωθυπουργία από τον Κ. Σημίτη, που παρέμεινε στο αξίωμα αυτό έως τις εκλογές του 2004. Το κυριότερο επίτευγμα αυτής της περιόδου είναι η συμμετοχή της χώρας στην **Οικονομική και Νομισματική Ένωση** (ΟΝΕ) της Ευρώπης και η υιοθέτηση του ευρώ, το 2001.

Η πορεία της Ελλάδας στη μεταπολεμική εποχή ήταν δύσκολη αλλά επιτυχημένη. Η χώρα πλέον έχει ξεπεράσει τα πολιτικά πάθη και τους επώδυνους διχασμούς του παρελθόντος, έχει γνωρίσει αξιόλογη οικονομική ανάπτυξη, διαθέτει μια εδραιωμένη σύγχρονη δημοκρατία και μετέχει δημιουργικά, ως πλήρες μέλος, στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Επίσης, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια σταθεροποίησης των Βαλκανίων. Τα επιτεύγματα αυτά ωστόσο ήρθαν μετά από μεγάλες προσπάθειες, αγώνες και θυσίες του ελληνικού λαού.

Κωνσταντίνος Καραμανλής.

Κωνσταντίνος Μητσοτάκης.

γυναίκες στην Πίνδο και στη Ρούμελη, στον Γοργοπόταμο, στην Αθήνα, στην Κοκκινιά, στο Χαϊδάρι, στην Καισαριανή, στα Καλάβρυτα, στο Δίστομο, στις πόλεις, στα χωριά, στην Ελλάδα, στη Μέση Ανατολή, στα γερμανικά στρατόπεδα. Δεν είναι μόνο η πολιτική θέληση που καθοδηγεί το χρέος μας, δεν είναι μόνο η ανάγκη να φανούμε συνεπείς προς τις υποσχέσεις μας, είναι κυρίως η ηθική επιταγή να αποδώσουμε στον Ελληνικό Λαό ένα μεγάλο ακόμα σύμβολο θυσιών και αγώνων που του ανήκει, ένα σύμβολο εθνικής ενότητας απαραίτητης, όσο ποτέ άλλοτε, για έναν Λαό που αγωνίζεται να κατοχυρώσει την εθνική του ανεξαρτησία και να περιφρουρήσει την εδαφική του ακεραιότητα».

Ερωτήσεις

1. Ποιοι ήταν οι πολιτικοί και οικονομικοί στόχοι της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ;
2. Να αναφέρετε τις ελληνικές κυβερνήσεις από το 1974 έως το 1989 και να επισημάνετε τη συμβολή καθεμιάς στην ανάπτυξη της σύγχρονης ελληνικής δημοκρατίας.
3. Να περιγράψετε τις συνθήκες υπό τις οποίες έγινε η Μεταπολίτευση στην Ελλάδα.

8. ΤΟ ΚΥΠΡΙΑΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Η «**Αγγλοκρατία**». Η Κύπρος κατοικείται από πληθυσμό, στη συντριπτική πλειονότητά του, ελληνικό: ήδη μετά τη σύναψη της Συνθήκης της Λωζάννης οι Έλληνες Κύπριοι αποτελούσαν το 80% περίπου του πληθυσμού, ενώ υπήρχε και μια ευάριθμη μειονότητα Τούρκων Κυπρίων (18%). Ωστόσο, η Μεγαλόνησος γνώρισε μεγάλες περιπέτειες, ακριβώς λόγω της στρατηγικής της σημασίας στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής. Από το 1878, την επαύριο του ρωσοτουρκικού πολέμου, οι Οθωμανοί είχαν παραχωρήσει στη Βρετανία τη διοίκηση της Κύπρου, για να εξασφαλίσουν βρετανική προστασία έναντι της Ρωσίας. Οι Βρετανοί βρήκαν στην Κύπρο ένα ανεπτυγμένο εθνικό κίνημα των Ελλήνων Κυπρίων. Οι τελευταίοι αρχικά υποδέχτηκαν θετικά τη βρετανική κατοχή, την οποία εξέλαβαν ως βήμα για την τελική ένωση της νήσου με την Ελλάδα, στο πρότυπο των Επτανήσων, αλλά οι ελπίδες αυτές διαψεύστηκαν. Το 1914 η Βρετανία προσάρτησε την Κύπρο και το 1915 την προσέφερε στην Ελλάδα ως αντάλλαγμα για την έξοδο της στον πόλεμο· ωστόσο, η τότε ουδετερόφιλη ελληνική κυβέρνηση δε δέχτηκε την προσφορά. Το 1925 η νήσος έγινε και επίσημα αποικία του Βρετανικού Στέμματος, αλλά τον Οκτώβριο του 1931 εκδηλώθηκε μια αυθόρμητη εξέγερση των Ελλήνων Κυπρίων, η οποία κατεστάλη από τους Βρετανούς. Κατόπιν η Βρετανία επέβαλε ένα σκληρό αυταρχικό καθεστώς, που διατηρήθηκε ως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Κατά τη διάρκεια του πολέμου αναζωπυρώθηκαν οι ελπίδες για ένωση, αλλά μετά το 1945 η Βρετανία αποφάσισε να κρατήσει την Κύπρο, λόγω της στρατηγικής σημασίας της. Αυτό προκάλεσε έντονη αγανάκτηση στον ευρύτερο ελληνισμό, που αισθάνθηκε προσβεβλημένος από τη διατήρηση της νήσου υπό αποικιακό καθεστώς – και μάλιστα την επαύριο ενός ακόμη κοινού αγώνα Ελλήνων και Βρετανών για την ελευθερία. Έτσι, το κυπριακό ενωτικό κίνημα προσανατολίστηκε στη δυναμική διεκδίκηση της ένωσης.

Ο **κυπριακός αγώνας**. Το 1950 η Εκκλησία της Κύπρου οργάνωσε δημοψήφισμα, στο οποίο το 95,7% των Ελλήνων Κυπρίων τάχτηκε υπέρ της ένωσης. Το ίδιο έτος εκλέχτηκε Αρχιεπίσκοπος Κύπρου ο χαρισματικός **Μακάριος Γ΄**, ο οποίος πίεσε την Αθήνα να προσφύγει στον ΟΗΕ με αίτημα την άσκηση του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης από τους Κυπρίους. Η Βρετανία όμως ενέμεινε στην αδιάλλακτη θέση της, και μάλιστα το καλοκαίρι του 1954 ο υφυπουργός Αποικιών, Χένρυ Χόπκινσον, δήλωσε ότι η Κύπρος ανήκε στις περιοχές που «ουδέποτε» θα γίνονταν ανεξάρτητες. Το ίδιο έτος η ελληνική κυβέρνηση του Α. Παπάγου προσέφυγε στον ΟΗΕ, χωρίς όμως θετικό αποτέλεσμα.

Την 1η Απριλίου 1955 άρχισε ο κυπριακός ένοπλος αγώνας από την **ΕΟΚΑ** (Εθνική Οργάνωσις Κυπρίων Αγωνιστών). Ανώτατος πολιτικός ηγέτης του αγώνα ήταν ο Μακάριος. Στρατιωτικός ηγέτης ήταν ο κυπριακός καταγωγής αρχηγός της ΕΟΚΑ, συνταγματάρχης **Γεώργιος Γρίβας**, γνωστός με το ψευδώνυμο «Διγενής». Το 1955-1959 έχασαν τη ζωή τους, πολεμώντας για την ελευθερία, πολλοί νέοι Έλληνες Κύπριοι, όπως ο **Γρηγόρης Αυξεντίου** και ο **Κυριάκος Μάτσης** (το 1957 και 1958 αντίστοιχα) ή ο **Μιχάλης Καραολής** και ο **Ανδρέας Δημητρίου** (οι πρώτοι που απαγχονίστηκαν από τους Βρετανούς το 1956). Ο ίδιος ο Μακάριος εξορίστηκε από τους Βρετανούς στις Σευχέλλες τον Μάρτιο του 1956. Η Τουρκία, από την πλευρά της, διεκδίκησε τη διχοτόμηση της νήσου. Τον Φεβρουάριο του 1959 η ελληνική κυβέρνηση του Κ. Καραμανλή, με υπουργό Εξωτερικών τον Ευάγγελο Αβέρωφ-Τσοσίτσα, διαπραγματεύτηκε με την Τουρκία τις Συμφωνίες Ζυρίχης

Απόσπασμα από το Παγκύπριο Υπόμνημα της 26ης Ιουλίου 1895 προς τη βρετανική κυβέρνηση

«Από των πρώτων ημερών της επί αγαθαίς επαγγελίαις αγγλικής κατοχής, ο ελληνικός πληθυσμός της νήσου εξεδήλωσεν ον απ' αιώνων έτρεφε μύχιον πόθον υπέρ της εθνικής αυτού αποκαταστάσεως. Τον πόθον τούτον δεν έλειψε να δηλώση και εις πάντα τα μετά ταύτα υποβληθέντα υπομνήματα, διακηρύξας, ότι την εκπλήρωσιν δικαιώματος τσοούτον νομίμου εδικαιούτο να βασίση και επί της ευνοίας του γενναιοφρονος αγγλικού έθνους. Και εν τη παρούση περιστάσει ο ελληνικός λαός, ο αποτελών τα τέσσαρα πέμπτα του όλου πληθυσμού της νήσου, από άκρου εις άκρον εξέπεμψε φωνήν ότι έναν και μόνον έχει πόθον, την μετά της μητρός αυτού Ελλάδος ένωσιν, απόφασιν έχων διά πάντων και αυτών των εσχάτων μέσων ν' αντιστή εις πάσαν ετέραν λύσιν του κυπριακού ζητήματος. Ουδεμίαν δ' έχει αμφιβολίαν ο λαός ούτος ότι και η Κυβέρνησις της σειπήτης Ανάσσης, η εν πλείστασι περιστάσεσι την πρωτοβουλίαν λαβούσα υπέρ της απελευθερώσεως καταδυναστευομένων λαών, δεν θέλει παραδεχθή αλλοίαν του ζητήματος λύσιν.

Επί τη στερρά ταύτη ελπίδι, και μέχρις εκπληρώσεως των πόθων αυτού, στέργων την αγγλικήν προστασίαν θεωρεί ανυπερθέτως αναγκαίον, όπως και της παρουσίας αυτού δεινής καταστάσεως εκζητήση την σύντονον θεραπείαν».

[Ακολουθούν αιτήματα σχετικά με τη διοίκηση της νήσου.]

Φίλιος Ζαννέτος, Ιστορία της νήσου Κύπρου από της αγγλικής κατοχής μέχρι σήμερα, Φιλοκαλία, Λάρνακα 1911, σ. 853.

Απόσπασμα από την ομιλία του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου στον Ι.Ν. της Παναγίας Φανερωμένης, στη Λευκωσία, στις 28 Αυγούστου 1954 (ο «όρκος της Φανερωμένης»)

«Στώμεν καλώς. Ουδείς ας ορρωδήση. Ουδείς ας προδώσῃ τας αρχάς και τας πεποιθήσεις του. Είμεθα Έλληνες και μετά των Ελλήνων επιθυμούμεν να ζήσωμεν.

Υπό τους ιερούς αυτούς θόλους ας δώσωμεν τον άγιον όρκον: θα παραμείνωμεν πιστοί έως θανάτου εις το εθνικόν αίτημα. Άνευ υποχωρήσεων! Άνευ παραχωρήσεων! Άνευ συμβιβασμών! Θα περιφρονήσωμεν την βίαν και την τυραννίαν. Με θάρρος θα υψώσωμεν το ηθικόν παράστημά μας, εν και μόνον επιδιώκοντες, εις εν και μόνον αποβλέποντες: την Ένωσιν και μόνον την Ένωσιν».

Απόσπασμα από το ποίημα του Γιάννη Ρίτσου «Αποχαιρετισμός» (για τον θάνατο του Γρηγόρη Αυξεντίου, Μάρτιος 1957)

«Λάβετε, φάγετε, τούτο εστί το σώμα μου και το αίμα μου – το σώμα και το αίμα του Γρηγόρη Αυξεντίου,

Ενός φτωχόπαιδου, 29 χρονώ, απ' το χωριό Λύση, οδηγού ταξί το επάγγελμα,

πούμαθε στη Μεγάλη Σχολή του Αγώνα τόσα μόνο γράμματα

όσα να φτιάχνουν τη λέξη
ε λ ε υ θ ε ρ ί α

και που σήμερα, 2 του Μάρτη 1957, κήκε ζωντανός στη σπηλιά της Μονής Μαχαριά και σήμερα ακριβώς, 2 του Μάρτη, μέρα Σάββατο –μην το ξεχάστε, σύντροφοι–

στις 2 η ώρα μετά τα μεσάνυχτα, και 3 πρώτα λεπτά,

γεννήθηκε ο μικρός Γρηγόρης ανάμεσα στα ματωμένα γόνατα της πλάσης».

και Λονδίνου, που δημιουργούσαν ένα ανεξάρτητο κυπριακό κράτος, αποκλείοντας και την ένωση και τη διχοτόμηση. Η Βρετανία διατήρησε δύο στρατιωτικές βάσεις στη νήσο. Πρώτος Πρόεδρος της Δημοκρατίας εκλέχτηκε ο Μακάριος. Η ανακήρυξη της κυπριακής ανεξαρτησίας έγινε τον Αύγουστο του 1960.

Από την ανεξαρτησία στην τουρκική εισβολή.

Τον Νοέμβριο του 1963, λόγω δυσλειτουργιών στο κυπριακό πολίτευμα, ο Μακάριος πρότεινε τα «Δεκατρία Σημεία» για την αναθεώρηση του Συντάγματος. Η Τουρκία απέρριψε την πρόταση και λίγο μετά ακολούθησαν τουρκοκυπριακή εξέγερση και διακοινοτικές συγκρούσεις. Το 1964 στάλθηκε στη νήσο δύναμη του ΟΗΕ, για να διασφαλίσει την ειρήνη, ενώ η κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου απέστειλε στην Κύπρο μία μεραρχία, για να τη θωρακίσει από το ενδεχόμενο τουρκικής εισβολής. Αρχιστράτηγος των ελληνικών δυνάμεων Κύπρου ορίστηκε ο Γεώργιος Γρίβας, πρώην αρχηγός της ΕΟΚΑ. Ωστόσο, το Κυπριακό δε λύθηκε μέχρι το 1967.

Η δικτατορία των συνταγματαρχών έβλεπε τον Μακάριο, εκλεγμένο και λαοφιλή ηγέτη ενός τμήματος του ελληνισμού, με μεγάλη καχυποψία. Μετά από μία νέα ελληνοτουρκική κρίση, στα τέλη του 1967, η δικτατορία απέσυρε την ελληνική μεραρχία από τη νήσο. Πάντως οι δικτάτορες φαίνεται ότι ενθάρρυναν τον Γρίβα να επιστρέψει στην Κύπρο και να οργανώσει ένοπλη προσπάθεια ανατροπής του Μακαρίου μέσω της οργάνωσης *ΕΟΚΑ Β'*, το 1972-74. Στις 15 Ιουλίου 1974 ο δικτάτορας Ιωαννίδης οργάνωσε πραξικόπημα κατά του Μακαρίου, το οποίο όμως έδωσε στην Τουρκία το πρόσχημα να εισβάλει παράνομα στην Κύπρο στις 20 Ιουλίου (επιχείρηση «Αττίλας»). Στις 14 Αυγούστου 1974 τα τουρκικά στρατεύματα εξαπέλυσαν δεύτερη εισβολή (επιχείρηση «Αττίλας 2») και κατέλαβαν το 38% του νησιού, εκδιώκοντας από τις εστίες τους περίπου 200.000 Έλληνες Κυπρίους.

Το Κυπριακό μετά την τουρκική εισβολή. Οι προκλήσεις για τις ελεύθερες περιοχές της Κυπριακής Δημοκρατίας ήταν τεράστιες: χιλιάδες πρόσφυγες έπρεπε να αποκατασταθούν και ανέκυπτε κίνδυνος για την ίδια την επιβίωση του ελληνισμού στη Μεγαλόνησο. Ωστόσο, η Δημοκρατία αντιμετώπισε την κατάσταση με επιτυχία. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 η Κύπρος γνώρισε ραγδαία οικονομική ανάπτυξη, που χαρακτηρίστηκε διεθνώς κυπριακό «οικονομικό θαύμα». Παράλληλα, παρά το πλήγμα του θανάτου του

Ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Μακάριος ο Γ'.

Σύζυγοι και μητέρες των αγνοουμένων της Κύπρου, μετά την τουρκική εισβολή στο νησί. Ο αριθμός των αγνοουμένων θα φτάσει τελικά τους 1.619 και η τύχη τους θα μείνει αδιευκρίνιστη έως τις μέρες μας.

Χάρτης που απεικονίζει την παράνομη κατοχή από την Τουρκία του 38% του κυπριακού εδάφους.

Μακαρίου, το 1977, οι επόμενες κυβερνήσεις υπό τους προέδρους Σπύρο Κυπριανού (1977-88), Γιώργο Βασιλείου (1988-93), Γλαύκο Κληρίδη (1993-2003) και Τάσσο Παπαδόπουλο (2003) έκαναν σημαντικά βήματα για την εμφάθυση της δημοκρατίας.

Το πρόβλημα όμως της κατοχής δε λύθηκε. Παρά την καταδίκη της κατοχής από τον ΟΗΕ και άλλους διεθνείς οργανισμούς, η τουρκική πλευρά δε συνεισέφερε στην επίλυση του Κυπριακού κατά τη διάρκεια διαδοχικών γύρων διακοινοτικών συνομιλιών, ενώ, κατά παράβαση κάθε αρχής του Διεθνούς Δικαίου, προχώρησε στον εποίκισμό της Κύπρου, μεταφέροντας στη νήσο Τούρκους από την Ανατολία. Το 1983 ο κατοχικός ηγέτης Ραούφ Ντενκτάς, με την αρωγή της Άγκυρας, ανακήρυξε παράνομα την «ανεξαρτησία» της κατεχόμενης Κύπρου. Το «ψευδοκράτος» δεν έχει αναγνωριστεί από κανένα μέλος της διεθνούς κοινότητας πλην της Τουρκίας.

Σημαντικές ελπίδες για το μέλλον προσφέρει η πλήρης ένταξη της Κυπριακής Δημοκρατίας, τον Μάιο του 2004, στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η ευρωπαϊκή πορεία της Κύπρου μπορεί να κατοχυρώσει την ασφάλεια, την ευημερία και τα δικαιώματα όλων των πολιτών της, Ελλήνων και Τούρκων. Ωστόσο, η παράλληλη προσπάθεια επίλυσης του Κυπριακού μέσω του Σχεδίου Ανάν δεν κατέληξε σε επιτυχία, μετά την απόρριψη του σχεδίου από τα τρία τέταρτα των Ελλήνων Κυπρίων. Μέχρι την επίλυσή του πάντως το Κυπριακό θα εξακολουθήσει να αποτελεί μια οδυνηρή ανοικτή πληγή για ολόκληρο το ελληνικό έθνος.

Απόσπασμα από βαρυσήμανη ομιλία του Μακαρίου προς τον κυπριακό λαό (6 Δεκεμβρίου 1974)

«Η επάνοδός μου σημαίνει αποκατάσταση της συνταγματικής τάξεως, την οποία ανέτρεψεν η χούντα και εξεμεταλλεύθη η Τουρκία. Προέβαλεν η Τουρκία διεθνώς το πρόσχημα ότι διά της στρατιωτικής επεμβάσεώς της εις την νήσον επεδίωκεν ως μία των Εγγυητριών Δυνάμεων την επαναφοράν της συνταγματικής τάξεως [...] η κατάληψις υπό της Τουρκίας μεγάλου τμήματος του κυπριακού εδάφους, η εκρίζωσις χιλιάδων Ελλήνων και η μακρά άλυτος άλλων γεγονότων ουδεμίαν έχουν σχέσιν με την αποκατάσταση της συνταγματικής τάξεως. Καταφανώς αποσκοπούν οι Τούρκοι εις την δημιουργίαν τετελεσμένων γεγονότων διά της δυνάμεως της βίας. Και ενώπιον καταστάσεως τετελεσμένων γεγονότων ήδη ευρισκόμεθα. Αλλ' εν ουδεμίā περιπτώσει οι Έλληνες Κύπριοι είμεθα διατεθειμένοι να αναγνωρίσωμεν και να δεχθώμεν τα διά στρατιωτικών επιχειρήσεων τετελεσμένα γεγονότα».

Ερωτήσεις

1. Να σκιαγραφήσετε με συντομία την προσωπικότητα του Μακαρίου.
2. Ποια ήταν τα αίτια του κυπριακού αγώνα του 1955-1959;

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΡΟΜΑΝΤΙΣΜΟΥ ΕΩΣ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 21ου ΑΙΩΝΑ

Η ιστορική πραγματικότητα, όπως εξελίχθηκε από τον 19ο αιώνα με επίκεντρο αρχικά την Ευρώπη και σημείο αναφοράς τη δεύτερη φάση της Βιομηχανικής Επανάστασης, αποτέλεσε τη βάση για τη διαμόρφωση νέων συνθηκών στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή, που επηρέασαν καθοριστικά την πολιτιστική φυσιογνωμία των λαών.

Οι θεαματικές εξελίξεις στον χώρο της **επιστήμης** και της **τεχνολογίας** σφράγισαν τον 19ο αιώνα, βελτιώνοντας σημαντικά τις συνθήκες ζωής των ευρύτερων λαϊκών μαζών.

Ο **φιλοσοφικός στοχασμός** και τα **μεγάλα κινήματα της τέχνης**, όπως ο **ρομαντισμός*** και ο **ρεαλισμός***, αποτύπωναν τα οράματα των λαών που αγωνίζονταν για την εθνική τους αποκατάσταση, τους αγώνες των κοινωνικών ομάδων για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους και τις αισθητικές αξίες της εποχής τους. Προς το τέλος του 19ου αιώνα, η τέχνη δεχόταν ήδη τα πρώτα μηνύματα του **μοντερνισμού*** για ρήξη με το παρελθόν και ανατροπή των καθιερωμένων αξιών.

Στον 20ό αιώνα οι μεγάλες επιστημονικές ανακαλύψεις, από τη δομή του ατόμου έως την εξερεύνηση του Διαστήματος και από την αποκρυπτογράφηση του κώδικα της ζωής έως την πλήρη απελευθέρωση της επικοινωνίας, έλυσαν πολλά από τα προβλήματα της ανθρωπότητας, ενώ παράλληλα οι λαοί βίωσαν δύο Παγκόσμιους Πολέμους με εκατομμύρια νεκρούς, πάμπολλες τοπικές συγκρούσεις, διωγμούς και εθνικές τραγωδίες.

Τα προβλήματα της ανθρώπινης ύπαρξης, της σύγχρονης κοινωνίας και της επικοινωνίας στον βιομηχανικό κόσμο δημιουργούσαν νέους προσανατολισμούς στη φιλοσοφική σκέψη και την καλλιτεχνική δημιουργία. Η τέχνη συνέχισε, σε όλες τις μορφές της, την περιπέτεια του μοντερνισμού και των συνεχών ρήξεων με το παρελθόν, την αναζήτηση της αλήθειας και της ουσίας των μορφών, ενώ η μαζική κουλτούρα απέκτησε διαστάσεις παγκόσμιου κοινωνικού φαινομένου, ιδίως μεταξύ των νέων.

Στους δύο αυτούς αιώνες ο **νεοελληνικός πολιτισμός** διαμόρφωνε σταδιακά τον εθνικό του χαρακτήρα με βάση τον **ευρωπαϊκό προσανατολισμό** του, αλλά και τα διαχρονικά και γόνιμα στοιχεία της **παράδοσής του**.

1. Η ΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ. ΕΠΙΣΤΗΜΗ, ΣΤΟΧΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Με την έναρξη του 19ου αιώνα οι λαοί της Ευρώπης συνειδητοποιούσαν σταδιακά ότι μια διαφορετική αντίληψη για την πραγματικότητα διαμορφωνόταν, νέες δυνάμεις σχηματίζονταν στην κοινωνία, την πολιτική και την οικονομία και μια καινούρια ιστορική πραγματικότητα άρχιζε να αναπτύσσεται. Με επίκεντρο αρχικά την Ευρώπη και σημείο αναφοράς τη δεύτερη φάση της Βιομηχανικής Επανάστασης, δημιουργούνταν εντελώς νέες συνθήκες στην οικονομική, την κοινωνική και την πολιτική ζωή των λαών: άνοδος της αστικής τάξης, αστικοποίηση και δημιουργία νέων προτύπων ζωής, ενίσχυση της εργατικής τάξης, θεαματικές εξελίξεις στον χώρο της επιστήμης και της τεχνολογίας, βελτίωση της παιδείας και ανάπτυξη της πολιτικής και της κοινωνικής συνείδησης. Τα νέα επιτεύγματα, οι ανακατατάξεις στη ζωή των κοινωνιών και ο αναπροσδιορισμός της πολιτιστικής τους

Μάικλ Φάραντεϋ (Michael Faraday, 1791-1867). Το 1821 απέδειξε για πρώτη φορά ότι οι ηλεκτρικές δυνάμεις μπορούν να προκαλέσουν κίνηση.

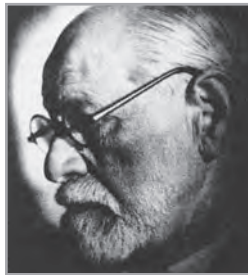

Ο Λουί Παστέρ (Louis Pasteur, 1822-1895) στο εργαστήριό του. Οι πολυετείς έρευνές του κατέληξαν στην εφεύρεση της μεθόδου αποστείρωσης με την ήπια θέρμανση, που φέρει το όνομά του (παστερίωση), καθώς και στη διατύπωση της μικροβιακής θεωρίας των ασθενειών.

Τα νέα μέσα συγκοινωνίας και η θεαματική μείωση των αποστάσεων, η κατασκευή μεγάλων τεχνικών έργων και η εξέλιξη των επικοινωνιών προκάλεσαν τον ενθουσιασμό των ανθρώπων για ταξίδια σε μακρινές αποστάσεις. Η διάθεση αυτή αντικατοπτρίζεται στην αφήγηση που είχε το έργο του μυθιστοριογράφου Ιουλίου Βερν, που έγινε εξαιρετικά δημοφιλές. Στο έντυπο βλέπουμε να διαφημίζονται τα έργα, οι ήρωες του συγγραφέα και τα φανταστικά ταξίδια τους.

Ο Ζίγκμουντ Φρόυντ (Sigmund Freud, 1856-1939) θεωρείται ο πατέρας της ψυχανάλυσης, μεθόδου ελεύθερων συνειρμών, με την οποία είναι δυνατή η διερεύνηση του υποσυνειδήτου και η θεραπεία διάφορων ψυχικών διαταραχών.

Η επιστήμη περικλείει το μέλλον της ανθρωπότητας

«Αποστολή του ορθού λόγου είναι η μεταρρύθμιση της κοινωνίας με βάση τις αρχές του [...]. Η αληθινή αισιοδοξία δεν μπορεί να νοηθεί παρά μόνο με αυτόν τον όρο. Η αισιοδοξία θα ήταν λάθος, αν ο άνθρωπος δεν μπορούσε να τελειοποιηθεί, αν δεν ήταν προορισμένος να βελτιώσει με την επιστήμη την υφιστάμενη τάξη πραγμάτων. Χωρίς αυτό, η ρήση "όλα πάνε προς το καλύτερο" δε θα ήταν παρά πικρή κοροϊδία. Ναι, όλα πάνε προς το καλύτερο χάρη στον ανθρώπινο λόγο, που είναι ικανός να μεταρρυθμίζει τις αναγκαίες ατέλειες της πρώτης θέσπισης των πραγμάτων. Ας πούμε μάλλον: όλα θα πάνε προς το καλύτερο, όταν ο άνθρωπος, αφού θα έχει επιτελέσει το νόμιμο έργο του, θα έχει αποκαταστήσει την αρμονία στον ηθικό κόσμο και θα έχει υποτάξει τον φυσικό [...]. Δεν είναι λοιπόν υπερβολή να λεχθεί ότι η επιστήμη περικλείει το μέλλον της ανθρωπότητας».

Ερνέστο Ρενάν, «Το μέλλον της επιστήμης», στο S. Berstein, P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, μτφρ. Α. Δημητρακόπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, τ. 2, σ. 90.

ταυτότητας αποτέλεσαν αντικείμενο επίμονης μελέτης, φιλοσοφικού στοχασμού και κοινωνικών αναταραχών, έντονων καλλιτεχνικών αναζητήσεων και ρήξεων με το παρελθόν.

Επιστήμη και τεχνολογικά επιτεύγματα. Οι επαναστατικές εξελίξεις που σφράγισαν τον χώρο της επιστήμης τον 19ο αιώνα ενίσχυσαν την πίστη του ανθρώπου στη δυνατότητά του να κατανοεί και να ελέγχει τη φύση, καλλιεργώντας ταυτόχρονα την αυτοπεποίθηση και την αισιοδοξία του για το μέλλον.

Η Μαρί Κιουρί με την κόρη της Ειρήνη στο εργαστήριο. Το ζεύγος Πιέρ και Μαρί Κιουρί (Pierre Curie, 1859-1906, Marie Curie 1867-1934) ανακάλυψε τη

ραδιενέργεια την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα. Τις έρευνες των γονέων της συνέχισε η κόρη τους Ειρήνη με τον σύζυγό της Φρεντερίκ Ζολιό-Κιουρί (Νόμπελ Χημείας, 1933).

Ο Χένρυ Φορντ (Henry Ford, 1863-1947), μηχανικός και ιδρυτής της ομώνυμης αυτοκινητοβιομηχανίας, με ένα από τα πρώτα αυτοκίνητα που κατασκεύασε το 1896. Είχε προηγηθεί η κατασκευή από τον Μπεντς (Karl Fr. Benz, 1844-1929) του πρώτου αυτοκινήτου με βενζινοκίνητη μηχανή εσωτερικής καύσης, με τρεις τροχούς και ανώτατη ταχύτητα 15 χιλιομέτρων.

Λουί Ζακ Νταγκέρ (Louis Jacques Mande Daguerre, 1789-1851), «Αποψη της λεωφόρου Τεμπλ» (Παρίσι), περίπου 1838, Βαυαρικό Εθνικό Μουσείο, Μόναχο. Μία από τις πρώτες σωζόμενες φωτογραφίες με τη μέθοδο της δαγκεροτυπίας, η οποία, παρά τις αδυναμίες της, άνοιξε τον δρόμο για την ανάπτυξη της φωτογραφικής τέχνης.

Η θεωρία της «φυσικής επιλογής»* και της εξέλιξης των ειδών του Δαρβίνου ενίσχυσε την εμπιστοσύνη στην επιστήμη και επηρέασε σε πολλά επίπεδα την ανθρώπινη σκέψη. Επαναστατικά βήματα έγιναν στη φυσική, στους τομείς του ηλεκτρομαγνητισμού και της θερμοδυναμικής, ενώ την ίδια εποχή τέθηκαν οι βάσεις της σύγχρονης χημείας. Αλυσιδωτές ήταν και οι εξελίξεις στον χώρο της ιατρικής, που βελτίωσαν ουσιαστικά τη δημόσια υγεία και συντέλεσαν αποφασιστικά στην έρευνα για την αντιμετώπιση των ασθενειών, στη μείωση της θνησιμότητας και στην αύξηση του πληθυσμού. Τα επιστημονικά επιτεύγματα αποτέλεσαν το έδαφος για την πρωτοφανή ανάπτυξη της τεχνολογίας στους τομείς των νέων υλικών, των μεθόδων και διαδικασιών παραγωγής, των μεταφορών και επικοινωνιών.

Στοχασμός. Το κίνημα των εθνοτήτων, ο φιλελευθερισμός, ο θετικισμός και ο σοσιαλισμός είναι οι κυριότερες ιδεολογίες μέσα στο πλαίσιο των οποίων εντάχθηκαν οι ιδεολογικές αναζητήσεις και οι ανακατατάξεις στον χώρο του κοινωνικού προβληματισμού, της πολιτικής και οικονομικής σκέψης τον 19ο αιώνα. Οι υποστηρικτές του **κινήματος των εθνοτήτων**, οι οποίοι διαπνέονταν από τις αρχές και τα οράματα του ρομαντισμού, βρήκαν ανταπόκριση σε πολλούς λαούς που αγωνίζονταν για την εθνική ανεξαρτησία τους. Ο Χέρντερ και ο Φίχτε, από τους σημαντικότερους εκφραστές του κινήματος αυτού, πίστευαν ότι οι λαοί αντλούν την ταυτότητά τους από την ιδέα της εθνότητας –βασικά στοιχεία της οποίας είναι η κοινή γλώσσα, η θρησκεία, η κοινή ιστορική εμπειρία και η παράδοση– και αυτήν πρωτίστως οφείλουν να διαφυλάττουν. Σύμφωνα με τον μεγάλο ιδεαλιστή φιλόσοφο Χέγκελ, η ιστορία είναι μια σειρά από διαδικασίες εξέλιξης με βάση το διαλεκτικό σχήμα θέση-αντίθεση-σύνθεση, κατά τις οποίες ο άνθρωπος, ως συλλογικό ον, δαμάζει σταδιακά με τη λογική την πρωτόγονη φύση του και κατακτά την ελευθερία. Από την άλλη πλευρά, ο **φιλελευθερισμός**, ως πολιτική και οικονομική θεωρία, με κύριο εκφραστή του τον Μιλ, συνέδεε την έννοια της ελευθερίας με την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, την εξασφάλιση των ατομικών του δικαιωμάτων και την ανεμπόδιστη οικονομική του δραστηριότητα. Σύμφωνα με τον Κοντ και τη θεωρία του **θετικισμού**, η μόνη αξιόπιστη γνώση είναι εκείνη που παρέχουν τα αισθητά πράγματα. Για τον λόγο αυτόν

Ο Γκέοργκ Χέγκελ στο αναλόγιο (Georg Hegel, 1770-1831), λιθογραφία (λεπτομέρεια).

Το κράτος είναι η εκδήλωση του θεού πάνω στη γη

«Το αληθινό κράτος είναι η ηθική ολότητα και η πραγμάτωση της ελευθερίας [...]. Το κράτος είναι η πορεία του θεού μέσα από τον κόσμο [...]. Ακριβώς όπως το πνεύμα είναι ανώτερο από τη φύση, έτσι και το κράτος είναι ανώτερο από τη φυσική ζωή. Γι' αυτό λοιπόν πρέπει να λατρεύουμε το κράτος ως εκδήλωση του θεού πάνω στη γη».

Georg W.F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* [=Βασικές κατευθύνσεις στη Φιλοσοφία του Δικαίου], Έργα, VII 336.

Η διαλεκτική μέθοδος

«Η διαλεκτική μου μέθοδος δε διαφέρει μόνο στη βάση της από την εγελιανή μέθοδο, παρά είναι το διαμετρικά αντίθετό της. Για τον Χέγκελ η κίνηση της σκέψης, που μάλιστα μεταμορφώνεται εδώ σε ένα αυθυπόστατο υποκείμενο με το όνομα Ιδέα, είναι ο δημιουργός της πραγματικότητας, που δεν είναι παρά μόνο η φαινομενική μορφή της ιδέας. Για μένα, αντίθετα, η κίνηση της σκέψης δεν είναι παρά η αντανάκλαση της πραγματικής κίνησης που μεταφουτεύεται και μεταφράζεται μέσα στο ανθρώπινο κεφάλι [...]».

Karl Marx, *Das Kapital* (Το Κεφάλαιο), τόμ. 23, σ. 27.

Καρλ Μαρξ (Karl Marx, 1818-1883).

Το έργο τέχνης αποτελεί μια πρόταση αθανασίας

«Το έργο τέχνης αποτελεί σταθερά μία πρόκληση για περιπέτεια. Κι όταν ακόμα μοιάζει εφησυχασμένο και απόλυτα προσιτό, σχεδόν πάντα διαφεύγει από τους προσφερόμενους ορισμούς κι επισειεί κινδύνους. Το έργο τέχνης αποκολλάται απ' το δημιουργό του και ζει ανεξάρτητο, καθώς ο κάθε καινούριος θεατής του μπορεί να διαβάσει νέα πράγματα σ' αυτό. Το έργο τέχνης αποτελεί μια πρόταση αθανασίας, καθώς υπάρχει ακριβώς για να είναι διαχρονικό και για να υπερβαίνει τον κύκλο ζωής εκείνου που το δημιούργησε. Το αληθινό έργο τέχνης ζει σε πείσμα της φθοράς που επιφέρει ο χρόνος, αποτελώντας ένα διαρκές παράδοξο, ανανεώνοντας με αμείωτη ενέργεια τα ερωτηματικά γύρω απ' την ύπαρξή του».

Μάνος Στεφανίδης, *Μια ιστορία της Ζωγραφικής*, Καστανιώτης, Αθήνα³ 2001, σ. 23.

Η βαθύτερη ουσία του ρομαντισμού

«Ο ρομαντισμός δεν βρίσκεται αληθινά ούτε στην επιλογή του θέματος ούτε στην πιστή αλήθεια, αλλά στον τρόπο του αισθάνεσθαι. Τον αναζήτησαν εξωτερικά, ενώ μόνον εσωτερικά είναι δυνατό να τον βρεις. Για μένα, ο ρομαντισμός είναι η έκφραση η πιο φρέσκια, η πιο σύγχρονη του ωραίου [...]. Όταν λέμε ρομαντισμός, εννοούμε μοντέρνα τέχνη, δηλαδή εσωτερικότητα, πνευματικότητα, χρώμα, ανύψωση προς το άπειρο, εκφρασμένα με όλα τα μέσα που διαθέτουν οι τέχνες».

Ch. Baudelaire, *Αισθητικά Δοκίμια*, μτφρ. Μ. Ρέγκου, Printa, 1995, σ. 29.

Μερικά χαρακτηριστικά του ρομαντισμού

«Στις πιο σημαντικές προσπάθειες των δημιουργών του ρομαντισμού δεν έχουμε μυθολογικά θέματα ούτε γεγονότα της αρχαιότητας, όπως δεν έχουμε καμιά ιδιαίτερη προτίμηση για το ανθρώπινο

«Ο πόλεμος των σιλ». Η διαμάχη ανάμεσα στον νεοκλασικισμό και τον ρομαντισμό παρουσιάζεται στη συμβολική αυτή απεικόνιση του 1827 ως μονομαχία δύο ανδρών στην είσοδο ενός μουσείου, δίνοντας στον θεατή τη δυνατότητα να αντιληφθεί τα χαρακτηριστικά δύο αντίθετων κινημάτων και τις έντονες διαφορές τους.

πραγματικότητα είναι μόνο η ύλη, ο **Μαρξ** υποστήριξε ότι η συνεχής σύγκρουση ανάμεσα στις δυνάμεις παραγωγής διαμορφώνει διαλεκτικά την ιστορία και προκαλεί τις ιστορικές αλλαγές. Στο πλαίσιο του κοινωνικού προβληματισμού της εποχής, ο Σπένσερ προεξέτεινε τη δαρβινική θεωρία της «φυσικής επιλογής» και της επιβίωσης του ισχυροτέρου στην κοινωνική και πολιτική ζωή, ενώ ο **Νίτσε** υποστήριξε την ανάγκη επικράτησης μιας φυλής «υπερανθρώπων», που θα υπερέχει σωματικά, ηθικά και πνευματικά.

Η τέχνη του 19ου αιώνα. Τα μεγάλα καλλιτεχνικά ρεύματα. Κατευθύνσεις και χαρακτηριστικά: νεοκλασικισμός*, ρομαντισμός, ρεαλισμός, οι απαρχές του μοντερνισμού. Οι ραγδαίες εξελίξεις σε όλους τους τομείς επηρέασαν αποφασιστικά και την πορεία της τέχνης του 19ου αιώνα, η οποία χαρακτηρίζεται για την ταχύτητα των μεταβολών, την πολλαπλότητα των αναζητήσεων, την ταυτόχρονη εμφάνιση πολλών τάσεων και ρευμάτων και την απουσία ενός ενιαίου σιλ*. Μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα το κίνημα του νεοκλασικισμού επέβαλλε στην τέχνη το μέτρο και την τάξη, την ισορροπία και τη λιτότητα, τις εξιδανικευμένες μορφές και το ηθικό ύψος. Αντίθετα, ο ρομαντισμός, που εμφανίστηκε στις αρχές του αιώνα και πήρε τις διαστάσεις πανευρωπαϊκού φαινομένου, βασιζόταν στην ατομικότητα και την υποκειμενικότητα του ανθρώπου, το συναίσθημα και τη φαντασία, αναζητώντας την πηγή έμπνευσής του στο ιστορικό παρελθόν των λαών, στις ρίζες του πολιτισμού τους, στο θρησκευτικό συναίσθημα και στη λατρεία της φύσης. Στον αντίποδα του ρομαντισμού και μέσα σε ένα κλίμα έντονης αμφισβήτησης και πειραματισμού, ο ρεαλισμός στράφηκε στην ακριβή αποτύπωση της πραγματικότητας, χωρίς συναισθηματικές υπερβολές και υποκειμενικές παρεμβάσεις, δημιουργώντας σταδιακά τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση των πρώτων εκδηλώσεων του κινήματος του μοντερνισμού.

μόνο με τη βοήθεια των θετικών επιστημών, και ιδιαίτερα της κοινωνιολογίας, είναι δυνατόν να μελετηθούν η κοινωνία και οι νόμοι που τη διέπουν. Μια πρόωπη προσπάθεια αποκατάστασης των κοινωνικών ανισοτήτων επιχειρήθηκε από τους **ουτοπικούς σοσιαλιστές**, οι οποίοι κατηγορούσαν ως άδικο το κεφαλαιοκρατικό σύστημα και τη συσσώρευση πλούτου. Η ισχυρότερη όμως φωνή εναντίον της κεφαλαιοκρατίας προήλθε από την πλευρά του επιστημονικού **σοσιαλισμού** του Μαρξ. Με αφετηρία την υλιστική αντίληψη ότι αυτό που πραγματικά υπάρχει και διαμορφώνει την

Ζωγραφική. Νεοκλασικισμός-ρομαντισμός.

Στη ζωγραφική το έργο του Νταβίντ συγκεφαλαιώνει όλα τα χαρακτηριστικά του νεοκλασικισμού, ενώ το έργο του Ενγκρ προετοίμαζε, μαζί με αυτό του Ισπανού ζωγράφου Γκόγια, την έλευση του ρομαντισμού. Η δραματική ένταση, η προβολή του φανταστικού και του εξωτικού, η εθνική έξαρση, η αποθέωση του χρώματος βρήκαν

Ζακ-Λουί Νταβίντ (Jacques-Louis David, 1748-1825), «Ο όρκος των Ορατίων», 1784-85, 3,35Χ4,27 μ., Μουσείο του Λούβρου, Παρίσι. Στο έργο αυτό, του οποίου το θέμα έχει ληφθεί από τη ρωμαϊκή παράδοση, συμπυκνώνονται τα χαρακτηριστικά του νεοκλασικισμού: λογική, γεωμετρική οργάνωση του συνόλου, αυστηρότητα και λιτότητα έκφρασης, ηρωικό πνεύμα και προβολή ηθικών αξιών.

την έκφρασή τους στο έργο μεγάλων ζωγράφων όπως του Ντελακρουά και του Ζερικό, ενώ το ανθρώπινο συναίσθημα προβαλλόταν μέσα από την ένταση της φύσης στο έργο σημαντικών ρομαντικών τοπιογράφων όπως του Τέρνερ, του Κόνσταμπλ και του Φρίντριχ.

Ο ρεαλισμός και η στροφή στο πραγματικό και καθημερινό. Γύρω στο 1850 πολλοί καλλιτέχνες, όπως ο Ντομιέ, ο Κουρμπέ, ο Μιλέ κ.ά., επηρεασμένοι από την πρόοδο των θετικών επιστημών, αλλά και από τις κοινωνικές θεωρίες της εποχής, στρέφονταν σταδιακά στον ρεαλισμό, μετατοπίζοντας το ενδιαφέρον τους στο πραγματικό και το συγκεκριμένο, το αληθινό και το καθημερινό. Οι καλλιτέχνες αυτοί αμφισβήτησαν σταδιακά την καλλιτεχνική παράδοση και προετοίμασαν το έδαφος για τις νέες πρωτοποριακές εξελίξεις στον χώρο της τέχνης.

Οι απαρχές του μοντερνισμού - ιμπρεσιονισμός* - μεταϊμπρεσιονισμός* - αρ νουβό*.

Πολλά κινήματα, όπως ο ιμπρεσιονισμός, ο μεταϊμπρεσιονισμός, η αρ νουβό, που εμφανίστηκαν τις δύο τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, αποτέλεσαν τις απαρχές της σύγχρονης τέχνης και ειδικότερα του ευρύτερου κινήματος που ονομάστηκε μοντερνισμός. Οι καλλιτέχνες που εντάχθηκαν στα κινήματα αυτά διέρρηξαν κάθε σχέση

Τζόζεφ Τέρνερ (Joseph Turner, 1775-1851), «Βροχή, Ατμός και Ταχύτητα», 1844, 0,91Χ1,22 μ., Εθνική Πινακοθήκη, Λονδίνο. Μέσα στη βροχερή και μουνητή λονδρέζικη ατμόσφαιρα, το τρένο διασχίζει με μεγάλη ταχύτητα μια καινούρια γέφυρα της πόλης. Ο θαυμασμός για τη νέα τεχνολογία αποτυπώνεται με τρόπο εντυπωσιακό, χωρίς το φυσικό περιβάλλον να υστερεί σε δύναμη και μυστήριο. Σε αυτήν την εικόνα της ρομαντικής έντασης και του δυναμισμού με πολύ μεγάλη δυσκολία αναγνωρίζουμε τις ανθρώπινες παρουσίες που παρακολουθούν έκθαμβοι τη διέλευση του τρένου, ενώ ένας λαγός, σύμβολο ταχύτητας από την εποχή των παραμυθιών, προσπαθεί μάταια να ανταγωνιστεί το τρένο που πλησιάζει.

σώμα, αλλά αγάπη για την τοπιογραφία και τις παραδόσεις, τους λαϊκούς θρύλους και τον κόσμο της φαντασίας και της ιστορίας. Στο μορφικό το κέντρο του βάρους μεταφέρεται από το σχέδιο στο χρώμα, από τη λογική οργάνωση στην επεκτατική κίνηση, από την αυστηρή κλειστή σύνθεση στην ελεύθερη και δυναμική, από τον περιορισμένο στον απεριόριστο χώρο, από το σωματικό στο ψυχικό».

Χρυσάνθος Χρήστου, Η ευρωπαϊκή ζωγραφική του δέκατου ένατου αιώνα, Αθήνα 1983, σ. 108.

Τα Σαλόν

Σημαντικός ήταν ο ρόλος των εκθεσιακών χώρων (Σαλόν) στις μεγάλες πρωτεύουσες της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης, με κέντρο το Παρίσι. Ενώ η λεγόμενη "επίσημη" τέχνη που χαρακτηριζόταν για τον συντηρητισμό της και ταυτιζόταν με τις Ακαδημίες Τέχνης, προβαλλόταν στα μουσεία και στα μεγάλα καθιερωμένα Σαλόν, οι πρωτοπόροι καλλιτέχνες, από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, μπορούσαν να εκθέσουν τα έργα τους στο «Σαλόν των Απορριφθέντων» (1863), καθώς και σε κάθε είδους αίθουσες και καλλιτεχνικά εργαστήρια.

Φρανθίσκο Γκόγια (Francisco Goya, 1746-1828), «Η εκτέλεση της 3ης Μαΐου 1808», 2,66Χ3,45 μ., Πράδο, Μαδρίτη. Εστιάζοντας στις μορφές των πατριωτών που πρόκειται να εκτελεστούν, βλέπουμε σε όλη τη δραματικότητα της τη φρίκη πριν από τον θάνατο, που εκδηλώνεται με τα βλέμματα και τις απεγνωσμένες χειρονομίες των ανθρώπων. Σε αυτή τη σκηνή εκτέλεσης η βία, η ωμότητα και ο ανθρώπινος πόνος αποτυπώνονται με δύναμη και αμεσότητα αποκτώντας διαχρονική και πανανθρώπινη διάσταση.

Ο Ντελακρουά και η Ελληνική Επανάσταση

«Ο μεγάλος ζωγράφος της Γαλλίας Ευγένιος Ντελακρουά με τα λίγα, σχετικά, αλλά θαυμαστά έργα που του ενέπνευσε η Επανάσταση του 1821, ξεπερνάει ίσως όλους τους φιλέλληνες δημιουργούς σε συμπάθεια και ενθουσιασμό. Η αληθινή και μεγάλη του αγάπη για τους Έλληνες και τον δίκαιο αγώνα τους έδωσε ένα βαθύ και νέο νόημα στην κάπως συμβατική τάση των περισσότερων καλλιτεχνών για τα ελληνικά θέματα, που συχνά συγχέονταν με την κοινότοπη αναζήτηση του ανατολίτικου εξωτισμού».

Γιάννης Τσαρούχης, «Ευγένιος Ντελακρουά», στο *Εγώ εμί πτωχός και πένης*, Καστανιώτης, Αθήνα 1988, σ. 15.

Γιατί ο ιμπρεσιονισμός ήταν μια επανάσταση για τη ζωγραφική

«Μπορούμε λοιπόν να πούμε πως ο Μανέ και οι οπαδοί του έφεραν μια επανάσταση στην απόδοση των χρωμάτων, που μπορεί σχεδόν να συγκριθεί με την επανάσταση που έφεραν οι αρχαίοι Έλληνες στην αναπαράσταση των μορφών. Ανακάλυψαν πως, αν κοιτάζουμε τη φύση στο ύπαιθρο, δε βλέπουμε χωριστά τα αντικείμενα, το καθένα με το δικό του χρώμα, αλλά μάλλον ένα φωτεινό κράμα από αποχρώσεις που συνταιριάζονται στα μάτια μας, και ουσιαστικά στο νου μας [...]. Πέρασε κάμποσος καιρός προτού να μάθει το κοινό ότι, για να εκτιμήσει κανείς έναν ιμπρεσιονιστικό πίνακα, έπρεπε να τον βλέπει από μακριά, κι έτσι να χαρεί ένα θαύμα: αινιγματικά κομμάτια από χρώμα να αποκτούν ξαφνικά νόημα και να ζωντανεύουν μπροστά στα μάτια του. Αυτός ήταν ο πραγματικός στόχος των ιμπρεσιονιστών, να κατορθώσουν αυτό το θαύμα και να μεταθέσουν την εικαστική εμπειρία από το ζωγράφο στο θεατή».

Ε.Η. Gombrich, *Ιστορία της Τέχνης*, μτφρ. Α. Κάσδαγλη, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1994, σ. 406, 413.

με το παρελθόν και τις καθιερωμένες αξίες του, ταυτίστηκαν με την πρωτοπορία (avant-garde) και προετοίμασαν το έδαφος για την πορεία της τέχνης του 20ού αιώνα. Μερικοί από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του ιμπρεσιονισμού, όπως ο Μονέ, ο Μανέ, ο Ρενουάρ κ.ά., δεν ενδιαφέρονταν πια για την αποτύπωση της αντικειμενικής εικόνας του κόσμου, αλλά για την υποκειμενική σύλληψή του. Επιδίωκαν δηλαδή να αποδώσουν την οπτική πραγματικότητα ως μια στιγμιαία εντύπωση που προκαλεί στο μάτι το χρώμα των μορφών και οι μεταβολές του φωτός, όπως την αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι, αυθόρμητα και χωρίς καμία εγκεφαλική επεξεργασία. Ο μεταίμπρεσιονισμός, που δημιουργήθηκε κυρίως ως αντίδραση στον ιμπρεσιονισμό, περιλάμβανε στους κόλπους του μεμονωμένους και διαφορετικούς μεταξύ τους δημιουργούς, όπως είναι ο Σεζάν, ο Βαν Γκογκ και ο Γκογκέν, οι οποίοι με το έργο τους δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για εντελώς νέες κατευθύνσεις, όπως ο κυβισμός*

Γκυστάβ Κουρμπέ (Gustave Courbet, 1819-1877), «Εργάτες που σπάζουν πέτρες», 1849 (καταστράφηκε στους βομβαρδισμούς της Δρέσδης το 1945). Ρεαλιστική αποτύπωση του μόχθου που απαιτεί η σκληρή χειρωνακτική δουλειά. Όπως όλοι οι ρεαλιστές ζωγράφοι, ο Κουρμπέ ενδιαφέρεται για τα απλά, ταπεινά, καθημερινά θέματα.

Εντουάρ Μανέ (Édouard Manet, 1832-1883), «Μουσική στους κήπους του Κεραμεικού», 1862, 0,76Χ1,18 μ., Εθνική Πινακοθήκη, Λονδίνο. Ο ζωγράφος δεν ενδιαφέρεται για τη ρεαλιστική αποτύπωση μιας σκηνής από την καθημερινή αστική ζωή στο Παρίσι, αλλά για την απόδοση της ατμόσφαιρας ενός στιγμιότυπου με άμεσο και ποιητικό τρόπο, αξιοποιώντας τις δυνατότητες της πολυπρόσωπης σύνθεσης και του πλούσιου χρώματος.

Ζορζ Σερά (Georges Seurat, 1859-1891), «Κυριακάτικο απόγευμα στο νησί Γκραντ Ζατ», 1886, 2,07Χ3,08 μ., Ινστιτούτο Τέχνης, Σικάγο. Οι μορφές αποδίδονται στατικά και απρόσωπα με μικρές κουκκίδες καθαρού χρώματος, η σύνθεση των οποίων γίνεται στα μάτια του θεατή από απόσταση. Με αφετηρία τη μελέτη του φωτός, που απασχόλησε τους ιμπρεσιονιστές, ο Σερά στήριζε την τεχνική του στην ανάλυση του φωτός στα τρία βασικά χρώματα που το συνθέτουν (κόκκινο, κίτρινο, μπλε), σύμφωνα με τη θεωρία του Γάλλου χημικού Μισέλ Σεβρέλ. Η μέθοδος αυτή ονομάστηκε πουαντιγισμός (από τη γαλλική λέξη *point*=τελεία, σημείο) και η κίνηση αυτή νεοϊμπρεσιονισμός.

και ο εξπρεσιονισμός, που θα αναπτυχθούν τον επόμενο αιώνα.

Ο νέος ρόλος του καλλιτέχνη. Σε αυτή την καινούρια πραγματικότητα ο καλλιτέχνης αναλάμβανε να διαδραματίσει έναν νέο ρόλο, αυτόν του αδέσμευτου και ανεξάρτητου δημιουργού. Περισσότερο ελεύθερος να αποδώσει την αλήθεια με όποιον τρόπο θεωρούσε προσφορότερο, προχωρούσε σε ανατροπές των δεδομένων της καλλιτεχνικής δημιουργίας και πρωτοποριακές λύσεις.

Κλοντ Μονέ (Claude Monet, 1840-1926), «Εντύπωση - Ανατολή του ήλιου», 1872, 0,48Χ0,63 μ., Μουσείο Μαρμοτιάν, Παρίσι. Με απόλυτα λιτό τρόπο, γρήγορες πινελιές και χωρίς καθόλου περιγράμματα αποδίδεται η εντύπωση (*impression*) μιας συγκεκριμένης στιγμής. Το έργο έγινε δεκτό με αρνητικά σχόλια από τους κριτικούς οι οποίοι αποκάλεσαν χλευαστικά «ιμπρεσιονιστές» όλους τους καλλιτέχνες που ακολουθούσαν την ίδια τεχνοτροπία.

Βενσάν Βαν Γκογκ (Vincent Van Gogh, 1853-1890), «Νύχτα με αστέρια», 1889, 0,73Χ0,92 μ., Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης, Νέα Υόρκη. Η εκρηκτική λαμπρότητα των αστεριών αποδίδεται με μεγάλες, πικνές και δυναμικές πινελιές αμιγούς χρώματος με τη μορφή στροβίλου, εκφράζοντας τα έντονα συναισθήματα που πλημμυρίζουν την ψυχή του ζωγράφου. «Ίσως κανένας άλλος δημιουργός της περιόδου δε φθάνει με τέτοιο τρόπο στην έκφραση ενός κοσμικού γίγνεσθαι, όπως ο Βαν Γκογκ, μιας πραγματικά κοσμικής δίνης που συναρπάζει τον θεατή».

Πολ Σεζάν (Paul Cezanne, 1839-1906), «Οι μεγάλες λουόμενες», 1898-1900, 2,49Χ2,08 μ., Μουσείο Καλών Τεχνών, Φιλαδέλφεια. Ο καλλιτέχνης δεν ενδιαφέρεται για τη ρεαλιστική απόδοση της σκηνής, αλλά για μια νέα σύλληψη της οπτικής πραγματικότητας που συνδέεται με ό,τι βρίσκεται κάτω από την επιφάνεια, το μόνιμο, το σταθερό, το ουσιαστικό, το αληθινό. Μεγάλη σημασία αποδίδεται στα δομικά στοιχεία της σύνθεσης, δηλαδή στην αυστηρή οργάνωση των μορφών και των χρωμάτων. Οι μορφές γίνονται αυτόνομες καλλιτεχνικές οντότητες και το έργο αποπνέει ασφάλεια και δύναμη.

Γκούσταβ Κλιμτ (Gustav Klimt, 1862-1918), «Μουσική Ι», 1895, 0,37Χ0,44 μ., Νέα Πινακοθήκη, Μόναχο. Αν και τα σημαντικότερα και γνωστότερα έργα του Κλιμτ ανήκουν στον 20ό αιώνα, στο έργο αυτό βρίσκουμε μερικά από τα χαρακτηριστικά της ζωγραφικής της αρ νουβό: ονειρική ατμόσφαιρα, αινιγματική γυναικεία φιγούρα, έντονα διακοσμητική διάθεση, αλληγορικά θέματα.

Γλυπτική - Αρχιτεκτονική - Εφαρμοσμένες τέχνες*. Ο γλύπτης Ροτνέν, με την επιστροφή στις φυσικές μορφές, τη δύναμη, την ειλικρίνεια και τον ρεαλισμό της προσωπικής του έκφρασης, έδωσε νέα πνοή στη γλυπτική και άσκησε τεράστια επίδραση στη μοντέρνα τέχνη του 20ού αιώνα γενικότερα. Στην αρχιτεκτονική επικράτησαν για μεγάλο χρονικό διάστημα, κυρίως ο νεοκλασικισμός και ο εκλεκτικισμός*, με ιδιαίτερη προτίμηση στα ρομαντικά και νεοκλασικά στοιχεία, ενώ από τα μέσα του αιώνα η τεχνολογική επανάσταση άνοιξε νέους δρόμους στον σχεδιασμό και τη δόμηση, με

Ογκύστ Ροντέν (Auguste Rodin, 1840-1917), «Οι πολίτες του Καλέ», 1886, μπρούντζος, 2,10Χ2,44Χ1,98 μ., Ινστιτούτο Σμιθσόνιαν, Ουάσινγκτον. Το έργο αναφέρεται σε ένα ηρωικό γεγονός κατά τη διάρκεια του Εκατονταετούς Πολέμου. Έξι πολίτες της γαλλικής πόλης Καλέ προσέφεραν αυτοβούλως τη ζωή τους ως αντάλλαγμα για την άρση της πολιορκίας της πόλης και για την απελευθέρωση των κατοίκων της (1347). Οι μορφές σε φυσικό μέγεθος, τοποθετημένες όχι σε βάθρο, αλλά στο ύψος των ματιών των θεατών, ώστε αυτοί να έχουν την αίσθηση ότι ζουν και κινούνται ανάμεσά τους και εμπνέονται από τη θυσία τους, εκφράζουν τα έντονα συναισθήματα της στιγμής είτε ως εγκάρτερηση είτε ως απελπισία. Η έκφραση των προσώπων, οι χειρονομίες, η στάση των σωμάτων, η αδρή επιφάνεια των γλυπτών μορφών αποδίδουν την τραγικότητα και το ανθρωπινό πάθος στη διαχρονική τους διάσταση.

Πρόσοψη Βρετανικού Μουσείου, Λονδίνο (1823-1846). Έργο του αρχιτέκτονα Σμερκ (Sir Robert Smirke), με κίνους ιωνικού ρυθμού και γλυπτές παραστάσεις στο κεντρικό αέτωμα, αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα του νεοκλασικισμού του 19ου αιώνα.

Το «Κρίσταλ Πάλας» (Crystal Palace) στο Χάιντ Παρκ του Λονδίνου σχεδιάστηκε και κατασκευάστηκε μέσα σε έξι μήνες από τον Τζόζεφ Πάξτον (Joseph Paxton), το 1851, για την πρώτη παγκόσμια έκθεση. Ήταν η μεγαλύτερη κατασκευή της εποχής, για την οποία χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά προκατασκευασμένα μεταλλικά στοιχεία και γυαλί. Μετά τη λήξη της έκθεσης τα μέρη που την αποτελούσαν αποσυνδέθηκαν και η κατασκευή μεταφέρθηκε και τοποθετήθηκε στο νότιο Λονδίνο, όπου και καταστράφηκε από πυρκαγιά το 1937.

Ο Πύργος του Άιφελ κατασκευάστηκε το 1889 από τον Γκυστάβ Άιφελ (Gustave Eiffel, 1832-1923) για τη Διεθνή Έκθεση του Παρισιού. Με ύψος 300 μ., ήταν το υψηλότερο κτίριο της εποχής του και το σύμβολο του τεχνολογικού θαύματος του 19ου αιώνα.

την αξιοποίηση νέων υλικών, όπως είναι ο χάλυβας και το γυαλί, για την κατασκευή μεγάλων εκθεσιακών χώρων, ουρανοξυστών κτλ. Παράλληλα με την αρχιτεκτονική, η σταδιακή διαμόρφωση της μαζικής κουλτούρας* έδωσε ιδιαίτερη ώθηση στην καλλιέργεια των εφαρμοσμένων τεχνών, όπως είναι η διακόσμηση, οι γραφικές τέχνες, η διαφήμιση κ.ά., στις οποίες σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν τα διεθνή καλλιτεχνικά κινήματα αρνουβό* και «τέχνες και χειροτεχνίες»*.

Λογοτεχνία - Θέατρο - Μουσική. Στη λογοτεχνία μεγάλοι πεζογράφοι, με κορυφαίο τον Ουγκό, και ποιητές, όπως ο Μπάυρον, συμπυκνώνουν στο έργο τους τα χαρακτηριστικά του ρομαντισμού, ενώ ο ρεαλισμός βρίσκει την έκφρασή του σε συγγραφείς με μεγάλη απήχηση και παγκόσμια αναγνώριση, όπως ο Φλομπέρ, ο Τολστόι και ο Ντοστογιέφσκι. Στο κλίμα του ρεαλισμού κινήθηκαν οι θεατρικοί συγγραφείς Ίψεν, Τουρκένιφ, Τσέχοφ κ.ά., που ανανέωσαν ριζικά την παγκόσμια δραματολογία και άσκησαν τεράστια επίδραση στην πορεία του σύγχρονου θεάτρου. Ο συμβολισμός*, με πρόδρομο τον Μποντλέρ και κύριους εκφραστές τον Βερλέν και τον Μαλαρμέ, στόχευε στην «καθαρή ποίηση», αναδεικνύοντας την πνευματικότητα και τη μουσικότητα του ποιητικού λόγου. Στον χώρο της μουσικής το καινοτόμο έργο του Μπετόβεν, με τον οποίο κλείνει ο νεοκλασικισμός, προετοίμασε την έλευση του ρομαντισμού με μουσουργούς όπως ο Σοπέν, ο Τσαϊκόφσκι κ.ά. και με κορυφαίους συνθέτες όπερας, όπως ο Βέρντι και ο Βάγκνερ.

Ο Μπετόβεν (Ludwig van Beethoven, 1770-1827) έδωσε νέα τροπή στην πορεία της μουσικής, συνδέοντας το κλασικό με το ρομαντικό ύφος και προετοιμάζοντας τις σύγχρονες αναζητήσεις της. Με το έργο του, κυρίως τις εννέα συμφωνίες, τις τριάντα δυο σονάτες για πιάνο και τα τελευταία κουαρτέτα του, απευθύνεται σε ολόκληρη την ανθρωπότητα αγγίζοντας ένα οικουμενικό πνευματικό ιδεώδες.

Ερωτήσεις

1. Ο 19ος αιώνας έχει χαρακτηριστεί «αιώνας της επιστήμης». Θα μπορούσατε να δικαιολογήσετε αυτόν τον χαρακτηρισμό;
2. Τι περιεχόμενο είχε για τους Έλληνες των αρχών του 19ου αιώνα το κίνημα των εθνοϊτών, σύμφωνα με τους Χέρντερ και Φίχτε; Με ποιο από τα βασικά καλλιτεχνικά κινήματα συνδέθηκε στην Ευρώπη η ελληνική υπόθεση και γιατί;
3. Πώς συνδέεται ο ρεαλισμός με τη θεαματική ανάπτυξη των φυσικών επιστημών; Ποια από τις βασικές φιλοσοφικές θεωρίες του 19ου αιώνα επηρέασε την εμφάνισή του και γιατί;

Η καλλιτεχνική και πνευματική ζωή στην Ελλάδα του 19ου αιώνα

Η ίδρυση του ελληνικού κράτους (1830) και η μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα (1834) σηματοδότησαν για την Ελλάδα την έναρξη μιας ιστορικής πορείας προσανατολισμένης στην Ευρώπη, στις αρχές και στις αξίες του δυτικού πολιτισμού, του οποίου βασικό σημείο αναφοράς στις αρχές του 19ου αιώνα ήταν αναμφισβήτητα ο νεοκλασικισμός. Έτσι, η επανασύνδεση με την κλασική αρχαιότητα αποτέλεσε εξαρχής την ιδεολογική αφηγηρία του νέου ελληνικού κράτους και το βασικό συστατικό της ύπαρξής του, ενώ παράλληλα το λαμπρό βυζαντινό παρελθόν και η ζωντανή λαϊκή παράδοση εξακολουθούσαν να συνδέονται άρρηκτα με τα καθημερινά βιώματα του λαού.

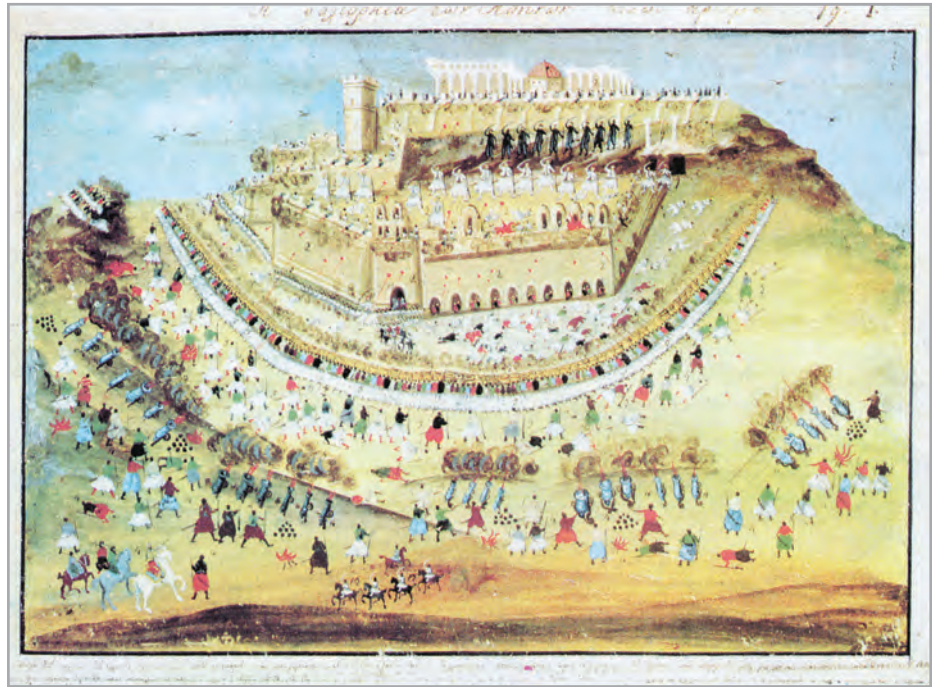
Μέσα στο πλαίσιο του προβληματισμού και της αναζήτησης της εθνικής ταυτότητας των Νεοελλήνων, η επανεκτίμηση του λαϊκού πολιτισμού και της γλώσσας αποτέλεσαν για μακρό χρονικό διάστημα αντικείμενο πολιτικών, ιδεολογικών και φιλολογικών συζητήσεων και διαμαχών. Η νεοελληνική τέχνη κινήθηκε υποχρεωτικά μέσα στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών ρευμάτων και σε μεγάλο βαθμό υπό την επίδραση της Ακαδημίας του Μονάχου, η οποία υπήρξε το βασικό κέντρο καλλιτεχνικών σπουδών για πολλούς Έλληνες καλλιτέχνες. Οι μεγάλοι Έλληνες **ζωγράφοι** που αποτέλεσαν τον πυρή-

Νικόλαος Γύζης (1842-1901), «Μετά την καταστροφή των Ψαρών», 1898, 1,33X1,88 μ., Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Αθήνα. Μετά την καταστροφή του νησιού, απελπισμένοι Ψαριανοί πασχίζουν να ανεβούν στην κλυδωνιζόμενη βάρκα, για να σωθούν μαζί με τα ιερά κειμήλια της πατρίδας τους. Μια στιβαρή ανδρική μορφή παλεύει να οδηγήσει τη βάρκα προς το βάθος όπου θαμποφέγγει το φως της σωτηρίας. Ο συμβολισμός της σύνθεσης αποκτά ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον, αν λάβουμε υπόψη μας ότι το έργο φιλοτεχνήθηκε λίγο μετά την εθνική ήττα του 1897.

Δημήτριος Ζωγράφος (π. 1790 - μετά το 1840) «Πολιορκία Αθηνών», 1827, υδατογραφία σε χαρτόνι, 0,49X0,62 μ., Γεννάδειος Βιβλιοθήκη. Ο στρατηγός Μακρυγιάννης ζήτησε από τον λαϊκό ζωγράφο και αγιογράφο Δημήτριο Ζωγράφο να δημιουργήσει πέντε σειρές έργων, σύμφωνα με τις οδηγίες του, προκειμένου να συμπληρώσει εικονογραφικά το κείμενο των «Απομνημονευμάτων» του. Ακολουθώντας τη λαϊκή, αλλά και τη βυζαντινή παράδοση, ο Ζωγράφος ανταποκρίνεται εικαστικά στο άμεσο, απλό και περιγραφικό ύφος του Μακρυγιάννη. Τα έργα παρουσιάστηκαν από τον Μακρυγιάννη στους πρέσβεις των τριών μεγάλων δυνάμεων, σε αγωνιστές της Επανάστασης, φιλέλληνες και διάφορους αξιωματικούς, τους οποίους είχε προσκαλέσει στο σπίτι του με την ευκαιρία της εθνικής γιορτής του 1839. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε την πρώτη έκθεση έργων τέχνης στην Ελλάδα.

να της Σχολής του Μονάχου, όπως ο Νικηφόρος Λύτρας, ο Κωνσταντίνος Βολανάκης και ο Νικόλαος Γύζης, υπήρξαν οι ηγετικές μορφές και οι σημαντικότεροι δάσκαλοι της νεοελληνικής τέχνης του 19ου αιώνα. Στο έργο τους δε βλέπει κανείς τη δουλική απομίμηση ακαδημαϊκών προτύπων, αλλά μια προσπάθεια προσωπικών αναζητήσεων, οι οποίες αποσκοπούσαν στην αποτύπωση των αναγκών και των προβληματισμών της ελληνικής κοινωνίας, με εσωτερική ειλικρίνεια και εκφραστική λιτότητα. Παράλληλα, βέβαια, και τα πρώτα δειλά ιμπρεσιονιστικά μηνύματα από το Παρίσι δεν άφησαν αδιάφορους τους Έλληνες καλλιτέχνες.

Νικηφόρος Λύτρας (1832-1904), «Το ψαριανό μοιρολόι», 1880, 0,94X1,40 μ., Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Αθήνα. Οι συγγενείς θρηνούν για τον χαμένο ναυτικό, καθισμένοι αυστηροί και σιωπηλοί γύρω από το φέσι του. Τα μουντά χρώματα, η οργάνωση του χώρου, τα πρόσωπα χωρίς ατομικά χαρακτηριστικά αποδίδουν την εσωτερική συντριβή των ανθρώπων και την ατμόσφαιρα της θλίψης και του πένθους.

Νικόλαος Γύζης (1842-1901), «Τα αρραβωνιάσματα», 1,03Χ1,55 μ., Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Αθήνα. Το παλιό έθιμο της Τουρκοκρατίας να αρραβωνιάζουν τα παιδιά σε μικρή ηλικία γίνεται η αφορμή να στηθεί, με μεγάλη συνθετική ικανότητα και εκφραστικό πλούτο, μια σκηνή που δεν περιορίζεται σε ηθογραφική αποτύπωση του περιστατικού. Τα πρόσωπα, οι εκφράσεις, οι χειρονομίες, η ατμόσφαιρα της σκηνής αποκτούν διαχρονική δύναμη παραμένοντας και σήμερα ζωντανά και οικεία.

Ιωάννης Αλταμούρας (1852-1878), «Το λιμάνι της Κοπεχάγης», 1874, 0,30Χ0,43 μ., Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Αθήνα. Στον τρόπο με τον οποίο ο καλλιτέχνης πραγματεύεται το χρώμα, με την καταλυτική επίδραση του φωτός σε αυτό, στη σχετικά ελεύθερη πινελιά και στο ενδιαφέρον για την απόδοση της φευγαλέας εντύπωσης βλέπουμε τα πρώτα μηνύματα του ιμπρεσιονισμού στην Ελλάδα.

Η Σχολή του Μονάχου ως αφετηρία γόνιμων αναζητήσεων

«Και οι τρεις (Νικηφόρος Λύτρας, Κωνσταντίνος Βολανάκης, Νικόλαος Γύζης) είναι σύγχρονοι με τους δημιουργούς του ιμπρεσιονισμού – αν και δεν επηρεάστηκαν από το γόνιμο αυτό ρεύμα της ευρωπαϊκής τέχνης, ασφαλώς γιατί η θητεία τους στα ιδανικά της Σχολής του Μονάχου τούς είχε προσανατολίσει ιδιαίτερα προς τον ακαδημαϊσμό και τις μεγάλες κατακτήσεις του παρελθόντος. Η ιδιαίτερη σύνδεση αυτών των Ελλήνων καλλιτεχνών με τον κύκλο των δασκάλων του Μονάχου στάθηκε, παρά τις αρνητικές της πλευρές, μια απαραίτητη προϋπόθεση για ένα σωστό ξεκίνημα και μια ουσιαστική γνωριμία της ελληνικής τέχνης με τις κατακτήσεις του ευρωπαϊκού καλλιτεχνικού παρελθόντος, από το οποίο είχε αποκοπεί ολόκληρος αιώνας. Το Μόναχο και η Ακαδημία του διευκόλυναν αυτή τη γνωριμία, έδωσαν τη γερή τεχνική βάση και έδειξαν τον τρόπο της αυστηρής και μεθοδικής εργασίας, χωρίς τις οποίες δεν ήταν δυνατή καμιά ουσιαστική προσπάθεια. Και αν τα στοιχεία αυτά μπορούσαν να έχουν αρνητικά αποτελέσματα για τους αδύνατους και τους μέτριους καλλιτέχνες, για όσους είχαν γνήσια δημιουργική φλέβα και δυνατή προσωπικότητα αποτελούσαν αφετηρία για γόνιμες αναζητήσεις και ανεξάρτητους προσανατολισμούς. Αυτό ακριβώς συμβαίνει στην περίπτωση των τριών μεγάλων δασκάλων της ελληνικής ζωγραφικής».

Χρυσάνθος Χρήστου, Η ελληνική ζωγραφική 1832-1922, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος 1981, σ. 44.

Η ίδρυση του Σχολείου των Τεχνών και οι πρώτες καλλιτεχνικές εκθέσεις

Σημαντικό γεγονός για την καλλιτεχνική δημιουργία, ήδη από τα πρώτα χρόνια ζωής του νεοσύστατου κράτους, ήταν η ίδρυση του Σχολείου των Τεχνών το 1836, στο οποίο δίδαξαν οι μεγαλύτεροι Έλληνες ζωγράφοι. Από το 1843 άρχισε και η εκθεσιακή δραστηριότητα αρχικά μέσα στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του Σχολείου των Τεχνών και αργότερα των Ολυμπιάων (εμπορικών και καλλιτεχνικών εκθέσεων που καθιερώθηκαν από το 1859) και του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός (από το 1885).

Η γλυπτική, που για πολλούς αιώνες είχε παραμείνει μέσα στα όρια της λαϊκής παράδοσης, άρχισε και πάλι –με αφετηρία τα Επτάνησα και με πυρήνα τα εργαστήρια των Τήνιων γλυπτών– να παίζει σημαντικό ρόλο στη νέα Ελλάδα, η οποία βρισκόταν ήδη σε φάση έντονης ανασυγκρότησης και προσπάθειας εξωραϊσμού. Αναμφίβολα όμως η νεοελληνική γλυπτική βρήκε την κορυφαία έκφρασή της στο έργο του Γιαννούλη Χαλεπά, που εξελίχθηκε αργότερα σε έναν εντελώς προσωπικό δημιουργό, μοναδικής ποιότητας.

Στην αρχιτεκτονική η προσπάθεια επικεντρώθηκε στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής όψης της Αθήνας και των άλλων μεγάλων αστικών κέντρων

του νεοσύστατου κράτους. Στο μεγαλύτερο μέρος των δημόσιων και των ιδιωτικών κτιρίων ακολουθήθηκαν τα πρότυπα του νεοκλασικισμού, χωρίς να λείπουν και λαμπρά δείγματα ρομαντικής διάθεσης και επιστροφής σε αναγεννησιακά ή και βυζαντινά στοιχεία.

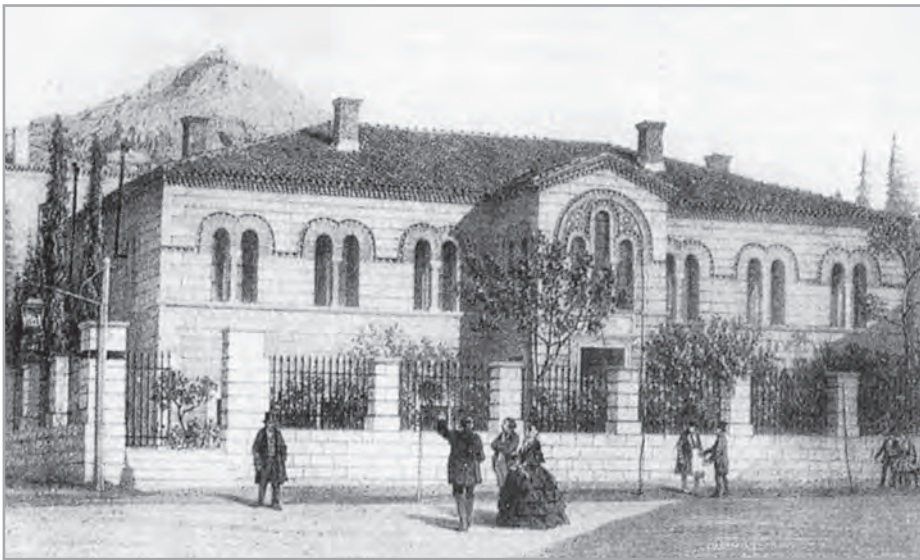
Γιαννούλης Χαλεπάς (1851-1938), «Σάτυρος που παίζει με τον Έρωτα», 1877, μάρμαρο, ύψος 1,35 μ., Εθνική Γλυπτοθήκη, Αθήνα. Σε αυτό το νεανικό έργο του ο Χαλεπάς, που σφράγισε την πορεία της νεοελληνικής γλυπτικής, συνδυάζει την παράδοση της αρχαίας ελληνικής γλυπτικής με στοιχεία από τον ρομαντισμό και τον ρεαλισμό.

Κρίστιαν Χάνσεν (Christian Hansen, 1803-1883), Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1839-1864 (φωτ. 1930). Στη συνείδηση των Ελλήνων το κτίριο αυτό συμβόλιζε την πνευματική αναγέννηση του τόπου. Τα χαρακτηριστικά του, αυστηρό μνημειακό ύψος, λιτές, αρμονικές γραμμές, τυπικά κλασικά γνωρίσματα, όπως σέτωμα και ιωνικοί κίονες, αποτέλεσαν το αισθητικό πρότυπο του αθηναϊκού νεοκλασικισμού, το οποίο επηρέασε καθοριστικά τη νεοελληνική αρχιτεκτονική. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών (1839), η Ακαδημία Αθηνών (1859) και η Εθνική Βιβλιοθήκη (1888), έργα των Δανών αδελφών Χριστιανού και Θεόφιλου Χάνσεν, αποτέλεσαν την «αθηναϊκή τριλογία».

Σταμάτης Κλεάνθης (1802-1862), Μέγαρο Δουκίσσης Πλακεντίας-Ιλίσσια, περ. 1840, Αθήνα (φωτ. 1914). Το κτίριο αυτό με τις χαρακτηριστικές τοξοστοιχίες (λότζιες) και τις πυργοειδείς κατασκευές στα πλάγια, ξεφεύγει από τον αθηναϊκό νεοκλασικισμό παραπέμποντας σε ρομαντικές επιρροές. Σε αυτό στεγάζεται από το 1928 το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.

Λύσανδρος Καυταντζόγλου (1811-1885), Το Οφθαλματρείο, 1847, Αθήνα (αρχική μορφή). Αν και το κτίριο εντάσσεται χωροταξικά στη συνέχεια της «αθηναϊκής τριλογίας», αποτελεί μια διαφορετική αισθητική πρόταση, πρόταση ρομαντικής νοσταλγίας για το βυζαντινό παρελθόν της Αθήνας.

Στην ποίηση η Επτανησιακή Σχολή, με κορυφαίους εκπροσώπους της τον Σολωμό και τον Κάλβο, συνδύαζε με ποικίλους τρόπους τις δυτικές επιρροές του νεοκλασικισμού και του ρομαντισμού με την ελληνική γλωσσική παράδοση. Η Γενιά του 1880 (Νέα Αθηναϊκή Σχολή), με κύριο εκφραστή της τον Παλαμά, δεχόταν επιδράσεις από τα γαλλικά ρεύματα του παρνασσισμού* και του συμβολισμού, ενώ **στην πεζογραφία** ο ρεαλισμός, με προδρομική μορφή τον Ροΐδη, άσκησε ιδιαίτερη επίδραση στο έργο μεγάλων ηθογράφων, όπως είναι ο Βιζυηνός, ο Παπαδιαμάντης, ο Καρκαβίτσας κ.ά.

Ερωτήσεις

1. Πού έστρεψαν το ενδιαφέρον τους οι ιμπρεσιονιστές; Ποιες ήταν οι ευρύτερες διαστάσεις που έδωσε στην τέχνη το κίνημα του μεταϊμπρεσιονισμού;
2. Πώς δικαιολογείται η μεγάλη απήχηση του νεοκλασικισμού στη μετεπαναστατική Ελλάδα;
3. Ποιος ήταν ο ρόλος της Σχολής του Μονάχου στην ελληνική τέχνη του 19ου αιώνα;

Ένας κορυφαίος γλύπτης

«Πέρα από την τραγική πορεία της ζωής του και τις κάθε είδους ατυχίες του, ο Χαλεπάς είναι ένας πραγματικά μεγάλος δημιουργός τόσο στις αναζητήσεις και τις πραγματώσεις του όσο και στην εκπληκτική συνέπεια και τον πλούτο των μορφών του, την έκταση των επινοήσεων και την ποικιλία των διατυπώσεών του. [...] Όλο του το έργο είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς συνδυάζει μορφική πληρότητα και εκφραστική δύναμη, πλαστικό χαρακτήρα και εσωτερική αλήθεια».

Χρύσανθος Χρήστου, «Η Νεοελληνική Τέχνη του 19ου και του 20ού αιώνα», στο *Ιστορία της Τέχνης*, Larousse, Βιβλιόγραμμα, Αθήνα 1990, τ. 5, σ. 25.

2. Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ

Οι μεγάλες επιστημονικές ανακαλύψεις του 20ού αιώνα - Από τη δομή του ατόμου έως τη δομή του Σύμπαντος

«Το 1900 ο Μαξ Πλανκ εγκαινίασε την εποχή της σύγχρονης φυσικής με την κβαντική θεωρία του, σύμφωνα με την οποία η ενέργεια εκπέμπεται όχι συνεχώς αλλά σε διακριτές ποσότητες, τις οποίες ονόμασε κβάντα (σημ.: από τη λατινική λέξη *quantum*, πληθ. *quanta*, που σημαίνει "πόσο"). Το 1905 ανήκει στον Άλμπερτ Αϊνστάιν. Μελετώντας την ταχύτητα του φωτός, διατύπωσε την ειδική θεωρία της σχετικότητας, που περιγράφει την επίπτωση της ταχύτητας στη μάζα και τη ροή του χρόνου. Η ειδική θεωρία της σχετικότητας οδήγησε στην ιδέα ότι η μάζα είναι μια εξαιρετικά συμπυκνωμένη μορφή ενέργειας. Το 1916 ο Αϊνστάιν διήρυνε τη θεωρία του σε συστήματα που κινούνται το ένα σε σχέση με το άλλο και δημιούργησε τη γενική θεωρία της σχετικότητας. Λίγα χρόνια αργότερα, χάρη στις εργασίες του Μαξ Μπορν, του Έρβιν Σρέντινγκερ και του Βέρνερ Καρλ Χάιζενμπεργκ, εδραιώθηκε η κβαντομηχανική, που έχει χρησιμοποιηθεί με αξιοσημείωτη επιτυχία για την ερμηνεία φαινομένων της χημείας και της υποατομικής φυσικής. Οι δύο θεωρίες, της σχετικότητας και η κβαντομηχανική, αποτέλεσαν τα δύο μεγάλα θεωρητικά θεμέλια της φυσικής του 20ού αιώνα».

Isaac Asimov, *Το χρονικό των επιστημονικών ανακαλύψεων*, μτφρ. Γ. Μπαρουξής, Ν. Σταματάκης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 6η έκδ., Ηράκλειο 2004, σ. 450.

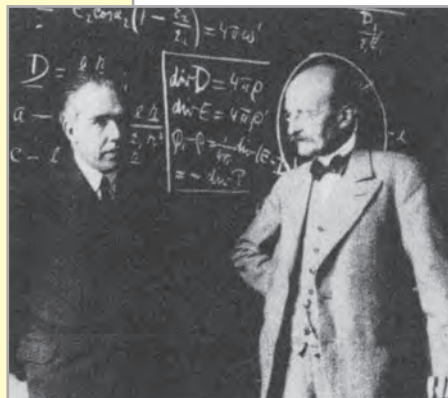
Το δεσοξυριβονουκλεϊκό οξύ και τα μυστικά του

«Οι αναγκαίες πληροφορίες για τη χημική πολυπλοκότητα και τις απαραίτητες δραστηριότητες του κυττάρου είναι καταγεγραμμένες στα γονίδια που βρίσκονται στον πυρήνα του. Είναι όμως πληροφορίες κωδικοποιημένες, και μάλιστα με κώδικα μια ειδική αλφάβητο που χρησιμοποιεί μόνο τέσσερα γράμματα. Τα "γράμματα" είναι στην περίπτωση αυτή πολύπλοκα μόρια, που ονομάζονται νουκλεοτίδια. Τα ίδια τα νουκλεοτίδια συνδέονται σε ακόμη πιο πολύπλοκα μόρια. Έτσι, σχηματίζονται αλυσίδες νουκλεοτιδίων που αποτελούν το περίφημο DNA - ακρωνύμιο, από τα χαρακτηρισίζοντα, πιθανόν, ολόκληρο τον αιώνα μας! Η ακριβής χημική ονομασία του DNA -δεσοξυριβονουκλεϊκό οξύ- αποτελεί ασφαλώς άσκηση για τη γλώσσα. Άσκηση όμως, για την επιστήμη αυτή τη φορά, αποτέλεσε και η ανακάλυψη της δομής του DNA. Αποδείχθηκε ότι το DNA έχει την αναπάντεχη μορφή μιας διπλής έλικας, περίπου όπως μια στριφογυριστή σκάλα. Στέρεοι χημικοί δεσμοί συνδέουν κατακόρυφα τους δομικούς λίθους -τα διαδοχικά δηλαδή νουκλεοτίδια κάθε αλυσίδας- ενώ ασθενέστεροι δεσμοί στα πλάγια συνδέουν τις δύο ελικοειδείς αλυσίδες και συνιστούν τα "σκαλοπάτια". Η ανακάλυψη της δομής του DNA, που έγινε από τους Ουότσον και Κρικ το 1953, σωστά θεωρείται μια μεγάλη στιγμή της σύγχρονης επιστήμης».

Γιώργος Γραμματικάκης, *Η Κόμη της Βερενίκης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 25η έκδ., Ηράκλειο 2005, σ. 92-93.

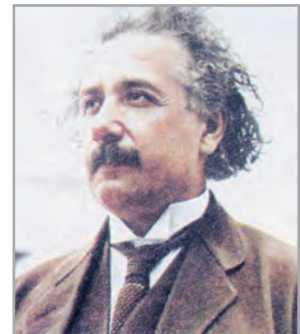
Στις μεγάλες λεωφόρους της επικοινωνίας και της πληροφόρησης

«Τίποτε δε μετέβαλε τόσο πολύ τον τρόπο που εργαζόμαστε και επικοινωνούμε στη σημερινή εποχή όσο ο ηλεκτρονικός υπολογιστής, που άρχισε να παράγεται μαζικά και να χρησιμοποιείται στη βιομηχανία στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Η πιο σημαντική τεχνολογική πρόοδος κατά τον 20ό αιώνα ήταν μάλλον το τρανζίστορ, μια μικρή συσκευή που μετέδιδε ρεύμα πολύ πιο αποδοτικά από ό,τι οι λυχνίες. Μέχρι το 1975 η

Η επιστημονική ανάπτυξη και τα τεχνολογικά επιτεύγματα. Οι επαναστατικές επιστημονικές ανακαλύψεις του 20ού αιώνα για μια σειρά θεμάτων, όπως η δομή του ατόμου και του Σύμπαντος, η ανθρώπινη φύση και η κοινωνία, οδήγησαν τους ανθρώπους στο να αναθεωρήσουν ριζικά τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν τον κόσμο. Οι θεωρίες της σχετικότητας του Αϊνστάιν (1905, 1916) και η κβαντομηχανική θεωρία (1900) αποτέλεσαν τα θεμέλια της σύγχρονης φυσικής, ενώ οι έρευνες για τη δομή του ατόμου άνοιξαν τον δρόμο για μια νέα εποχή με ευοίωνες, αλλά και δυσοίωνες προοπτικές, όπως αποδείχτηκε, για παράδειγμα, με τη χρήση της πυρηνικής βόμβας για πολεμικούς σκοπούς (1945) και την πρόκληση ανυπολόγιστης καταστροφής στην ανθρωπότητα. Παράλληλα, οι βελτιώσεις των τηλεσκοπίων έκαναν δυνατή τη μελέτη του Σύμπαντος και τη διατύπωση νέων ριζοσπαστικών θεωριών για τη δημιουργία και τη δομή του από μεγάλους αστρονόμους και αστροφυσικούς, που διαμόρφωσαν τις προϋποθέσεις για την εξερεύνηση του Διαστήματος.

Ο Άλμπερτ Αϊνστάιν (Albert Einstein, 1879-1955, Νόμπελ Φυσικής 1921), με τις θεωρίες της σχετικότητας (ειδική 1905 και γενική 1916), ανέτρεψε τις κλασικές αντιλήψεις για τον χρόνο και τον χώρο και έβαλε σε νέες βάσεις τις έρευνες για τη δομή και την εξέλιξη του Σύμπαντος.

Ο Μαξ Πλανκ (Max Planck, 1858-1947, Νόμπελ Φυσικής 1918) εγκαινίασε την εποχή της σύγχρονης φυσικής με την περίφημη κβαντική θεωρία (1900), σύμφωνα με την οποία η ακτινοβολία εκπέμπεται σε χωριστές, διακριτές ποσότητες ενέργειας, τις οποίες ονόμασε κβάντα (λατ. *quantum* = πόσο, πληθ. *quanta*). Στη φωτογραφία ο Μαξ Πλανκ (δεξιά) με τον Νιλς Μπορ, επίσης πρωτεργάτη της κβαντικής θεωρίας.

Στις 20 Ιουλίου 1969 ο Νιλ Άρμστρονγκ (Neil Armstrong, γενν. το 1930), μέλος του τριμελούς πληρώματος του διαστημόλιου «Απόλλων 11», ήταν ο πρώτος άνθρωπος που βάδισε επάνω στο έδαφος της Σελήνης λέγοντας: «Ένα μικρό βήμα για τον άνθρωπο, ένα γιγάντιο βήμα για την ανθρωπότητα». Η αποστολή επέστρεψε στη Γη μεταφέροντας πολύτιμο υλικό που εμπλούτισε με νέα στοιχεία την επιστημονική έρευνα.

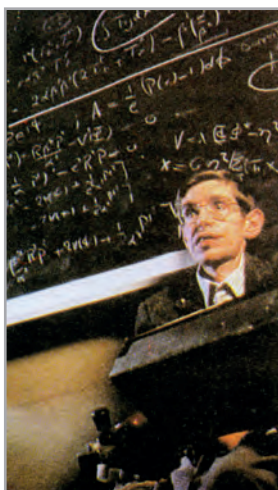
συνεχής τεχνολογική εξέλιξη επέτρεψε τη σταθερή μείωση του μικροστίπ, επιτρέποντας την παραγωγή μικρότερων και φθηνότερων ηλεκτρονικών υπολογιστών, που άρχισαν να αγοράζονται από ιδιώτες. Η εμφάνιση του ηλεκτρονικού υπολογιστή και η τεχνολογία των οπτικών ινών, ενός ασύγκριτα πιο αποδοτικού μέσου μετάδοσης ηλεκτρομαγνητικών κυμάτων, έδωσαν τεράστιες δυνατότητες στις επικοινωνίες. Ο 20ός αιώνας ολοκληρώνεται με το όραμα των μεγάλων λεωφόρων της πληροφόρησης, που θα ρέει σε γραφεία, σχολεία, σπίτια, και των νέων προσωπικών συσκευών, που θα μας ενώνουν όλους σε ένα παγκόσμιο δίκτυο επικοινωνιών».

Isaac Asimov, Το χρονικό των επιστημονικών ανακαλύψεων, μτφρ. Γ. Μπαρουξής, Ν. Σταματάκης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 6η έκδ. Ηράκλειο 2004, σ. 634.

Μια μοναδική περίπτωση

«Η περίπτωση του Στίβεν Χόκινγκ έχει ήδη καταγραφεί ως μοναδική στην επιστήμη, ίσως όμως και σε ολόκληρη την ανθρώπινη ιστορία. Ο Χόκινγκ γεννήθηκε το 1942 στην Οξφόρδη, τρεις ακριβώς αιώνες μετά τον θάνατο του Γαλιλαίου [...]. Στο τελευταίο έτος των σπουδών του κάποια αδεξιότητα στις κινήσεις του, που διαρκώς χειροτέρευε, οδήγησε σε μια δραματική διαπίστωση: έπαψε από μια σπάνια, αλλά ανίτη ασθένεια των μυών, και το τέλος του δεν ήταν μακριά. Είχε ήδη γίνει δεκτός στο Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ για να εκπονήσει τη διδακτορική του διατριβή σε θέματα κοσμολογίας [...]. Τα νέα της υγείας του οδήγησαν αρχικά τον Χόκινγκ σε ψυχική παραίτηση, που τη διαδέχθηκε όμως η αφοσίωσή του στην επιστημονική έρευνα και η δίψα για ζωή [...]. Παρ' όλο που η εξέλιξη της ασθένειάς του επιβραδύνθηκε αναπάντεχα –ίσως επειδή, όπως στα μεγάλα αστέρια, μια εσωτερική δύναμη αντιδρούσε– η προϊούσα παράλυση των άκρων καθήλωσε τον Χόκινγκ με τον καιρό στην αναπηρική καρέκλα. Μεγάλη ήταν και η δυσκολία του στην ομιλία [...]. Γρήγορα κατέλαβε την έδρα των Μαθηματικών στο Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ, την οποία τέσσερις αιώνες πριν είχε σφραγίσει με τη μεγαλοφυΐα του ο Ισαάκ Νεύτων. Ο Χόκινγκ ασχολήθηκε αρχικά με τη γενική θεωρία της σχετικότητας και μελέτησε τη μαθηματική ανωμαλία που ταυτίζεται με τη Μεγάλη Εκρηξη. Γρήγορα όμως εστίασε το ενδιαφέρον του στις μαύρες οπές (τρύπες) και στα πολύπλοκα μαθηματικά τους προβλήματα. Τα τελευταία χρόνια η έρευνά του περιστρέφεται γύρω από τις προσπάθειες συνενώσεως των δύο μεγάλων θεωριών της φυσικής –της κβαντομηχανικής και της σχετικότητας– σε ένα ενιαίο σχήμα, σε μια θεωρία των Πάντων. Η εντυπωσιακή πορεία του Χόκινγκ στις δύσκολες ατραπούς της επιστήμης φθάνει εντούτοις στα όρια του απίστευτου, επειδή συνοδεύθηκε από ένα ακόμη χτύπημα της μοίρας: μια σοβαρή πνευμονία, που είχε ως συνέπεια την ολική απώλεια της φωνής του. Η επικοινωνία του με τον κόσμο περιορίζεται έκτοτε σε κάποιες κινήσεις των δακτύλων, που επιλέγουν λέξεις σε ένα ειδικά κατασκευασμένο υπολογιστή, προσαρμοσμένο στο αναπηρικό του καροτσάκι. Με αργό ρυθμό, οι λέξεις μετατρέπονται σε τεχνητή, μεταλλική φωνή».

Γιώργος Γραμματικάκης, Η αυτοβιογραφία του φωτός. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 25η έκδ., Ηράκλειο 2006, σ. 399-400.

Ο Στίβεν Χόκινγκ (Stephen Hawking, γενν. το 1942), καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ στην έδρα του Νεύτωνα, θεωρείται από πολλούς ο μεγαλύτερος θεωρητικός φυσικός μετά τον Αϊνστάιν. Παρά τη σοβαρότατη αναπηρία του, που τον έχει καθηλώσει μόνιμα σε αναπηρικό καρότσι και τον έχει αναγκάσει να επικοινωνεί μόνο μέσω ενός ειδικού ηλεκτρονικού υπολογιστή, έχει καταφέρει να κάνει γνωστές στο ευρύτερο κοινό τις έρευνές του για την κατανόηση και την ερμηνεία του Σύμπαντος.

Γεώργιος Παπανικολάου, ο ερευνητής-πρότυπο

«Η ηθική προσωπικότητα του Γεωργίου Παπανικολάου (1883-1962), η ακόρεστη δίψα του για μάθηση και ο δημιουργικός παλμός του για έναν καλύτερο κόσμο δεν επηρεάστηκαν από τη ρευστότητα της εποχής του και από την αβεβαιότητα για τη μελλοντική πορεία του ανθρώπου. Εξάλλου, ο βαθύτατος ανθρωπισμός του και η σταθερή προσήλωσή του στις ηθικές παρακαταθήκες της ζωής, σε συνδυασμό με τον αυτοσεβασμό, την αυταπάρνηση, την αυτοπειθαρχία και τους σχεδόν απάνθρωπους ρυθμούς της ερευνητικής του δραστηριότητας στον Νέο Κόσμο, απηχούν φιλοσοφικές απόψεις, εκφράζουν κοινωνικές αντιλήψεις και ενσαρκώνουν επιστημονικές αναζητήσεις ενός ανθρώπου ηθικού και αδογματίστου [...]. Ο Γεώργιος Παπανικολάου (Dr Pap) ανήκει στους πρωτοπόρους μαχητές της εποχής του και στους αθόρυβους πρωταγωνιστές του παναθρώπινου αγώνα εναντίον του καρκίνου. Ο θεμελιωτής του κλάδου της αποφολιδωτικής κυτταρολογίας διαφύλαξε την ελληνική του ταυτότητα, δεν αποξενώθηκε από την πατρίδα και δημιούργησε ένα σχεδόν μοναδικό για την εποχή του ερευνητικό πρότυπο σε παγκόσμια κλίμακα».

Σπύρος Μαρκέτος - Δημήτριος Λάμπας, «Γ. Παπανικολάου, ερευνητής-πρότυπο», εφημερίδα *Η Καθημερινή*, φύλλο 9ης Απριλίου 2006.

Ο τεχνολογικός πολιτισμός έκανε πιο ευτυχισμένο τον άνθρωπο;

«Κατά τη διάρκεια των τελευταίων γενεών η ανθρωπότητα έχει πετύχει μια εκπληκτική πρόοδο στις φυσικές επιστήμες και στην τεχνική εφαρμογή τους και έχει καθιερώσει τον έλεγχό της πάνω στη φύση με τρόπο που δεν είχε φανταστεί στο παρελθόν [...]. Οι άνθρωποι είναι υπερήφανοι γι' αυτά τα επιτεύγματα κι έχουν κάθε δικαίωμα να είναι. Όμως, φαίνεται να έχουν παρατηρήσει ότι αυτή η νεοαποκτηθείσα εξουσία στον χώρο και στον χρόνο, η καθυπόταξη της φύσης, η οποία είναι η εκπλήρωση ενός πόθου που απαριθμεί ζωή χιλιάδων χρόνων, δεν έχει αυξήσει τη συνολική ποσότητα τερπνής ικανοποίησης που ενδεχομένως προσδοκούν από τη ζωή και δεν τους έχει κάνει να νιώθουν πιο ευτυχισμένοι. Από την αναγνώριση αυτού του γεγονότος θα έπρεπε να είμαστε ικανοποιημένοι, με το συμπέρασμα ότι η εξουσία πάνω στη φύση δεν είναι μοναδική προϋπόθεση της ανθρώπινης ευτυχίας, ακριβώς όπως δεν είναι ο μοναδικός στόχος της επίμονης πολιτιστικής προσπάθειας. Δεν πρέπει να συνάγουμε από αυτό ότι η τεχνική πρόοδος δεν είναι χωρίς αξία για την οικονομία της ευτυχίας μας».

S. Freud, «Civilization and its Discontents», The Hogarth Press, London 1963, σ. 24-25, στο Stuart Hall, Bram Gieben, *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας. Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, μτφρ. Θ. Τσακίρης, Β. Τσακίρης, Σαββάλας, 2η έκδ., Αθήνα 2003, σ. 401.

Ο Γεώργιος Παπανικολάου (1883-1962), κορυφαίος Έλληνας γιατρός και ερευνητής, θεμελιωτής του κλάδου της αποφολιδωτικής κυτταρολογίας, δημιούργησε το διάσημο προληπτικό τεστ (Pap test) που χρησιμοποιείται παγκοσμίως για τη διάγνωση του καρκίνου της μήτρας, σώζοντας τη ζωή εκατομμυρίων γυναικών.

Ο Αλεξάντερ Φλέμινγκ (Alexander Fleming, 1881-1955, Νόμπελ Φυσιολογίας και Ιατρικής) ανακάλυψε τυχαία το 1928 ότι ένα είδος μύκητα απελευθερώνει μια ένωση (που ονόμασε πενικιλίνη) η οποία εμποδίζει την ανάπτυξη μιας σειράς βακτηρίων, όπως οι σταφυλόκοκκοι, οι στρεπτόκοκκοι και οι πνευμονόκοκκοι. Το αντιβιοτικό αυτό αποδείχθηκε πολύ σύντομα σωτήριο για την ανθρωπότητα.

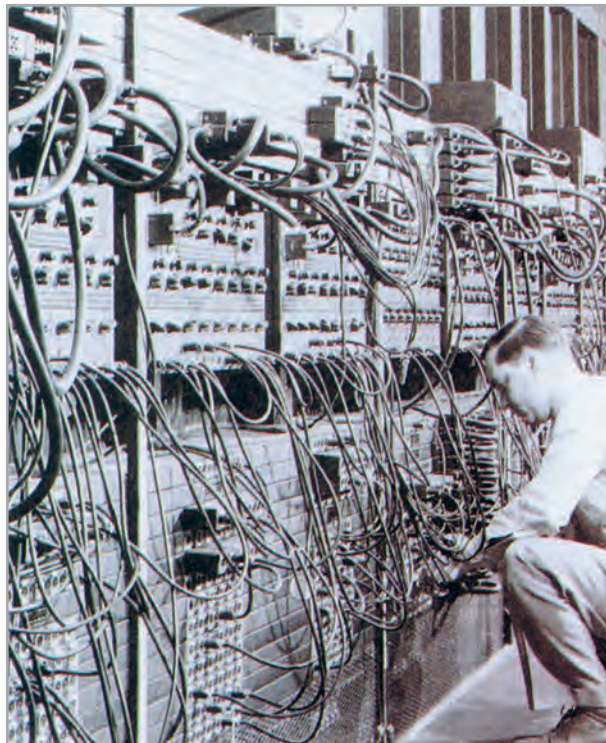
Οι εξελίξεις στη χημεία, τη βιολογία, τη βιοχημεία και την ιατρική οδήγησαν σε ένα πλήθος νέων γνώσεων για τις συνθετικές ύλες, τα τρόφιμα, τα ένζυμα, τους ιούς, τις βιταμίνες, τις ορμόνες, τα εμβόλια, τα αντιβιοτικά κ.ά., αλλά και σε πολλές νέες θεραπείες, χειρουργικές επεμβάσεις και διαγνωστικές εξετάσεις, που ανακούφισαν σημαντικά τον άνθρωπο και βελτίωσαν το επίπεδο της ζωής του.

Στον τομέα της γενετικής οι επιστημονικές έρευνες κατέληξαν στη δομή, στην αποκρυπτογράφηση του κώδικα του DNA και στη χαρτογράφηση του ανθρώπινου γονιδιώματος, ενώ η τεχνολογική ανάπτυξη στον χώρο της ηλεκτρονικής οδήγησε σταδιακά στην κατασκευή των ηλεκτρονικών υπολογιστών και τη δημιουργία του Παγκόσμιου Ιστού Διαδικτύου (1991), δίνοντας τη δυνατότητα σε εκατομμύρια ανθρώπους να επικοινωνούν και να έχουν πρόσβαση σε απίστευτο όγκο πληροφοριών. Παράλληλα, σημαντικότερες υπήρξαν οι εξελίξεις και σε άλλα επιστημονικά πεδία, όπως στο πεδίο της ψυχολογίας και της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας, της κοινωνικής ανθρωπολογίας, της γλωσσολογίας κτλ.

Το 1953 ο Τζέιμς Ουότσον (James Watson, γενν. το 1928) και ο Φράνσις Κρικ (Francis Crick, 1916-2004) υποστήριξαν ότι η δομή του DNA (δεσοξυριβονουκλεϊκό οξύ) έχει τη διάταξη διπλής έλικας και είναι δυνατόν να αντιγραφεί χωρίς να αλλοιωθεί. Τιμήθηκαν με το Νόμπελ Φυσιολογίας και Ιατρικής (1962).

Ο ENIAC (Electronic Numerical Integrator and Computer), ο πρώτος γενικής χρήσης ηλεκτρονικός υπολογιστής, κατασκευάστηκε το 1946 από τους Έκερτ και Μόσλι (J.P. Eckert, J.W. Mauchly). Γιγαντιαίων

διαστάσεων, βάρους 30 τόνων, με τεράστια κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας, εκτελούσε 5.000 προσθέσεις ή 500 πολλαπλασιασμούς το δευτερόλεπτο. Είχαν προηγηθεί και άλλες πολύ σημαντικές ανάλογες προσπάθειες, όπως π.χ. ο υπολογιστής ABC των Ατανάσοφ και Μπέρνι (1941) και κυρίως ο «Κολοσός» (1943) για τις ανάγκες του βρετανικού στρατού στη διάρκεια του πολέμου. Σημαντική επίσης ήταν η συνεισφορά των πρωτοπόρων της επιστήμης των υπολογιστών Άλαν Μάθισον Τιούρινγκ, Τζον φον Νόιμαν κ.ά. Με τη συνέχιση των ερευνών και την εξέλιξη του τρανζίστορ (1947) και των μικροτσιπ, έγινε δυνατή η κατασκευή των προσωπικών υπολογιστών (PC) στη δεκαετία του 1970 και η διάδοσή τους σε όλο τον κόσμο με ταχύτατους ρυθμούς.

Στοχασμός. Η πορεία της φιλοσοφικής σκέψης.

Η φιλοσοφική έρευνα ασχολήθηκε με ένα πλήθος προβλημάτων που αναφέρονταν στη ζωή, τη γνώση και την ύπαρξη του ανθρώπου, τη μεθοδολογία της επιστήμης, τη γλώσσα, την επικοινωνία, τους μηχανισμούς κοινωνικής επιρροής κ.ά. Σύμφωνα με τον Μπερξόν, ο άνθρωπος, εκτός από τη διάνοιά του, που τον κρατά έξω από τα πράγματα, διαθέτει το ένστικτο και την **ενόραση**, που τον βοηθούν να μπει μέσα στα πράγματα, να γνωρίσει απευθείας την ουσία της ζωής. Η **φαινομενολογία** του Χούσερλ, από την άλλη πλευρά, επιχειρεί μια νέα θεμελίωση της φιλοσοφίας, προτείνοντας μια

Μάρτιν Χάιντεγκερ (Martin Heidegger, 1889-1976). Γερμανός φιλόσοφος, από τους κορυφαίους του 20ού αιώνα, επηρέασε τη φιλοσοφική σκέψη, ιδίως τη θεωρία του υπαρξισμού.

Ο Ζαν-Πολ Σαρτρ (Jean-Paul Sartre, 1905-1980, Νόμπελ Λογοτεχνίας 1964). Φιλόσοφος και θεατρικός συγγραφέας, από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του υπαρξισμού, άσκησε μαζί με τη Σιμόν ντε Μπωβουάρ (Simone de Beauvoir, 1908-1986) σημαντική επίδραση τόσο στη φιλοσοφική σκέψη, όσο και στην πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα της μεταπολεμικής περιόδου.

Η ανθρώπινη ελευθερία και η ύπαρξη του θεού

«Συνεχώς αντιλαμβανόμεστε πως ο θεός δεν είναι αντικείμενο της γνώσης, δεν αποδεικνύεται υποχρεωτικά. Ούτε είναι αντικείμενο των εμπειριών των αισθήσεών μας. Είναι αόρατος. Δεν τον βλέπει κανείς, αλλά μόνο τον πιστεύει. Από πού όμως προέρχεται αυτή η πίστη; Η πηγή της δεν βρίσκεται στα όρια της εγκόσμιας εμπειρίας, αλλά στην ελευθερία του ανθρώπου. Ο άνθρωπος που πραγματικά συνειδητοποιεί την ελευθερία του αποκτά συγχρόνως και τη βεβαιότητα του θεού. Ελευθερία και θεός είναι αχώριστα. Γιατί; Είμαι βέβαιος για τούτο: δεν υπάρχω αφ' εαυτού μου ως ελεύθερο ον, αλλά είμαι δοσμένος στον εαυτό μου ως δώρο. Διότι μπορώ να μην είμαι ο εαυτός μου και δεν μπορώ να εκβιάσω τον εαυτό μου να είναι ελεύθερος. Όταν είμαι ο αυθεντικός εαυτός μου, είμαι βέβαιος πως δεν είμαι έτσι μέσω του ίδιου του εαυτού μου. Η ύψιστη ελευθερία γνωρίζεται στην απελευθέρωση από τον κόσμο, και τούτη η ελευθερία είναι ο βαθύτατος δεσμός με την υπέρβαση».

Καρλ Γιάσπερς, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Χρ. Μαλεβίτσης, Δωδώνη, Αθήνα 1968, σ. 131.

Η ελευθερία ως καθήκον

«Γιατί δίνουμε εμείς οι διαφωτιστές τόσο μεγάλη σημασία στην απλότητα της γλωσσικής έκφρασης; Επειδή ο αληθινός διαφωτιστής, ο αληθινός ορθολογιστής δε θέλει ποτέ να καταπειθεί. Ναι, δε θέλει ούτε καν να πείσει. Έχει πάντοτε συνείδηση ότι μπορεί να απατάται. Προπάντων όμως σεβεται την αυτεξουσιότητα, την πνευματική ανεξαρτησία του άλλου τόσο, ώστε να μη θέλει να τον πείσει για σημαντικά ζητήματα. Θέλει μάλλον να προκαλέσει αντίλογο και, το καλύτερο από όλα, έλλογη και πειθαρχημένη κριτική. Δε θέλει να πείσει παρά να

ταρακουνήσει, να προκαλέσει ελεύθερη διαμόρφωση απόψεων. Η ελεύθερη διαμόρφωση απόψεων του είναι πολύτιμη: πολύτιμη όχι μόνο επειδή όλοι μαζί μπορούμε να πλησιάζουμε εγγύτερα την αλήθεια, παρά επίσης επειδή σέβεται την ελεύθερη διαμόρφωση απόψεων καθ' εαυτήν. Τη σέβεται ακόμη και τότε, όταν θεωρεί τις υπό διαμόρφωση απόψεις ριζικά λανθασμένες».

Καρλ Πόπερ, «Η ζωή είναι επίλυση προβλημάτων», στο Καρλ Πόπερ, Όλοι οι άνθρωποι είναι φιλόσοφοι, μτφρ. Μ. Παπανικολάου, Μελάρι, Αθήνα 2002, σ. 263.

Τι συμβαίνει με τον ελεύθερο χρόνο του σύγχρονου ανθρώπου;

«Τα φαινόμενα της βιασύνης, της νευρικότητας, της άστατης ζωής, που έχουν παρατηρηθεί από την εποχή της ανάπτυξης των μεγάλων πόλεων, εξαπλώνονται τώρα το ίδιο επιδημικά όπως άλλοτε η πανούκλα και η χολέρα. Εμφανίζονται μάλιστα δυνάμεις στο προσκήνιο τις οποίες δε θα μπορούσαν ούτε να φαντασθούν οι βιαστικοί διαβάτες του 19ου αιώνα. Όλοι πρέπει διαρκώς να σχεδιάζουν κάτι. Ο ελεύθερος χρόνος απαιτεί την εξαντλητική εκμετάλλευσή του. Σχεδιάζεται, χρησιμοποιείται για τις αναλαμβανόμενες δραστηριότητες, παραγεμίζεται με επισκέψεις όλων των νοητών εκδηλώσεων ή απλώς με όσο το δυνατόν ταχύτερες μετακινήσεις. Η σκιά όλων αυτών πέφτει πάνω στην πνευματική εργασία. Αυτή γίνεται με βεβαρημένη συνείδηση, λες και ο απαιτούμενος χρόνος έχει κλαπεί από κάποιες επείγουσες, μολοντί απλώς φανταστικές απασχολήσεις. Για να δικαιολογηθεί απέναντι στον εαυτό της, προσλαμβάνει τα χαρακτηριστικά του πυρετώδους, της υψηλής πίεσης, της μονάδας παραγωγής που λειτουργεί υπό ανεπάρκεια χρόνου, και αυτό εμποδίζει κάθε περισυλλογή, άρα αυτή την ίδια. Φαίνεται συχνά σαν οι διανοούμενοι να κράτησαν για την κυρίως παραγωγή τους ακριβώς μόνο τις ώρες που τους περισσεύουν από τις υποχρεώσεις, τις εξόδους, τα ραντεβού και τις αναπόφευκτες διασκεδάσεις. Αποκρουστικό, μολαταύτα ως ένα βαθμό ορθολογικό, είναι το πρόσθετο γόητρο εκείνου που μπορεί να παρουσιάζεται σαν τόσο σπουδαίος άνθρωπος, ώστε να πρέπει να παρευρίσκεται παντού».

Τέοντορ Αντόρνο, *Minimala moralia*, πρόλογος Δ. Μαρκής, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αλεξάνδρεια, 2η έκδ. Αθήνα 2000, σ. 226-27.

Διαφορά γλώσσας και λόγου

«Αλλά τι είναι γλώσσα; Για μας δε συγγέεται με τον λόγο· δεν είναι παρά ένα καθορισμένο του μέρους, ουσιαστικό οπωσδήποτε. Είναι ένα κοινωνικό προϊόν των ικανοτήτων του λόγου και ταυτόχρονα ένα σύνολο αναγκαιών συμβάσεων, που έχει υιοθετήσει το κοινωνικό σώμα, για να επιτρέπουν στα άτομά του να ασκούν αυτή την ικανότητα [...] Η γλώσσα [...] είναι ένα όλο καθ' αυτό και μια αρχή ταξινόμησης [...] Σε αυτή την αρχή ταξινόμησης θα μπορούσε κανείς να αντιπάρξει ότι η άσκηση του λόγου στηρίζεται σε μίαν ικανότητα που κατέχουμε από τη φύση, ενώ η γλώσσα είναι κάτι αποκτημένο και συμβατικό [...] Η γλώσσα είναι ένα σύστημα σημείων που εκφράζουν ιδέες και σαν τέτοια μπορεί να συγκριθεί με τη γραφή, το αλφάβητο των κωφάλλων, με τις συμβολικές τελετουργίες, με τις μορφές ευγένειας, με τα στρατιωτικά διακριτικά σήματα κ.λπ. κ.λπ. Η γλώσσα μόνο είναι το σπουδαιότερο από τα συστήματα αυτά. Μπορούμε λοιπόν να νοήσουμε μια επιστήμη που μελετά τη ζωή των σημείων μέσα στην κοινωνική ζωή; η επιστήμη αυτή θα αποτελούσε μέρος της Κοινωνικής Ψυχολογίας και κατά συνέπεια της Γενικής Ψυχολογίας· θα την ονομάσουμε Σημειολογία (γαλλ. *Sémiologie*, από την ελληνική λέξη σημείον). Η Σημειολογία θα μας πληροφορούσε από τι συνίστανται τα σημεία, ποιοι νόμοι τα διέπουν [...] Η Γλωσσολογία δεν αποτελεί παρά ένα μέρος της γενικής αυτής επιστήμης και οι νόμοι που θα ανακαλύψει η Σημειολογία θα μπορούν να εφαρμοστούν στη Γλωσσολογία».

Φερντινάν ντε Σουσέρ (Ferdinand de Saussure), *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας*, μτφρ. Φ. Αποστολόπουλος, Παπαζήσης, Αθήνα 1979, σ. 45-46.

φιλοσοφική μέθοδο χωρίς προϋποθέσεις, η οποία θα εστιάζει μόνο σε ό,τι δίνεται απευθείας στη συνείδηση του ανθρώπου, δηλαδή στο φαινόμενο και την περιγραφή του. Τη μέθοδο αυτή υιοθέτησαν και φιλόσοφοι όπως ο Χάιντεγκερ και ο Σαρτρ, οι οποίοι μελέτησαν το πρόβλημα της ανθρώπινης ύπαρξης διατυπώνοντας τη θεωρία του υπαρξισμού, που επηρέασε σημαντικά τη φιλοσοφική σκέψη, αλλά και τη λογοτεχνική δημιουργία. Πολύ σημαντική ήταν επίσης η επίδραση που άσκησε η **αναλυτική φιλοσοφία** και ιδίως ο Βίτγκενσταϊν, ο οποίος έθεσε το πρόβλημα της κακής χρήσης και της παρανόησης της γλώσσας, που προκαλεί παρερμηνείες και σύγχυση στη φιλοσοφία. Παράλληλα με την αναλυτική φιλοσοφία, αναπτύχθηκε και ο Κύκλος της Βιέννης, τα μέλη του οποίου επιδίωκαν τη διαμόρφωση ενός ενιαίου προγράμματος που θα διαφύλαττε το κύρος όλων των επιστημών. Σε τροχιά κοινωνικού προβληματισμού κινήθηκε η **Σχολή της Φρανκφούρτης**, η οποία στράφηκε στα προβλήματα της καταναλωτικής κοινωνίας και των μηχανισμών αλλοτρίωσης του σύγχρονου ανθρώπου. Το ίδιο και η θεωρία του

Τα εξέχοντα μέλη της Σχολής της Φρανκφούρτης Χέρμπερτ Μαρκούζε (Herbert Marcuse, 1898-1979), Τέοντορ Αντόρνο (Theodor Adorno, 1903-1969) και Γιούργκεν Χάμπερμας (Jürgen Habermas, γενν. το 1929) υπό την προστασία του Μαξ Χορκχάιμερ (Max Horkheimer, 1895-1973) (σχέδιο Φ. Κρίγκελ).

Ο Λούντβιχ Βίτγκενσταϊν (Ludwig Wittgenstein, 1889-1951) ήταν ο σημαντικότερος εκπρόσωπος της αναλυτικής φιλοσοφίας, ενός από τα κυριότερα φιλοσοφικά ρεύματα του 20ού αιώνα. Η αναλυτική φιλοσοφία είναι στην πραγματικότητα μία μέθοδος προσέγγισης των φιλοσοφικών προβλημάτων μέσω της ανάλυσης της γλώσσας.

Ο Έλβις Πρίσλεϋ (Elvis Presley, 1935-1977), «αστέρι» της μουσικής ροκ εν ρολ (rock and roll), με παγκόσμια απήχηση στη νεολαία της δεκαετίας του 1960, εξέφραζε το πνεύμα της μαζικής νεανικής κουλτούρας, που διοχέτευε τον δυναμισμό και την τάση της για αμφισβήτηση στην έντονα ρυθμική μουσική, καθώς και την αντιδραστική, και συχνά επιθετική, εμφάνιση και συμπεριφορά.

δομισμού (ή **στρουκτουραλισμού**), που υποστήριζε ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά καθορίζεται από διάφορες δομές, σταθερά δηλαδή συστήματα σχέσεων μεταξύ των μελών της κοινωνίας, βρίσκοντας μεγάλη απήχηση στις κοινωνικές επιστήμες, την ανθρωπολογία, τη γλωσσολογία και τη λογοτεχνική θεωρία. Μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο του κοινωνικού προβληματισμού κινείται και το ρεύμα του **μεταμοντερνισμού** (ή **μετανεωτερικότητας**), υποστηρίζοντας ότι στη σύγχρονη μεταβαλλόμενη κοινωνία δεν είναι δυνατή η εύρεση της μίας αλήθειας, δεδομένου ότι υπάρχουν πολλές «αλήθειες» και πολλοί τρόποι προσέγγισης και ανάλυσής τους.

Η μαζική κουλτούρα και η δυναμική των μαζών. Η πλήρης επικράτηση της αστικοποίησης και του καταναλωτισμού επέβαλε σταδιακά την ομοιομορφία και την τυποποίηση στην κοινωνική ζωή

Δύο κορυφαίοι ποδοσφαιριστές, ο Βραζιλιάνος Πελέ (ψευδώνυμο του Έντισον Αράντες ντο Νασιμέντο, γενν. το 1940) της Σάντος και ο Γερμανός Φραντς Μπεκενμπαάουερ (γενν. το 1945) της Μπάγιερν Μονάχου, απέκτησαν παγκόσμια φήμη για τις επιδόσεις τους και φαναικούς θαυμαστές σε ολόκληρο τον κόσμο.

Συμμαχία πολιτισμών σε παγκόσμια κλίμακα

«Θεωρήσαμε την έννοια του παγκόσμιου πολιτισμού ως ένα είδος οριακής έννοιας ή ως συντομογραφικό τρόπο για να υποδηλώσουμε μια σύνθετη διαδικασία. Διότι [...] δεν υπάρχει, δεν μπορεί να υπάρξει ένας παγκόσμιος πολιτισμός με την απόλυτη έννοια που συχνά δίνουμε σε αυτόν τον όρο, εφόσον ο πολιτισμός τούτος συνεπάγεται τη συνύπαρξη πολιτισμών οι οποίοι παρουσιάζουν μεταξύ τους τη μέγιστη διαφορά και εφόσον συνίσταται ο ίδιος στη συνύπαρξη τούτη. Ο παγκόσμιος πολιτισμός δε θα μπορούσε να είναι άλλο πράγμα από τη συμμαχία πολιτισμών σε παγκόσμια κλίμακα, όπου ο καθένας διαφυλάσσει την πρωτοτυπία του».

Κλοντ Λεβί-Στρος, *Φυλή και Ιστορία*, μτφρ. Ε. Παπάζογλου, Γνώση, Αθήνα 1995, σ. 69-70.

Οι κίνδυνοι της μαζοποίησης

«Η φυσική επικοινωνία μεταξύ ανθρώπων έχει δυσχεραθεί. Η βιασύνη και η σπουδή, οι οποίες επικρατούν στη ζωή μας, η αυξημένη κίνηση, η συνεργασία, η συγκατοίκηση με πολλούς άλλους σε δυσανάλογους και στενούς χώρους δε δημιουργούν οικειότητα, αλλά εντείνουν την αποξένωση. Οι συνθήκες της ζωής είναι εκείνες οι οποίες δεν επιτρέπουν να δει κανείς στον πλησίον του απλώς και μόνο τον άνθρωπο. Οι περιορισμοί που έχουν επιβληθεί στην εκδήλωση του φυσικού ανθρωπισμού είναι γενικοί, είναι καθημερινοί, και έχουμε τόσο συνηθίσει στην κατάσταση αυτή, ώστε και αυτή την απρόσωπη συμπεριφορά μας δεν τη νιώθουμε καθόλου σαν κάτι το αφύσικο [...]. Η συμπάθεια προς τον πλησίον, προς τον συνάνθρωπο έχει χαθεί. Βρισκόμαστε δηλαδή στο δρόμο που οδηγεί ασφαλώς στην απανθρώπιση. Όπου εξαφανίζεται η συνείδηση ότι κάθε άνθρωπος, όποιος κι αν είναι, μας αφορά ως άνθρωπος, επέρχεται αναπόφευκτα κλονισμός του πολιτισμού και της ηθικής. Έχει ήδη διαμορφωθεί μια νοοτροπία στην κοινωνία η οποία απομακρύνει το άτομο από τον ανθρωπισμό. Η ευγένεια των φυσικών συναισθημάτων εξαφανίζεται. Η αδιαφορία και η πλήρης απάθεια απέναντι σε όσους δε γνωρίζουμε, δε θεωρείται πλέον εκδήλωση σκληρότητας και εσωτερικής κενότητας, αλλά απαύγασμα καλών τρόπων».

Άλμπερτ Σβάιτσερ, «Πολιτισμός και ηθική», Μόναχο 1960, στο Ηλίας Μαστρογιαννόπουλος, *Η αγωνία του σύγχρονου ανθρώπου*. Υπεύθυνες μαρτυρίες πάνω στην κρίση του πολιτισμού, Αθ. Μαρτίνο, Αθήνα 1976, σ. 99-100.

Η παραμόρφωση στη μοντέρνα τέχνη

«Στη μοντέρνα τέχνη η παραμόρφωση χρησιμοποιείται επειδή αλλάζει η αντίληψη για το ωραίο, αποσυνδέεται η έννοια του ωραίου από την έννοια του αρμονικού, αναγνωρίζεται η σχετικότητα των αισθητικών "νόμων" από εποχή σε εποχή και από κοινωνία σε κοινωνία. Έτσι, στην προσπάθεια για την απελευθέρωση της τέχνης από τη δουλεία του θέματος, η παραμόρφωση παρουσιάζεται σαν ένα θαυμάσιο εκφραστικό μέσο. Οι καλλιτέχνες [...] δεν έμειναν στα μορφικά πρότυπα της δυτικής τέχνης: η προκολομβιανή τέχνη, η πολυνησιακή και η αφρικανική χειροτεχνία και γλυπτική τούς έδωσαν ένα πολύ στέρεο έδαφος για να χτίσουν τις μορφές τους πάνω στην αρχή της παραμόρφωσης [...]. Την παραμόρφωση χρησιμοποίησαν ο φοβισμός, ο εξπρεσιονισμός, ο φουτουρισμός, ο ντανταϊσμός, ο σουρεαλισμός και αρκετοί ανεξάρτητοι δημιουργοί σε διάφορες φάσεις του έργου τους, με προεξάρχοντες τον Πικάσο, τον Μοντιλιάνι, τον Σαγκάλ, τον Κλέε κ.ά.»

Αντώνης Κωτίδης, *Μοντερνισμός και παράδοση στην ελληνική τέχνη του Μεσοπολέμου*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 35.

Κυβισμός, ένα νέο μορφικό σύστημα που βασίζεται στους γεωμετρικούς τύπους

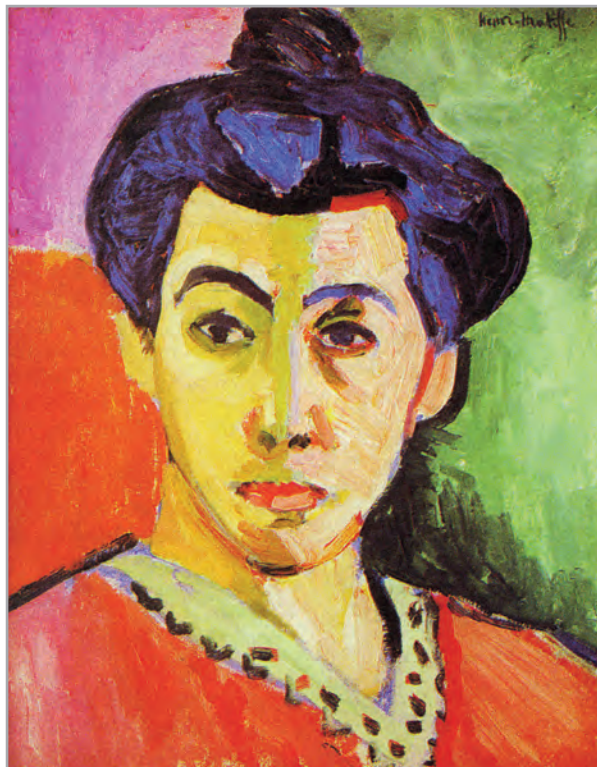
«Οι δημιουργοί του κυβισμού [...] συμπυκνώνουν τον κόσμο των φαινομένων σε ένα νέο μορφικό σύστημα που βασίζεται σε γεωμετρικούς τύπους -κύβους, γωνίες, καμπύλες, τρίγωνα, κύκλους κ.λπ.- περιορίζουν το χρώμα σε λίγους ασκητικούς τόνους, θυσιάζουν την εξωτερική εμφάνιση των πραγμάτων και αρνούνται την προοπτική. Για να δώσουν όσο γίνεται πιο καλά τα αντικείμενα, δεν χρησιμοποιούν πια την οπτική ψευδαίσθηση, αλλά μια ανάλυση των βασικών μορφικών στοιχείων τους

και τη συμπεριφορά των ανθρώπων, διαμορφώνοντας τη «**μαζική κουλτούρα**», η οποία επιβλήθηκε γρήγορα στο σύνολο σχεδόν της κοινωνίας μέσα από τα λαϊκά έντυπα, το ραδιόφωνο, τον κινηματογράφο και την τηλεόραση, τις μεγάλες αθλητικές και ομαδικές καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, τους πολυχώρους αναψυχής, τη μόδα και τη διαφήμιση. Παράλληλα -και σε άμεση συνάρτηση με το έντονο κίνημα αμφισβήτησης μεταξύ των νέων- διαμορφώθηκε η «νεανική κουλτούρα» (δεκαετίες 1960 και 1970), υιοθετώντας δικό της τρόπο αντισυμβατικής συμπεριφοράς.

Τα μεγάλα καλλιτεχνικά ρεύματα του 20ού αιώνα. Κατευθύνσεις και χαρακτηριστικά. Για πολλές δεκαετίες το διεθνές πνευματικό κίνημα του μοντερνισμού εξελίχτηκε σε μια εκρηκτική δύναμη απελευθέρωσης των καλλιτεχνών, με τη διάλυση της παραδοσιακής μορφής και τον διαρκή πειραματισμό επάνω σ' αυτήν, με την επίμονη διερεύνηση του ασυνειδήτου, την εγκατάλειψη του ωραίου και την αντικατάστασή του από το αληθινό, την αυτονόμηση των εκφραστικών μέσων, την επίμονη αναζήτηση νέων τρόπων επικοινωνίας σε έναν κόσμο που αλλάζει συνεχώς. Μετά το 1980 ο μεταμοντερνισμός, ως ευρύτερο πολιτιστικό ρεύμα που αμφισβητεί πλέον την ανανεωτική δύναμη του μοντερνισμού στην εποχή μας, δε διστάζει να υιοθετήσει στοιχεία από διαφορετικές εποχές και ρεύματα, τεχνοτροπίες και τεχνικές, σε συνδυασμό με τις δυνατότητες της νέας τεχνολογίας, επιδιώκοντας άλλοτε τον εντυπωσιασμό και άλλοτε μια νέα νοηματοδότηση των στοιχείων αυτών για τον σύγχρονο άνθρωπο.

Η ζωγραφική και η γλυπτική.

• **Ο φοβισμός* και ο γερμανικός εξπρεσιονισμός* - Το χρώμα ως φορέας έκφρασης συναισθημάτων.** Οι Γάλλοι φοβιστές (1905) χρησιμοποιούν το έντονο χρώμα ως βασικό δομικό στοιχείο, προσδίδοντας στα έργα τους δυναμισμό και έντονη συγκινησιακή φόρτιση, ενώ ο γερμανικός εξπρεσιο-

Ανρί Ματίς (Henri Matisse, 1869-1954) «Η κυρία Ματίς», προσωπογραφία με πράσινη γραμμή, 1905, 0,40Χ0,32 μ., Μουσείο Καλών Τεχνών, Κοπεγχάγη. Σε αυτή την προσωπογραφία, που αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα φοβιστικής αντίληψης, η ρυθμικότητα και η αρμονία των τολμηρών χρωμάτων, τα έντονα περιγράμματα και η σύνθεση δεν αποσκοπούν στο να περιγράψουν με ακρίβεια το πρόσωπο μιας συγκεκριμένης γυναίκας, αλλά να αποτυπώσουν την εσωτερική αλήθεια και τα συναισθήματα που προκαλεί η επιβλητική και ανίσχυη έκφρασή της.

Πάμπλο Πικάσο (Pablo Picasso, 1881-1973), «Γυναίκα που κλαίει», 1937, 0,55X0,46 μ., Συλλογή Πενρόουζ, Λονδίνο. Το σπαρακτικό κλάμα της γυναίκας, ο πόνος και η απελπισία της αποδίδονται με γεωμετρικά σχήματα που κατατεμαχίζουν τραγικά το πρόσωπό της, σύμφωνα με τις επιταγές του κυβισμού. Έχει λεχθεί ότι όλα τα δάκρυα και οι λυγμοί των θυμάτων κάθε βάρβαρης καταπίεσης έχουν αποτυπωθεί στα παραμορφωμένα χαρακτηριστικά αυτής της γυναίκας.

νισμός με τους καλλιτέχνες της ομάδας «Η Γέφυρα» (1905), εκτός από την αξιοποίηση του χρώματος, επιμένει συχνά στη βίαιη παραμόρφωση της φόρμας και στα έντονα περιγράμματα, στοχεύοντας στην ωμή απεικόνιση της κοινωνικής πραγματικότητας της εποχής. Άλλοι δημιουργοί της ομάδας «Ο Γαλάζιος Καβαλάρης» (1910) θα οδηγήσουν τη ζωγραφική στην πλήρη αφαίρεση και τον αφηρημένο εξπρεσιονισμό*.

● **Ο κυβισμός και η ανάλυση των μορφών σε γεωμετρικά και στερεομετρικά επίπεδα.** Ο κυβισμός στην πρώτη φάση του (αναλυτικός κυβισμός, 1908-1912), με τη βοήθεια της γεωμετρίας και της στερεομετρίας και με τη λογική οργάνωση των μορφών, δημιουργεί μια νέα παγκόσμια και διαχρονική γλώσσα που μπορεί να εκφράζει τα δομικά στοιχεία του κόσμου, την ίδια την ουσία των πραγμάτων. Στη δεύτερη φάση του κυβισμού (συνθετικός κυβισμός, 1912-1914) αξιοποιείται περισσότερο η τεχνική του κολάζ*, της ενσωμάτωσης δηλαδή κομματιών από χαρτί, ύφασμα ή άλλο υλικό για τη δημιουργία καινούριων άγνωστων αντικειμένων επάνω στη ζωγραφική επιφάνεια.

και μια αναγωγή τους στα πρωταρχικά τους σχήματα. Έτσι το αντικείμενο δεν συλλαμβάνεται από μια ορισμένη θέση, αλλά απ' όσο γίνεται περισσότερες θέσεις, διαφορετικά επίπεδα και γωνίες, γεγονός που υποχρεώνει και τον θεατή σε ένα είδος φυσικής κίνησης γύρω από αυτό, αφού του παρουσιάζονται περισσότερες όψεις του, σε μια νέα και προσωπική σύνθεσή τους».

Χρυσάνθος Χρήστου, Η ζωγραφική του εικοστού αιώνα, Νέα Πορεία, Θεσσαλονίκη 1976, τ. Α', σ. 201.

Το έργο τέχνης ζει τη δική του ζωή

«Έναν πίνακα δεν τον φανταζόμαστε πρώτα έτοιμο με τη σκέψη μας ούτε προκαθορίζουμε εξαρχής όλες του τις λεπτομέρειες. Καθώς τον δουλεύουμε, αλλάζει κι αυτός με τον ρυθμό που αλλάζουν οι σκέψεις μας. Κι όταν είναι έτοιμος, συνεχίζει να μεταβάλλεται ανάλογα με την εκάστοτε ψυχική διάθεση εκείνου που τον παρατηρεί τη συγκεκριμένη στιγμή. Ένας πίνακας ζει τη δική του ζωή, όπως ένα ζωντανό πλάσμα, και υπόκειται στις ίδιες αλλαγές στις οποίες υποκειμέθα κι εμείς στην καθημερινή ζωή. Αυτό είναι πολύ φυσικό, αφού ένας πίνακας αποκτά ζωή μόνο μέσω του ανθρώπου που τον παρατηρεί».

Pablo Picasso, Σκέψεις για την τέχνη, μτφρ. Α. Δημητριάδης, Γ. Ιωαννίδης, Printa, Αθήνα 2002, σ. 28.

Ουμπέρτο Μποτσιόνι (Umberto Boccioni, 1882-1916), «Οι θόρυβοι της πόλης εισβάλλουν στο σπίτι», 1911, 1,0X1,07 μ., Μουσείο Sprengel, Ανόβερο. Η συνεχής κίνηση των σύγχρονων μεγαλουπόλεων, οι εναλλασσόμενες με γρήγορους ρυθμούς εικόνες και το πλήθος των εκκωφαντικών θορύβων απασχόλησαν ιδιαίτερα τον φουτουρισμό. Τα στοιχεία αυτά αποδίδονται με την εικόνα μιας ανεγειρόμενης οικοδομής, ενώ μια γυναίκα, σε τρεις διαφορετικές θέσεις και από τρεις αντίστοιχες οπτικές γωνίες, παρακολουθεί το γεγονός που αλλάζει ριζικά τη ζωή της.

● **Ο φουτουρισμός* και η αποθέωση της μηχανής και της ταχύτητας.** Με στόχο τη δημιουργία της τέχνης του μέλλοντος, συνυφασμένης με τη μηχανή και την ταχύτητα, οι εκπρόσωποι του φουτουρισμού (1909), κατακερματίζοντας τις μορφές σε πολλά επίπεδα, προσπαθούν να δώσουν στον θεατή την αίσθηση ότι βιώνει στον χώρο και στον χρόνο την πυρετώδη κίνηση της βιομηχανικής εποχής του.

● **Η αφαίρεση και η πλήρης αποδέσμευση του έργου από το θέμα και την οπτική πραγματικότητα.**

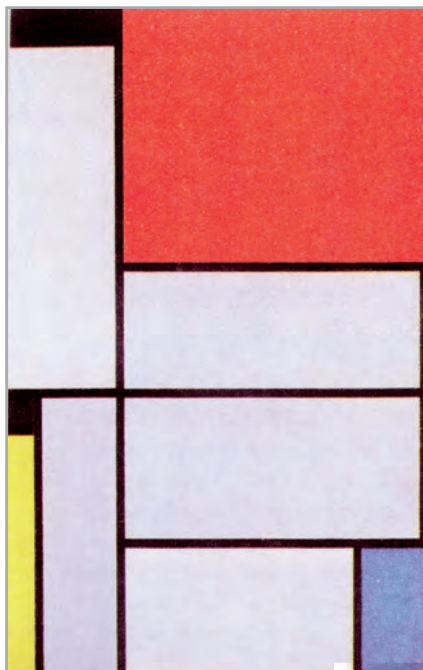
Με την τομή που πραγματοποίησε η ομάδα «Ο Γαλάζιος Καβαλάρης» η ζωγραφική οδηγήθηκε στην πλήρη αφαίρεση (1910-1913), στη δημιουργία δηλαδή μιας νέας πνευματικής πραγματικότητας με καθαρά ζωγραφικά μέσα, τη γραμμή, το χρώμα και το σχήμα. Η ομάδα «Ντε Στιλ» προτείνει τον νεοπλαστικισμό* (περίπου 1920), μια λιτή γεωμετρική γλώσσα, ενώ, παράλληλα, τα κινήματα του σουπρεματισμού* (1913, Μάλεβιτς κ.ά.) και του κονστρουκτιβισμού*, διαμορφώνουν τη γεωμετρική αφαίρεση.

Βασίλυ Καντίνσκυ (Wassily Kandinsky, 1866-1944), «Η πρώτη αφηρημένη ακουαρέλα», 1910, 0,50X0,65 μ., Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Μπομπούρ, Παρίσι. Ο καλλιτέχνης, κύριος εκφραστής της αφαίρεσης και ιδρυτικό μέλος της ομάδας «Γαλάζιος Καβαλάρης», με χρωματικές κηλίδες και γραμμικά σχήματα που αναπτύσσονται ελεύθερα επάνω στη ζωγραφική επιφάνεια, προσεγγίζει τον κόσμο των μορφών σαν να ήταν ένα μικρό παιδί που πρωτοαντικρίζει τον κόσμο. Σκοπός του δημιουργού, κατά τον Καντίνσκυ, δεν είναι να παρουσιάσει αυτά τα ίδια τα αντικείμενα, τη μορφή, το χρώμα και το σχήμα τους, αλλά την ουσία τους, αναδεικνύοντας έτσι την πνευματική διάσταση της τέχνης.

Πάουλ Κλέε (Paul Klee, 1879-1940), «Σενέκιος», 1922, 0,40Χ0,38 μ., Μουσείο Τέχνης, Βασιλεία. Ο καλλιτέχνης, επιδιώκοντας πάντα να αποδώσει την εσωτερική αλήθεια των φυσικών μορφών και την ενέργεια που περικλείουν, προσπαθεί σ' αυτή την αιγιματική προσωπογραφία να συμφιλιώσει δύο γεωμετρικά σχήματα, τον κύκλο και το τετράγωνο, που εμπλουτίζονται και ενεργοποιούνται από λαμπρά, θερμά χρώματα. Με έντονη φιλοσοφική διάθεση και καταφεύγοντας στον πρωτογενή τρόπο έκφρασης των παιδιών, διαμορφώνει έναν δικό του κώδικα εικαστικής επικοινωνίας, πέρα από την οπτική πραγματικότητα.

Πιτ Μοντριάν (Piet Mondrian, 1872-1944), «Σύνθεση Ι», 1921, 0,96Χ0,65 μ., Μουσείο Ludwig, Κολωνία. Ξεπερνώντας τον κυβισμό, ο Πιτ Μοντριάν, κύριος εκπαιδευτής της ομάδας «Ντε Στιλ», αναζήτησε την καθαρή πλαστική τέχνη, η οποία μπορεί να συνδέσει το ατομικό με το συλλογικό και να αποδώσει την καθολική αλήθεια που συνοψίζεται στην παγκόσμια ισορροπία και ομορφιά. Για να το επιτύχει αυτό, κατέφυγε στην πλήρη γεωμετρική αφαίρεση και στην ελαχιστοποίηση του εκφραστικού «λεξιλογίου» του στα τρία βασικά χρώματα, καθώς και στην οριζόντια και κάθετη γραμμή.

Φουτουρισμός και Ντανταϊσμός

«Καθαρὰ ἰταλικό φαινόμενο ο φουτουρισμός, με αρχηγό τον Μαρινέτι και οπαδούς πλήθος από ζωγράφους, γλύπτες και ποιητές, εκδηλώνεται στο Παρίσι και στη Ρώμη με αλληπάλληλα Μανιφέστα και δημόσιες γιορτές. Στην ουσία του, μπορεί να πει κανείς ότι εκφράζει την κατάπληξη του ανθρώπου μπροστά στις καινούργιες κατακτήσεις του μηχανικού πολιτισμού. Το αυτοκίνητο, το αεροπλάνο, τα εξπρές, με τις δυναμικές τους μορφές και την διαφορετική κάτοψη των πραγμάτων που επιτρέπουν, χάρη στην ταχύτητά τους, οι μεγάλες σιδερένιες γέφυρες, τα κτήρια του μπετόν, ο κινηματογράφος, προβάλλουν στα μάτια τους σαν ικανά να επηρεάσουν βαθύτερα τη στάση του καλλιτέχνη απέναντι στη ζωή και άξια ν' αντικαταστήσουν με πρωτόφανα στοιχεία στην κλασική αισθητική [...] Οι ντανταϊστές, απεναντίας, δεν ξεκίνησαν με καμιά θαυμαστική διάθεση για τα επιτεύγματα του μηχανικού πολιτισμού, ίσα-ίσα μαντεύοντας από τότε κίολας σε τι είδους εκτροχιασμούς ήταν δυνατό να μας οδηγήσουν, χύμηξαν μες στα όλα να τσακίσουν οπδήποτε βρεθεί μπροστά τους, πήραν σφουγγάρι και το 'συραν πάνω από καθετί παλιό, προτιμώντας να χάσουν μαζί με τα κακά και τα καλά του στοιχεία, φτάνει να γλιτώσουν από την ασφυξία [...] Εκείνο που δείχνει την ευφροσύνη τους είναι ότι δεν προβάλλουν προγράμματα με αφορισμούς για την τέχνη, αλλά προσιωνίζοντας οι ίδιοι τη διάλυσή τους, αρκούνται από τη μια μεριά να χτυπούν τις χρεοκοπημένες αξίες και από την άλλη να κεντρίζουν τους γύρω τους νέους για κάτι, επιτέλους, πιο ρηξικέλευθο».

Οδυσσέας Ελύτης, *Ανοιχτά Χαρτιά*, Ίκαρος, 2η έκδ., Αθήνα, χ.χ., σ. 365-366.

Το εσωτερικό στοιχείο στην Τέχνη

«Το έργο τέχνης αποτελείται από δύο στοιχεία: από το εσωτερικό και το εξωτερικό. Το εσωτερικό στοιχείο, αν το λάβουμε μεμονωμένα, είναι η συγκίνηση της ψυχής του καλλιτέχνη, που έχει την ικανότητα να προκαλεί μια κατά βάση ανάλογη συγκίνηση στην ψυχή του θεατού. Εφόσον η ψυχή συνδέεται με το σώμα, μπορεί να δεχθεί κατά κανόνα δονήσεις μόνο με τη μεσολάβηση των αισθημάτων. Άρα το αίσθημα είναι μια γέφυρα από το μη υλικό προς το υλικό (καλλιτέχνη) και από το υλικό στο μη υλικό (θεατού), συγκίνηση - αίσθημα - έργο - αίσθημα - συγκίνηση. Το εσωτερικό στοιχείο του έργου είναι το περιεχόμενό του. Η ψυχική δόνηση, λοιπόν, πρέπει να υφίσταται, ειδημή δε δημιουργείται κανένα έργο. Δημιουργείται, δηλαδή, απλώς ένα φαινόμενο έργο».

Wassily Kandinsky, *Τέχνη και καλλιτέχνες*, μτφρ. Γ. Κεντρωτής, Νεφέλη, Αθήνα 1986, σ. 80.

Ο σουρεαλισμός και η χρεοκοπία της λογικής

«Ειδικά στη ζωγραφική ο υπερρεαλισμός (σουρεαλισμός) παίζει ένα ιδιοφυές παιχνίδι: Κρατά μεν την αναπαραστατική μαεστρία των παλιών δασκάλων, αλλά με τις εξωπραγματικές εικόνες που δημιουργεί υποσκάπει με αναρχικό χιούμορ την αυθεντία της ορατής πραγματικότητας [...]. Ο κόσμος ρυθμολογείται με βάση την υπόγεια μουσική των ονείρων, των επιθυμιών, των αποθησαυρισμένων εικόνων. Μα κυρίως ρυθμολογείται με βάση τη δύναμη της φαντασίας αφού πλέον η λογική χρεοκόπησε».

Μάνος Στεφανίδης, *Μια ιστορία της ζωγραφικής*. (Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση και από τους ιμπρεσιονιστές στον Πικάσο), Καστανιώτης, 3η έκδ. Αθήνα 2001, σ. 420.

Η Τέχνη στη ναζιστική Γερμανία

«Στη Γερμανία μετά την κατάληψη της εξουσίας από τον ναζισμό (1933) και την ουσιαστική κατάλυση κάθε ελευθερίας της καλλιτεχνικής δημιουργίας, [...] τη διάλυση του Μπαουχάους και τις καταδίωξεις των εξπρεσιονιστών, τις μεταναστεύσεις δημιουργών σε άλλες χώρες και συχνά τις απαγορεύσεις απασχολήσεων σχετικών με την τέχνη σε πολλούς απ' αυτούς που μένουν στον τόπο τους, δημιουργούν αμέσως ένα καταθλιπτικό κλίμα [...]. Γρήγορα θα βρεθούν καλλιτέχνες χωρίς ίχνος δημιουργικής πνοής και θεωρητικοί πουλημένοι ή τρομοκρατημένοι, και θα ζητήσουν μια νέα τέχνη "χαρούμενη κατάφαση της ζωής, με επιστροφή στη γνήσια γερμανική παράδοση και τη λαϊκή ψυχή, την καθαρότητα της φυλής [...]" και το ηρωικό μεγαλείο [...]. Όπως έχει σωστά παρατηρηθεί, και μάλιστα σε μια στιγμή κατά την οποία "βρισκόταν στον καλύτερο δρόμο για μια συγχώνευση των κατακτήσεων του εξπρεσιονισμού και του κυβισμού με τα παραδοσιακά καλλιτεχνικά αγαθά, η γερμα-

Μαρσέλ Ντυσάν (Marcel Duchamp, 1887-1968), «Τροχός ποδηλάτου», 1913, μεταλλικός τροχός διαμέτρου 0,65 μ., στερεωμένος σε ξύλινο σκαμνί, Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης, Νέα Υόρκη. Αναζητώντας μια νέα μορφή τέχνης που να ανατρέπει ό,τι μέχρι τότε ίσχυε για την αισθητική αξία του έργου τέχνης, σύμφωνα με τις αντιλήψεις του ντανταϊσμού, ο Ντυσάν χρησιμοποιεί αυτούσια δύο άσχετα μεταξύ τους αντικείμενα καθημερινής χρήσης, τα οποία αποσπά από τις συνήθεις λειτουργίες τους. Με αυτά τα «έτοιμα» αντικείμενα (ready-made), σε έναν παράδοξο και τυχαίο συνδυασμό, δημιουργεί μια σύνθεση που υπακούει στους προσωπικούς του συνειρμούς και στη δική του διανοητική πραγματικότητα.

● **Ο ντανταϊσμός* και ο σουρεαλισμός* - Η μορφοποίηση του ασυνειδήτου.** Ως αντίδραση στην παραφροσύνη που βίωνε η ανθρωπότητα στη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, το κίνημα αντι-τέχνης του ντανταϊσμού (1916) είχε ως στόχο να προκαλέσει και να σκανδαλίσει με τις μη-δενιστικές αντιλήψεις και τις παραδοξότητες του. Ωστόσο, η ανατροπή κάθε λογικής τάξης και η αποθέωση του παραλόγου προετοίμασαν το έδαφος για τον σουρεαλισμό (1924) και τη μεταφυσική ζωγραφική, που πλούτισαν την τέχνη

Σαλβαντόρ Νταλί (Salvador Dalí, 1904-1989), «Ειδύλλιο ουρανό και ατομική μελαγχολία», 1945, 0,65Χ0,85 μ., Κεντρικό Εθνικό Μουσείο Τέχνης Βασίλισσα Σοφία, Μαδρίτη. Ο Νταλί, ο γνωστότερος από τους σουρεαλιστές στο ευρύτερο κοινό για το έργο, αλλά και για την εκκεντρική προσωπικότητά του, δίνει συχνά στα έργα του την εντύπωση ενός παρανοϊκού παραληρήματος. Στο έργο αυτό, που δημιουργήθηκε με αφορμή την έκρηξη της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα, εκφράζει τη δική του αγωνία για το μέλλον της ανθρωπότητας, δίνοντας την εικόνα της καταστροφής με μια σειρά γνωστών συμβόλων, παραμορφώσεων και διπλών εικόνων, οι οποίες έμμεσα ή άμεσα παραπέμπουν σε μορφές του ασυνειδήτου και του κόσμου των ονείρων.

Τζορτζιο Ντε Κίρικο (Giorgio De Chirico, 1888-1978), «Η ανταμοιβή του μάντη», 1913, 1,36X1,80 μ., Μουσείο Τέχνης Φιλαδέλφειας (ΗΠΑ). Η μεταφυσική ζωγραφική, κύριος εκφραστής της οποίας είναι ο Τζορτζιο Ντε Κίρικο, μπορεί να θεωρηθεί ότι προετοιμάζει το έδαφος για τον σουρεαλισμό. Στο έργο αυτό απεικονίζονται μερικά από τα συνήθη θέματα του ζωγράφου, όπως αναγεννησιακά οικοδομήματα χωρίς καμιά ζωή, άδειες πλατείες, σταματημένος χρόνος, το τρένο στο βάθος, αλλά και το άγαλμα της Αριάδνης που θρηνεί για την αναχώρηση του Θησέα. Όλα παραπέμπουν στο κενό της απουσίας και δημιουργούν μια ατμόσφαιρα θλίψης και μοναξιάς.

Τζάκσον Πόλοκ (Jackson Pollock, 1912-1956), «Γαλάζιοι πάσσαλοι», 1953, 2,10X4,86 μ., Εθνική Πινακοθήκη Αυστραλίας, Καμπέρα. Μεταπολεμικά, ο Πόλοκ, ο σημαντικότερος από τους αφηρημένους εξπρεσιονιστές, αποδεσμεύεται εντελώς από το καβαλέτο και αναπτύσσει την τεχνική της «ζωγραφικής της δράσης», η οποία επικεντρώνεται στη χειρονομία, στην κίνηση του ίδιου του καλλιτέχνη, ο οποίος στάζει, χύνει ή πετάει το χρώμα απευθείας στον μουσαμά που βρίσκεται στο δάπεδο. Με τον τρόπο αυτόν αποτυπώνει επάνω στη ζωγραφική επιφάνεια το ίχνος της ζωγραφικής πράξης, δημιουργώντας έτσι ένα «περιβάλλον» εικαστικής δράσης, μέσα στο οποίο κινείται ο ίδιος, αλλά και οι θεατές του έργου του.

νική ζωγραφική του 1933 υποχρεώνεται να διακόψει βίαια την εξέλιξή της" [...] Το 1937, με την ευκαιρία της έκθεσης "Εκφυλισμένη τέχνη"*, αρχίζει η εκκαθάριση και 25 Μουσεία, από τα πιο σημαντικά, υποχρεώνονται να στείλουν έργα στο Μόναχο. Ανάμεσα στους δημιουργούς των οποίων παρουσιάζονται έργα που συγκρίνονται με αυτά των τρελών και θεωρούνται δείγματα πολιτιστικής παρακμής δεν είναι μόνο Γερμανοί καλλιτέχνες, αλλά και ξένοι, σαν τον Πικάσο, τον Ματίς, τον Μπρακ, τον Σαγκάλ, τον Βαν Γκογκ, τον Γκογκέν και άλλους».

Χρυσάνθος Χρήστου, Η ζωγραφική του εικοστού αιώνα, Κωνσταντινίδης, 2η έκδ. Θεσσαλονίκη 1980, σ. 434, 436, 437.

Η τέχνη στη μετεπαναστατική Ρωσία

«Όπως είναι γνωστό, από τις αρχές του εικοστού αιώνα η γνωριμία των πιο σημαντικών ρευμάτων και δημιουργών της δυτικής τέχνης έπαιξε καθοριστικό ρόλο για μια ολόκληρη σειρά από αυτόνομες και γόνιμες καλλιτεχνικές τάσεις στη Ρωσία [...]. Η επανάσταση του 1917 όχι μόνο ανέχθηκε, αλλά και ενίσχυσε αρχικά τα πρωτοποριακά ρεύματα και ακόμη κάλεσε και τους Ρώσους καλλιτέχνες που ήσαν στο εξωτερικό να γυρίσουν για να εργασθούν στην πατρίδα τους [...]. Το 1922-23 όμως έρχεται η σοβιετική κυβέρνηση να ανακόψει αυτή την πορεία [...] και να αναστείλει κάθε μορφοπλαστικό πειραματισμό. Με την επιβολή του "σοσιαλιστικού ρεαλισμού"* και την ουσιαστική αποκήρυξη όλων των πρωτοποριακών ρευμάτων όχι μόνο ανακόπτεται βίαια κάθε νέα ανάπτυξη, αλλά και κυριολεκτικά διαγράφονται από την ιστορία της ρωσικής τέχνης όλοι σχεδόν οι σημαντικοί δημιουργοί της περιόδου».

Χρυσάνθος Χρήστου, Η ζωγραφική του εικοστού αιώνα, Κωνσταντινίδης, 2η έκδ. Θεσσαλονίκη 1980, σ. 438-439.

Ο Άντυ Ουόρχολ και η ποπ αρτ

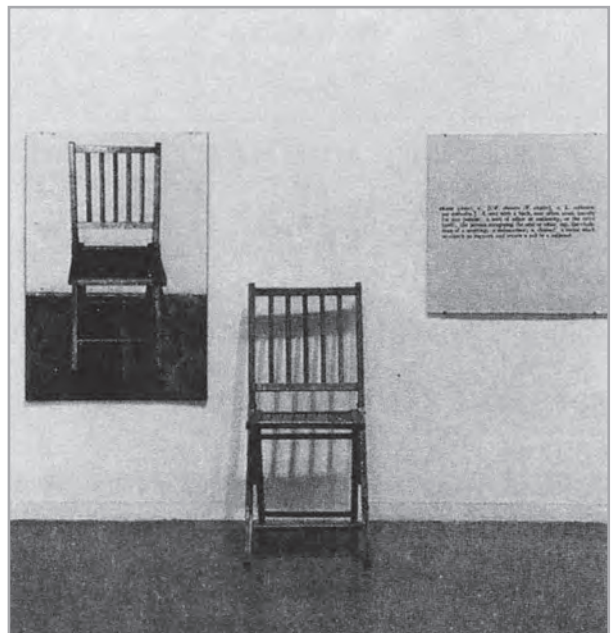
«Ποιος ήταν αληθινά ο Άντυ Γουόρχολ, ο "πάπας της ποπ αρτ"; Είναι απλώς μια σύμπτωση, μια τυχαία επιλογή ενός μουσειού ή υπάρχει βαθύτερος αποχρών λόγος; [...] Ο Γουόρχολ μπαίνει στο πάνθεον της τέχνης κουβαλώντας χιλιάδες -κατά κυριολεξία- πορτρέτα, καμωμένα με μεταξοτυπική αναπαραγωγή φωτογραφιών όλων των σταρ της επικαιρότητας (ηθοποιών, μεγιστάνων του πλούτου, επιδειξιομανών κοσμικών, πολιτικών) και μιας αλυσίδας προσώπων συμβόλων [...] Παράλληλα "ζωγραφίζει" ηλεκτρικές καρέκλες, απονενομένες πτώσεις από ουρανοξύστες, αεροπορικά δυστυχήματα δίπλα σε φιγούρες του Μίκι Μάους ή των πολλαπλασιασμένων ανφάς φωτογραφιών της Μέριλιν Μονρόε. Σαρκασμός λοιπόν, σάτιρα, καταγγελία μέσω των οπτικών ντοκουμέντων, θεοποίηση των προσώπων της επικαιρότητας, καταγραφή μιας νέας μυθολογίας, κωδικοποίηση των εικόνων και των ιδεολογικών μοτίβων ενός καταναλωτικού και -κατ'επίφαση τουλάχιστον- ευημερούντος λαϊκού πολιτισμού: Το έργο του πάντως μόνο αφελές και απλοϊκό δεν μπορεί να θεωρηθεί, καθώς παρουσιάζει ένα τεράστιο κοινωνιολογικό και σημειολογικό ενδιαφέρον. Η εικονολογία του αποτελείται από οπτικές μονάδες οι οποίες, διαρκώς ανασυντιθέμενες εν είδει ζωντανού λεξιλογίου, σταθερά παράγουν λόγο. Τον λόγο μιας εποχής οπτισμού αλλά και ψυχροπολεμικού κλίματος, ευδαιμονισμού αλλά και υστερίας, καλλιτεχνικής κρίσης αλλά και έξαρσης δημιουργικής».

Μάνος Στεφανίδης, *Μια ιστορία της ζωγραφικής*. (Από το *Βυζάντιο στην Αναγέννηση* και από τους *ιμπρεσιονιστές στον Πικάσο*), Καστανιώτης, 3η έκδ., Αθήνα 2001, σ. 453-454.

Άντυ Ουόρχολ (Andy Warhol, 1928-1987), «Μέριλιν», 1967, Ιδιωτική Συλλογή. Από τους περισσότερο φημισμένους καλλιτέχνες της ποπ αρτ, προσπάθησε να εκφράσει τα χαρακτηριστικά της καταναλωτικής κοινωνίας και της λαϊκής κουλτούρας αξιοποιώντας τις τεχνικές της γραφιστικής τέχνης και επιλέγοντας πάντα θέματα απόλυτα αναγνωρίσιμα από το ευρύ κοινό. Με τη μηχανική επανάληψη της μορφής της ηθοποιού Μέριλιν Μονρόε, την τυποποίηση και την αφαίρεση κάθε συναισθήματος, επιδίωκε να προβάλλει το προβάδισμα της διαφήμισης και των μέσων μαζικής επικοινωνίας έναντι της αυθεντικής καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Τζόζεφ Κόσουτ (Joseph Kosuth, γενν. το 1945), «Μία και τρεις καρέκλες», 1965, Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης, Νέα Υόρκη. Η εννοιολογική τέχνη ενδιαφέρεται για τις έννοιες που βρίσκονται πίσω από τα πράγματα, συνδέοντας την τέχνη με τη γλώσσα, την επικοινωνία και τη λογοτεχνία. Στο συγκεκριμένο έργο παρουσιάζονται στον θεατή μία πραγματική καρέκλα, δίπλα η φωτογραφική της αποτύπωση καθώς και μια πινακίδα με τον ορισμό της έννοιας «καρέκλα», σύμφωνα με το λεξικό, καλύπτοντας και τα τρία επίπεδα σύλληψης της έννοιας αυτής.

και γενικότερα την πνευματική ζωή με τη διερεύνηση του κόσμου των ονείρων και του ασυνειδήτου, φέρνοντας στην επιφάνεια άγνωστες περιοχές της ανθρώπινης ψυχής.

● **Η μεταπολεμική ζωγραφική - Νέες αναζητήσεις του μοντερνισμού.** Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στις δεκαετίες του 1950 και του 1960, αναπτύχθηκε το κίνημα του αφηρημένου εξπρεσιονισμού προς δύο κυρίως κατευθύνσεις: τη ζωγραφική της δράσης ή χειρονομιακή*, που αποδίδει κυρίαρχη σημασία στην ίδια τη διαδικασία της ζωγραφικής πράξης, και τη ζωγραφική του χρωματικού πεδίου ή χρωματική αφαίρεση*, που στοχεύει στη δημιουργία μιας νέας χρωματικής πραγματικότητας μόνο

Φράνσις Μπέικον (Francis Bacon, 1909-1992), «Αυτοπροσωπογραφία», 1973, 1,98X1,47 μ., Συλλογή Claude Bernard, Παρίσι. Ακολουθώντας έναν προσωπικό δρόμο καλλιτεχνικής έκφρασης, με πολλά στοιχεία από την παραστατική ζωγραφική, τον εξπρεσιονισμό και τον σουρεαλισμό, ο Μπέικον εστιάζει το ενδιαφέρον του στην ανθρώπινη μορφή. Παραμορφώνοντάς την εφιαλτικά, την «εγκλωβίζει» μέσα σε έναν χώρο αινιγματικό και απειλητικό, μεταφέροντας στον θεατή τη βαθύτερη αγωνία του.

με το φως και το χρώμα. Ήδη από τη δεκαετία του 1950, ως αντίδραση στον αφηρημένο εξπρεσιονισμό, η ποπ αρτ* (ή νεορεαλισμός) επαναφέρει την παραστατικότητα χρησιμοποιώντας ως εκφραστικά μέσα διαφημίσεις, κόμικς, υλικά συσκευασίας κ.ά., δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για άλλες καλλιτεχνικές δράσεις (δεκαετία του 1960), όπως είναι οι εγκαταστάσεις*, τα χάπενινγκ* και τα καλλιτεχνικά περιβάλλοντα, με σκοπό την άμεση και βιωματική σχέση της τέχνης με τη ζωή. Παράλληλα δημιουργούνται και άλλα

Χένρυ Μουρ (Henry Moore, 1898-1986), «Ανακλιμένη μορφή», 1951, Κρατική Πινακοθήκη, Αννόβερο. Η ανακλιμένη μορφή, όπως και το θέμα μητέρα-παιδί συνυπάρχουν στο γλυπτό αυτό, όπου μια εξωτερική φόρμα μοιάζει να περικλείει μια άλλη εσωτερική. Η πληρότητα της σύνθεσης, η δυναμική της ανάπτυξης της στον χώρο και η πλαστικότητα των καμπύλων γραμμών επιβεβαιώνουν την πεποίθηση ότι ένα έργο πρέπει να έχει τη δική του ενεργό παρουσία, ώστε να αποκαλύπτει στον θεατή και το βαθύτερο νόημα της ζωής.

Ο γλύπτης και η σύλληψη της τρισδιάστατης πραγματικότητας

«Αυτό ακριβώς είναι εκείνο που κάνει ο γλύπτης. Πρέπει διαρκώς να αγωνίζεται, να έχει στο νου του και να χρησιμοποιεί τη μορφή στην πλήρη της ακεραιότητα μέσα στον χώρο. Είναι σαν να νιώθει το στερεό σχήμα μέσα στο κεφάλι του, να το σκέπτεται –οποιοδήποτε κι αν είναι το μέγεθός του– σαν να το κρατά ολόκληρο μέσα στη χούφτα του. Οραματίζεται μια σύνθετη μορφή απ' όλες τις πλευρές της: ενώ βλέπει τη μια όψη, ξέρει τι είδους είναι η άλλη. Ταυτίζεται με το κέντρο βαρύτητάς της, με τη μάζα της. Αντιλαμβάνεται τον όγκο της σαν να είναι ο χώρος που δημιούργησε η μορφή εκτοπίζοντας τον αέρα. Και ο ευαίσθητος παρατηρητής του γλυπτού πρέπει να μάθει να αισθάνεται το σχήμα απλώς σαν σχήμα και όχι σαν περιγραφή ή σαν ανάμνηση. Π.χ., πρέπει να διακρίνει το αυγό σαν ένα απλό στερεό σχήμα εντελώς άσχετο με την έννοια της τροφής ή με το γεγονός ότι αυτό θα γίνει πουλί. Το ίδιο και με όλα τα στερεά σώματα, λχ. μια αχιβάδα, ένα καρύδι, ένα κορόμηλο κλπ.»

«Σκέψεις του Χένρυ Μουρ περί γλυπτικής», στο Γιάννης Παππάς (επιμ.), *Κείμενα για την τέχνη*, Νεφέλη, Αθήνα 1993, σ. 18.

Μια νέα αντίληψη για τη γλυπτική

«Μια από τις σημαντικότερες έννοιες που εμφανίστηκαν στη γλυπτική του 20ού αιώνα ήταν η έννοια της κατασκευής. Από την αρχή της ανθρώπινης ιστορίας, η γλυπτική ήταν μια τέχνη που δημιουργούσε μορφές μέσα από μια διαδικασία αφαίρεσης υλικού από μια στερεή άμορφη μάζα, σμιλεύοντας το ξύλο, το μάρμαρο, ή αντίστροφα μέσα από μια διαδικασία μορφοποίησης μιας ρευστής άμορφης μάζας, πλάθοντας πηλό ή κερί. Και οι δύο αυτές προσεγγίσεις εμπεριέχουν έναν ορισμό της γλυπτικής ως τέχνης που ασχολείται με τη μάζα και όχι με τον χώρο [...] Η κατασκευαστική γλυπτική, όπου η μορφή συντίθεται από στοιχεία όπως ξύλο, μέταλλο, γυαλί ή πλαστικό, ήταν μια προβλέψιμη συνέπεια των κυβιστικών πειραματισμών στη ζωγραφική. Το 1912 ο Πικάσο σχεδίασε μια τρισδιάστατη κυβιστική κατασκευή από χαρτί και χορδές, ενώ [...] τα έργα "Κιθάρα" (1912) και "Μουσικά Όργανα" (1914) είναι κατασκευές από φύλλα μετάλλου και σύρμα ή ξύλο, πάνω σε κυβιστικά μοτίβα. Αν και η υλοποίησή τους είναι κάπως πρωτόγονη, ο καλλιτέχνης πετυχαίνει να θέσει μέσα από αυτά το βασικό πρόβλημα της κονστρουκτιβιστικής (κατασκευαστικής) γλυπτικής, τη μεταφορά της έμφασης από τη μάζα στον χώρο.»

H. Artason, *Ιστορία της σύγχρονης τέχνης*, μτφρ. Φ. Κοκαβέσης, επιμ. Μ. Παπανικολάου, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 188-189.

Αλμπέρτο Τζιακομέτι (Alberto Giacometti, 1901-1966), «Άνθρωπος που δείχνει», 1947, μπρούντζος, ύψ. 1,79 μ., Ιδιωτική Συλλογή, Νέα Υόρκη. Επηρεασμένος από τη φιλοσοφία του υπαρξισμού και θέλοντας να αποτυπώσει το αίσθημα της υπαρξιακής αγωνίας και της αποξένωσης, ο Τζιακομέτι δημιουργεί μορφές χωρίς όγκο και ατομικά χαρακτηριστικά, επιμηκυσμένες και με αδρές επιφάνειες, οι οποίες, αν και μοναχικές, επιβάλλουν την ενεργό παρουσία τους στον χώρο.

ρεύματα τέχνης, όπως η οπ αρτ*, η κινητική*, ο μιμιταλισμός*, η εννοιακή τέχνη*, η βίντεο αρτ* , ο φωτογραφικός ρεαλισμός* κ.ά.

Η αρχιτεκτονική. Η Σχολή του Μπούουχαους* και οι αρχές της απλότητας, της γεωμετρικότητας και της λειτουργικότητας έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του διεθνούς στιλ που επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την αρχιτεκτονική του 20ού αιώνα. Στην περαιτέρω εξέλιξή της, χωρίς να αγνοεί τις απαιτήσεις της σύγχρονης ζωής και τις ανάγκες της αγοράς, η αρχιτεκτονική υιοθετεί μεταπολεμικά τις δυνατότητες της σύγχρονης τεχνολογίας, γοητεύεται συχνά από το μεταμοντέρνο ή την αρχιτεκτονική της αποδόμησης και πειραματίζεται με ποικίλες αισθητικές και κατασκευαστικές επιλογές.

Βάλτερ Γκρόπιους (Walter Gropius, 1883-1969), Σχολή Μπαουχάους, 1925-26, Ντεσάου. Από τους πρωτοπόρους της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, ιδρυτής και πρώτος διευθυντής της Σχολής του Μπούουχαους, ο Γκρόπιους κατασκεύασε ένα κυβοειδές κτίσμα από χαλύβδινα δομικά στοιχεία και γυαλί, με βασικά χαρακτηριστικά τη λειτουργικότητα, τη λιτότητα και την καθαρότητα της μορφής, την έμφαση σε βασικές και αναγνωρίσιμες από όλους γεωμετρικές μορφές και την απουσία οποιουδήποτε διακοσμητικού στοιχείου, εκτός από την εγγενή διακοσμητική δυνατότητα των ίδιων των υλικών.

Λε Κορμπυζιέ (Le Corbusier, 1887-1965), Βίλα Σαβουά, 1927-31, Πουασιί, Γαλλία. Παγκόσμια γνωστός για τη συμβολή του στη διαμόρφωση του μοντερνισμού ή του διεθνούς στυλ στην αρχιτεκτονική, αξιοποίησε τις δυνατότητες του οπλισμένου σκυροδέματος (μπετόν αρμέ) για την κατασκευή λειτουργικών οικιών, σύμφωνα με το πρότυπο «κατοικία-μηχανή». Στη Βίλα Σαβουά συνοψίζονται τα βασικά σημεία της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, όπως η στήριξη της οικοδομής σε ενισχυμένες κολόνες και η δημιουργία πιλοτής, η απελευθέρωση των τοίχων από τον ρόλο του φέροντος στοιχείου, η ελεύθερη πρόσοψη, η συνεχής επικοινωνία του εσωτερικού με το εξωτερικό και τα διαδοχικά ανοίγματα παραθύρων που περιτρέχουν όλες τις όψεις του κτιρίου.

Οι στόχοι του Μπαουχάους

«Το Μπαουχάους αγωνίζεται να οργανώσει κάθε δημιουργική προσπάθεια σ' ένα σύνολο, να συνενώσει και πάλι όλους τους κλάδους των πρακτικών τεχνών -γλυπτικής, ζωγραφικής, χειροτεχνίας και εφαρμοσμένων τεχνών- αδιαχώριστα, συνθετικά στοιχεία της καινούργιας αρχιτεκτονικής. Ο απώτερος -αν και μακρινός- στόχος του Μπαουχάους είναι το καθολικό έργο τέχνης - η μεγάλη κατασκευή, όπου δεν υπάρχει διάκριση ανάμεσα στη μνημειακή και τη διακοσμητική τέχνη. Το Μπαουχάους θέλει να εκπαιδεύσει αρχιτέκτονες, ζωγράφους και γλύπτες όλων των επιπέδων, ανάλογα με τις δυνατότητές τους, ώστε να γίνουν ικανοί τεχνίτες ή ανεξάρτητοι δημιουργικοί καλλιτέχνες και να πραγματοποιήσουν μια εργατική κοινότητα ηγετικών και μελλοντικών τεχνιτών. Αυτοί οι άνθρωποι, συγγενείς πνευματικά, θα ξέρουν πώς να σχεδιάζουν με αρμονικό τρόπο κτήρια, στην ολότητά τους - κατασκευή, τελειώματα, διακόσμηση και επίπλωση».

Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, *Μπαουχάους*, Νεφέλη, Αθήνα 1986, σ. 79-80.

Ο μεταμοντερνισμός στην αρχιτεκτονική

«Οι αυστηροί περιορισμοί της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, ο απρόσωπος χαρακτήρας και η χωρίς φαντασία μορφή πολλών από τα ορθογώνια κτιριακά συγκροτήματα οδήγησαν στον παραμερισμό του μοντερνισμού ως επικρατούσας δύναμης στην αρχιτεκτονική. Παράλληλα με το γεγονός ότι οι κατασκευές αυτές δεν είχαν καμιά σχέση με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των πόλεων στις οποίες χτιζόνταν, οι αντιδράσεις αυτές οδήγησαν στον μεταμοντερνισμό. Σε αντίθεση με την απλότητα της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, η μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική περιγράφεται ως πλουραλιστική, πολυσύνθετη και εκλεκτιστική. Ενώ ο μοντερνισμός είναι αφαιρετικός, ο μεταμοντερνισμός χαρακτηρίζεται από διάθεση επέκτασης και υιοθέτησης νέων στοιχείων [...]. Στον σχεδιασμό των διάφορων κτιρίων τους, πολλοί μεταμοντέρνοι αρχιτέκτονες ενσυνείδητα επέλεξαν στοιχεία από την αρχιτεκτονική του παρελθόντος ή απλές αναφορές σε αυτά, τα οποία είτε χρησιμοποιούσαν μαζί με σύγχρονα στοιχεία είτε τα αναδείκνυαν με υλικά υψηλής τεχνολογίας, δημιουργώντας ένα είδος διαλόγου ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν. Η μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική όχι μόνο ενσωμάτωσε αναφορές στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική, αλλά και στοιχεία της μαζικής κουλτούρας και του λαϊκού πολιτισμού».

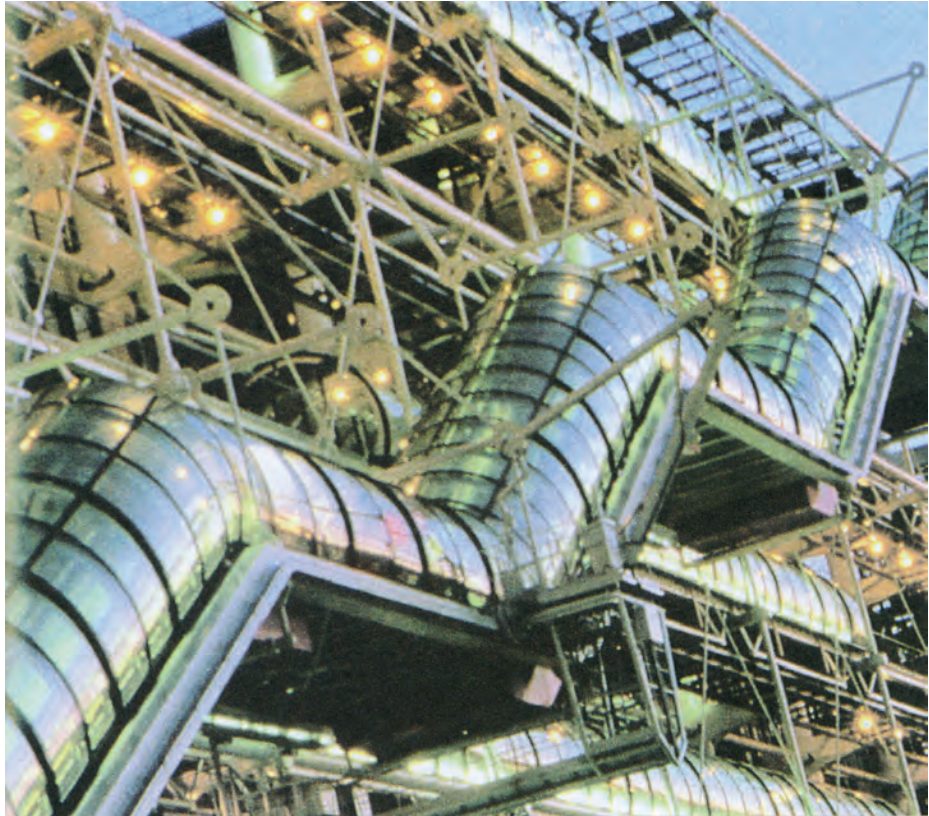
Gardner's, *Art through the Ages*, Harcourt College Publishers, 11th ed. 2001, σ. 1.107.

Λούντβιχ Μις Βαν ντερ Ρόε (Ludwig Mies Van der Rohe, 1886-1969) Κτίριο Σίγκραμ (Seagram Building), 1958, Νέα Υόρκη. Από τους σημαντικότερους δασκάλους της μοντέρνας αρχιτεκτονικής και του διεθνούς στυλ, ο Μις Βαν ντερ Ρόε, έδωσε σε αυτόν τον ουρανοξύστη -μνημείο βιομηχανικής τεχνικής- το στίγμα του αισθητικού και κατασκευαστικού «πιστεύω» του, που συμπυκνώνεται στη φράση «το λιγότερο είναι περισσότερο» (less is more): αυστηρή και λιτή ορθογώνια κατασκευή, εμφανής μεταλλικός σκελετός από ατσάλι, ελαφρά εσωτερικά χωρίσματα που προσαρμόζονται στις λειτουργικές ανάγκες, διαφανές και κομψό κέλυφος από γυαλί.

Ο Πολ Ελυάρ και η δημιουργία του υπερρεαλισμού

«Ζώντας λοιπόν μέσα σ' ένα τέτοιον επαναστατικό οργανισμό, στην καρδιά του Παρισιού, που ήταν η πρωτεύουσα της καλλιτεχνικής πρωτοπορίας όλου του κόσμου, ο Πολ Ελυάρ, νέος εξαιρετικά ευαίσθητος και ανήσυχος, δεν μπορούσε να μείνει με σταυρωμένα χέρια. Μέλος στην αρχή της μικρής ομάδας "Litterature", που για κάποιο διάστημα συνεργάστηκε με τους ντανταϊστές, παίρνει μέρος σε μερικές εκδηλώσεις της, δημοσιεύει, ρίχνεται στη δράση. Αργότερα είναι ένας από τους πρώτους που μαζί με τον Αντρέ Μπρετόν και τον Λουί Αραγκόν βάζουν τα θεμέλια του υπερρεαλισμού. Μελετητής του Φρόυντ, θαυμαστής του Ρεμπό και του Λοτρεαμόν, θέλησε να βοηθήσει μ' όλες τις πνευματικές δυνάμεις του την κίνηση αυτή που είχε αρχές με σαφήνεια καθορισμένες και πρόγραμμα δημιουργικό βασισμένο επάνω σε μια θεωρία που άνοιξε καινούργιους εντελώς οριζόντες μες στον κόσμο της τέχνης».

Οδυσσέας Ελύτης, *Ανοιχτά Χαρτιά*, Ίκαρος, 2η εκδ., Αθήνα, χ.χ., σ. 451.

Ρίτσαρντ Ρόιτσερς, Ρέντζο Πιάνο (Richard Rogers, γενν. το 1933, Renzo Piano, γενν. το 1937), Εθνικό Κέντρο Τέχνης και Πολιτισμού Ζορζ Πομπινιού (Μπομπούρ) 1971-77, Παρίσι. Το κτίριο αυτό αποτελεί μια πολύ προωθημένη έκφραση της αρχιτεκτονικής υψηλής τεχνολογίας high-tech (high-style + technology). Δίνει την εντύπωση ενός εργοστασίου, του οποίου τόσο το εσωτερικό όσο και όλα τα λειτουργικά συστήματα είναι εμφανή στην εξωτερική όψη του. Το σύνολο δίνει την εντύπωση ενός δυναμικού μηχανισμού σε συνεχή εξέλιξη και ανάπτυξη.

Το ρεαλιστικό θέατρο

«Με τα έργα του Ίψεν, Τσέχοφ, Σο και Πιραντέλο ο δραματουργός κυριάρχησε στον χώρο του θεάτρου. Για να επιζηήσει, ο ηθοποιός έπρεπε να προσαρμοσθεί στις νέες συνθήκες και στις νέες απαιτήσεις. Ο ρεαλιστικός διάλογος είχε ανάγκη από ένα ήσυχο και "κουβεντιαστό" στιλ, αντί για το ρητορικό και το στομφώδες που κυριαρχούσε μέχρι τότε. Οι χειρονομίες έπρεπε να γίνονται όλο και πιο περιορισμένες. Το σκηνικό έπρεπε να σχεδιάζεται προσεκτικά, για να είναι όσο το δυνατόν ακριβέστερο με έπιπλα και σκηνικά αντικείμενα που να ταιριάζουν και στον χώρο και στην ιστορική στιγμή του έργου. Η αυταπάτη της πραγματικότητας ενισχύθηκε σημαντικά χάρις στην καθολική σχεδόν παραδοχή του κλειστού box-set, που ήδη είχε αρχίσει να εκτοπίζει το ρομαντικό φόντο και τις κούνιντες που χρησιμοποιούσε το μελόδραμα. Ο ορισμός του Ζολά ότι το έργο είναι μια "φέτα ζωής" και ο απόλυτος ρεαλισμός του έργου του "Τερέζα Ρακέν" συνέβαλαν οπωσδήποτε στην καθιέρωση της νέας σκηνικής τέχνης. Η κίνηση αυτή απλώθηκε αστραπιαία στην Ευρώπη [...]».

Φύλλης Χάρτνολ, *Ιστορία του θεάτρου*, μτφρ. Ρ. Πατεράκη, Υποδομή, Αθήνα 1985, σ. 276.

Η λογοτεχνία. Ο μοντερνισμός, επιδιώκοντας τη ρήξη με την παράδοση, τη διάσπαση της μορφής, την απελευθέρωση της φαντασίας και την απαξίωση της λογικής, διαποτίζει τόσο την ποίηση όσο και την πεζογραφία του 20ού αιώνα.

Το θέατρο. Με την είσοδο του 20ού αιώνα το θέατρο εισέρχεται στη σύγχρονη φάση του με νέες αναζητήσεις και πειραματισμούς τόσο σε θέματα δραματολογίου όσο και σε προβλήματα υποκριτικής, σκηνοθεσίας, σκηνογραφίας κτλ. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε, μεταξύ άλλων, η συνεισφορά του Πιραντέλο στη διερεύνηση των ψυχικών και πνευματικών ανησυχιών κατά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα, καθώς και του Λόρκα στην ανάδειξη θεμάτων που συνδέονται με την κοινωνική υποκρισία, τη λαϊκή παράδοση και τη σύγκρουση ονείρου και πραγματικότητας.

Ο Τζον Γκίλγκουντ ως Άμλετ, Νέο Θέατρο, Λονδίνο (1934).

Σκηνή από το έργο του Μπέρτολντ Μπρεχτ «Η Μάνα Κουράγιο και τα Παιδιά της» από το Εθνικό θέατρο με τη Νέλλη Αγγελίδου στον ομώνυμο ρόλο (1991).

Το θέατρο εργαστήρι των κοινωνικών φαινομένων

«Ένα εργαλείο [...] προτείνει ο Μπρεχτ και τα έργα και οι παραστάσεις είναι τρόποι χρήσης αυτού του εργαλείου [...]. Πιστεύοντας πως η ανθρώπινη κοινωνία είναι ένα φαινόμενο ιστορικό, πιστεύοντας ότι οι κοινωνικές διαδικασίες είναι ελεγχόμενες, προβλεπόμενες και προγραμματισμένες, βρίσκει στο θέατρο ένα πρόσφορο εργαστήρι αναπαραγωγής των κοινωνικών φαινομένων, όπου, σε συνθήκες ιδανικές, προκαλούμενες ηθελημένα, οπότε τα απομονωμένα συμβάντα κάτω από το άγρυπνο βλέμμα της διαλεκτικής επεξεργασίας θα έδιναν σταθμητές απαντήσεις, που ίσως θα οδηγούσαν σε μια κοινωνική νομοτέλεια, ο Μπρεχτ κατασκεύαζε τα έργα του. Ξεδίπλωνε σκηνή-σκηνή τις φάσεις αυτού του πειράματος, αυστηρά προσκολλημένος, θα 'λεγε κανείς, στους νόμους της τυπικής λογικής [...]. Κάπου ο ίδιος παρομοιάζει το θέατρό του με τον πολυέλαιο του Γαλιλαίου, το αντικείμενο που τον ανήγαγε στους νόμους του. Η επιστήμη αρχίζει, όταν το οικείο γίνεται ξένο και παράξενο. Αυτή είναι η απόσταση που ζητούσε, η κριτική στάση [...]. Σ' αυτή τη βάση πρέπει να τοποθετήσουμε και την ερμηνευτική του θεάτρου του. Ο ηθοποιός γνωρίζει πως παίρνει μέρος σ' ένα πείραμα».

Κώστας Γεωργουσόπουλος, Από τον Στρίντμπεργκ και τον Τσέχωφ στον Πιραντέλλο και τον Μπρεχτ, Πατάκης, 2η έκδ., Αθήνα 2003, σ. 267-268.

Τενεσί Ουίλιαμς, ο ποιητής των προδομένων ονείρων

«Όλα αυτά - η απομόνωση, το αίσθημα της αποτυχίας [...] συγκροτούν τη μεγάλη αρρώστια της Αμερικής. Αυτήν που οι ίδιοι ονομάζουν "frustration", και που θα μπορούσαμε να την πούμε: πίκρα, απογοήτευση για τις γελασμένες ελπίδες, για τους απραγματοποίητους πόθους, για τις χαρές που δεν ήρθαν [...]. Οι ήρωες του Τενεσί Ουίλιαμς είναι όλοι θύματα αυτής της περιλάλητης "frustration" [...]. Νότιοι οι περισσότεροι, γεμάτοι αναμνήσεις της παλιάς αίγλης, ξεκίνησαν τη ζωή τους πάνω σ' ένα σύννεφο από ρόδινες ελπίδες και χρυσά όνειρα. Αλλά το μοναδικό τους σχεδόν εφόδιο ήταν τα όνειρα κι οι ελπίδες. Δεν είχαν ούτε πνεύμα ούτε χαρακτήρα ούτε καν ζωτικότητα ανάλογα, για να θεμελιώσουν τους χωματένιους πύργους τους. Κι η ανεμοζάλη της ζωής τους σάρωσε στο πρώτο της φύσημα [...]. Μη μπορώντας να αποσπάσουν τίποτε από την πραγματικότητα, καταφεύγουν στη φαντασία. Προσπαθούν να χτίσουν νέους πύργους, έναν κόσμο όπως θα ήθελαν να είναι, μια ζωή όπως την είχαν ονειρευτεί. Κι αυτή η σύγκρουση ανάμεσα στην πραγματικότητα και τη φαντασία είναι το επίκεντρο των έργων του Ουίλιαμς [...]. Οι ηρωίδες του [...] δεν θέλουν να παραδεχθούν ούτε οι ίδιες ούτε -προπάντων- οι άλλοι την αποτυχία τους. Προσπαθώντας να ξεφύγουν από την άθλια "φυλακή του εαυτού τους", πλάθουν έναν δικό τους φανταστικό κόσμο, ένα μυθικό παρελθόν, ένα ψεύτικο παρόν, φοράνε μια μάσκα, όπως οι ήρωες του Πιραντέλλο, και προσπαθούν να κάνουν και τους άλλους να την πιστέψουν».

Tennessee Williams, Θεατρικά έργα, εισαγωγή, απόδοση Μάριος Πλωρίτης, Γκόννης, Αθήνα 1962, σ. 12, 17-18.

Το παράλογο

«Μέσα σε ένα σύμπαν στερεωμένο ξαφνικά από ψευδαισθήσεις και φώτα, ο άνθρωπος νιώθει ξένος. Σ' αυτή την εξορία, τη στερημένη από τις αναμνήσεις μιας χαμένης πατρίδας ή από την ελπίδα μιας Γης της Επαγγελίας, δεν υπάρχει βοήθεια. Αυτή η απόσταση, του ανθρώπου από τη ζωή του, του ηθοποιού από το σκηνικό του, αποτελεί κυριολεκτικά το συνείδηση του παραλόγου».

Αλμπέρ Καμύ, *Ο μύθος του Σισύφου*, Δοκίμιο πάνω στο παράλογο, μτφρ. Β. Χατζηδημητρίου, Γαλαξίας, Αθήνα 1971, σ. 13-14.

Κινηματογράφος: Η θαυμαστή καινούρια τέχνη

«Ο κινηματογράφος, ο οποίος (αργότερα, και μέσω της τηλεόρασης και του βίντεο) έμελλε να κυριαρχήσει μεταξύ όλων των τεχνών του 20ού αιώνα και να τις μετασχηματίσει, ήταν κάτι το εντελώς νέο ως προς την τεχνολογία του και ως προς τον τρόπο παραγωγής του και ως προς τον τρόπο που παρουσιάζε την πραγματικότητα. Ίδου λοιπόν η πρώτη τέχνη που δε θα μπορούσε

Σάμιουελ Μπέκετ (Samuel Beckett, 1906-1989, Νόμπελ Λογοτεχνίας 1969). Κορυφαίος δραματουργός του 20ού αιώνα, εκπρόσωπος του θεάτρου του παραλόγου. Στα έργα του, όπως στο «Περιμένοντας τον Γκοντό», προβάλλονται το αδιέξοδο και η ματαιότητα της ανθρώπινης ύπαρξης.

Μεταπολεμικά, οι Αμερικανοί Ουίλιαμς και Μίλερ πραγματεύονται με διαφορετικό τρόπο τα προβλήματα της μοναξιάς, της αποτυχίας και της περιθωριοποίησης, ενώ το επικό θέατρο του Μπρεχτ επιδιώκει την ενεργοποίηση της πολιτικής συνείδησης του θεατή. Το θέατρο του παραλόγου (Μπέκετ, Ιονέσκο, Πίντερ), αντλώντας από τον υπαρξισμό, εκφράζει τα υπαρξιακά αδιέξοδα και τον παραλογοισμό της μεταπολεμικής εποχής.

Ο κινηματογράφος. Με τις πρωτοποριακές προσπάθειες των αδελφών Λυμιέρ, του Μελιές, του Γκρίφιθ και του Ντε Μιλ, ο κινηματογράφος είχε ήδη

γίνει μέχρι το 1915 εξαιρετικά δημοφιλής στις μεγάλες λαϊκές μάζες στην Ευρώπη και στις Ηνωμένες Πολιτείες και είχε ήδη οργανωθεί ως τέχνη, αλλά και ως βιομηχανία θεάματος. Πολύ γρήγορα ο γερμανικός εξπρεσιονιστικός, αλλά και ο σοβιετικός κινηματογράφος έφθασαν σε αριστουργηματικά επίπεδα. Το 1927 συνδέεται με την έναρξη της εποχής του «ομιλούντος κινηματογράφου», ο οποίος θα στραφεί πλέον σε είδη με πολύ μεγαλύτερες τεχνικές απαιτήσεις, όπως για παράδειγμα το μιούζικαλ, αλλά και με ακόμη μεγαλύτερες δυνατότητες εμπορικής εκμετάλλευσης. Ο μεταπολεμικός κινηματογράφος δίνει το στίγμα του μέσα από Ευρωπαίους σκηνοθέτες του ιταλικού νεορεαλισμού* (1945-1955) και του «νέου κύματος»* (1955-1965), καθώς και μέσα από άλλους πολύ σημαντικούς δημιουργούς που απευθύνονται στο παγκόσμιο κοινό, όπως εξάλλου συνέβη και με τον αμερικανικό κινηματογράφο με τους μεγάλους δημιουργούς και τις πολυδάπανες παραγωγές.

Ο Τσάρλι Τσάπλιν (Charlie Chaplin, 1889-1977), στην πρώτη πραγματικά ομιλούσα ταινία του «Ο μεγάλος δικτάτωρ» (1940), αξιοποιεί τη γνωστή μορφή του αισθηματία «αλπτάκου» και το θέμα του σωσσία του Χίτλερ, δημιουργώντας μια πολύ σημαντική ταινία στην οποία, εκτός από τα κωμικά τεχνάσματα, προβάλλονται ο ανθρωπισμός και η συγκίνηση.

Ο Μπάστερ Κίτον (Buster Keaton, 1896-1966), ο κωμικός με το πέτρινο πρόσωπο, που δε γελά ποτέ, στη βωβή ταινία του «Ο Στρατηγός» (1926), μία από τις σημαντικότερες ταινίες του παγκόσμιου κινηματογράφου. Με την εκφραστικότητα του σώματός του, τις ακροβατικές κινήσεις και την ακρίβεια των κωμικών τεχνασμάτων ενσαρκώνει έναν ατάραχο και στωικό ήρωα, που αντιμετωπίζει όλων των ειδών τις δυσκολίες, προκειμένου να βρει την αγαπημένη του και να ζήσει μια άνετη και αξιοπρεπή ζωή.

Το «Θωρηκτό Ποτέμκιν» (1925) του Σεργκί Αϊζενστάιν (1898-1948) θεωρείται ένα από τα αριστουργήματα του παγκόσμιου κινηματογράφου, τόσο για την πρωτοποριακή αντίληψη του μοντάζ, όσο και για τον τρόπο με τον οποίο ο σκηνοθέτης χρησιμοποιεί τις μάζες, που ουσιαστικά πρωταγωνιστούν ως συλλογικοί ήρωες. Η σκηνή της σφαγής των αμάχων στα σκαλιά της πλατείας της Οδησσού αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της κινηματογραφικής τέχνης του.

να υπάρξει παρά μόνο στη βιομηχανική κοινωνία του 20ού αιώνα και για την οποία δεν υπήρχε ούτε αντιστοιχία ούτε προηγούμενο στις παλαιότερες τέχνες [...]. Για πρώτη φορά στην ιστορία η οπτική παρουσίαση της κίνησης χειραφετήθηκε από την άμεση, ζώσα παράσταση. Και για πρώτη φορά στην ιστορία η αφήγηση, το θέατρο ή το θέαμα απελευθερώθηκαν από τους περιορισμούς που επέβαλλαν ο χρόνος, ο χώρος και η σωματική υπόσταση του παρατηρητή [...]. Η κίνηση της κάμερας, η μεταβαλλόμενη εστία της, οι απεριόριστες δυνατότητες των φωτογραφικών τρικ και, πάνω από όλα, η δυνατότητα να κόβει κανείς την ταινία που κατέγραφε όλα τούτα σε κατάλληλα κομμάτια και να τα συναρμολογεί ή επανασυναρμολογεί κατά βούληση, ήταν στοιχεία που ξεχώρισαν αμέσως και που τα εκμεταλλεύτηκαν αμέσως οι παραγωγοί ταινιών [...]. Καμιά άλλη τέχνη δεν αντιπροσωπεύει τις απαιτήσεις, τον ανέλπιστο θρίαμβο ενός εντελώς μη παραδοσιακού καλλιτεχνικού μοντερνισμού με πιο θεαματικό τρόπο απ' ό,τι ο κινηματογράφος [...]. Κι ακόμη, το κινηματογραφικό έργο είχε ένα αναπάντεχο, αλλά εξαιρετικά κρίσιμο πλεονέκτημα. Εφόσον, έως τα τέλη της δεκαετίας του 1920, μπορούσε να αναπαράγει μόνο εικόνες, όχι λέξεις, ήταν κατ' ανάγκη βουβό, με μοναδική εξαίρεση τους ήχους της μουσικής συνοδείας [...]. Ελεύθερος από τους περιορισμούς του Πύργου της Βαβέλ, ο κινηματογράφος ανέπτυξε μια παγκόσμια γλώσσα η οποία κατ' ουσίαν επέτρεψε να εκμεταλλευτεί την παγκόσμια αγορά ασχέτως γλώσσας».

E.J. Hobsbawm, *Η εποχή των αυτοκρατοριών 1875-1914*, μτφρ. Κ. Σκλαβενίτης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1η ανατύπωση, Αθήνα 2002, σ. 368-370.

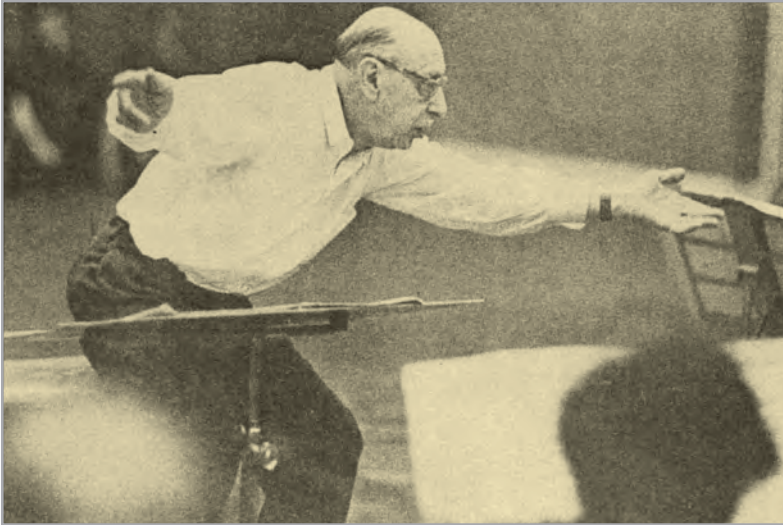
Ο «Πολίτης Κέιν» (1940) του Όρσον Ουέλς (Orson Welles, 1915-1985), μία από τις σημαντικότερες ταινίες στην ιστορία του παγκόσμιου κινηματογράφου, αποτέλεσε σταθμό τόσο σε επίπεδο σεναρίου και αφηγηματικής δομής όσο και κινηματογραφικής τεχνικής.

Ο Αμερικανός ηθοποιός Μάρλον Μπράντο (Marlon Brando, 1924-2004) έγινε πασίγνωστος στο ευρύτερο κοινό όχι μόνο ως ασυμβίβαστος και ατίθασος νέος, αλλά και για τις εξαιρετικές υποκριτικές ικανότητές του, που βασίζονταν στις αρχές του Ακτορς Στούντιο της Νέας Υόρκης (ταύτιση του ηθοποιού με τον ρόλο, σύμφωνα με τη μέθοδο Στανισλάβσκι). Πρωταγωνίστησε σε ταινίες τις οποίες σκηνοθέτησε ο Ελληνοαμερικανός Ελία Καζάν (1909-2003), όπως «Λεωφορείον ο Πόθος» (1951), διασκευή του ομώνυμου θεατρικού έργου του Τενεσί Ουίλιαμς, και το «Λιμάνι της Αγωνίας» (επτά Όσκαρ, 1954).

«Όλα ξεκίνησαν με ένα ποντίκι», έλεγε ο δημιουργός του Μίκυ Μάους, του έξυπνου και καλοπροαίρετου ποντικού, Ουόλι Ντίσνεϋ. Ήταν ο πρώτος και ο μεγαλύτερος «σταν» των κινούμενων σχεδίων (καρτούν), τον οποίο ακολούθησαν και άλλοι πολλοί ήρωες, στην πλειονότητά τους μικρά ζώα, που άλλοτε ντύνονται και συμπεριφέρονται σαν άνθρωποι κι άλλοτε διατηρούν τα χαρακτηριστικά των ζώων που απεικονίζουν.

Η μουσική. Η ανανεωτική πορεία της μουσικής εξελίσσεται με την αξιοποίηση στοιχείων της εθνικής μουσικής των λαών, τη συνέχιση της μεγάλης ρωσικής παράδοσης και κυρίως με το πρωτοποριακό πνεύμα του μοντερνισμού, που εκφράζεται αντιπροσωπευτικά από τον Στραβίνσκι. Άλλοι συνθέτες, όπως ο Σένμπεργκ, πειραματίζονται με την τεχνική της ατονικής δωδεκάφθογγης σειραϊκής μουσικής* ή μελετούν και επηρεάζονται από την εξωευρωπαϊκή παράδοση των λαών. Η μουσική τζαζ, με τον ρυθμό, τον αυτοσχεδιαστικό και τον έντονα συγκινησιακό χαρακτήρα της, απέκτησε γρήγορα τεράστια λαϊκή απήχηση στις Ηνωμένες Πολιτείες και στην Ευρώπη, επηρεάζοντας συγχρόνως και το έργο μεγάλων σύγχρονων μουσικών όπως ο Γκέρσουιν, ο Βάιλ κ.ά. Με καταβολές στην τζαζ, η μουσική ροκ, σε όλες τις μεταγενέστερες εκδοχές της, έγινε από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 αναπόσπαστο μέρος της «νεανικής κουλτούρας».

Ο ρωσικής καταγωγής συνθέτης Ιγκόρ Στραβίνσκυ (Igor Stravinsky, 1882-1972), κυριότερος εκπρόσωπος του μοντερνισμού, κυριάρχησε για πενήντα χρόνια στη μουσική ζωή και άσκησε μεγάλη επιρροή με το έργο του. Έγινε ευρύτερα γνωστός με τις συνθέσεις του για μπαλέτο, όπως «Το πουλί της φωτιάς», «Η ιεροτελεστία της άνοιξης», «Πετρούσκα» κ.ά.

Ο τρομπετίστας Λούις Άρμστρονγκ (στο μέσο) και το συγκρότημά του «All Star» ήταν από τους σημαντικότερους και περισσότερο γνωστούς εκτελεστές της μουσικής τζαζ (jazz). Η τζαζ, που έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής στην Αμερική και στην Ευρώπη από τη δεκαετία του 1920, είναι μια μορφή αμερικανικής λαϊκής μουσικής με έντονα τα χαρακτηριστικά του αυτοσχεδιασμού. Συνδυάζει την αφροαμερικανική μουσική παράδοση (θρησκευτικά τραγούδια, μπλουζ και ραγκτάιμ) με στοιχεία αγγλοσαξονικής προέλευσης.

Η Τζόαν Μπαέζ και ο Μπομπ Ντύλαν, τραγουδιστές και συνθέτες με έντονες επιρροές από όλες τις μορφές της αμερικανικής λαϊκής μουσικής, συνάρπαζαν με τις μπαλάντες τους τη νεολαία της δεκαετίας του 1960 εκφράζοντας τις διεκδικήσεις της για ειρήνη και ανθρώπινα δικαιώματα.

Το ποπ και ροκ συγκρότημα των Μπιτλς (The Beatles) αποτέλεσε έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες που καθόρισαν το ύφος και την αισθητική της νεανικής μουσικής στη δεκαετία του 1960. Με μεγάλη αναγνώριση της καλλιτεχνικής τους συνεισφοράς, συνδυασμένης με τεράστια εμπορική επιτυχία, επηρέασαν γενικότερα όχι μόνο τα νεανικά μουσικά πρότυπα της γενιάς τους, αλλά και των νεότερων, μέχρι και σήμερα.

Ερωτήσεις

1. Να αναφέρετε μερικές από τις σημαντικότερες επιστημονικές ανακαλύψεις του 20ού αιώνα που οδήγησαν τον άνθρωπο να αναθεωρήσει ριζικά τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόταν μέχρι τότε τον κόσμο και τη ζωή.
2. Ποιοι παράγοντες ευνόησαν τη διαμόρφωση της μαζικής κουλτούρας και ποιοι τομείς της κοινωνικής και της πολιτιστικής κυρίως ζωής επηρεάστηκαν περισσότερο από αυτήν;
3. Γιατί ο μοντερνισμός θεωρείται ότι αποτέλεσε μια επαναστατική δύναμη για την τέχνη του 20ού αιώνα;

Η καλλιτεχνική και πνευματική ζωή στην Ελλάδα του 20ού αιώνα

Η καλλιτεχνική και πνευματική ζωή στην Ελλάδα του 20ού αιώνα διαμορφώνεται μέσα από δραματικά εσωτερικά γεγονότα που συμπλέκονται με την ευρωπαϊκή και την παγκόσμια συγκυρία. Οι Έλληνες δημιουργοί και στοχαστές βιώνουν το δράμα της ταραγμένης εποχής τους, ενώ παράλληλα παρακολουθούν τις ραγδαίες εξελίξεις που συντελούνται παγκοσμίως και συμμετέχουν ουσιαστικά σε αυτές, αναλαμβάνοντας συχνά πρωτοποριακό ρόλο τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό.

Η ζωγραφική και η γλυπτική. Με οδηγό το έργο των μεγάλων προδρόμων του ελληνικού μοντερνισμού (Λύτρα, Μαλέα, Παπαλουκά) και τις κυρίαρχες μορφές του Παρθένη και του Μπουζιάνη, η Γενιά του 1930 (Κόντογλου, Χατζηκυριάκος-Γκίκας, Εγγονόπουλος, Τσαρούχης) είχε ως στόχο τη ρήξη με την ακαδημαϊκή τέχνη* και την ανανέωση της ελληνικής καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Επιστροφή στις ρίζες

«Η καταστροφή του 1922 ήταν ένα τραγικό γεγονός για τον Ελληνισμό και, όπως ήταν επόμενο, δημιούργησε μεγάλα πολιτικά, ηθικά, κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα. Η νέα γενιά έβλεπε με απογοήτευση την πλήρη αποτυχία της "Μεγάλης Ιδέας" και δεν έκρυβε τους φόβους της για περαιτέρω συρρίκνωση του Ελληνισμού. [...] Η ανασύνταξη όλων των δυνάμεων ήταν ο άμεσος στόχος και η μόνη ελπίδα για διέξοδο και δημιουργία. Τίθεται εκ νέου επί τάπητος το θέμα της εθνικής ταυτότητας και αυτογνωσίας και ο όρος "ελληνικότητα" προβάλλει ως το νέο αίτημα και ως η χιμαιρική επιδίωξη των καιρών. [...] Σε ό,τι αφορά την τέχνη, είναι φανερό ότι γίνεται γόνιμη συσχέτιση ανάμεσα στις ποιοτικές ρίζες του ελληνικού πολιτισμού και στις καλλιτεχνικές εκδοχές του ευρωπαϊκού μοντερνισμού. Μέσα στην έννοια της παράδοσης συμπεριλαμβάνονται η κλασική και η βυζαντινή τέχνη, η λαϊκή και η σύγχρονη καλλιτεχνική δημιουργία. Ξαφνικά "ανακαλύπτονται" άγνωστες πτυχές του ελληνικού πολιτισμού, που προβάλλονται ως αξιακά καλλιτεχνικά πρότυπα. Από μορφολογική άποψη η τέχνη έμοιαζε να περιχαρακώνεται σε εθνικό επίπεδο και να συνδέεται βιωματικά με την ιστορία, που αποτέλεσαν τα φυσικά και ιδεολογικά όρια προσδιορισμού της "εθνικής ταυτότητας" και τρόπος συμπεριφοράς των ανθρώπων της Γενιάς του '30».

Μιλτιάδης Παπανικολάου, *Η ελληνική τέχνη του 20ού αιώνα. Ζωγραφική-Γλυπτική*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 86-87.

Οι θησαυροί της λαϊκής μας παράδοσης

«Θεωρώ εθνικό ατύχημα που δεν στράφηκεν έως τώρα η προσοχή μας στα δημιουργήματα της λαϊκής μας τέχνης, γιατί αυτά ακριβώς είναι εκείνα που καταστρέφονται και παραμορφώνονται, αφού είναι συνηφασμένα με την καθημερινή ζωή. Αφήνω τη φοβερή απώλεια που έγινε και γίνεται ιδίως κατά τα τελευταία χρόνια από τον διασκορπισμό τους σε κάθε μεριά, ελληνική ή ξένη. Ανεκτίμητοι θησαυροί σκορπίστηκαν σε όλα

τα μέρη του κόσμου, στολίζοντας ξένα μουσεία και συλλογές, έτσι που να μην μπορεί πια κανείς να ξέρει από ποιον είχαν γίνει τα κομμάτια αυτά, σε ποια περίπτωση και ποια ιστορία μαρτυρούν. Ξεσχίζεται για πάντα μ' αυτόν τον τρόπο η παράδοση και επισφραγίζεται η τέλεια εξαφάνιση της λαϊκής τέχνης [...]. Κι έτσι χάνονται θησαυροί που θα ήσαν πολύτιμοι και για τη σπουδή της ζωής του Έθνους και για την ιστορική του παράδοση και ακόμη για τη σημερινή μας ζωή, για την οποία θ' ανοίγονταν ένας Νεοελληνικός Πολιτισμός βγαλμένος από τις πραγματικές δυνάμεις του Έθνους και στηριγμένος στο αληθινό του περιβάλλον, απ' όπου θα 'παρνε και δύναμη και αξία και σκοπό».

Περ. «Ελληνικά Γράμματα», τεύχ. 1, 15 Ιουνίου 1927, στο Δημήτρης Λαζογιώργος-Ελληνικός, Αγγελική Χατζημυχάλη, *Η Ελληνίδα που φώτισε το γένος*, Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων, σ. 41-42.

Κωνσταντίνος Παρθένης (1878-1967), «Τα αγαθά της συγκοινωνίας», περ. 1930, 0,79X1,74 μ., Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλ. Σούτζου, Αθήνα. Ανανεωτής της νεοελληνικής ζωγραφικής του 20ού αιώνα, συντέλεσε καθοριστικά στην εγκατάλειψη των συντηρητικών ακαδημαϊκών προτύπων και στη στροφή προς νέες πρωτοποριακές αναζητήσεις της Γενιάς του '30. Διαμόρφωσε μια απόλυτα προσωπική εκφραστική γλώσσα με έντονα στοιχεία από τον μεταϊμπρεσιονισμό (Σεζάν) και την αρ νουβό, με διάθεση συμβολιστική και ποιητική. Στην αλληγορική αυτή σύνθεση οι σχηματοποιημένες μορφές του Κερδώου Ερμή, της Αθηνάς και των δύο γυναικών, που προσωποποιούν τις θαλάσσιες και χερσαίες συγκοινωνίες, αποδίδουν μέσα σε ένα κλίμα ποιητικό και μεταφυσικό όλες τις εθνικές, πολιτιστικές και οικονομικές διαστάσεις της συγκοινωνίας.

Οι πρωτοπόροι της σύγχρονης ελληνικής τέχνης

«Από τις αρχές ακόμη του 20ού αιώνα η δραστηριότητα δημιουργών με καθοριστικές διατυπώσεις, όπως αυτές του Κωνσταντίνου Παρθένη, Κωνσταντίνου Μαλέα και Γιώργου Μπουζιάνη, έρχονται να ανοίξουν τον δρόμο για τις νέες προσπάθειες, και πολύ περισσότερο για αναζητήσεις που οδηγούν πέρα από τις καθιερωμένες τάσεις. Με τις κατακτήσεις των δημιουργών αυτών επιβάλλεται η μορφοπλαστική ελευθερία, δηλαδή το δικαίωμα των δημιουργών να κινούνται πέρα από τους καθιερωμένους τύπους και τους δεσμούς της παράδοσης. Με την καλλιτεχνική τους δημιουργία, η ατομική μορφοπλαστική θέληση εμφανίζεται ικανή να ξεπεράσει τόσο τους περιορισμούς των συντηρητικών ακαδημαϊκών τάσεων όσο και την πίεση των μεγάλων ρευμάτων, για να ακολουθήσει προσωπικό δρόμο, όπως τον βλέπουμε στους καλλιτέχνες μας του 20ού αιώνα. Αυτό θα επιτρέψει τη στρόφη τους προς τις αντικαδημαϊκές και αντιρραλιστικές τάσεις και την επιβολή νέων μορφοπλαστικών τύπων και νέων εκφραστικών μέσων, με συνέπεια την πολλαπλότητα των διατυπώσεων και τον πλούτο της ζωγραφικής γλώσσας τους.»

Χρύσανθος Χρήστου, Ζωγραφική 20ού αιώνα, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1996, σ. 12.

Οι καλλιτέχνες αυτοί αφομοίωσαν δημιουργικά πολλές από τις αρχές του μοντερνισμού, ενώ παράλληλα έθεσαν το θέμα της «ελληνικότητας», επανεξετάζοντας τις αξίες και τα πρότυπα της βυζαντινής και της λαϊκής τέχνης. Ο ελληνοκεντρικός μοντερνισμός θα αποτελέσει τον κύριο άξονα των αναζητήσεων πολλών καλλιτεχνών (π.χ. Μόραλης) και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Γενιά του 1960 θα έρθει σε άμεση επαφή με τις ευρωπαϊκές και τις παγκόσμιες μεταπολεμικές εξελίξεις στην τέχνη και θα προχωρήσει δυναμικά στην αφαίρεση, ενώ άλλοι θα πειραματιστούν με ιδιώματα του σουρεαλισμού, της μεταφυσικής ζωγραφικής, καθώς και του νέου ρεαλισμού (ευρωπαϊκής εκδοχής της ποπ art). Τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα σημαντικοί καλλιτέχνες θα δώσουν εξαιρετικά δείγματα αφηρημένου εξπρεσιονισμού, χειρονομιακής ζωγραφικής, μιμιμαλισμού, εννοιακής τέχνης κτλ. Στον χώρο της γλυπτικής σημαντικοί δημιουργοί της Γενιάς του 1930, όπως ο Μιχάλης Τόμπρος, συνδυάζουν επιρροές από την αρχαϊκή τέχνη με σύγχρονα ρεύματα, διαμορφώνοντας την προσωπική τους έκφραση, ενώ οι μεταγενέστεροι (Ζογγολόπουλος, Παππάς, Σκλάβος κ.ά.) δημιουργούν την προσωπική γλυπτική γλώσσα τους μέσω της αφαίρεσης και άλλων πρωτοποριακών κινημάτων.

Κωνσταντίνος Μαλέας (1879-1928), «Θέρμος Αιτωλοακαρνανίας», 1921, 0,41X0,47 μ., Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλ. Σούτζου, Αθήνα. Επηρεασμένος από τους μεταϊμπρεσιονιστές (Σεζάν, Ικογκέν), τους φοβιστές και τους εξπρεσιονιστές, δημιούργησε την προσωπική του εικαστική γλώσσα, χρησιμοποιώντας αρκετά έντονα χρώματα σε τολμηρές αντιθέσεις ως βασικό δομικό στοιχείο της σύνθεσης.

Φώτης Κόντογλου (1895-1965), «Λαοκόων», 1938, 0,80X1,00 μ., Πινακοθήκη Δήμου Αθηναίων. Ο Φώτης Κόντογλου έδωσε τη δική του απόλυτη απάντηση στο πρόβλημα της ελληνικότητας και στο αίτημα της επιστροφής στις ρίζες που απασχόλησαν τους δημιουργούς της Γενιάς του '30. Τόσο στο θρησκευτικό όσο και στο κοσμικό έργο του συνδυάζει την τεχνική, την εκφραστική γλώσσα και την πνευματικότητα της Βυζαντινής τέχνης με την απλότητα και την ειλικρίνεια της λαϊκής παράδοσης.

Νικόλαος Λύτρας (1883-1927), «Το ψάθινο καπέλο», περ. 1925, 0,86X0,66 μ., Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλ. Σούτζου, Αθήνα. Από τους πρωτοπόρους του μοντερνισμού και επηρεασμένος από τον Σεζάν και τον γερμανικό εξπρεσιονισμό, ο καλλιτέχνης πλάθει ένα λαμπρό σύνολο από φως και χρώμα με τολμηρές και δυναμικές πινελιές. Το σύνολο δίνει απόλυτη αυτονομία στο χρώμα, το οποίο, εκτός από δομικό στοιχείο της σύνθεσης, είναι συγχρόνως φορέας συναισθημάτων και συμβολισμών. Το νεανικό πρόσωπο με το ψάθινο καπέλο και το λιτό πλιόλουστο τοπίο στο δεύτερο πλάνο μεταβάλλονται σε σύμβολα του ελληνικού καλοκαιριού.

Ο Κόντογλου και η ξεχασμένη ζωγραφική παράδοση

«Η πολυσήμαντη προσφορά του Φώτη Κόντογλου στη Νεοελληνική Ζωγραφική θα μπορούσε να συνοψισθεί σε τρεις εκφάνσεις. Στο δημιουργικό ζωγραφικό του έργο, που βασιζότανε στη βυζαντινή τεχνική στο αγιογραφικό του έργο, που ξανάφερε την ορθόδοξη ζωγραφική στις εκκλησίες μας στο διδακτικό, τέλος, έργο του είτε άμεσο είτε, κυρίως, έμμεσο, που υπήρξε από τους ισχυρότερους μοχλούς της στροφής της πορείας της Νεοελληνικής Ζωγραφικής στην ανακάλυψη των ζωγραφικών, αλλά και ουσιαστικότερων πνευματικών αξιών της ελληνικής παράδοσης. Όταν ο Φώτης Κόντογλου έκαμε με το συγγραφικό κυρίως και το ζωγραφικό έργο του τη θεελλώδη είσοδό του στην καλλιτεχνική ζωή της Ελλάδος, η κατάσταση της Νεοελληνικής Ζωής είχε αλλάξει. Η Σχολή του Μονάχου υποχωρούσε, χωρίς να έχει τελειώς εκλείψει. Οι μοντέρνες ζωγραφικές αντιλήψεις έκαναν την εμφάνισή τους με τον Παρθένη, τον Μαλέα κ.ά., που άνοιγαν καινούργιους δρόμους, οδηγημένοι από την επαναστατική λάμψη του Παρισιού [...]. Ο Κόντογλου με το έργο του αγνόησε και τις δύο αυτές τάσεις και στράφηκε προς την ξεχασμένη, για περισσότερο από έναν αιώνα, ζωγραφική παράδοση του τόπου».

Νίκος Ζίας, «Ο Φώτης Κόντογλου και η Νεοελληνική Ζωγραφική», στο *Μνήμη Φώτη Κόντογλου*, Αστήρ, Αθήνα 1975, σ. 135-136.

Νίκος Ζίας, «Ο Φώτης Κόντογλου και η Νεοελληνική Ζωγραφική», στο *Μνήμη Φώτη Κόντογλου*, Αστήρ, Αθήνα 1975, σ. 135-136.

Η Ελλάδα είναι πνεύμα και στα υλικά της

«Η Ελλάδα είναι τα ασκητικά βουνά με ευωδιασμένα χαμόκλαδα που έχουνε πολύτιμα πετράδια χωρίς εκείνα τα πνιγερά δάση που μαυρίζουνε και καταπλακώνουνε τις βορεινές χώρες. Τα αραιά δέντρακια είναι σαν άνθρωποι που στέκονται στην πλαγιά ή που είναι καθιστοί σ' έναν βράχο ή που κείτονται ξαπλωμένοι για να ξαποστάσουνε. Ο αγέρας τους έχει δώσει νέο σχέδιο εκφραστικό, σαν νάναι άνθρωποι, σαν νάναι ψυχές [...]. Τα βουνά μας είναι κι εκείνα σαν ζωντανά. Το ένα προβάλλει πίσω απ' τ' άλλο σαν να σε κοιτάζουνε από μακριά. Άλλο στέκεται όρθιο σαν τσομπάνος και κοιτάζει κατά την Ανατολή [...]. Άλλο είναι ξαπλωμένο με το ραχάτι του, έχοντας την πλάτη του γυρισμένη κατά τον βοριά [...]. Άλλο πάλι σαν να είναι καθισμένο και κουκουλωμένο με την κάπα του και κοιτάζει το γαλανό πέλαγο, ενώ από πίσω του βρίσκεται ένα λαγκάδι γεμάτο πράσινα αμπέλια, συκιές, ελιές. Άλλο έχει ένα ερημοκλήσι στη γυμνή κορφή του μ' ένα δεντράκι που το συντροφεύει στη μοναξιά του. Άλλο έχει ένα σταχτωμένο κάστρο σαν κορώνα στην κεφαλή του, χτίριο αρχαίο, γεμάτο παραμυθένια πράγματα από τον καιρό των αρχαίων Ελλήνων, των Βυζαντινών, των Φράγκων και των Τούρκων».

Φώτης Κόντογλου, περ. *Νέα Εστία*, τ. ΝΗ', τεύχ. 683, «Χριστούγεννα 1955», σ. 306.

Νίκος Χατζηκυριάκος-Γκίκας (1906-1994), «Σύνθεση με ρυθμικά αντικείμενα», 1935, 0,81X1,00 μ., Μουσείο Μπενάκη - Πινακοθήκη Ν. Χατζηκυριάκου Γκίκα, Αθήνα. Με βαθιά πίστη στις αξίες της ελληνικής τέχνης, αρχαίας, Βυζαντινής και λαϊκής, και ένθερμος οπαδός του μοντερνισμού, όπως τον γνώρισε στα έργα του Ματίς, του Πικάσο και του Μπρακ, ο Χατζηκυριάκος-Γκίκας θεωρείται ο κατ' εξοχήν εκφραστής του κυβισμού στην Ελλάδα. Στη νεκρή αυτή φύση, με τη φοβιστική ποιότητα του χρώματος, τη γεωμετρικότητα των μορφών και την κυβιστική οργάνωση, ο ζωγράφος εστιάζει το ενδιαφέρον του στην απόδοση της ιδιαίτερης ποιητικής αιμόσφαιρας που δημιουργούν τα αντικείμενα του εργαστηρίου του μέσα στον χώρο.

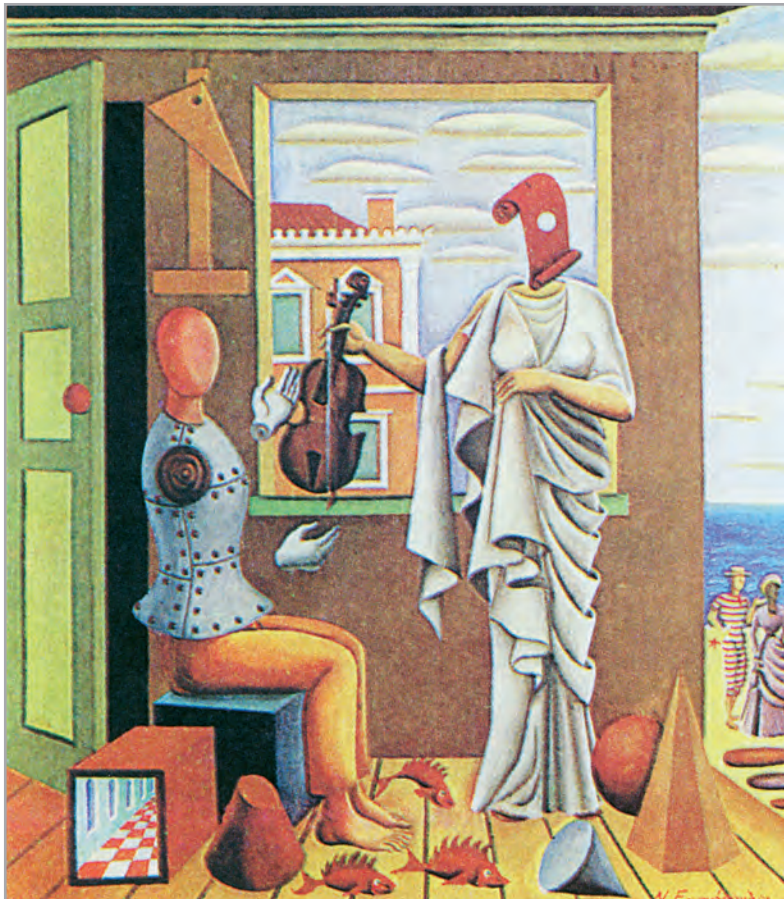
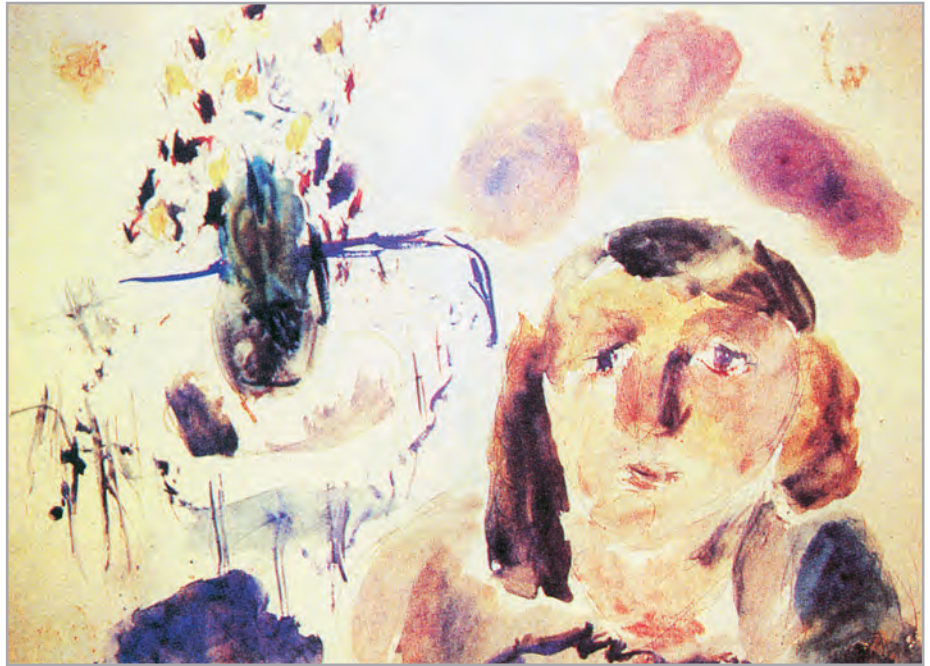
Η καθαρή ματιά του Θεόφιλου

«Ο Θεόφιλος ήταν ένας λαϊκός άνθρωπος. Ένας τρελός στα μάτια του κόσμου, που τον άκουε να λέει παράδοξα πράγματα για τις ζωγραφικές του ή τον έβλεπε να ροβολά τους δρόμους ντυμένος Μεγαλέξαντρος μαζί με ένα κοπάδι χαμίνια που είχε ντύσει "Μακεδόνους". Τον περιγελούσαν του έκαμαν πολύ χοντρά αστεία [...]. Όμως, ο περιπλανώμενος αυτός ζωγράφος καταναλώθηκε ολόκληρος, σαν ένας αυθεντικός τεχνίτης, στο δημιούργημά του. Και το δημιούργημά του είναι ένα ζωγραφικό γεγονός για την Ελλάδα [...]. Ο Θεόφιλος μας έδωσε ένα καινούργιο μάτι έπλυνε την όρασή μας, όπως αυγάξει ο ουρανός και τα σπίνια και το κόκκινο χύμα και το παραμικρό φυλλαράκι των θάμνων, ύστερα από την κάθαρση ενός απόβροχου· κάτι από αυτόν τον παλμό της δροσιάς. Μπορεί να μην είναι δεξιοτέχνης, μπορεί η αμάθειά του

Θεόφιλος (Χατζημιχαήλ) (περ. 1870-1934), «Ο νέος Ηρακλής Παναΐς Κουταλιανός», αρχές 20ού αιώνα, 1,43X0,61 μ., τοιχογραφία σε αρχοντικό της Μυτιλήνης, Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα. Ο Θεόφιλος απεικονίζει τον περίφημο αθλητή Παναγή Κουταλιανό φορώντας το δέρμα της τίγρης, που σύμφωνα με την παράδοση σκότωσε, ενώ βρισκόταν στην Αμερική. Ο ζωγράφος παρουσιάζει με απλότητα, αμεσότητα και ειλικρίνεια τον λαϊκό ήρωα, ενώ σε δεύτερο πλάνο, εντελώς σχηματικά, μας μεταφέρει την εικόνα του κοινού που παρακολουθεί με θαυμασμό την παράσταση.

Γιώργος Μπουζιάνης (1885-1959), «Γυναίκα με λουλούδια», 0,56Χ0,73 μ., υδατογραφία, Ιδιωτική Συλλογή, Μόναχο. Ο σημαντικότερος εκφραστής του εξπρεσιονισμού, με διεθνή αναγνώριση, δημιουργεί μια εντελώς προσωπική εξπρεσιονιστική γλώσσα, που βασίζεται στις εξαιρετικά προσεγμένες ζωγραφικές αξίες του σχεδίου, του χρώματος και του φωτός, μεταφέροντας στον θεατή με άμεσο τρόπο τα βαθύτερα και τα οδυνηρότερα βιώματα της ανθρώπινης ύπαρξης. Το πρόσωπο της νέας γυναίκας αποδίδεται με σχηματοποιημένα χαρακτηριστικά, απλές καμπύλες γραμμές και μελετημένους χρωματικούς τόνους, μέσα σε ένα περιβάλλον συναισθηματικά φορτισμένο.

Νίκος Εγγονόπουλος (1910-1985), «Ποιητής και μούσα», 1938, 1,20Χ1,00 μ., Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Αθήνα. Στο έργο του ποιητή και ζωγράφου Νίκου Εγγονόπουλου συναντούμε έντονες επιρροές από τη μεταφυσική ζωγραφική και τον σουρεαλισμό, που συνδέονται με πολλά στοιχεία από τη βυζαντινή και λαϊκή τέχνη. Αινιγματικός και υπαινικτικός χώρος, παράδοξες μορφές και ποικίλα σύμβολα, συνύπαρξη παρελθόντος και παρόντος συνθέτουν τον κόσμο και το προσωπικό όραμα του δημιουργού.

σε τέτοια πράγματα να είναι μεγάλη. Όμως αυτό το τόσο σπάνιο, το ακατόρθωτο πριν απ' αυτόν για το ελληνικό τοπίο: μια στιγμή χρώματος και αέρα, σταματημένη εκεί μ' όλη την εσωτερική ζωντάνια της και την ακτινοβολία της κίνησής της: αυτό τον ποιητικό ρυθμό - πώς να τον πω αλλιώς - που συνδέει τα ασύνδετα, συγκρατεί τα σκορπισμένα και ανασταίνει τα φθαρτά: αυτή την ανθρώπινη ανάσα που έμεινε σ' ένα ρωμαλέο δέντρο, σ' ένα κρυμμένο άνθος ή στο χορό μιας φορεσιάς: αυτά τα πράγματα που τ' αποζητούσαμε τόσο πολύ, γιατί μας έλειψαν τόσο πολύ: αυτή τη χάρη μας έδωσε ο Θεόφιλος».

Γιώργος Σεφέρης, *Δοκίμες*, Ίκαρος, Δ' έκδ., τ. Α', Αθήνα 1981, σ. 460-461.

Η προσφορά του Γιάννη Τσαρούχη

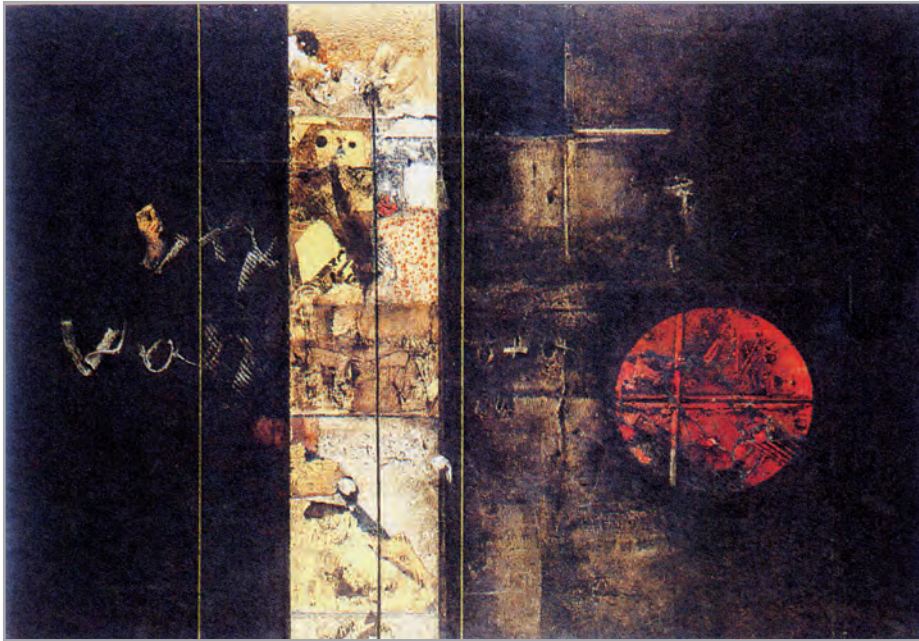
«[Με τη ζωγραφική του Τσαρούχη] Θεοί και Άγιοι, που είχανε καταντήσει αγνώριστοι από τη στέρηση του ήλιου και τη νωθρή σάρκα, είδαμε να επαναπατρίζονται: οι Ερμήςδες και οι Νάρκισσοι, οι Άι-Γεώργηδες και οι Άι-Δημήτρηδες, που άρχισαν πάλι να κυκλοφορούν ανάμεσά μας, όμως και λίγο πιο ψηλά, στους δρόμους της κάθε εποχής και του κάθε πολιτισμού. Κοντά σ' αυτούς είδαμε να μας αποκαλύπτονται και τα άλλα στοιχεία, που σιγά-σιγά σχηματίζουν τη μικρή μυθολογία του: το παλιό Αθηναϊκό κτίσμα, που ήξερε τόσο καλά ν' αρμόζεται στον ουρανό μ' ελαφρά τ' ανθέμια προς τα πάνω, οι πλατείες του Πειραιά, οι ναύτες και οι στρατιώτες της Κυριακής, τα καφενεία, οι σημαϊούλες, τα χάρτινα λουλούδια, ο ποδηλάτης, ο ποδοσφαιριστής, η χωρική της Αταλάντης, τα λιμάνια. Που βέβαια δεν θα είχαν σημασία, εάν δεν τα είχε περιβρέξει ο γνήσιος συναισθηματισμός του ζωγράφου και, προ πάντων, δεν τα είχε καθηλώσει μια για πάντα η οπτική του που, επειδή στάθηκε θαρραλέα, συναντήθηκε με την οπτική των συναδέλφων του της Δύσης, τη στιγμή ακριβώς που οι τελευταίοι επαναστατούσανε και απορρί-

πιάννης Τσαρούχης (1910- 1989), «Οι τέσσερις εποχές» (απόσπασμα), 1969, 1,56Χ2,95 μ., Ιδιωτική Συλλογή. Δημιουργός που αφομοιώνει στοιχεία από την αρχαία, τη βυζαντινή και τη λαϊκή παράδοση δένοντάς τα με επιρροές από την παλαιότερη, αλλά και τη σύγχρονη τέχνη σε έναν εντελώς προσωπικό εικαστικό λόγο, μαθητής του Κόντογλου και του Παρθένου, συνδυάζει την παράδοση και την πρωτοπορία, εκφράζοντας το όραμα και τους στόχους της Γενιάς του '30. Στο απόσπασμα αυτό η λεπτομερής απόδοση των μορφών και των αντικειμένων, η ποιότητα του χρώματος, της σύνθεσης και του σχεδίου θυμίζουν παλαιότερες εποχές της ευρωπαϊκής τέχνης (μπαρόκ) και μεταδίδουν στον θεατή εικόνες, ιδέες και συναισθήματα διαχρονικής αξίας και δύναμης.

Γιάννης Μόραλης (γενν. το 1916), «Επιτύμβια σύνθεση Ε'», 1963, 0,79Χ0,73 μ., Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Αθήνα.

Μέσα στο πλαίσιο των αναζητήσεων και των προβληματισμών της Γενιάς του '30, ο Μόραλης προχωρεί σταδιακά στην αφαίρεση, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στην πυκνότητα της σύνθεσης, στη λιτότητα των μορφών και στα καθαρά χρώματα. Το έργο, όπως και άλλες παραλλαγές της ίδιας σειράς, είναι εμπνευσμένο από τις αρχαίες επιτύμβιες στήλες. Οι μορφές αποδίδονται αφαιρετικά, με αυστηρή γεωμετρικότητα, εντάσσονται στον χώρο με τρόπο που να θυμίζει γλυπτή σύνθεση, ενώ το σύνολο αποπνέει συγκρατημένο πάθος και σιωπηλή συγκίνηση.

Γιάννης Σπυρόπουλος (1912-1990), «The Fragment No 3», 1979, 0,97X1,30 μ., Πινακοθήκη Δημ. Πιερύδη, Αθήνα. Κύριος εκπρόσωπος της αφαίρεσης, με προσωπικό ύφος και επιρροές από τον αφηρημένο εξηερσιονισμό, ο καλλιτέχνης αναζητά τις μυστικές δυνάμεις που κινούν τη φύση και τη ζωή και αποδίδει μέσω της τέχνης το κρυφό νοήμα τους. Με την εναλλαγή φωτεινών και σκοτεινών χρωματικών ενοτήτων, κάθετων, οριζόντιων και κυκλικών θεμάτων, καθώς και με την προβολή καλλιγραφικών στοιχείων, αποκαλύπτεται ένας κόσμος εσωτερικών βιωμάτων, οραμάτων και στοχασμών που μεταδίδει στον θεατή τη δύναμη και τον παλμό του.

Γιάννης Γαΐτης (1923-1984), «Παινέρ», 1980, 1,30X0,97 μ., Συλλογή Κ. Ιωαννίδη, Αθήνα. Αναζητώντας νέες δυνατότητες έκφρασης, στο πλαίσιο της αφαίρεσης αρχικά, ο Γαΐτης διαμόρφωσε σταδιακά έναν δικό του εικαστικό λόγο, που είχε ως αφηρητά τα «ανθρωπάκια» του, τις συμβολικές δηλαδή μορφές με τα πανομοιότυπα χαρακτηριστικά που επαναλαμβάνονται στα έργα του σε ζωγραφική ή σε γλυπτική μορφή, «σχολιάζοντας» μέσω της τέχνης του την ισοπέδωση και την αλλοτρίωση της σύγχρονης καταναλωτικής κοινωνίας.

πτανε τις ανεξέλεγκτα κληροδοτημένες αξίες της Ιταλικής Αναγέννησης. Ήταν ο μόνος τρόπος για να ξαναγίνουμε οι Έλληνες Ευρωπαίοι. Με το να συνεισφέρουμε και όχι να δανειζόμαστε. Με το να επαναφέρουμε την τάξη και όχι να την ανακαλούμε στη μνήμη πληρώνοντας απλώς έναν φόρο τιμής στη νοσταλγία της. Με σεβασμό προς τις κατακτήσεις των άλλων αλλά και με τη συνείδηση του πλούτου που ένας κρυφός αγωγός αιώνων εκχύνει αδιάκοπα μέσα μας».

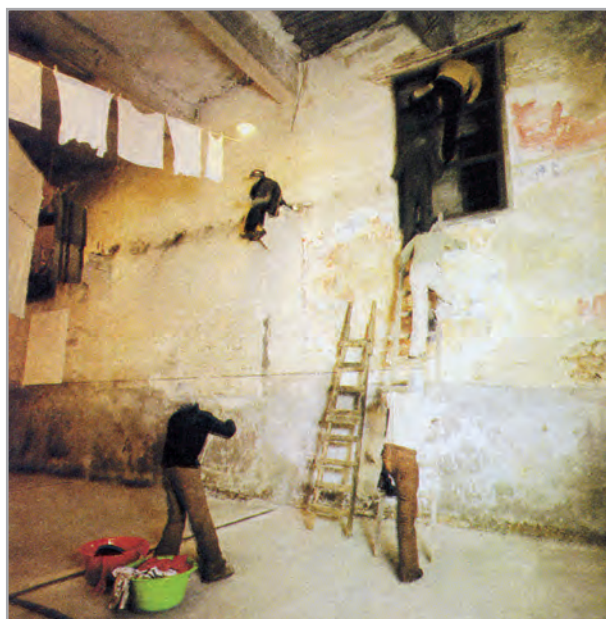
Οδυσσέας Ελύτης, *Ανοιχτά Χαρτιά*, Ίκαρος, 2η έκδ., Αθήνα, χ.χ., σ. 421-422.

Ένας μεγάλος δημιουργός και δάσκαλος

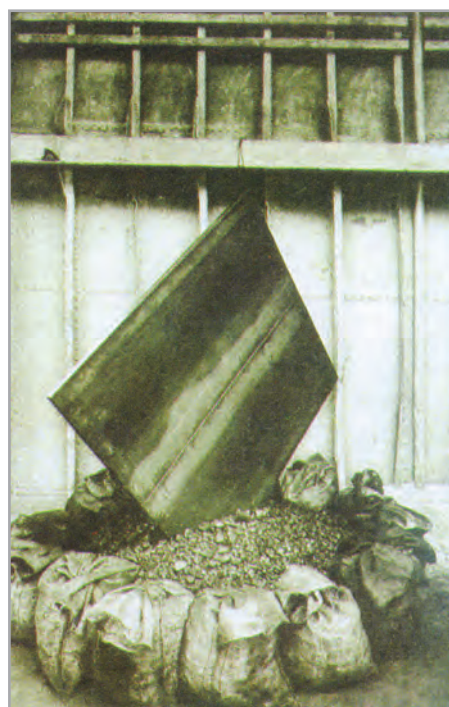
«Μία από τις πιο σημαντικές φυσιογνωμίες της ελληνικής τέχνης του 20ού αιώνα έχουμε με τον Γιάννη Μόραλη, ζωγράφο, γλύπτη, χαράκτη, καλλιτέχνη προικισμένο, δημιουργό καθοριστικών τύπων και εξαιρετικό δάσκαλο με πλήθος μαθητές. Γιατί προσφορά του Μόραλη δεν περιορίζεται μόνο στις προσωπικές αναζητήσεις και τις οριακές κατακτήσεις του, τον πλούτο της μορφοπλαστικής του γλώσσας και την ποιότητα των διατυπώσεών του. Η διδασκαλία του για περισσότερο από τριάντα χρόνια στη Σχολή Καλών Τεχνών, γόνιμη και ουσιαστική, θα δώσει στους μαθητές του αφηρητές, θα ενισχύσει τις προσπάθειές τους και θα προετοιμάσει δημιουργούς της επόμενης γενιάς. [...] Δημιουργός με κάθε είδους ενδιαφέροντα, ο Μόραλης κατορθώνει να φτάσει πολύ γρήγορα σε μια προσωπική και γόνιμη σύνθεση τύπων της αρχαίας ελληνικής τέχνης και χαρακτηριστικών κατακτήσεων της σύγχρονης, σε έργα τα οποία διακρίνονται για την εσωτερικότητα και την εκφραστική τους δύναμη, την ειλικρίνεια και την αλήθεια των διατυπώσεών τους».

Χρυσάνθος Χρήστου, *Η ελληνική ζωγραφική στον εικοστό αιώνα*, εκδ. Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα 2000, σ. 219-220.

Νίκος Κεσσανλής (1930-2004), «Το Ε' Εργαστήριο Ζωγραφικής» (απόσπασμα), 1988, 2,22Χ4,10 μ., Συλλογή του ζωγράφου. Πρωταγωνιστώντας σε πολλές από τις πρωτοποριακές κινήσεις στην Ευρώπη μετά το 1960, όπως το κίνημα του νέου ρεαλισμού (ευρωπαϊκή εκδοχή της pop art), αναζήτησε διάφορους τρόπους έκφρασης που του έδιναν τη δυνατότητα να πειραματιστεί με υλικά της καθημερινότητας και με σύγχρονες τεχνικές (χρήση της τεχνολογίας και ιδίως της φωτογραφίας). Στο έργο αυτό, εκτός από τη χρωματική επεξεργασία, χρησιμοποιούνται αποκόμματα φωτογραφιών σε μια σύνθεση που επιδιώκει να μεταφέρει με άμεσο τρόπο στον θεατή την ατμόσφαιρα ενός από τα καλλιτεχνικά εργαστήρια της Σχολής Καλών Τεχνών της Αθήνας.

Βλάσης Κανιάρης (γενν. το 1928), «Απόδραση», 1980, εγκατάσταση, Ιδιωτική Συλλογή. Πολύπλευρη καλλιτεχνική προσωπικότητα, με στοιχεία από τον νέο ρεαλισμό, εγκαταλείπει την καθιερωμένη ζωγραφική διαδικασία και αναπτύσσει το έργο του με την κίνηση και τη χειρονομία μέσα στον χώρο. Με τον τρόπο αυτόν, επεμβαίνει δραστικά στον χώρο και διαμορφώνει ένα νέο περιβάλλον συνδέοντας τη ζωγραφική, τη γλυπτική και την αρχιτεκτονική και ταυτίζοντας την τέχνη με τη ζωή. Ανδρείκελα και κάθε είδους καθημερινά και ευτελή αντικείμενα αποκτούν αισθητική υπόσταση, εκφράζουν ιδέες, ασκούν κριτική και σαρκάζουν, συμβολίζουν καταστάσεις και συναισθήματα της σύγχρονης πραγματικότητας.

Γιάννης Κουνέλλης (γενν. το 1936), «Χωρίς τίτλο», 1994, φορτηγό πλοίο «Ιόνιον», Πειραιάς. Με ιδεολογικό στόχο την ουσιαστική σύνδεση της ζωής με την τέχνη, την οποία και θεωρεί μέσο κοινωνικοποίησης του σύγχρονου ανθρώπου, ο Κουνέλλης αξιοποίησε τις δυνατότητες της περφόρμανς, των εγκαταστάσεων και των δρωμένων (χάπενινγκ). Θεωρείται από τους σημαντικότερους παγκοσμίως εκφραστές της άρτε πόβερα* δημιουργώντας σύνθετες καλλιτεχνικές δράσεις μέσα σε εργοστάσια, αποθήκες, αμπαρία πλοίων, με υλικά «φτωχά» και πρωτογενή (όπως π.χ. μαλλί, ξύλο, κάρβουνο, κομμάτια μηχανών, πέτρες) σε απροσδόκτους συνδυασμούς, αλλά και στοιχεία όπως η φωτιά, το νερό και το χώμα. Ο θεατής καλείται να συμμετάσχει και αυτός ενεργά στη δράση, να ανακαλέσει στη μνήμη του εικόνες και βιώματα του παρελθόντος και να αντιδράσει στην απειλητική ισοπέδωση της εποχής.

Σωτήρης Σόρογκας (γενν. το 1936), «Πέτρες σε κόκκινο πανί» (α΄ μέρος τριπτύχου), 2,00Χ1,50 μ., Ιδιωτική Συλλογή, Αθήνα. Με αφετηρία την αντικειμενική πραγματικότητα, ο καλλιτέχνης αναδεικνύει με απόλυτη χρωματική λιτότητα και σχεδιαστική δεινότητα τη μαγεία των λεπτομερειών, των μικρών και ασήμαντων πραγμάτων που έχουν φθαρεί από την εγκατάλειψη και τον χρόνο (όπως πέτρες, παλιοσίδερα, ξύλα, κομμάτια από λαμαρίνες, κάθε είδους συντρίμμα), μετατρέποντάς τα σε ποιητικά σύμβολα.

Αλέκος Φασσιανός (γενν. το 1935), «Ποδηλάτης της νύχτας», 1987, Ιδιωτική Συλλογή. Ο Φασσιανός διαμόρφωσε το προσωπικό ύφος του με ιδιαίτερες επιρροές από τη λαϊκή ζωγραφική, το Θέατρο Σκιών και τα βιώματα της μεταπολεμικής Ελλάδας. Η ανθρώπινη φιγούρα, όπως π.χ. η στερεότυπη μορφή του νεαρού ποδηλάτη που επαναλαμβάνεται σε πάμπολλες παραλλαγές, περιγράφεται με φαινομενική απλοϊκότητα, παιδικό αυθορμητισμό και αμεσότητα, ενώ το χρώμα, επίπεδο, ενιαίο και λαμπερό, επιβάλλεται με την παράξενη μαγεία του, μεταφέροντας την ποιητική και νοσταλγική διάθεση του καλλιτέχνη.

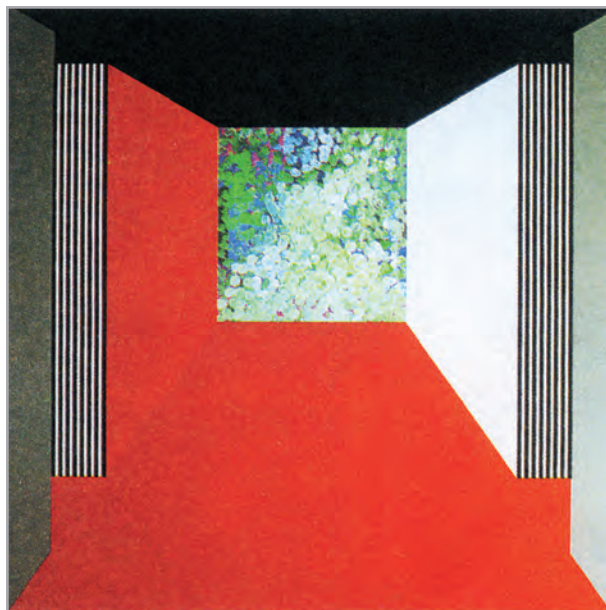
Δημήτρης Μυταράς (γενν. το 1934), «Μοτοσικλετιστής Α΄», 1980, 1,80Χ1,40 μ., Πινακοθήκη Δημ. Περιόδου, Αθήνα. Στη σειρά των ομώνυμων έργων ο καλλιτέχνης αποδίδει την αίσθηση της ταχύτητας και τη δύναμη της μηχανής, θέμα που είχε στο παρελθόν απασχολήσει και τους φουτουριστές. Με εξπρεσιονιστική διάθεση αποδίδεται το σώμα του μοτοσικλετιστή, που ουσιαστικά ταυτίζεται με τη μηχανή του, η οποία επικρατεί στο σύνολο με τον δυναμισμό του σχεδίου, τα έντονα και λαμπερά χρώματα.

Χρόνης Μπότσογλου (γενν. το 1941), από τη σειρά 26 έργων με τίτλο «Μια προσωπική Νέκυια», 2000, 2,00Χ1,50 μ. Με επιρροές από τον εξπρεσιονισμό και με έντονη διάθεση ενδοσκόπησης και υπαρξιακού προβληματισμού, ο Χρόνης Μπότσογλου διαμορφώνει τον προσωπικό του εικαστικό λόγο, με σημείο αναφοράς την ανθρώπινη μορφή σε αυτοβιογραφικές αναφορές και συμβολικές προεκτάσεις. Στην τριπλή αυτή προσωπογραφία ο ζωγράφος απεικονίζεται ως μικρό αγόρι μαζί με άλλες δύο μορφές, του δασκάλου του και του μάντη «Τειρεσία», που τον οδηγούν μέσω της μνήμης σε αυτή την προσωπική του περιπλάνηση ανάμεσα σε αγαπημένα πρόσωπα ή σύμβολα του παρελθόντος.

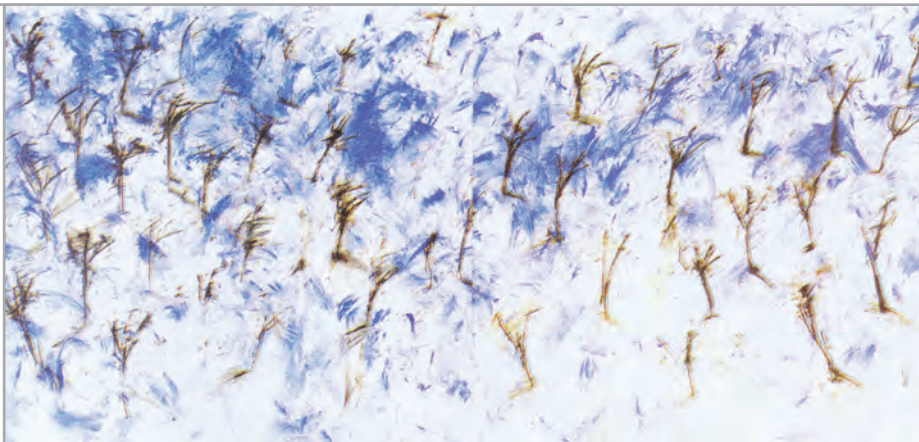
Όπου Ζούνη (γενν. το 1941), «Ναός», 1991-92, 1,60Χ1,60 μ., Συλλογή της ζωγράφου. Μέσα στο πλαίσιο της οπτικής τέχνης (οπ αρτ), η ζωγράφος, με μαθηματική-γεωμετρική αντίληψη για την οργάνωση της εικαστικής επιφάνειας και την αξιοποίηση των σχέσεων των χρωμάτων, διαμορφώνει έναν πνευματικό χώρο αρμονίας και ισορροπίας, μέσα στον οποίο ο θεατής έχει την οπτική ψευδαίσθηση ότι οδηγείται και ο ίδιος.

Γιώργος Λάππας (γενν. το 1950), «Ζαριές», 1990, εγκατάσταση, Γκαλερί Jean Bernier, Αθήνα. Θέλοντας να εστιάσει το ενδιαφέρον του θεατή στις έννοιες του τυχαίου και της σύμπτωσης, αλλά και στις δραματικές διαστάσεις που παίρνουν αυτές στη ζωή του ανθρώπου, ο καλλιτέχνης έστησε ένα «παιχνίδι», ρίχνοντας ένα πλήθος από ομοιώματα ζαριών σε διάφορα μεγέθη μέσα σε έναν κυβόσχημο χώρο. Οι συμπτωματικοί συσχετισμοί των ζαριών στο δάπεδο, οι εναλλαγές φωτός και σκιάς υποβάλλουν στον θεατή την αίσθηση της συνεχούς κίνησης και μεταβολής και του μεταδίδουν τον προβληματισμό για τη δύναμη του τυχαίου και τις απρόβλεπτες επιπτώσεις του στη ζωή.

Γιώργος Ξένος (γενν. το 1953), «Χωρίς τίτλο», 1997, 2,00x4,50 μ. Ο Γιώργος Ξένος ενδιαφέρεται πρωτίστως για το ελάχιστο και το πρωτογενές στοιχείο της εικαστικής γραφής, το ίχνος της αυθόρμητης χειρονομίας του δημιουργού επάνω στη ζωγραφική επιφάνεια, τη δύναμη και το αίσθημα που αυτή εμπεριέχει. Με επιρροές από την εννοιακή τέχνη και με εξπρεσιονιστική διάθεση, ο ζωγράφος προσεγγίζει με δέος το τοπίο, πασιζώντας με ελάχιστα εκφραστικά μέσα, όπως η συμπυκνωμένη σε εκφραστικότητα γραμμή, η επανάληψη απλών γραμμικών σχημάτων και το λιτό χρώμα, να αποδώσει την ενέργεια των αρχέγονων δυνάμεων της φύσης, την τάξη και την οικονομία του Σύμπαντος.

Μιχάλης Τόμπρος (1889-1974), «Δύο φίλες», 1930, μάρμαρο, ύψος 0,65 μ., Εθνική Γλυπιοθήκη, Αθήνα. Η πορεία της γλυπτικής προς τον μοντερνισμό στη διάρκεια του Μεσοπολέμου συνταιριάζει την επιστροφή στις ρίζες της ελληνικής παράδοσης με την αφομοίωση κατακτήσεων της σύγχρονης ευρωπαϊκής τέχνης. Πρωτοπόρος στον τομέα αυτόν, ο Μιχάλης Τόμπρος δίνει στην τέχνη του προσωπικό χαρακτήρα, ενσωματώνοντας στοιχεία κυρίως από τον κυβισμό και δίνοντας έμφαση στη λιτή γεωμετρικότητα και απλότητα των μορφών, καθώς και στην εσωτερική ενότητα της σύνθεσης.

Λάζαρος Λαμέρας (1913-1998), «Δύο κόρες», 1950, μάρμαρο, ύψος 1,72 μ., Εθνική Γλυπιοθήκη, Αθήνα. Δημιουργός των πρώτων ελληνικών αφηρημένων γλυπτών, όπως οι «Δύο κόρες», ο Λαμέρας, κατέχοντας τη γνώση και την ευαισθησία της ελληνικής γλυπτικής παράδοσης, αποδίδει την αρμονία των μορφών και των όγκων και επιτυγχάνει την αφαιρετική απόδοση της φόρμας.

Γεράσιμος Σκλάβος (1927-1967), «Δελφικό φως», 1965-66, πεντελικό μάρμαρο, ύψος 6 μ., Δελφοί. Έχοντας στραφεί στην πλήρη αφαίρεση, ο καλλιτέχνης δούλεψε ιδιαίτερα με σκληρά υλικά και κατέκτησε τις δυνατότητες αισθητικής αξιοποίησής τους, επινοώντας δικές του τεχνικές μεθόδους. Στο μνημειακό αυτό έργο, χρησιμοποιώντας το λευκό πεντελικό μάρμαρο σε μια εξαιρετικά ισορροπημένη σύνθεση γεωμετρικών σχημάτων και γραμμών, κατορθώνει να εξαυλώσει τους όγκους και να ταυτίσει την ύλη με το πνευματικό φως των Δελφών.

Τάκης (Βασιλάκης) (γενν. το 1925), «Φωτεινά σινιάλα», 1985, ύψος 2,5-3 μ., Ιδιωτική Συλλογή, Παρίσι. Στον χώρο της κινητικής τέχνης ο Τάκης δημιούργησε τους δικούς του εκφραστικούς τρόπους, αξιοποιώντας φυσικές δυνάμεις, όπως ο ηλεκτρομαγνητισμός, το φως και ο ήχος. Η σειρά «Σινιάλα» είναι κινητικά γλυπτά, τα οποία αποτελούνται από αυτοφωτιζόμενες κατασκευές αλουμινίου, σπριγμένες σε εύκαμπτες βέργες που ταλαντεύονται συνεχώς, δημιουργώντας σχέση αλληλεπίδρασης τόσο μεταξύ τους όσο και με το περιβάλλον και δίνοντας ένα αποτέλεσμα δύναμης, αλλά και ποιοτικής ευαισθησίας.

Γιώργος Ζογγολόπουλος (1903-2004), «Γλυπτό», 1966, σίδηρο corten, ύψος 18 μ., Βόρεια είσοδος Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης. Με αφετηρία τον κονστρουκτιβισμό και διάθεση συνεχούς ανανέωσης στον χώρο της πρωτοπορίας, δημιούργησε αυτό των μνημειακών διαστάσεων γλυπτό που δίνει την εντύπωση ότι εκτείνεται διαρκώς προς τα επάνω, σε έναν συνεχή διάλογο με το φως. Σε πλήρη αρχιτεκτονική αρμονία με τον περιβάλλοντα χώρο, αποτελεί το δυναμικό σύμβολο της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης και της συμβολής της στην ανάπτυξη της χώρας.

Η αρχιτεκτονική. Στην αρχιτεκτονική οι αρχές του μοντερνισμού εφαρμόστηκαν ήδη από την εποχή του Μεσοπολέμου, άλλοτε σε συνδυασμό με στοιχεία της αρχιτεκτονικής λαϊκής παράδοσης (Ζάχος, Πικιώνης) και άλλοτε σύμφωνα με το διεθνές στιλ που είχε αρχίσει να επικρατεί στις μεγαλουπόλεις (Παναγιωτάκος, Τζελέπης). Οι μεταπολεμικοί αρχιτέκτονες (Κωνσταντινίδης, Ζενέτος κ.ά.) αξιοποίησαν πολλά από τα στοιχεία αυτά, ακολουθώντας παράλληλα τις κατευθύνσεις της παγκόσμιας αρχιτεκτονικής και υπακούοντας στις ανάγκες της ελληνικής πραγματικότητας.

Δημήτρης Πικιώνης (1887-1968), Οικία Ποταμιάνου, 1954, Φιλοθέη, Αθήνα. Εκτός από μεγάλα έργα, όπως η διαμόρφωση του χώρου γύρω από την Ακρόπολη (1951-57), ο Πικιώνης σχεδίασε και ιδιωτικές κατοικίες, στις οποίες αποτυπώνεται ο ευρύτερος προβληματισμός του. Σε αρκετές από αυτές, όπως π.χ. η Οικία Ποταμιάνου, είναι έντονα εμφανής η επίδραση της λαϊκής αρχιτεκτονικής, ενώ σε άλλες επικρατεί η ορθολογική οργάνωση και η γεωμετρική αισθητική του μοντερνισμού.

Η δημιουργική σχέση του αρχιτέκτονα με την παράδοση

«Αυτονόητο λοιπόν είναι πως το πρόβλημα τούτο,

έτσι όπως το θέσαμε αναφορικά με την ανοικοδόμηση, είναι πρόβλημα -το κεντρικό μάλιστα της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής- που απορρέει από την έλλειψη μιας μαζί φιλοσοφημένης και βαθύτατα αισθαντικής από μέρους μας αντιμετώπισης του νοήματος της λαϊκής μας παράδοσης, μέσα στην οποία διασώζεται ολοζώντανο το νόημα ολάκερης της πνευματικής μας κληρονομιάς. Χρέος μας λοιπόν είναι να προσπαθήσουμε να εξυψώσουμε τις έννοιες λαϊκή παράδοση, λαϊκή τέχνη, από το χαμηλό επίπεδο όπου τις έχει αφήσει -σε μιαν αφόρητη στασιμότητα, αοριστία και ρηχότητα- η επιπόλαιη νοοτροπία των πολλών, που φτάνουν να την θεωρήσουν ως κάτι πια ξεπερασμένο για τη συνειδήσή τους [...]. Αν, στο αναμέτρημα τούτου του Έλληνα αρχιτέκτονα με την παράδοσή του, αναδίνονταν έστω και λιγοστοί καρποί, σαν μαρτυρίες των αγώνων του να 'ρθει σε μια δημιουργική σχέση μ' αυτήν, τότε το έργο, μαζί με τις οποιεσδήποτε άλλες σημασίες που θα είχε για μας, θα έπαιρνε κι ένα νόημα πνευματικό».

Δημήτρης Πικιώνης, «Ανοικοδόμηση και το πνεύμα της παράδοσης» (1946), στο Κείμενα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2000, σ. 160, 167.

Κυριακούλης Παναγιωτάκος (1902-1982), «Μπλε» πολυκατοικία, 1932-33, Εξάρχεια, Αθήνα. Μεταξύ των πρώτων πολυκατοικιών που χτίστηκαν στην Αθήνα (δεκαετία 1930), η «Μπλε» πολυκατοικία είναι ένα άκρως πρωτοποριακό οικοδόμημα, που σχεδιάστηκε σύμφωνα με τις αντιλήψεις της μοντέρνας αστικής αρχιτεκτονικής του Μπάουχαους, με στόχο τη δημιουργία ενός λειτουργικού και ανθρώπινου χώρου μαζικής κατοικίας στο πρότυπο μιας γειτονιάς σε «κάθετη διάταξη».

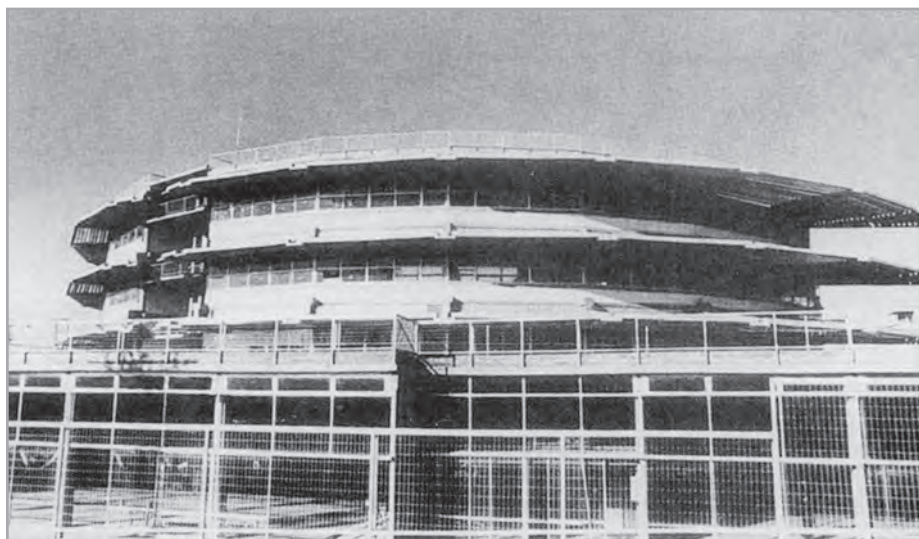

Κτίριο και φυσικός χώρος σε αρμονικό σύνολο

«Σήμερα αγαπάμε το τοπίο και τη φύση με έναν διαφορετικό τρόπο, όταν επιδιώκουμε να ζήσουμε πιο υγιεινά, όταν κάνουμε αθλητισμό, όταν αντιμετωπίζουμε το τοπίο και τη φύση όχι σαν μια εικόνα, αλλά σαν ένα χώρο ζωής. Και ζούμε μέσα στη φύση, με τη φύση, όπως ζούμε μέσα στους εσωτερικούς χώρους. Και το νέο, στη σύγχρονη αρχιτεκτονική, είναι ότι επιδιώκουμε να συνδέσουμε το μέσα με το έξω σε ΕΝΑ αρμονικό σύνολο. Ο εσωτερικός χώρος και ο εξωτερικός χώρος (=ο φυσικός περίγυρος, το τοπίο) γίνονται ένα οργανικό σύνολο, με τα σχετικά αισθητικά αποτελέσματα. Και τούτο σύμφωνα με το κλίμα του κάθε τόπου, σύμφωνα με τη μορφή του κάθε τόπου και τοπίου. Έτσι, κτήριο και τοπίο συνθέτουν ένα αρμονικό σύνολο [...] Υπάρχουν περιπτώσεις όπου η μορφή του τοπίου επιβάλλει τη χρησιμοποίηση κάποιου υλικού, που σε άλλη περιοχή θα έπρεπε να είναι διαφορετικό. Γιατί το πρώτιστο μέλημα της καλής και αληθινής αρχιτεκτονικής είναι να εντάσσει την κατασκευή της αρμονικά στο τοπίο».

Άρης Κωνσταντινίδης, Για την Αρχιτεκτονική, Άγρα, 2004, σ. 65.

Άρης Κωνσταντινίδης (1913-1993), Ξενοδοχείο «Ξενία», 1960, Μύκονος. Βαθιά γνώση της ελληνικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και των αρχών του μοντερνιστικού κινήματος, στο πλαίσιο του οποίου κινείται, ο Κωνσταντινίδης ενδιαφέρεται για το ουσιαστικό στην κατασκευή των κτιρίων, λαμβάνοντας πάντα υπόψη την ιδιαιτερότητα του τόπου, την τοπογραφική του ταυτότητα και την ιστορική του μνήμη.

Τάκης Ζενέτος (1926-1977), Γυμνάσιο και Λύκειο, 1970-76, Άγιος Δημήτριος, Αθήνα. Ο καιρ' εξοχίν αρχιτέκτονας του ελληνικού μοντερνισμού, ανατρέπει με το κτήριο αυτό το καθιερωμένο μοντέλο ανάπτυξης του σχολικού χώρου. Με τη βοήθεια της τεχνολογίας και των σύγχρονων υλικών (μπετόν, μέταλλο και γυαλί) ξεπερνά το παραλληλεπίπεδο σχήμα των μοντέρνων κατασκευών, δημιουργώντας ένα κυκλικό κτήριο με ανοικτούς, ευέλικτους χώρους και πολλές δυνατότητες χρήσης και εφαρμογής των πρακτικών του σύγχρονου σχολείου.

Η μουσική. Η μουσική στην Ελλάδα του 20ού αιώνα καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα συνθετών, όπως είναι ο Καλομοίρης, που εκπροσωπεί την εθνική μας μουσική, και οι κορυφαίες προσωπικότητες του Μητρόπουλου, του Σκαλκώτα και άλλων σημαντικότερων δημιουργών, που ακολούθησαν προσωπική πορεία μέσα στα πλαίσια των πρωτοποριακών μουσικών ρευμάτων. Επιπλέον, η ελληνική μουσική έχει να επιδείξει σε παγκόσμιο επίπεδο κορυφαίους συνθέτες, όπως είναι ο Μάνος Χατζιδάκις, ο Μίκης Θεοδωράκης και άλλοι, που χάραξαν δική τους πορεία συνδυάζοντας στοιχεία από την ελληνική λαϊκή μουσική παράδοση και την παγκόσμια σύγχρονη μουσική. Εξίσου σημαντική, με παγκόσμια απήχηση και ακτινοβολία, υπήρξε αναμφισβήτητα η παρουσία της Κάλλας, της Μπάλτσα και άλλων στο λυρικό τραγούδι, καθώς και της Μούσχουρη, της Φαραντούρη και άλλων στο σύγχρονο ελληνικό τραγούδι. Ξεχωριστή θέση κατέχει στη σύγχρονη μουσική το ρεμπέτικο τραγούδι, ως αυθεντικό δημιούργημα της λαϊκής και βυζαντινής μας παράδοσης.

Ο Νίκος Σκαλκώτας (1904-1949), μεγάλος Έλληνας συνθέτης και βιολονίστας, μαθητής του Άρνολντ Σένπεργκ, ο οποίος και τον μύησε στη δωδεκάφθογγη τεχνική. Έγραψε μουσική για μπαλέτο, μουσική δωματίου, σουίτες και τους περίφημους 36 Ελληνικούς Χορούς.

Τέσσερις κορυφαίες προσωπικότητες της ελληνικής μουσικής σε μια σπάνια φωτογραφία του Μεσοπολέμου. Από αριστερά: Αιμίλιος Ριάδης, Δημήτρης Μητρόπουλος, Μανόλης Καλομοίρης και Μάριος Βάρβογλης.

Ο Δημήτρης Μητρόπουλος (1896-1960), σημαντική μορφή της σύγχρονης μουσικής, pianista, συνθέτης και ένας από τους μεγαλύτερους μασέστρους του 20ού αιώνα, διατέλεσε καλλιτεχνικός διευθυντής και αρχιμουσικός της Συμφωνικής Ορχήστρας της Μινεάπολης και της Φιλαρμονικής Ορχήστρας της Νέας Υόρκης, διευθύνοντας παράλληλα παραστάσεις στη Μετροπόλιταν Όπερα της Νέας Υόρκης, στη Σκάλα του Μιλάνου, στην Κρατική Όπερα της Βιέννης, καθώς και συμφωνικές συναυλίες με τις μεγαλύτερες συμφωνικές ορχήστρες του κόσμου και διάσημους σολίστ.

Ο Μίκης Θεοδωράκης για τον Μάνο Χατζιδάκι

«Ο Χατζιδάκις γεννήθηκε μεγάλος! Και ακόμα είχε το προσόν να επιβάλλει στους άλλους αυτή την πραγματικότητα. Όταν μιλούσε, διατύπωνε τόσο άρτια, με τόσο άψογα ελληνικά και τόσο τέλεια τεκμηριωμένα οτιδήποτε έθιγε, που σε έπειθε χωρίς δεύτερη σκέψη. Ήταν μια αυθεντία. Μια μοναδική περίπτωση ανθρώπου που σε καθήλωνε με ένα βλέμμα. Εμένα προσωπικά, πέραν όλων των άλλων, με γοήτευε. Ως άνθρωπος, ως διανοούμενος και ως συνθέτης. Και νομίζω ότι αυτή η γοητεία αποτελεί την πεμπτουσία της μουσικής του που αναστατώνει τις αισθήσεις και τη σκέψη μας. Τον κάνει απολύτως οικείο και παράλληλα τόσο διαφορετικό – τόσο πιο σημαντικό – από όλους εμάς. Ένα δώρο των θεών στη χώρα μας, που με μικρούς συνδυασμούς ήχων τόσο προσωπικών, δηλαδή με τις μαγικές του μελωδίες, φτάνει στα βάθη της εθνικής συλλογικής μας ευαισθησίας, ρουφάει το μεδούλι της και μας το δωρίζει με αθάνατα έργα, που θα φωτίζουν πάντα τους ανθρώπους, Έλληνες και αλλοδαπούς».

Μίκης Θεοδωράκης, εφημερίδα Το Βήμα, φύλλο 15ης Ιουνίου 2003, στο Μάνου Χατζιδάκι εγκώμιον, Μικρός Ιανός, Αθήνα 2004, σ. 31, 32-33.

Μαρία Κάλλας (1923-1977), περίφημη υψίφωνος, κυρίαρχη μορφή της όπερας, απέκτησε παγκοσμίως τον χαρακτηρισμό «La Divina» (=η θεική) για τα υπηλά καλλιτεχνικά της προσόντα, τη δραματική ένταση και την ευελιξία της φωνής της, αλλά και το εξαιρετικό χάρισμα της ηθοποιίας που διέθετε. Τραγούδησε στα σπουδαιότερα λυρικά θέατρα του κόσμου (Σκάλα του Μιλάνου, Κόβεντ Γκάρντεν του Λονδίνου, Μετροπόλιταν Όπερα της Νέας Υόρκης κ.ά.), ενώ η συμμετοχή της στην ταινία «Μήδεια» του Πιερ Πάολο Παζολίνι θεωρήθηκε ιδιαίτερα επιτυχής.

Ο Ιάνης (Γιάννης) Ξενάκης (1922-2001) στο ατελιέ του στο Παρίσι, τέλη της δεκαετίας '80. Αρχιτέκτονας –συνεργάτης του Λε Κορμπυζιέ– και πρωτοπόρος συνθέτης, ιδρυτής της «στοχαστικής μουσικής», που αμφισβήτησε τη σειριακή μουσική, ο Ξενάκης χρησιμοποίησε τα μαθηματικά και την επιστήμη των υπολογιστών για τη δημιουργία των έργων του. Επινόησε το UPIC (1977), ένα σύστημα ψηφιακής μουσικής δημιουργίας.

Ο Γιάννης Χρήστου (1926-1970), από τους πρωτοπόρους συνθέτες της γενιάς του, αναζήτησε μια νέα γλώσσα στη μουσική. Σπούδασε φιλοσοφία και ψυχολογία κοντά στον Καρλ Γιουνγκ. Στα έργα του, που έχουν εκτελεστεί από κορυφαίους μουσικούς, περιλαμβάνονται: Μουσική του φοίνικα, Πρώτη συμφωνία, Έξι τραγούδια σε ποίηση του Τ.Σ. Έλιοτ, Τοκκάτα για πιάνο και ορχήστρα, Πύρινες γλώσσες, Μυστήριο κ.ά.

Ο Μάνος Χατζιδάκις (1925-1994), από τους σημαντικότερους Έλληνες μουσικοσυνθέτες, με διεθνή προβολή, συνέδεσε τη λαϊκή με τη λόγια μουσική παράδοση και την ελληνική με την ευρύτερη ευρωπαϊκή παιδεία, δημιουργώντας μια νέα, αυθεντική μουσική έκφραση, που αντιπροσώπευε τις αναζητήσεις, τους προβληματισμούς και τις αισθητικές ανάγκες της μεταπολεμικής Ελλάδας. Συνέθεσε πολλούς κύκλους τραγουδιών, μουσική για το σύγχρονο θέατρο και το αρχαίο δράμα, τον κινηματογράφο, το μπαλέτο, την όπερα κ.ά. Ίδρυσε την «Ορχήστρα των Χρωμάτων» (1989), η οποία διεύρυνε με το ρεπερτόριό της τον κύκλο των φίλων της ελληνικής μουσικής κυρίως μεταξύ των νέων.

Ο Μίκης Θεοδωράκης (γενν. το 1925), από τους σημαντικότερους Έλληνες μουσικοσυνθέτες με διεθνή προβολή, διαμόρφωσε (μαζί με τον Μάνο Χατζιδάκι) τη φυσιογνωμία της μεταπολεμικής ελληνικής μουσικής, κάνοντάς την προσιτή στις ευρύτερες λαϊκές μάζες. Η συνεχής και δυναμική καλλιτεχνική πορεία του συνδέθηκε αναπόσπαστα με την πολιτική και κοινωνική δράση του. Έγραψε όλα τα είδη μουσικής: πολλούς κύκλους τραγουδιών, όπερες, συμφωνική μουσική, μουσική δωματίου, ορατόρια, μπαλέτα, χορωδιακή εκκλησιαστική μουσική, μουσική για αρχαίο δράμα, για σύγχρονο θέατρο, για κινηματογράφο κ.ά.

Βασίλης Τσιτσάνης (1915-1984) και Μαρίκα Νίνου. Από τους σημαντικότερους συνθέτες και τραγουδιστές του λαϊκού και ρεμπέτικου τραγουδιού, ο Βασίλης Τσιτσάνης συνεργάστηκε με πολλούς μεγάλους τραγουδιστές και τραγουδίστριες, όπως η Μαρίκα Νίνου. Το ρεμπέτικο τραγούδι, με βαθιές ρίζες στη λαϊκή και βυζαντινή μας παράδοση, εξέφρασε με αυθεντικό και αυθόρμητο τρόπο την ελληνική ψυχή και άσκησε μεγάλη επίδραση στην εξέλιξη της ελληνικής μουσικής.

Μίκης Θεοδωράκης: Ο συνθέτης-ποταμός

«Ο Μίκης Θεοδωράκης είναι ένας ποταμός. Πλούσιος και χειμαρρώδης και στον χαρακτήρα και στο μπόι και στο έργο και στα αισθήματα και στην καθημερινή του έκφραση. Αυτό φαίνεται από τον τρόπο που διευθύνει μια ορχήστρα. Με ανοιχτά τα χέρια, σαν φτερά μεγάλου πουλιού, με ορμή στον ρυθμό και στις χειρονομίες. Συνεπαίρνει με τις κινήσεις του, το ίδιο αποφασιστικά όσο και με τη μουσική του και με τον τρόπο που ερμηνεύει τα τραγούδια του. Ακόμα και με τον όγκο του, σε οποιοδήποτε θέμα. Όλα βγαίνουν εκ βαθέων. Θα προσπαθήσω να μπω σε αυτόν τον ποταμό, αλλά μου είναι αδύνατο να εντοπίσω τις πηγές του, γιατί χάνονται στο βάθος του χρόνου, αυτού του μακρότατου σε αιώνες και περιπέτειες χρόνου, στη ροή του οποίου ο Έλληνας έχει διαμορφώσει την πολύπλευρη έκφραση του πολιτιστικού του βίου. Έχει απόηχους της αρχαιότητας και στοιχιά απ' τον βυζαντινό πλούτο, χυμούς της δημοτικής μουσικής και πενιές ρεμπέτικου τραγουδιού. Δεμένα όλα σε ένα διαχρονικό σύνολο, καθρέφτης της ψυχής ενός λαού. Αλλά ούτε και οι εκβολές αυτού του ποταμού είναι ορατές. Ο συνθέτης είναι ατελείωτος. Ακούραστος πάντα, ανανεωμένος συνέχεια, πηγαίος και μελωδικός, ακόμα κι όταν διαμαρτύρεται, πληθωρικός και ευρηματικός, βρίσκεται συνεχώς στο προσκήνιο. Είναι απρόβλεπτος στη συχνότητα, την έκταση, τη μορφή και το περιεχόμενο της καλλιτεχνικής του δημιουργίας».

Κώστας Σερξής, Μίκης Θεοδωράκης, Ο Οικουμενικός, Καστανιώτης, Αθήνα 2001, σ. 23-24.

Το λαϊκό τραγούδι συνεχίζει την νεοελληνική μουσική παράδοση

«Σκοπός μας εδώ είναι, αφού διαπιστώσουμε: 1) ότι το λαϊκό τραγούδι συνεχίζει τον κορμό της νεοελληνικής μουσικής παράδοσης και 2) πώς διαμορφώθηκε σε μια εντελώς νέα μελωδία που πιστοποιεί την καταγωγή της μα και που προσφέρει νέα στοιχεία στη Νεοελληνική Μουσική, να δούμε ποια είναι η σημασία του στη λειτουργία της Νεοελληνικής Σύθεσης [...]. Όμως τι ήταν εκείνο που τα 'κανε τα τραγούδια [αυτά] να ζήσουν έστω και σε στενό κύκλο και σιγά-σιγά η αντανάκλασή τους να δημιουργήσει το νέο λαϊκό τραγούδι, που γρήγορα κατάχτησε το σύνολο σχεδόν του Ελληνικού Λαού; Αναμφισβήτητη η Μουσική τους. Συνθέτες των τραγουδιών αυτών ήταν λαϊκοί τύποι με έμφυτη μουσική ευαισθησία, που προσπαθούσαν πάνω σε μαντολίνα ή μπουζούκια (όργανα λαϊκά και ευκολόπαιχτα σχετικά) να δώσουν τον παλμό της ψυχής τους. Τι επιδράσεις μπορούσαν να έχουν αυτοί οι άνθρωποι; Ας παρακολουθήσουμε την αγωγή τους μέσα στο κοινωνικό τους περιβάλλον. Είναι γνωστό πρώτα-πρώτα πως το φτωχό Ελληνόπουλο σε μικρή ηλικία πηγαίνει πολύ στην εκκλησία. Ιδιαίτερα αν έχει καλή φωνή, οπότε βοηθάει στο "κόρο", κρατώντας το "ίσο" και κάνοντας πού και πού κανένα τέρτσο. Έτσι, οι εκκλησιαστικές μελωδίες χαράζονται βαθιά μες στην ψυχή του (κι είναι το πρώτο στοιχείο, αυτό που κυριαρχεί σε όλη την παραγωγή των λαϊκών τραγουδιών). Έπειτα από τους γονείς του ακούει παλιά δημοτικά τραγούδια ή μακρόσυρτες ανατολίτικες μελωδίες. Το γραμμόφωνο και το ραδιόφωνο τού γεμίζουν τα αυτιά με ταγκό, καντάδες κλπ. Έτσι, βαθιά δεμένο με την ελληνική πραγματικότητα και τις παραδόσεις της, αν τύχει να 'χει έμφυτη κλίση στη μουσική, αυτό που θα δημιουργήσει μεγαλώνοντας δεν μπορεί παρά ν' αντικαθρεφτίζει την ίδια την Ελληνική ζωή, να 'χει αλήθεια και ζωντάνια. Ιδιοσυγκρασίες, λοιπόν, με τέτοια μουσική "αγωγή" είναι αυτές που δημιούργησαν τα πρώτα "ρεμπέτικα" τραγούδια».

Μίκης Θεοδωράκης, Για την ελληνική μουσική, Καστανιώτης, Αθήνα 1986, σ. 164-165.

Ο Δημήτρης Ροντήρης και η θεατρική παράδοση που δημιούργησε

«Μετά τον θάνατο του Φώτου Πολίτη τα ηνία του Εθνικού Θεάτρου ανέλαβε ο Δημήτρης Ροντήρης, ηθοποιός που είχε γαλουχηθεί στη σχολή της Κοτοπούλη, σκηνοθέτης που διατέλεσε και βοηθός του Ράινχαρντ στη Βιέννη και στο Βερολίνο. Ο Ροντήρης ήταν ένας ταμένος, τελειοθήρας, αυστηρός, πουριτανός, μέγας κάτοχος της θεατρικής τεχνικής, σημαντικός ηθοποιός ο ίδιος και χαρισματικός δάσκαλος. Οργάνωσε την Δραματική Σχολή του Εθνικού, ώστε να την καταστήσει φυτώριο νέων ηθοποιών. Το πρόγραμμα σπουδών που εφάρμοσε ισχύει έως σήμερα όχι μόνο στο Εθνικό Θέατρο και στη Σχολή του, αλλά είναι το απαιτητό από το κράτος περιεχόμενο σπουδών και των ιδιωτικών δραματικών σχολών [...] Από το 1934 έως το 1942 [...] ανέβασε σχεδόν αποκλειστικά δεκάδες έργα του παγκόσμιου ρεπερτορίου, Σαίξπηρ, Σίλλερ, Γκολντόνι, Μολιέρο, Μπέρναρ Σο, Οσκαρ Ουάιλντ, Ο' Νηλ, Πιραντέλλο, Τολστόι, Γκόγκολ, Ίψεν. Ο Ροντήρης με μόνιμους συνεργάτες τον Κλώνη, τον ιδιοφυή ενδυματολόγο Φωκά, τον συνθέτη Δημήτρη Μητρόπουλο, τον χορογράφο Γριμάνη [...] δημιούργησε μια μεγάλη θεατρική παράδοση που άφησε έως τις μέρες μας ανεξίτηλα ίχνη στη σκηνική μας παράδοση. Ο Ροντήρης πίστευε στη μουσική της γλώσσας και στη μουσική έκφραση των συναισθημάτων, γι' αυτό και οι παραστάσεις του στηρίζονταν σε μια άτεγκτη αυστηρή παρτιτούρα. Ως εκ τούτου χρειαζόταν ηθοποιούς βριτουόζους, ασκητές και πνευματικά αναπτυγμένους».

Κώστας Γεωργουσόπουλος, «Εθνικό θέατρο. Μια Οδοιπορία στον αιώνα», στο Βασίλης Φωτόπουλος, 100 χρόνια Εθνικό Θέατρο, EFG, Eurobank Ergasias, Αθήνα 2000, χωρίς αριθμηση σελίδων.

Το θέατρο και ο κινηματογράφος. Στον 20ό αιώνα παρατηρείται πλουσιότερη ανανεωτική δραστηριότητα σε όλα τα θεατρικά είδη και σε όλες τις λειτουργίες της θεατρικής πράξης (δραματολόγιο, σκηνοθεσία, σκηνογραφία, ενδυματολογία κ.ά.), που συνδέεται με σημαντικούς θιάσους και αξιόλογους ηθοποιούς. Πολύ σημαντική ήταν η προσφορά του Εθνικού Θεάτρου (1930) και του Θεάτρου Τέχνης του Καρόλου Κουν (1942), που αποτέλεσαν τους κύριους άξονες γύρω από τους οποίους αναπτύχθηκε συστηματικά

Η Μαρίκα Κοτοπούλη (Κλυταιμνήστρα) πριν από την παράσταση της «Ορέστειας» του Αισχύλου με το Εθνικό Θέατρο σε πρόβα με τον σκηνοθέτη Δημήτρη Ροντήρη (1949). Σκηνικά Κλεόβουλου Κλώνη, κοστούμια Αντώνη Φωκά και χορογραφίες Ραλλούς Μάνου.

Η Κυβέλη με τον Θάνο Κωσόπουλο στο «Μυστικό της κοντέσας Βαλέρινας» του Γρ. Ξενόπουλου, Εθνικό Θέατρο, 1953.

το θέατρο. Ιδιαίτερα εμπνευσμένοι σκηνοθέτες, όπως ο Φώτος Πολίτης, ο Δημήτρης Ροντήρης, ο Κάρολος Κουν κ.ά., έδωσαν, ο καθένας από τη δική του οπτική, ιδιαίτερη βαρύτητα στην αναβίωση του αρχαίου δράματος, στην παρουσίαση αντιπροσωπευτικών έργων του σύγχρονου ξένου δραματολογίου και στην ανάδειξη του νεοελληνικού θεατρικού έργου.

Η Άννα Συνοδινού ως «Ηλέκτρα» στην ομώνυμη τραγωδία του Σοφοκλή. Εθνικό Θέατρο, Επίδαυρος, 1961.

Η Κατίνα Παξινού και ο Αλέξης Μινωτής (δεξιά) με τους Δημήτρη Χορν και Κώστα Καστανά (αριστερά) στο «Ταξίδι της μακριάς νύχτας», του Ο' Νιλ. Εθνικό Θέατρο, 1965.

Το αρχαίο δράμα ως σύγχρονο βίωμα

«Σήμερα, ύστερα από τόσων χρόνων εμπειρία, οι απόψεις μου για τα προβλήματα που υπάρχουν μένουν σε γενικές γραμμές οι ίδιες: πραγματικά γνήσια ερμηνεία του βαθύτερου νοήματος του αρχαίου δράματος. Σωστός τρόπος, κατά τη γνώμη μου, για να μεταδοθεί στον σύγχρονο θεατή το τραγικό ρίγος, το ιερό δέος, η πραγματική αισθητική συγκίνηση που ένιωθαν οι αρχαίοι θεατές απ' τα ανεπανάληπτα κλασικά αριστουργήματα είναι: να παραιτηθούμε –κι αν ακόμα είχαμε αρκετά ιστορικά δεδομένα– από κάθε προσπάθεια μουσειακής αναπαράστασης και να επιδιώξουμε την άμεση συγκίνηση του θεατή ερμηνεύοντας σωστά, τονίζοντας τις αθάνατες, αιώνιες ανθρώπινες αλήθειες, το βαθύτερο ανθρώπινο στοιχείο που κλείνει μέσα της η αρχαία δραματική ποίηση και να δώσουμε μια σύμφωνη με την ουσία του λύση στο λυρικό στοιχείο του αρχαίου δράματος, παίρνοντας στοιχεία απ' τη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, που να δείχνουν την ενότητα της ελληνικής παράδοσης απ' την αρχαιότητα μέχρι σήμερα».

Δημήτρης Ροντήρης, περιοδικό «Θέατρο», τεύχ. 55-56, Γενάρης-Απρίλης 1997, στο Σελίδες αυτοβιογραφίας, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σ. 202.

Ο ρόλος της «τεχνικής» στο θέατρο

«Αυτό φανερώνει τι εννοούμε με τον όρο "τεχνική", όταν αντιμετωπίζουμε το πρόβλημα του ζωντανέματος της εσωτερικής ζωής του ανθρώπου που ερμηνεύουμε στο θέατρο. Όχι μόνο βέβαια τα ουσιαστικότερα, στοιχειώδη εφόδια με τα οποία υποτίθεται ότι είναι εφοδιασμένοι κάθε επαγγελματίας της τέχνης μας, που μπαίνει και βγαίνει στη Σκηνή, δηλαδή άρθρωση σωστή, κίνηση ρυθμισμένη, φυσιογνωμική ευλυγισία, αίσθηση χώρου και λοιπά τεχνικά, μα την ικανότητα της αναδημιουργίας, με τη σκέψη, με τη θέληση και με τη συγκίνηση, μιας ζωντανής ανθρώπινης ύπαρξης. Η μεγάλη δυσκολία αυτής της τέχνης έγκειται ακριβώς στον χειρισμό του ανθρώπινου συγκινησιακού μηχανισμού, που δεν είναι φυσικά ολότελα υποταγμένος στη θέλησή μας ή στον άμεσό μας έλεγχο. Μπορούμε βέβαια να κλείσουμε τα μάτια μας ή να σηκώσουμε το χέρι μας, να σηκωθούμε ή να καθίσουμε κατά βούληση, δεν μπορούμε όμως το ίδιο εύκολα να βραδύνουμε ή να επιταχύνουμε τον σφυγμό μας κι ούτε μπορούμε να αισθανθούμε πραγματικό φόβο, χαρά ή λύπη με ένα αστραπιαίο πρόσταγμα του νου [...]. Κανείς μεγάλος ή μικρός ηθοποιός δεν έχει προσωπικούς, πραγματικούς λόγους να υποφέρει ή να χαιρέται επί Σκηνής, και δεν μπορεί να φθάσει σε γνήσια συγκίνηση ή έκφραση χωρίς πνευματική κατανόηση, συναισθηματική διέγερση, αυθυποβολή ή έμπνευση».

Αλέξης Μινωτής, Εμπειρική θεατρική παιδεία. Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1988, σ. 79-80.

Έχουμε το προνόμιο να ζούμε στον ίδιο τόπο με τον Αισχύλο, τον Σοφοκλή, τον Ευριπίδη

«Έτσι, εμείς οι νεώτεροι Έλληνες, έχουμε το μεγάλο προνόμιο να μπορούμε να ζούμε και να ξεχωρίζουμε, μέρα με τη μέρα, τις μορφές, τα σχήματα, τους ρυθμούς, τους ήχους, λίγο πολύ όπως τα ζούσε και τα ξεχώριζε ο απλός αρχαίος Έλληνας, όπως τα ζούσε και τα ξεχώριζε ο Όμηρος, ο Αισχύλος, ο Σοφοκλής, ο Ευριπίδης, ο Αριστοφάνης καθώς οι μέρες κυλούσαν, άλλο-

τε πλούσιες σε γεγονότα και άλλοτε λιτές, άλλοτε στενόχωρες και άλλοτε ειρηνευμένες, ενώ ο νους και η ψυχή τους έπλαθαν το έργο τους. Γι' αυτό, αν θέλουμε να ερμηνεύσουμε το θέατρό τους δημιουργικά, ας πλησιάσουμε κι ας ξεχωρίσουμε όλα αυτά που εισχώρησαν συνειδητά ή υποσυνείδητα στην ψυχή τους, ας γνωρίσουμε τα μεγάλα μυστικά που τους αποκάλυψε η φύση, ο ουρανός, η θάλασσα, η πέτρα, ο ήλιος κι ο άνθρωπος σ' αυτόν το βράχο κάτω απ' αυτόν τον ήλιο».

Κάρολος Κουν, *Κάνουμε θέατρο για την ψυχή μας*, Καστανιώτης, 6η έκδ., Αθήνα 1987, σ. 34.

Η προσφορά του Καρόλου Κουν και του Θεάτρου Τέχνης

«Ο Κάρολος Κουν δεν υπήρξε ακαδημαϊκός του θεάτρου. Δεν υπήρξε θεωρητικός και δε χρησιμοποίησε ποτέ αφηρημένες έννοιες για να υποστηρίξει τη σημασία και τον σκοπό του θεατρικού δράματος. Ωστόσο, υπήρξε, από κάθε άποψη, άνθρωπος του θεάτρου. Κατά τη διάρκεια των πενήντα πέντε χρόνων που υπηρέτησε τη μούσα του με ασκητική αυταπάρηση, σπαρτιατική πειθαρχία και ολοκληρωτική αφοσίωση, δημιούργησε μια μοναδική θεατρική κληρονομιά για το σύγχρονο ελληνικό θέατρο. Στη μακρά θητεία του σκηνοθέτησε σχεδόν διακόσιες πενήντα παραστάσεις, τις περισσότερες με το θέατρο Τέχνης, το θέατρο που ίδρυσε το 1942, κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Ενορχήστρωσε μοναδικά την παρουσίαση ορισμένων από τις σημαντικότερες παραστάσεις του σύγχρονου διεθνούς ρεπερτορίου, ενώ έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εμφάνιση και την καθιέρωση του μεταπολεμικού ελληνικού δράματος, που σηματοδοτεί την πιο δημιουργική και ενδιαφέρουσα περίοδο της σύγχρονης ελληνικής δραματουργίας: από πολλές απόψεις, άλλωστε, οι προτάσεις του αποτέλεσαν τομή στην ερμηνεία και παρουσίαση του ελληνικού δράματος. Παρέμεινε ενεργός στο θέατρο Τέχνης ως τον θάνατό του, τον Φεβρουάριο του 1987, καθιστώντας το τη δεύτερη παλαιότερη θεατρική ομάδα της σύγχρονης εποχής μετά το Εθνικό Θέατρο, που ιδρύθηκε το 1932».

Μάικλ Μαγιάρ, *Ο Κάρολος Κουν και το θέατρο Τέχνης*, μτφρ. Έ. Καίρη, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 2004, σ. 11.

Σκηνή από την παράσταση των «Ορνίθων» του Αριστοφάνη σε σκηνοθεσία Καρόλου Κουν, σκηνικά-κοστούμια Γιάννη Τσαρούχη, μουσική Μάνου Χατζιδάκι και χορογραφίες Ραλλούς Μάνου, Ωδείο Ηρώδου Αττικού, 1959.

Ασπασία Παπαθανασίου και Λυδία Κονιόρδου στην «Ηλέκτρα» του Σοφοκλή, Εθνικό Θέατρο, 1996.

Ο **κινηματογράφος**, από την άλλη πλευρά, γίνεται γρήγορα δημοφιλές είδος στο ευρύτερο κοινό με αξιόλογες ταινίες του Τζαβέλα, του Σακελλάριου και άλλων, ενώ σταδιακά η κινηματογραφική γλώσσα εξελίσσεται καλλιτεχνικά από πολύ σημαντικούς σκηνοθέτες (Κακογιάννης, Κούνδουρος, Δαμιανός, Βούλγαρης, Αγγελόπουλος, Κανελλόπουλος κ.ά.), φθάνοντας σε υψηλά καλλιτεχνικά και τεχνικά επίπεδα και αποκτώντας διεθνή αναγνώριση.

Σκηνή από την ταινία του Αλέκου Σακελλάριου «Οι Γερμανοί ξανάρχονται» (1948) με τον Βασίλη Λογοθετίδη, τον Χρίστο Τσαγανέα κ.ά.

«Ο Δράκος», ταινία σε σκηνοθεσία Νίκου Κούνδουρου, 1956 (Ντίνος Ηλιόπουλος, Θανάσης Βέγγος, Γιάννης Αργύρης).

Κωνσταντίνος Καβάφης: Ο τελευταίος κληρονόμος των δασκάλων του Γένους

«Ο Καβάφης [...] βγαίνει από μια πρωτεύουσα του πνεύματος, σχεδόν καταποντισμένη, αλλά μεγάλη, που καυχιέται πως είναι "παλαιόθεν Ελληνίς", από την Κωνσταντινούπολη, την Αντιόχεια, την Αλεξάνδρεια, το Φανάρι: από την πρωτεύουσα μιας πνευματικής επικράτειας γεμάτης τάφους, αλλ' απέραντης: τα όριά της χάνονται "μέσα στη Βακτριανή, ως τους Ινδούς". Είναι ο τελευταίος επίγονος αυτής της απεραντοσύνης [...]. Η "κοινή ελληνική λαλιά" που κληρονόμησε και θα διαμορφώσει [...] είναι η γλώσσα των διδασκάλων του Γένους: αυτών είναι ο τελευταίος κληρονόμος».

Γιώργος Σεφέρης, *Δοκμές, Ίκαρος*, 4η έκδ., Αθήνα 1981, τ. Α', σ. 357-358.

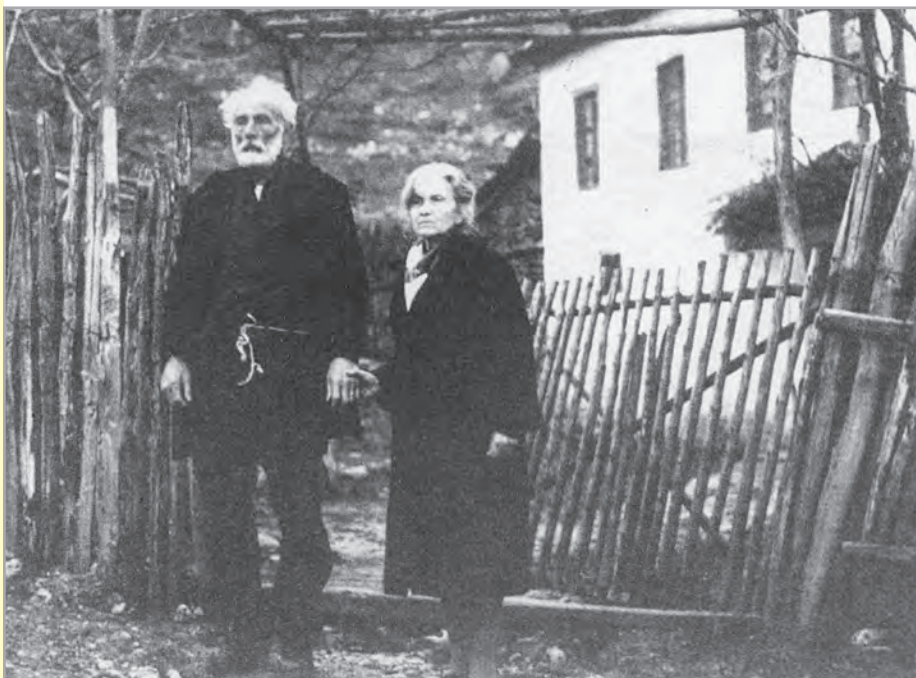
Οδυσσέας Ελύτης: Μια νέα πνοή στη νεοελληνική ποίηση

«Κι άξαφνα, στα 1935, από τις σελίδες του περιοδικού "Τα Νέα Γράμματα", παρουσιάστηκε ένας ποιητής άλλος, νικόποπος, άμοιαστος με οτιδήποτε πριν ελληνικό, ο Οδυσσέας Ελύτης. Και με τα πρώτα του ποιήματα έφερε στην ποίησή μας εκείνο που θα ζήλευε κανείς στον Βαλερύ: το μεσογειακό-ελληνικό τοπίο σε μίαν απέραντη συναρμολόγηση εικόνων, όχι απλώς συμβόλων μιας νέας ποιητικής αντίληψης, όχι απλώς φορέων ατομικών, υποκειμενικών συναισθημάτων, αλλά εικόνων-πραγματικότητων που εξασκούν μια μαγεία ανεπανάληπτη. Μια μαγεία απλωμένη σ' όλο τον φυσικό ελληνικό χώρο [...]. Μια νέα ελληνική γλώσσα, δροσερή, παρθενική, ενάερη, μιλούσε ρυθμικά και μαγικά για ένα σωρό πράγματα δικά μας, που τα είχαμε ξεχάσει, επειδή χρόνια ολόκληρα τα είχε λησμονήσει και η ποίηση. Και προπαντός μιλούσε για ολόκληρη τη ζωή σαν χαρά αιώνια εφηβική, σαν υπέρτατη αξία, μας έδινε και τη ζωή αυτή σαν θαυμαστή λυρική πραγματικότητα, αλλά και μαζί σαν ένα μήνυμα υπαρξιακό, σαν ανάβρυσμα μέσα από την ύπαρξη [...].»

Ανδρέας Καραντώνης, *Εισαγωγή στη Νεώτερη Ποίηση*, Γαλαξίας, Αθήνα 1971, σ. 206.

«Ηλέκτρα», σκηνοθεσία Μιχάλη Κακογιάννη, 1962 (Ειρήνη Παππά, Γιάννης Φέρτης).

«Ταξίδι στα Κύθηρα», ταινία σε σκηνοθεσία Θεόδωρου Αγγελόπουλου, 1984 (Μάνος Κετράκης, Ντόρα Βολανάκη).

«Το προξενιό της Άννας», σκηνοθεσία Παντελί Βούλγαρη, 1972 (Άννα Βαγενά, Κώστας Ρηγόπουλος, Μαρία Μαρτίκα).

Η λογοτεχνία. Με προδρομική μορφή τον Κωνσταντίνο Καβάφη, η Γενιά του 1930 (Σεφέρης, Ελύτης, Ρίτσος κ.ά.) καθιερώνει τη μοντέρνα γραφή στην ελληνική ποίηση η οποία μεταπολεμικά ακολουθεί την πορεία της κάτω από το βάρος των δραματικών γεγονότων σε παγκόσμιο και σε εθνικό επίπεδο. Μέσα από τις ίδιες ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις, ανάλογη υπήρξε και η πορεία της νεότερης πεζογραφίας μας με ηγετική μορφή τον Νίκο Καζαντζάκη.

Ο φιλοσοφικός στοχασμός. Οι σημαντικότεροι Έλληνες στοχαστές (Κανελλόπουλος, Τσάτσος, Θεοδωρακόπουλος, Παπανούτσος κ.ά.) ασχολούνται κατά βάση με θέματα φιλοσοφίας, πολιτικής, παιδείας και αισθητικής, ενώ οι νεότεροι, που ζουν κυρίως στο εξωτερικό (Καστοριάδης, Αξελός, Πουλαντζάς κ.ά.), δίνουν την προσωπική τους σφραγίδα στην προσέγγιση φιλοσοφικών, πολιτικών και κοινωνικών προβλημάτων της εποχής.

Ερωτήσεις

1. Ποια εκφραστικά μέσα αξιοποίησαν κυρίως ο φοβισμός και ο γερμανικός εξπρεσιονισμός; Πού στόχευαν με αυτά;
2. Ποιες ήταν οι βασικές αρχές της Σχολής του Μπάουχαους; Πώς θα μπορούσατε να δικαιολογήσετε τον καθοριστικό της ρόλο στη διαμόρφωση του διεθνούς στιλ στη μοντέρνα αρχιτεκτονική που καθιερώθηκε παγκοσμίως για πολλές δεκαετίες;
3. Ποια ήταν η επιρροή του μοντερνισμού στην ελληνική αρχιτεκτονική;
4. Ποιοι ζωγράφοι αποτέλεσαν τον πυρήνα της Γενιάς του 1930 στην Ελλάδα; Ποιοι ήταν οι στόχοι των καλλιτεχνών που ανήκαν σε αυτήν και γύρω από ποιους ιδεολογικούς και αισθητικούς άξονες κινήθηκαν;

Η ανθρωπότητα ενώπιον των κοινών προκλήσεων. Ο Αμερικανός πρόεδρος Τζον Φ. Κένεντυ απευθύνεται στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ, 20 Σεπτεμβρίου 1963. Ακολουθεί απόσπασμα της ομιλίας του:

«Η προσπάθεια να βελτιωθεί η ζωή του ανθρώπου δεν είναι υπόθεση των λίγων. Είναι υπόθεση όλων των εθνών - όταν ενεργούμε με μόνιμο, όταν συνεργαζόμαστε σε ομάδες, όταν λειτουργούμε στα Ηνωμένα Έθνη, καθώς η αρρώστια και η επιδημία, η λεηλασία και η μόλυνση, οι κίνδυνοι της φύσης και η πείνα των παιδιών είναι εχθροί του κάθε έθνους. Η γη, η θάλασσα και ο αέρας ενδιαφέρουν κάθε έθνος. Και η επιστήμη, η τεχνολογία και η παιδεία μπορούν να αποτελέσουν τους συμμάχους κάθε έθνους.

Ποτέ πριν δεν είχε ο άνθρωπος τέτοια δυνατότητα να ελέγξει το περιβάλλον του, να δώσει ένα τέλος στη δίψα και στην πείνα, να νικήσει τη φτώχεια και την αρρώστια, να εξαλείψει τον αναλφάβητισμό και τη μαζική ανθρωπινή αθλιότητα. Έχουμε τη δύναμη να φτιάξουμε την καλύτερη γενιά στην ιστορία του κόσμου - ή να τη μετατρέψουμε στην τελευταία που θα ζήσει».

Η ρύπανση του περιβάλλοντος

«Η οικονομική ανάπτυξη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ενίσχυσε τις επιπτώσεις της ανθρωπίνης δραστηριότητας στο περιβάλλον. Τα εργοστάσια παρήγαγαν ρύπους που έβλαπταν την ατμόσφαιρα και προκαλούσαν όξινη βροχή, η οποία δηλητηριάζει δάση, ποταμούς και λίμνες. Η καταστροφή του περιβάλλοντος από τη βιομηχανία ήταν ιδιαίτερα σοβαρή στην Ανατολική Ευρώπη, ενώ αρκετές φορές δυτικές εταιρείες μετέφεραν την παραγωγή τους σε χώρες όπου η νομοθεσία για την προστασία του περιβάλλοντος ήταν λιγότερο αυστηρή. Τα ιδιωτικά αυτοκίνητα αποτέλεσαν τη δεύτερη μεγάλη αιτία περιβαλλοντικής καταστροφής. Η χρήση τους αυξήθηκε υπερβολικά, ιδιαίτερα στη Β. Αμερική. Τα αυτοκίνητα προκάλεσαν άμεση καταστροφή (λόγω των ρύπων των εξατμισών τους) και απαίτησαν τη διάθεση όλο και μεγαλύτερων περιοχών της χώρας για την κατασκευή νέων δρόμων. Μεγάλη περιβαλλοντική καταστροφή προκάλεσε και η πρόοδος της γεωργίας και της δασοπονίας. Δάση σε ολόκληρο τον κόσμο κόπηκαν για την προμήθεια ξυλείας. Η χρήση εντομοκτόνων και λιπασμάτων για την αύξηση της γεωργικής παραγωγής σήμαινε ότι όλο και μεγαλύτερες ποσότητες επιβλαβών υγροχλωμένων εισχωρούσαν στο έδαφος και στους ποταμούς [...]. Το περιβάλλον απέκτησε ιδιαίτερη σημασία στα τέλη του 20ού αιώνα [...]. Από τη δεκαετία του '80 δρομολογήθηκε, επιτέλους, μια συντονισμένη διεθνής προσπάθεια για να τεθούν υπό έλεγχο οι χειρότερες επιπτώσεις της περιβαλλοντικής ρύπανσης. Στη "Διάσκεψη Κορυφής για τη Γη", που διεξήχθη στο Ρίο ντε Τζανέιρο (1992), επιτεύχθηκαν οι πρώτες συμφωνίες για τον περιορισμό των επιβλαβών ρύπων και το 1997 υπογράφηκε στο Κιότο της Ιαπωνίας συνθήκη για την αποτροπή της αύξησης της θερμοκρασίας. Η ρύπανση παραμένει κεντρικό σημείο του αγώνα για την ανατροπή των οικολογικών καταστροφών που προκάλεσε η σύγχρονη βιομηχανία».

Richard Overby (επιμ.), «Ιστορικός Άτλας του 20ού αιώνα», εφημερίδα Η Καθημερινή, Αθήνα 1999, σ. 200-201.

Η καταστροφή του περιβάλλοντος, δοκιμασία για τον πολιτισμό μας

«Για να απαλλαγεί η Γη από τους εφιάλτες της, χρειάζεται ίσως κάτι ριζικότερο από τις βραδύτατες κινήσεις σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο. Η περιβαλλοντική κρίση είναι, σε πρωτογενές επίπεδο, κρίση του σύγχρονου πολιτισμού και των αξιών του. Αυτό που χρειάζεται, συνεπώς, είναι να αμφισβητηθεί η ίδια η έννοια της προόδου και η μονομέρεια της πρακτικής της.

Οι πολλαπλές εστίες πολέμου. Στα χρόνια που ακολούθησαν το τέλος του Ψυχρού Πολέμου τα προβλήματα και οι προκλήσεις μεταλλάχθηκαν και, υπό μια έννοια, παρουσιάζονται με πιο έντονη μορφή. Η παγκόσμιων διαστάσεων ιδεολογική πόλωση της εποχής του Ψυχρού Πολέμου δεν υπάρχει πλέον, αλλά στη θέση της αναπτύχθηκαν, σε πολλά σημεία του πλανήτη, συγκρούσεις εθνοτικές, που κόστισαν ζωές χιλιάδων ατόμων. Στη δεκαετία του 1990 διεξήχθη ένας μεγάλος αριθμός συγκρούσεων, ορισμένες από τις οποίες εξελίχθηκαν σε ανθρωπιστικές καταστροφές: Σομαλία, Ρουάντα, διάλυση της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Επιπλέον, αν και οι θεσμοί της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας υιοθετούνται σήμερα από περισσότερες χώρες του πλανήτη παρά στο παρελθόν, σε πολλές περιπτώσεις δεν εφαρμόζονται καθόλου ή εφαρμόζονται προσχηματικά, για να καλύψουν προκλητικές παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Ο κόσμος των δύο ταχυτήτων. Οι αρχικές αισιόδοξες προβλέψεις για την κατάργηση των φραγμών ή των περιοριστικών ρυθμίσεων στην παγκόσμια διακίνηση προϊόντων, κεφαλαίων ή υπηρεσιών («παγκοσμιοποίηση»*) δεν έχουν επαληθευτεί. Βέβαια, η πρόοδος των συγκοινωνιακών και επικοινωνιακών μέσων έχει συμβάλει καθοριστικά στην εξέλιξη αυτή και όλοι μας βιώνουμε πλέον έναν πολιτισμικό συγκρητισμό. Ωστόσο, η ανισομέρεια στην κατανομή των πόρων του πλανήτη συνεχίζεται, και πολλές χώρες της περιφέρειας αντιμετωπίζουν το φάσμα της πείνας και της ανθρωπιστικής καταστροφής, ιδίως στην Αφρική, όπου διεξάγεται και μια σειρά επίπονων και σκληρότατων εσωτερικών συγκρούσεων. Ο μεγάλος ρυθμός των γεννήσεων στις χώρες αυτές προκαλεί υπερπληθυσμό, με αποτέλεσμα να μην επαρκούν οι έτσι κι αλλιώς μικρές οικονομικές τους δυνατότητες για τη διατροφή των λαών τους. Η ανισότητα αυτή τόσο στην πολιτική επιρροή όσο και στην πρόσβαση σε πλουτοπαραγωγικές πηγές απειλεί να πυροδοτήσει συγκρούσεις πολύ διαφορετικές, αλλά όχι λιγότερο έντονες ή επικίνδυνες από αυτές του παρελθόντος.

Η διαταραχή του παγκόσμιου οικοσυστήματος. Τα οικολογικά προβλήματα δεν είναι άσχετα και με το ζήτημα της προστασίας του περιβάλλοντος. Τα προβλήματα αυτά, από τη φύση τους, είναι ζητήματα που υπερβαίνουν τα εθνικά σύνορα. Η μόλυνση και η καταστροφή του περιβάλλοντος

απειλούν να επιβαρύνουν τη ζωή όλων των κατοίκων του πλανήτη. Το πρόβλημα ήλθε στο προσκήνιο της επικαιρότητας από τη δεκαετία του 1980, στην αρχή με τη μορφή της πιθανής μόλυνσης από την αλόγιστη χρήση της πυρηνικής ενέργειας ή και των πυρηνικών όπλων. Το μεγάλο πυρηνικό ατύχημα στον σοβιετικό σταθμό παραγωγής πυρηνικής ενέργειας του Τσερνόμπιλ στην Ουκρανία, το 1986, υπογράμμισε ακόμη πιο έντονα το στοιχείο αυτό. Η καταστροφή των παρθένων δασών του Αμαζονίου, το φαινόμενο του «θερμοκηπίου» και η εμφανής βίαιη μεταβολή του κλίματος σε όλα τα μήκη και πλάτη του πλανήτη αποτελούν περαιτέρω ενδείξεις αυτού του μεγάλου προβλήματος. Εξάλλου, και οι πλουτοπαραγωγικές πηγές της Γης δεν είναι ανεξάντλητες. Ενδεικτικό είναι το πρόβλημα της λειψυδρίας που αντιμετωπίζουν αρκετές περιοχές, ιδίως στη Μέση Ανατολή, και το οποίο μπορεί να προκαλέσει ακόμη μεγαλύτερη διεθνή ένταση στο μέλλον.

Τα φαινόμενα της βίας και της τρομοκρατίας. Οι μορφές της βίας αλλάζουν και γίνονται ακόμη περισσότερο ακραίες. Η ένταση των «τυφλών» τρομοκρατικών επιθέσεων, μετά την καταστροφή των Δίδυμων Πύργων

Το «τυφλό» τρομοκρατικό χτύπημα στους Δίδυμους Πύργους στο Διεθνές Κέντρο Εμπορίου της Νέας Υόρκης και στο αμερικανικό Πεντάγωνο την 11η Σεπτεμβρίου 2001 είχε ως συνέπεια χιλιάδες νεκρούς και τραυματίες.

Διότι η πρόοδος, μέχρι τώρα, περίπου ταυτίζεται με τα τεχνολογικά αγαθά και τη βελτίωση των οικονομικών παραμέτρων. Ελάχιστα αναφέρεται σε ποιοτικές παραμέτρους, στην αρμονική ισορροπία του ανθρώπου με το περιβάλλον του, σ' αυτόν καθ' εαυτόν τον εσωτερικό άνθρωπο και στην ανάγκη του να υπάρξει με τους άλλους. Η τυφλή επιδίωξη της ανόδου του ατομικού ή εθνικού εισοδήματος δεν οδηγεί πάντοτε στην άνοδο του βιοτικού -με την έννοια του βίου, της ζωής- επιπέδου. Οδηγεί, συνήθως, σε έναν άνθρωπο χωρίς σοφία και ευθύνη, στερημένο από την παρηγοριά της τέχνης και την ανάσα του διπλανού, έρμαιο δυνάμεων που στηρίζουν την εξουσία τους στην ισοπέδωση τη δική τους και της φύσεως.

Γιώργος Γραμματικάκης, *Η Κόμη της Βερενίκης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005²⁵, σ. 148-149.

Παγκοσμιοποίηση και πολιτισμός

«Ένας ιδιαίτερα ισχυρός παράγοντας ενίσχυσης της παγκοσμιοποίησης είναι και η διάδοση της εμπορευματοποιημένης πολιτιστικής παραγωγής, είναι και ο πολιτισμός. Βέβαια, ο πολιτισμός παγκοσμίως δεν αναπτύσσεται μόνο από τις διεθνοποιημένες μορφές του, αλλά και με τις τοπικές εκφάνσεις του [...]. Είναι γνωστό ότι ο πολιτισμός αποτελεί κεντρικό σημείο αναφοράς στη θεωρητική συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση, για τον προσδιορισμό της ταύτισης και της διαφορετικότητας. Στον βαθμό που ο κόσμος, πιο σωστά ορισμένες πλευρές της ζωής των ατόμων και των κοινωνιών, εννοποιείται πολιτισμικά ή ορισμένες δυνάμεις επιδιώκουν να επιβάλουν αυτή την εννοποίηση, δημιουργούνται και αντίρροπες δυνάμεις, επιβεβαιώνοντας και σε αυτόν τον τομέα τη διαλεκτική παγκοσμιοποίησης και κατακερματισμού. Η διάδοση συγκεκριμένου τύπου μουσικής, χορευτικών κινήσεων, είδους ντυσίματος και φαγητού και οι αντιστάσεις που υπάρχουν σε αυτή τη διάδοση (αντίσταση η οποία εξαρτάται ευθέως ανάλογα με την ποιότητα της εθνικής-τοπικής πολιτισμικής εξέλιξης στον κάθε τομέα, καθώς και από τη δημιουργική αφοσίωση των σύγχρονων τεχνικών-τεχνολογικών από τον τοπικό-εθνικό πολιτισμό) αποτελούν την καθημερινή επιβεβαίωση της διαλεκτικής ανάμεσα στην τάση παγκοσμιοποίησης και κατακερματισμού».

Νίκος Κοτζιάς, Προλεγόμενα στο Ούλριχ Μπεκ, Τι είναι παγκοσμιοποίηση, μτφρ. Γ. Παυλόπουλος, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.

Στον πρωτεύεικό κόσμο που ζούμε αντιμετωπίζουμε καταστάσεις ρίσκου

«Είναι ο κόσμος στον οποίο ζούμε, στα τέλη του 20ού αιώνα, διαφορετικός απ' ό,τι παλιότερα: Πιστεύω ότι είναι. Θεωρώ ότι βιώνουμε μια σημαντική περίοδο ιστορικού μετασχηματισμού και υπάρχουν βέβαια και αντικειμενικοί λόγοι που στηρίζουν αυτή μου την πίστη. Επιπλέον, οι αλλαγές που μας επηρεάζουν δεν περιορίζονται σε μία μόνο περιοχή του πλανήτη, αλλά εξαπλώνονται σχεδόν παντού. Οι βασικές δυνάμεις που καθόρισαν την εξέλιξη της εποχής μας είναι η επιστήμη, η τεχνολογία και η ορθολογική σκέψη, που έχουν τις απαρχές τους στην Ευρώπη του 17ου και 18ου αιώνα. Η δυτική βιομηχανική κουλτούρα διαμορφώθηκε απ' τον Διαφωτισμό [...]. Οι φιλόσοφοι του Διαφωτισμού ενεργούσαν με βάση μια απλή αλλά προφανώς πολύ ισχυρή ηθική αρχή. Πίστευαν ότι όσο περισσότερο είμαστε ικανοί να κατανοήσουμε λογικά τον κόσμο και τον εαυτό μας, τόσο περισσότερο έχουμε τη δυνατότητα να διαμορφώσουμε την ιστορία έτσι, ώστε να εκπληρώνονται οι στόχοι μας [...]. Ωστόσο, ο κόσμος μέσα στον οποίο ζούμε σήμερα ούτε μοιάζει ούτε δίνει την αίσθηση της κοινωνίας την οποία είχαν προβλέψει. Αντί να τείνει να βρίσκεται κάτω από τον απόλυτο έλεγχό μας, φαίνεται να μας ξεφεύγει – είναι ένας πρωτεύεικός κόσμος. Επιπλέον, κάποιοι από τους παράγοντες που υποτίθεται ότι θα καθιστούσαν τη ζωή μας περισσότερο σίγουρη και προβλέψιμη, όπως η πρόοδος της επιστήμης και της τεχνολογίας, έχουν συχνά τα αντίθετα ακριβώς αποτελέσματα. Έτσι, οι παγκόσμιες κλιματικές αλλαγές και οι κίνδυνοι που συνεπιφέρουν οφείλονται μάλλον στις παρεμβάσεις μας στο περιβάλλον. Δε συνιστούν φυσικό φαινόμενο [...]. Αντιμετωπίζουμε καταστάσεις ρίσκου που κανέναν μέχρι σήμερα στην ανθρώπινη ιστορία δεν υποχρεώθηκε να αντιμετωπίσει – το φαινόμενο του θερμοκηπίου είναι απλώς μία από αυτές. Πολλά από τα καινούργια ρίσκα και τις καινούργιες αβεβαιότητες επιδρούν πάνω μας χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους τον τρόπο που ζούμε ή το εάν είμαστε προνομιούχοι ή στερημένοι. Είναι συνδεδεμένα με την παγκοσμιοποίηση [...].»

Άντονι Γκίντενς, Ο κόσμος των ραγδαίων αλλαγών. Πώς επιδρά η παγκοσμιοποίηση στη ζωή μας, μτφρ. Κ.Δ. Γεώργιας, Μεταίχμιο, Αθήνα 2001, σ. 33-34.

στη Νέα Υόρκη στις 11 Σεπτεμβρίου 2001, καταδεικνύει ότι το πρόβλημα αυτό απειλεί να λάβει διαστάσεις πέρα από κάθε έλεγχο. Οι σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες οφείλουν να το αντιμετωπίσουν με σεβασμό στις αρχές της δημοκρατίας και στα δικαιώματα των πολιτών, καθώς και με την αποτελεσματική καταπολέμηση των αιτίων που οδηγούν κάποιους ανθρώπους σε τόσο ακραίες μορφές ενεργειών. Στο πεδίο αυτό, κρίσιμης σημασίας θα είναι η προσπάθεια για την αποτελεσματική αντιμετώπιση της εντεινόμενης φτώχειας σε πολλές περιοχές του πλανήτη.

Ο ενεργός ρόλος των πολιτών. Στην αντιμετώπιση ωστόσο προβλημάτων, όπως αυτά που προαναφέρθηκαν, πρωταγωνιστές δεν είναι πλέον μόνον τα κράτη. Οι κινήσεις των πολιτών μπορούν να διαδραματίσουν –και ήδη διαδραματίζουν– έναν ενεργότερο ρόλο στην ενημέρωση

Η οικουμενικότητα της Ορθοδοξίας και η παγκοσμιοποίηση

«Η παγκοσμιοποίηση είναι πλέον μια διαδικασία σε εξέλιξη και καμιά δύναμη δε φαίνεται ότι μπορεί να την αναστείλει. Ανοίγει για την ανθρωπότητα υπέροχες δυνατότητες και απροσδόκητες προοπτικές. Αλλά και συνεπιφέρει αλυσιδωτές αναταραχές και ανακατατάξεις. Ανεξάρτητα όμως από τις θετικές ή αρνητικές επιπτώσεις, αυτή συντελείται χωρίς να την εμποδίζουν τυχόν αναστεναγμοί ή εξορκισμοί των μη οικονομολόγων. Από διάφορες πλευρές ακούγονται διαμαρτυρίες ότι η παγκοσμιοποίηση κινείται προς κατευθύνσεις που δεν εξασφαλίζουν τις βασικές ανθρώπινες αξίες, τη δικαιοσύνη, τον σεβασμό της ταυτότητας των ανθρώπων, την πολυμορφία των ανθρώπινων πολιτισμών. Ότι η νέα παγκόσμια τάξη, που διευθύνεται από τις πολυεθνικές, είναι εργαλείο πιέσεων για νέες μορφές αποικιοκρατίας. Ο πιστός δεν αιφνιδιάζεται από αυτό το φαινόμενο. Η παγκοσμιοποίηση και οικουμενικότητα αποτελούν βασικό στοιχείο της πίστωσης και της προσδοκίας του. Είναι πεπεισμένος ότι το γνήσιο θρησκευτικό βίωμα έχει τη δύναμη να συμβάλει αποφασιστικά σε δημιουργικές επεμβάσεις, βασιζόμενο στις αιώνιες αρχές σεβασμού του κάθε ανθρώπινου προσώπου, της ελευθερίας, της ειρήνης, της δικαιοσύνης και αλληλεγγύης. Να προσφέρει νόημα στη ζωή του ανθρώπου και υπέρβαση της αγωνίας του θανάτου. Η οικουμενικότητα είναι μέσα στο αίμα των ορθοδόξων [...]. Στη θέση μιας παγκοσμιοποίησης που μετατρέπει λαούς και ανθρώπους σε πολύ χρήσιμο για τους οικονομικούς σκοπούς μιας ανώνυμης ολιγαρχίας, το ορθόδοξο βίωμα και όραμα προτείνει και καλεί σε προσπάθεια για κοινωνία αγάπης. Το αυθεντικό χριστιανικό είναι: Να πιστεύει κανείς εκεί όπου όλα φαίνονται χωρίς ελπίδα, διότι στηρίζεται στη βεβαιότητα ότι τελικά κάποιος Άλλος ρυθμίζει την εξέλιξη του σύμπαντος [...]. Να ζει με τη βεβαιότητα ότι η παγκόσμια κοινωνία αγάπης ελευθέρων προσώπων είναι ιδανικό για το οποίο αξίζει να αγωνίζεται. Να δρα δημιουργικά στο τοπικό με προοπτική το παγκόσμιο, να ανταποκρίνεται υπεύθυνα στο συγκεκριμένο χρέος με προσανατολισμό και σκοπό ζωής το Άπειρο – τον Θεό της Αγάπης».

Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τυράνων και πάσης Αλβανίας, Παγκοσμιοποίηση και Ορθοδοξία, Ακρίτας, Αθήνα 2004, σ. 267-268.

και τη δράση. Οικολογικά κινήματα, μη κυβερνητικοί οργανισμοί, καθώς και πρωτοβουλίες της κοινωνίας των πολιτών, που εκδηλώνονται στο διεθνές πεδίο, προσπαθούν να προστατεύσουν το περιβάλλον, να βοηθήσουν τους πάσχοντες, να μειώσουν τη διεθνή ένταση σε επικίνδυνες διεθνείς διαμάχες. Η ενεργοποίηση του πολίτη αποτελεί ένα εντελώς νέο στοιχείο στις διεθνείς υποθέσεις (στις οποίες παλαιότερα μόνος δρων ήταν το κράτος) και μπορεί να αναδειχτεί σε βασικό παράγοντα, ικανό να επηρεάσει την πορεία του πλανήτη. Άλλωστε στη σύγχρονη εποχή, όπου οι προκλήσεις και τα προβλήματα λαμβάνουν παγκόσμιες διαστάσεις, η ασφάλεια και η ευημερία ενός λαού δεν τον απαλλάσσουν από την ανάγκη να ενδιαφέρεται για την ευημερία ολόκληρης της ανθρωπότητας. Για τούτο, ασφαλώς, γίνεται ακόμη πιο αντιληπτή η ανάγκη της διαμόρφωσης σωστά ενημερωμένων, ενεργών πολιτών.

Οι 28οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 2004 στην Αθήνα αποτέλεσαν κορυφαίο παγκόσμιο αθλητικό και πολιτιστικό γεγονός με επίκεντρο τη χώρα που τους γέννησε.

Ερωτήσεις

1. Να επιλέξετε ένα κείμενο από ημερήσια εφημερίδα το οποίο να αναφέρεται σε ένα ή περισσότερα από τα προβλήματα της σύγχρονης εποχής και να το σχολιάσετε.
2. Σχολιάστε μια κινηματογραφική ταινία που είδατε πρόσφατα και η οποία αναφέρεται σε ένα από τα παραπάνω προβλήματα.

19ος ΑΙΩΝΑΣ

1. ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΑ ΕΠΙΤΕΥΓΜΑΤΑ

- 1803** Ο Τζον Ντάλτον (John Dalton, 1766-1844) ορίζει την έννοια του ατομικού βάρους.
- 1820** Ο Αντρέ-Μαρί Αμπέρ (André-Marie Ampère, 1775-1836) αρχίζει τη μελέτη του φαινομένου του ηλεκτρομαγνητισμού.
- 1821** Ο Μάικλ Φάραντεϋ (Michael Faraday, 1791-1867) παράγει κίνηση από ηλεκτρικές δυνάμεις.
- 1843** Ο Τζέιμς Τζάουλ (James Prescott Joule, 1818-1889) επιτυγχάνει τη μέτρηση μηχανικού ισοδύναμου θερμότητας.
- 1844** Ο Σάμιουελ Μορς (Samuel Morse, 1791-1872) τελειοποιεί τον τηλεγράφο.
- 1847** Ο Χέρμαν φον Χέλμχολτς (Hermann von Helmholtz, 1821-1894) διατυπώνει τον πρώτο νόμο της θερμοδυναμικής.
- 1859** Ο Δαρβίνος (Charles Darwin, 1809-1882) εκδίδει το έργο του *Περί της καταγωγής των ειδών*.
- 1865** Ο Τζέιμς Κλερκ Μάξγουελ (James Clerk Maxwell, 1831-1879) επινοεί τις ομώνυμες εξισώσεις.
- 1865** Ο Γκρέγκορ Γιόχαν Μέντελ (Gregor Johann Mendel, 1822-1884) ανακαλύπτει τους νόμους της κληρονομικότητας.
- 1865** Ο Τζόζεφ Λίστερ (Joseph Lister, 1827-1912) καθιερώνει την αντισηπτική χειρουργική.
- 1869** Ο Ντιμίτρι Ιβάνοβιτς Μεντελέγιεφ (Dmitri Ivanovich Mendeleev, 1834-1907) συντάσσει το περιοδικό σύστημα των χημικών στοιχείων.
- 1870** Ο Λουί Παστέρ (Louis Pasteur, 1822-1895) εργάζεται επάνω στα βακτήρια (1870-1895).
- 1872** Ο Βίλχελμ Βουντ (Wilhelm Wundt, 1832-1920) ιδρύει το πρώτο εργαστήριο πειραματικής ψυχολογίας στην Ευρώπη.
- 1876** Ο Αλεξάντερ Γκράχαμ Μπελ (Alexander Graham Bell, 1847-1922) εφευρίσκει το τηλέφωνο.
- 1880** Ο Ρόμπερτ Κοχ (Robert Koch, 1843-1910) μελετά μεθόδους ανοσοποίησης (1880-1910).
- 1885** Ο Καρλ Φρίντριχ Μπεντς (Karl Friedrich Benz, 1844-1929) κατασκευάζει το πρώτο αυτοκίνητο με βενζινοκίνητη μηχανή εσωτερικής καύσης.
- 1888** Ο Χάινριχ Ρούντολφ Χερτς (Heinrich Rudolf Hertz, 1857-1894) ανακαλύπτει τα ραδιοκύματα.
- 1893** Ο Ζίγκμουντ Φρόυντ (Sigmund Freud, 1856-1939) θέτει με το έργο του τα θεμέλια της ψυχανάλυσης.
- 1895** Ο Βίλχελμ Κόνραντ Ρέντγκεν (Wilhelm Konrad Röntgen, 1845-1923) ανακαλύπτει τις ακτίνες Χ.
- 1896** Το ζεύγος Πιερ και Μαρί Κιουρί (Pierre Curie, 1859-1906, Marie Curie, 1867-1934) ανακαλύπτει τη ραδιενέργεια.
- 1897** Ο Ρούντολφ Ντίζελ (Rudolf Diesel, 1858-1913) τελειοποιεί τον κινητήρα «ντίζελ».

19ος ΑΙΩΝΑΣ

2. ΜΕΓΑΛΟΙ ΣΤΟΧΑΣΤΕΣ

Χέρντερ (Johann Gottfried von Herder, 1744-1803).
 Φίχτε (Johann Gottlieb Fichte, 1762-1814).
 Χέγκελ (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, 1770-1831).
 Μιλ (John Stuart Mill, 1806-1873).
 Κοντ (Auguste Comte, 1798-1857).
 Ντυρκέμ (Émile Durkheim, 1858-1917).
 Σαιν-Σιμόν (Claude Henri de Rouvroy, Comte de Saint-Simon, 1760-1825).

Προυντόν (Pierre Joseph Proudhon, 1809-1865).
 Μαρξ (Karl Marx, 1818-1883).
 Ένγκελς (Friedrich Engels, 1820-1895).
 Σπένσερ (Herbert Spencer, 1820-1903).
 Σοπενχάουερ (Arthur Schopenhauer, 1788-1860).
 Νίτσε (Friedrich Nietzsche, 1844-1900).
 Κίρκεγκορ (Søren Kierkegaard, 1813-1855) κ.ά.

19ος ΑΙΩΝΑΣ 3. ΜΕΓΑΛΟΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΙ ΤΟΥ ΡΟΜΑΝΤΙΣΜΟΥ

Λογοτεχνία (ποίηση, πεζογραφία)

Γκαίτε (Wolfgang von Goethe, 1749-1832).
 Μπάυρον (George Gordon, Lord Byron, 1788-1824).
 Γουόρντσγουορθ (William Wordsworth, 1770-1850).
 Σέλεϋ (Percy Bysshe Shelley, 1792-1822).
 Κιτς (John Keats, 1795-1821).
 Λαμαρτίνος (Alphonse de Lamartin, 1790-1869).
 Βινύ (Alfred de Vigny, 1797-1863).
 Μυσέ (Alfred de Musset, 1810-1857).
 Λεοπάρντι (Giacomo Leopardi, 1798-1837).
 Χάινε (Heinrich Heine, 1797-1856).
 Πούσκιν (Alexander Pushkin, 1799-1837).
 Σατομπριάν (François René de Chateaubriand, 1768-1848).
 Σταντάλ (Henri Beyle, ψευδ. Stendhal, 1783-1842).
 Ουγκό (Victor Hugo, 1802-1885).
 Δουμάς (πατέρας) (Alexandre Dumas, 1802-1870).
 Μαντσόνι (Alessandro Manzoni, 1785-1873).
 Σκοτ (Walter Scott, 1771-1832) κ.ά.

Μουσική

Σούμπερτ (Franz Schubert, 1797-1828).
 Μπερλιόζ (Hector Berlioz, 1803-1869).
 Σοπέν (Frédéric Chopin, 1810-1849).
 Σούμαν (Robert Schumann, 1810-1856).
 Λιστ (Franz Liszt, 1811-1886).
 Βάγκνερ (Richard Wagner, 1813-1883).
 Μπραμς (Johannes Brahms, 1833-1897).
 Μάλερ (Gustav Mahler, 1860-1911).
 Βέρντι (Giuseppe Verdi, 1813-1901).
 Τσαϊκόφσκι (Peter Tchaikovsky, 1840-1893) κ.ά.

Ζωγραφική

Ντελακρουά (Eugène Delacroix, 1798-1863).
 Ζερικό (Théodore Géricault, 1791-1824).
 Φρίντριχ (Kaspar David Friedrich, 1774-1840).
 Τέρνερ (Joseph Mallord William Turner, 1775-1851).
 Κόνσταμπλ (John Constable, 1776-1837) κ.ά.

19ος ΑΙΩΝΑΣ 4. ΜΕΓΑΛΟΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΙ ΤΟΥ ΡΕΑΛΙΣΜΟΥ

Λογοτεχνία - Θέατρο

Μπαλζάκ (Honoré de Balzac, 1799-1850).
 Φλομπέρ (Gustave Flaubert, 1821-1880).
 Ζολά (Émile Zola, 1840-1902).
 Ντίκενς (Charles Dickens, 1812-1870).
 Ντοστογιέφσκι (Feodor Dostoyevski, 1821-1881).
 Τολστόι (Leon Tolstoi, 1828-1910).
 Ίψεν (Henrik Ibsen, 1828-1906).
 Στρίντμπεργκ (August Strindberg, 1849-1912).
 Σο (George Bernard Shaw, 1856-1950).
 Τουργκένιεφ (Ivan Sergeevich Turgenev, 1818-1883).

Τσέχοφ (Anton Tchekhov, 1860-1904).
 Χάμσουν (Knut Hamsun, 1859-1952).
 Γκόρκυ (Maxim Gorky, 1868-1936) κ.ά.

Ζωγραφική

Κορό (Jean Baptiste Camille Corot, 1796-1875).
 Ντομιέ (Honoré Daumier, 1808-1879).
 Κουρμπέ (Gustave Courbet, 1819-1877).
 Μιλέ (Jean-François Millet, 1814-1875) κ.ά.

19ος ΑΙΩΝΑΣ 5. ΜΕΓΑΛΟΙ ΠΟΙΗΤΕΣ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΥ

Πόου (Edgar Allan Poe, 1809-1849).
 Μποντλέρ (Charles Baudelaire, 1821-1867).
 Μαλαρμέ (Stéphane Mallarmé, 1842-1898).
 Βερλέν (Paul Verlaine, 1844-1896).
 Ρεμπό (Arthur Rimbaud, 1854-1891).

Κλοντέλ (Paul Claudel, 1868-1955).
 Μωρεάς (Jean Moreas - Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος, 1856-1910).
 Βαλερύ (Paul Valéry, 1871-1945) κ.ά.

19ος ΑΙΩΝΑΣ 6. ΙΜΠΡΕΣΙΟΝΙΣΤΕΣ - ΜΕΤΑΪΜΠΡΕΣΙΟΝΙΣΤΕΣ ΖΩΓΡΑΦΟΙ

Πισαρό (Camille Pissaro, 1830-1903).

Μανέ (Édouard Manet, 1832-1883).

Ντεγκά (Edgar Degas, 1834-1917).

Σισλέ (Alfred Sisley, 1839-1899).

Μονέ (Claude Monet, 1840-1926).

Ρενουάρ (Pierre-Auguste Renoir, 1841-1919).

Κάσατ (Mary Cassatt, 1844-1926).

Σερά (Georges Seurat, 1859-1891).

Σεζάν (Paul Cézanne, 1839-1906).

Γκογκέν (Paul Gauguin, 1848-1903).

Βαν Γκογκ (Vincent Van Gogh, 1853-1890).

Μουνκ (Edvard Munch, 1863-1944) κ.ά.

19ος ΑΙΩΝΑΣ 7. ΜΕΓΑΛΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ

Ζωγράφοι της Σχολής του Μονάχου

Θεόδωρος Βρυζάκης (1814-1878).

Νικηφόρος Λύτρας (1832-1904).

Κωνσταντίνος Βολανάκης (1839-1907).

Νικόλαος Γύζης (1842-1901).

Γεώργιος Ιακωβίδης (1853-1932).

Συμεών Σαββίδης (1859-1927) κ.ά.

Άλλοι μεγάλοι ζωγράφοι με ανεξάρτητες αφετηρίες

Νικόλαος Ξυδιάς (1826-1909).

Ελένη Μπούκουρα-Αλταμούρα (1821-1900).

Νικόλαος Κουνελάκης (1829-1869).

Σπύρος Προσαλέντης (1830-1895).

Πολυχρόνης Λεμπέσης (1848-1913).

Περικλής Πανταζής (1849-1884).

Θεόδωρος Ράλλης (1852-1909).

Ιωάννης Αλταμούρας (1852-1878).

Αριστείδης Οικονόμος (1860-1931) κ.ά.

Γλύπτες

Ιωάννης Κόσσος (ανδριάντες Κοραή και Ρήγα Φεραίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ζάππα κ.ά.).

Γεώργιος Φυτάλης (ανδριάντας Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κ.ά.).

Γεώργιος Βιτάλης (ανδριάντας Χαρ. Τρικούπη, Παλαιά Βουλή/Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

Δημήτριος Φιλιππότης (Θεριστής, Ξυλοθραύστης, Μικρός ψαράς, Παιδί με τα σταφύλια κ.ά.).

Γεώργιος Βρούτος (Πνεύμα του Κοπέρνικου, ανδριάντας Αβέρωφ, Παναθηναϊκό Στάδιο κ.ά.).

Γιαννούλης Χαλεπάς (Σάτυρος που παίζει με τον Έρωτα, Κοιμωμένη, Μήδεια, Οιδίποδας και Αντιγόνη κ.ά.).

Λάζαρος Σώχος (έφιππος ανδριάντας Θεόδωρου Κολοκοτρώνη κ.ά.).

19ος ΑΙΩΝΑΣ 8. ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΕΡΓΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Παλαιά Ανάκτορα, 1836 (σημ. Βουλή των Ελλήνων), Φρ. Γκέρτνερ.

Οικία Δουκίσσης Πλακεντίας «Ιλίσσια», 1840, (σημ. Βυζαντινό Μουσείο), Σταμάτης Κλεάνθης.

Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1839, Χριστιανός Χάνσεν.

Ακαδημία Αθηνών, 1859, Θεόφιλος Χάνσεν.

Εθνική Βιβλιοθήκη, 1884, Θεόφιλος Χάνσεν.

Αστεροσκοπείο Αθηνών, 1842, Θεόφιλος Χάνσεν.

Ξενοδοχείο Μεγάλης Βρετανίας, 1842, Θεόφιλος Χάνσεν.

Μητρόπολη Αθηνών, 1842-1862, Θεόφιλος Χάνσεν, Δημήτριος Ζέζος, Φραγκ. Μπουλανζέ.

Αρσάκειο, 1846, Λύσανδρος Καυταντζόγλου.

Οφθαλμιατρείο, 1852, Λύσανδρος Καυταντζόγλου.

Βαρβάκειο, 1857, Παναγιώτης Κάλκος.

Παλαιά Βουλή, 1871 (σημ. Εθνικό και Ιστορικό Μουσείο), Παναγιώτης Κάλκος.

Αρχαιολογικό Μουσείο, 1866, Παναγιώτης Κάλκος.

Πολυτεχνείο, 1876, Λύσανδρος Καυταντζόγλου.

Ιλίου Μέλαθρον (Μέγαρο Σλίμαν), 1879 (σημ. Νομισματικό Μουσείο), Ερνέστος Τσίλερ.

Εθνικό Θέατρο, 1895, Ερνέστος Τσίλερ.

20ός ΑΙΩΝΑΣ

1. ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΑ ΕΠΙΤΕΥΓΜΑΤΑ

- 1900** Ο **Μαξ Πλανκ** (Max Planck, 1858-1947, Νόμπελ Φυσικής 1918) διατυπώνει την κβαντική θεωρία.
- 1903** Οι **αδελφοί Ράιτ** (Orville και Wilbur Wright) πραγματοποιούν την πρώτη πτήση με αεροπλάνο στη Βόρεια Καρολίνα των ΗΠΑ.
- 1905** Ο **Άλμπερτ Αϊνστάιν** (Albert Einstein, 1879-1955, Νόμπελ Φυσικής 1921) διατυπώνει την ειδική θεωρία της σχετικότητας.
- 1905** Ο ψυχολόγος **Αλφρέ Μπινέ** (Alfred Binet, 1857-1911) επινοεί τρόπο μέτρησης της ευφυΐας, που οδήγησε στον δείκτη νοημοσύνης (I.Q.).
- 1913** Ο **Έρνεστ Ράδερφορντ** (Ernest Rutherford, 1871-1937, Νόμπελ Χημείας 1908) και ο Νιλς Μπορ (Niels Bohr, 1885-1962, Νόμπελ Φυσικής 1922) διαμορφώνουν το κλασικό μοντέλο του ατόμου.
- 1916** Ο **Άλμπερτ Αϊνστάιν** διατυπώνει τη γενική θεωρία της σχετικότητας.
- 1917** Ο **Βίλεμ ντε Σίτερ** (Willem de Sitter, 1872-1934) διατυπώνει τη θεωρία για το διαστελλόμενο Σύμπαν.
- 1918** Ο αστρονόμος **Χάρλοου Σάπλυ** (Harlow Shapley, 1885-1972) υπολογίζει την απόσταση από το κέντρο του γαλαξία μας στη Γη.
- 1924** Ο αστροφυσικός **Έντουιν Χαμπλ** (Edwin Hubble, 1889-1953) ανακαλύπτει ότι υπάρχουν και άλλοι γαλαξίες και διατυπώνει νόμο σχετικά με την ταχύτητα με την οποία μετατοπίζονται.
- 1926** Ο **Έρβιν Σρέντινγκερ** (Erwin Schrödinger, 1887-1961, Νόμπελ Φυσικής 1933) διατυπώνει την εξίσωση του κβαντικού κόσμου.
- 1926** Ο **Μαξ Μπορν** (Max Born, 1882-1974, Νόμπελ Φυσικής 1954), θεμελιώνει μαζί με τους Χάιζενμπεργκ και Σρέντινγκερ την κβαντομηχανική.
- 1927** Ο **Βέρνερ Καρλ Χάιζενμπεργκ** (Werner Karl Heisenberg, 1906-1976, Νόμπελ Φυσικής 1932) διατυπώνει την αρχή της αβεβαιότητας.
- 1928** Ο **Αλεξάντερ Φλέμινγκ** (Alexander Fleming, 1881-1955, Νόμπελ Φυσιολογίας και Ιατρικής 1945) ανακαλύπτει την πενικιλίνη.
- 1939** Ο **Λίο Σζίλαρντ** (Leo Szilard, 1898-1964) ανακαλύπτει την πυρηνική σχάση.
- 1946** Ο **Τζον Πρέσπερ Έκερτ** (John Presper Eckert, 1919-1995) και ο **Τζον Ουίλιαμ Μότσλυ** (John William Mauchly, 1907-1980) κατασκευάζουν τον ENIAC, τον πρώτο ηλεκτρονικό υπολογιστή.
- 1948** Ο **Ουίλιαμ Σόκλυ** (William Bradford Shockley, 1910-1989, Νόμπελ Φυσικής 1956) με συνεργάτες του ανακαλύπτει το τρανζίστορ.
- 1948** Ο **Ρίτσαρντ Φάινμαν** (Richard Phillips Feynman, 1918-1988, Νόμπελ Φυσικής 1965) διατυπώνει τη θεωρία της κβαντικής ηλεκτροδυναμικής.
- 1950** Ο **Άλαν Τιούριγκ** (Alan Mathison Turing, 1912-1954) κατασκευάζει τη μηχανή τεχνητής νοημοσύνης που πήρε το όνομά του.
- 1953** Ο **Τζέιμς Ουότσον** (James Watson, γενν. το 1928) και ο **Φράνσις Κρικ** (Francis Crick, 1916-2004) υποστηρίζουν ότι η δομή του DNA έχει τη διάταξη διπλής έλικας. Τιμήθηκαν και οι δύο με το Νόμπελ Φυσιολογίας και Ιατρικής το 1962.
- 1957** Οι Σοβιετικοί θέτουν σε τροχιά γύρω από τη Γη τον «Σπούτνικ Ι».
- 1957** Ο **Άλμπερτ Σέιμπιν** (Albert Sabine, 1906-1993) δημιουργεί το εμβόλιο κατά της πολιομυελίτιδας.
- 1960** Ο **Θίοντορ Μέιμαν** (Theodor Harold Maiman, γενν. το 1927) κατασκευάζει το πρώτο λέιζερ.
- 1961** Ο **Γιούρι Γκαγκάριν** (Yuri Alekseyevich Gagarin, 1934-1968) εκτοξεύεται με το διαστημόπλοιο «Βοστόκ Ι», σε τροχιά γύρω από τη Γη.
- 1965** Εκτοξεύεται ο πρώτος τηλεπικοινωνιακός δορυφόρος με την ονομασία «Early Bird».
- 1967** Ο **Κρίστιαν Μπάρναρντ** (Christiaan Barnard, 1922-2001) πραγματοποιεί την πρώτη μεταμόσχευση καρδιάς.
- 1969** Το πλήρωμα του διαστημόπλοιου «Απόλλων 11» προσεδαφίζεται στη Σελήνη.

- 1970** Ο **Στίβεν Χόκινγκ** (Stephen Hawking, γενν. το 1942) διατυπώνει τη θεωρία για τις μαύρες τρύπες.
- 1975** Κατασκευάζεται το πρώτο μικροσίπ.
- 1978** Γεννιέται το πρώτο «παιδί του σωλήνα» μετά από έρευνες του Πάτρικ Στέπτοου (Patrick Steptoe, 1913-1988) και του Ρόμπερτ Έντουαρντς (Robert Edwards, γενν. το 1925).
- 1991** Ο **Τιμ Μπέρνερς Λι** (Tim Berners Lee, γενν. το 1955) επινοεί τον Παγκόσμιο Ιστό Διαδικτύου (World Wide Web).
- 1996** Γεννιέται το πρώτο κλωνοποιημένο πρόβατο, η «Ντόλι», μετά από έρευνα του Ίαν Ουίλντα και της ομάδας του.
- 2000** Χαρτογραφείται η ακολουθία του ανθρώπινου γονιδιώματος.

20ός ΑΙΩΝΑΣ 2. ΜΕΓΑΛΟΙ ΣΤΟΧΑΣΤΕΣ

Ανρί Μπερξόν (Henri Bergson, 1859-1941, Νόμπελ Λογοτεχνίας 1927), ενορατική γνώση.

Έντμουντ Χούσερλ (Edmund Husserl, 1859-1938), φαινομενολογία.

Μάρτιν Χάιντεγκερ (Martin Heidegger, 1889-1976), φιλοσοφία του υπαρξισμού.

Λούντβιχ Βίτγκενσταϊν (Ludwig Wittgenstein, 1889-1951), αναλυτική φιλοσοφία, φιλοσοφία της γλώσσας.

Μπέρτραντ Ράσελ (Bertrand Russell, 1872-1970), αναλυτική φιλοσοφία, φιλοσοφία της γλώσσας.

Καρλ Γιάσπερς (Karl Theodor Jaspers, 1883-1969), υπαρξισμός.

Ζαν-Πολ Σαρτρ (Jean-Paul Sartre, 1905-1980), υπαρξισμός.

Σλικ (Moritz Schlick), **Νόιρατ** (Otto Neurath), **Κάρναπ** (Rudolf Carnap), **Βάισμαν** (Friedrich Waismann): μέλη του Κύκλου της Βιέννης (λογικός θετικισμός).

Καρλ Πόπερ (Karl Raimund Popper, 1902-1994), φιλοσοφία της επιστήμης, αρχή της διαψευσιμότητας.

Μαξ Βέμπερ (Max Weber, 1864-1920), θεμελιωτής της σύγχρονης κοινωνιολογίας.

Χορκχάιμερ (Max Horkheimer), **Αντόρνο** (Theodor Adorno), **Χάμπερμας** (Jürgen Habermas), **Μαρκούζε** (Herbert Marcuse), **Μπένγιαμιν** (Walter Benjamin): Σχολή της Φρανκφούρτης (κριτική θεωρία).

Λεβί-Στρος (Claude Lévi-Strauss), **Λακάν** (Jacques Lacan), **Αλτουσέρ** (Louis Althusser), **Μπαρ** (Roland Barthes), **Φουκό** (Michel Foucault): δομισμός (στρουκτουραλισμός).

Λυοτάρ (Jean-François Lyotard), **Ντελέζ** (Gilles Deleuze), **Μποντριγιάρ** (Jean Baudrillard), **Ντεριντά** (Jacques Derrida): μεταμοντερνισμός.

20ός ΑΙΩΝΑΣ

3. ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΙ

Ζωγραφική

Φοβισμός - Εξπρεσιονισμός: **Ματίς** (Henri Matisse, 1869-1954), **Ρουό** (Georges Rouault, 1871-1958).

Ζωγράφοι της ομάδας «Η Γέφυρα»:

Κυβισμός - Ορφισμός:

Φουτουρισμός:

«Ο Γαλάζιος Καβαλάρης» - Αφαίρεση - ανεξάρτητοι δημιουργοί:

Ομάδα «Ντε Στιλ»:

Σουπρεματισμός:

Κονστρουκτιβισμός:

Ντανταϊσμός:

Σουρεαλισμός:

Μεταφυσική ζωγραφική: Ανεξάρτητοι δημιουργοί:

Αφηρημένος εξπρεσιονισμός:

Ποπ αρτ (ευρωπαϊκός νεορεαλισμός):

Χάπενινγκ, περιβάλλοντα, εγκαταστάσεις:

Οπ αρτ:

Κινητική τέχνη:

Μινιμαλισμός:

Εννοιική τέχνη:

Αρτε πόβερρα (φτωχή τέχνη):

Φωτογραφικός ρεαλισμός:

Κίρχνερ (Ernst Ludwig Kirchner), **Νόλντε** (Emil Nolde).

Πικάσο (Pablo Picasso, 1881-1973), **Μπρακ** (Georges Braque), **Γκρις** (Juan Gris), **Λεζέ** (Fernand Léger), **Ντελονέ** (Robert Delaunay, 1885-1941).

Μποτσιόνι (Umberto Boccioni, 1882-1916), **Καρά** (Karlo Carra), **Σεβερίνι** (Gino Severini).

Καντίνσκυ (Wassily Kandinsky, 1866-1944), **Μαρκ** (Franz Marc), **Μάκε** (August Macke), **Κοκόσκα** (Oscar Kokoschka, 1886-1980).

Μόντριαν (Piet Mondrian, 1872-1944).

Μάλεβιτς (Kasimir Malevich, 1878-1935).

Τάτλιν (Vladimir Tatlin, 1885-1953).

Ντυσάν (Marcel Duchamp, 1887-1968), **Αρπ** (Hans Arp), **Πικαμπιά** (Francis Picabia).

Νταλί (Salvador Dali, 1904-1989), **Μαγκρίτ** (René Magritte, 1898-1967), **Ερνστ** (Max Ernst), **Μιρό** (Joan Miró).

Ντε Κίρικο (Giorgio de Chirico, 1888-1978).

Κλέε (Paul Klee, 1879-1940), **Σαγκάλ** (Marc Chagall, 1889-1985), **Αμεντέο Μοντιλιάνι** (Amedeo Modigliani, 1884-1920), **Μπέικον** (Francis Bacon, 1910-1992).

Πόλοκ (Jackson Pollock, 1912-1956), **Ρόθκο** (Marc Rothko, 1903-1970), **Ντε Κούνινγκ** (Willem de Kooning), **Νιούμαν** (Barnett Newman), **Θεόδωρος Στάμος** (1912-1963), **Ουίλιαμ Μπαζιιώτης** (1922-1997).

Ουόρχολ (Andy Warhol, 1928-1987).

Μπούς (Joseph Beuys), **Κάπροου** (Alan Kaprow, γενν. το 1927), **Σίγκαλ** (George Segal, γενν. το 1924), **Λουκάς Σαμαράς** (γενν. το 1936).

Βαζαρελύ (Victor Vasarely, 1906-1997).

Καλντέρ (Al. Calder, 1898-1976), **Τινγκελύ** (Jean Tinguely, 1925), **Τάκης** (Βασιλάκης, γενν. το 1925), **Χρύσα** (Βαρδέα, γενν. το 1933).

Τζαντ (Donald Judd, 1928-1994), **Κάρο** (Anthony Caro, γενν. το 1924).

Κόσουτ (Joseph Kosuth, γενν. το 1945), **Κρίστο** (Christo, γενν. το 1935).

Γιάννης Κουνέλλης (γενν. το 1936).

Μπλάκγουελ (Tom Blackwell, γενν. το 1938), **Έστες** (Richard Estes, γενν. το 1936).

Γλυπτική

Μπουρντέλ (Antoine Bourdelle, 1861-1929).
 Μαγιόλ (Aristide Maillol, 1861-1944).
 Μπάρλαχ (Ernst Barlach, 1870-1938).
 Αρσιπένκο (Alexander Archipenko, 1887-1964).
 Μπρανκουζί (Constantin Brancusi, 1876-1957).
 Γκαμπό (Naum Gabo, 1890-1977).
 Πέβσνερ (Antoine Pevsner).
 Μουρ (Henry Moore, 1898-1986).
 Χέπγουορθ (Barbara Hepworth, 1903-1975).
 Τζιακομέτι (Alberto Giacometti, 1901-1966).

Αρχιτεκτονική - οι πρωτοπόροι

Ράιτ (Frank Lloyd Wright, 1867-1959).
 Γκρόπιους (Walter Gropius, 1883-1969).
 Λε Κορμπυζιέ (Le Corbusier, 1887-1965).
 Μις Βαν ντερ Ρόε (Ludwig Mies Van der Rohe, 1886-1969).

20ός ΑΙΩΝΑΣ

4. ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ - ΟΙ ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ - Ο ΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΣ

Ποίηση

Βαλερύ (Paul Valéry, 1871-1945).
 Γέιτς (William Butler Yeats, 1865-1939).
 Ρίλκε (Reiner Maria Rilke, 1875-1926).
 Έλιοτ (Thomas Stearns Eliot, 1888-1965).
 Πάουντ (Ezra Pound, 1885-1972).
 Κωνσταντίνος Καβάφης (1863-1933).
 Απολλινέρ (Guillaume Apollinaire, 1880-1918).
 Μαγιακόφσκι (Vladimir Maiakovski, 1893-1930).
 Ελύαρ (Paul Éluard, 1895-1952).
 Μπρετόν (André Breton, 1896-1966).
 Αραγκόν (Louis Aragon, 1897-1982).
 Γιώργος Σεφέρης (1900-1971).
 Οδυσσέας Ελύτης (1911-1996).

Πεζογραφία

Προυστ (Marcel Proust, 1871-1922).
 Ζιντ (André Gide).
 Γουλφ (Virginia Woolf, 1882-1941).
 Τζόυς (James Joyce, 1882-1941).
 Κάφκα (Franz Kafka, 1883-1924).
 Φόκνερ (William Faulkner, 1897-1962).
 Μαν (Thomas Mann, 1875-1955).
 Χέμινγουεϋ (Ernest Hemingway, 1899-1961).
 Μπελ (Heinrich Böll, 1917-1985).
 Γκρας (Günter Grass, γενν. το 1927).

20ός ΑΙΩΝΑΣ

5. ΘΕΑΤΡΟ - ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ

Θέατρο

Ο'Νιλ (James O'Neill, 1847-1920).
 Πιραντέλο (Luigi Pirandello, 1867-1936).
 Ζιροντού (Jean Giraudoux, 1882-1944).
 Κοκτό (Jean Maurice Cocteau, 1889-1963).
 Ουάιλντερ (Thornton Niven Wilder, 1897-1975).
 Λόρκα (Federico Garcia Lorca, 1898-1936).

Πολιτικό θέατρο

Μπρεχτ (Bertold Brecht, 1898-1956).

Θέατρο του παραλόγου

Μπέκετ (Samuel Becket, 1906-1989).
 Ιονέσκο (Eugène Ionesco, 1912-1994).
 Πίντερ (Harold Pinter, γενν. το 1930).

Μεταπολεμικό αμερικανικό θέατρο

Ουίλιαμς (Tennessee Williams, 1911-1983).
 Μίλερ (Arthur Miller, 1915-2005).

Κινηματογράφος**Οι πρωτοπόροι**

Τσάπλιν (Charlie Chaplin, 1889-1977).

Κίτον (Buster Keaton, 1896-1966).

Ρωσικός κινηματογράφος

Αϊζενστάιν (Sergei Eisenstein, 1898-1948).

Πουντόφκιν (Vsevolod Pudovkin, 1893-1953).

Ταρκόφσκι (Andrei Tarkovski, 1932-1986).

Γερμανικός εξπρεσιονισμός

Βίνε (Robert Wiene, 1881-1938).

Λανγκ (Fritz Lang, 1890-1976).

Μουρνάου (Fr.W. Murnau, 1889-1931).

Ιταλικός κινηματογράφος**α) Νεορεαλισμός**

Ροσελίνι (Roberto Rossellini, 1906-1977).

Βισκόντι (Luchino Visconti, 1906-1976).

Ντε Σίκα (Vittorio De Sica, 1902-1974).

Φελίνι (Federico Fellini, 1920-1993).

Αντονιόνι (Michelangelo Antonioni, γενν. το 1912).

β) Παζολίνι (Pier Paolo Pasolini, 1932-1986).

Γαλλικός κινηματογράφος**α) Ποιητικός ρεαλισμός**

Ρενουάρ (Jean Renoir, 1894-1979).

Κλερ (René Clair, 1898-1981).

Κλεμάν (René Clément, 1913-1996).

β) Νέο κύμα (νουβέλ βαγκ)

Βιγκό (Jean Vigo, 1905-1934).

Ρενέ (Alain Resnais, γενν. το 1922)

Τρυφό (François Truffaut, 1932-1984).

Γκοντάρ (Jean-Luc Godard, γενν. το 1930).

Σαμπρόλ (Claude Chabrol, γενν. το 1930).

Σουηδικός κινηματογράφος

Μπέργκμαν (Ingmar Bergman, γενν. το 1918).

Αμερικανικός κινηματογράφος

Ουέλς (Orson Welles, 1915-1985).

Ηλίας Καζάν (1909-2003).

20ός ΑΙΩΝΑΣ**6. ΜΟΥΣΙΚΗ****Μουσική****Επιρροές από την εθνική μουσική**

Σιμπέλιους (Jean Sibelius, 1865-1957).

Μπάρτοκ (Bela Bartok, 1881-1945).

Μπρίτεν (Benjamin Britten, 1913-1976).

Η συνέχεια της ρωσικής μουσικής παράδοσης και η πορεία προς τον μοντερνισμό

Προκόφιεφ (Sergey Prokofiev, 1891-1953).

Σοστακόβιτς (Dmitry Shostakovich, 1906-1975).

Στραβίνσκι (Igor Stravinsky, 1882-1971).

Οι πρωτοποριακές τάσεις (σειραϊκή μουσική κ.ά.).

Σένμπεργκ (Arnold Schönberg, 1874-1951).

Μεσιάν (Olivier Messiaen, 1908-1992).

Μιγιά (Darius Milhaud, 1892-1974).

Οι Έλληνες πρωτοπόροι

Νίκος Σκαλκώτας (1904-1949).

Ιάνης (Γιάννης) Ξενάκης (1922-2001).

Γιάννης Χρήστου (1926-1970).

Μουσική για μιούζικαλ

Βάιλ (Kurt Weill, 1900-1950).

Γκέρσουιν (George Gershwin, 1898-1937).

Ζωγραφική***Η πορεία προς τον μοντερνισμό***

Κωνσταντίνος Παρθένος (1878/9-1928).

Κωνσταντίνος Μαλέας (1879-1928).

Νικόλαος Λύτρας (1883-1927).

Σπύρος Παπαλουκάς (1892-1957) κ.ά.

Ο Μεσοπόλεμος - Η Γενιά του '30 - Παράδοση και μοντερνισμός

Γιώργος Μπουζιάνης (1885-1959).

Θεόφιλος Χατζημιχαήλ (περ. 1870-1934).

Γιώργος Γουναρόπουλος (1889-1977).

Φώτης Κόντογλου (1895-1965).

Γεράσιμος Στέρης (1898-1987).

Σπύρος Βασιλείου (1902-1985).

Νίκος Χατζηκυριάκος-Γκίκας (1906-1994).

Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης (1908-1995).

Νίκος Νικολάου (1909-1986).

Νίκος Εγγονόπουλος (1910-1985).

Γιάννης Τσαρούχης (1910-1989).

Διαμαντής Διαμαντόπουλος (1914-1995) κ.ά.

Μεταπολεμική ζωγραφική***(1945-1960) - Η πορεία προς την αφαίρεση***

Γιάννης Μόραλης (γενν. το 1916).

Παναγιώτης Τέτσης (γενν. το 1925).

Αλέκος Κοντόπουλος (1905-1975).

Γιάννης Σπυρόπουλος (1912-1990).

Γιάννης Γαίτης (1923-1984).

Τάκης Μάρθας (1905-1965) κ.ά.

(1960-σήμερα) - Αναζητήσεις σε όλα τα σύγχρονα ρεύματα

Βλάσης Κανιάρης (γενν. το 1928).

Νίκος Κεσσανλής (1930-2004).

Κώστας Τσόκλης (γενν. το 1930).

Παύλος (Διονυσόπουλος, γενν. το 1930).

Χρίστος Καράς (γενν. το 1930).

Αλέξης Ακριθάκης (1939-1994).

Παντελής Ξαγοράρης (γενν. το 1929).

Όπυ Ζούνη (γενν. το 1941).

Νίκη Καναγκίνη (γενν. το 1933).

Σαράντης Καραβούζης (γενν. το 1938).

Σωτήρης Σόρογκακας (γενν. το 1936).

Αλέκος Φασιανός (γενν. το 1935).

Δημήτρης Κοκκινίδης (γενν. το 1929).

Χρύσα (Βαρδέα, γενν. το 1933).

Δημήτρης Μυταράς (γενν. το 1934).

Λουκάς Σαμαράς (γενν. το 1936).

Γιάννης Κουνέλλης (γενν. το 1936).

Χρόνης Μπότσογλου (γενν. το 1941).

Γιώργος Ξένος (γενν. το 1953) κ.ά.

Γλυπτική

Μιχάλης Τόμπρος (1889-1974).

Αντώνιος Σώχος (1888-1975).

Θανάσης Απάρτης (1899-1972).

Γιώργος Ζογγολόπουλος (1903-2004).

Κλέαρχος Λουκόπουλος (1908-1995).

Χρήστος Καπράλος (1909-1993).

Αχιλλέας Απέργης (1909-1984).

Γιάννης Παππάς (1913-2005).

Λάζαρος Λαμέρας (1913-1998).

Κώστας Κουλεντιανός (1918-1995).

Γεράσιμος Σκλάβος (1927-1967).

Τάκης (Βασιλάκης, γενν. το 1925) κ.ά.

Αρχιτεκτονική***Μεσοπόλεμος - Παράδοση και πρωτοπορία***

Αριστοτέλης Ζάχος (1872-1939).

Δημήτρης Πικιώνης (1887-1968).

Πάνος Ν. Τζελέπης (1894-1976).

Νικόλαος Μητσάκης (1899-1941).

Κυριακούλης Παναγιωτάκος (1902-1982).

Λεωνίδα Μπόνης (1896-1963) κ.ά.

Μεταπολεμική αρχιτεκτονική

Άρης Κωνσταντινίδης (1913-1993).

Νίκος Βαλσαμάκης (γενν. το 1925).

Τάκης Ζενέτος (1926-1977).

Παύλος Μυλωνάς (1915-2005).

Δημήτρης Φατούρος (γενν. το 1928) κ.ά.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ ΕΙΔΙΚΩΝ ΟΡΩΝ

Αλσατία και Λορραίνη	Επαρχίες της Βορειοανατολικής Γαλλίας, δυτικά του Ρήνου. Η ενσωμάτωσή τους αποτέλεσε αντικείμενο έντονης αμφισβήτησης μεταξύ της Γαλλίας και της Γερμανίας ολόκληρο τον 19ο και τον 20ό αιώνα.
Αντεπανάσταση	Εσωτερική ανατροπή μιας ομάδας επαναστατών από άλλους επαναστάτες οι οποίοι είτε πρόσκεινται στην επίσημη κρατική εξουσία είτε στρέφονται και αυτοί εναντίον της.
Αποσταλινοποίηση	Συστηματική διαδικασία εξάλειψης του αυταρχισμού και της προσωπλατρίας επί Νικίτα Χρουστσόφ (1954-1968).
Αρχή της δεδηλωμένης	Θεμελιώδης αρχή λειτουργίας του κοινοβουλευτικού συστήματος, την οποία εισήγαγε στην Ελλάδα ο Χ. Τρικούπης (1875). Βάσει της αρχής αυτής, το κόμμα που πλειοψηφεί στις εκλογές θα πρέπει, για να κυβερνήσει, να έχει εξασφαλισμένη («δεδηλωμένη») την εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας της Βουλής.
Αστραπιαίος πόλεμος	Στρατιωτική τακτική των ναζιστικών στρατευμάτων, που βασίστηκε στην ταυτόχρονη και εντατική χρήση τεθωρακισμένων μέσων, πυροβολικού και αεροπορίας, ώστε ο εχθρός, αιφνιδιαζόμενος και αδυνατώντας να οργανώσει την άμυνά του, να καταβληθεί το συντομότερο δυνατόν. Η τακτική αυτή απέδωσε ιδιαίτερα στις περιπτώσεις της Πολωνίας, της Γαλλίας και της Ελλάδας.
Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Ελλάδας	Το εκκλησιαστικό καθεστώς σύμφωνα με το οποίο, από το 1833 και εξής, η Εκκλησία της Ελλάδας απολαύει διοικητικής αυτονομίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο αναγνώρισε το Αυτοκέφαλο το 1850 μαζί με άλλες μεταγενέστερες ρυθμίσεις.
Άφρικα Κορπ (Africa Korps)	Το υπό τις διαταγές του στρατάρχη Ρόμελ γερμανικό εκστρατευτικό σώμα της Βόρειας Αφρικής κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1941-1942).
Αψβούργοι (Habsburg)	Ευρωπαϊκή δυναστεία από την οποία προέρχονταν οι αυτοκράτορες της Γερμανίας και στη συνέχεια της Αυστρίας. Η μοναρχική εξουσία των Αψβούργων, που χρονολογείται από τον 13ο αιώνα, τερματίστηκε το 1918.
Βαλκάνια	Τουρκικής προέλευσης γεωγραφική ονομασία της Χερσονήσου του Αίμου, που στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει ολόκληρη τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, από την οροσειρά των Καρπαθίων και τις Τρανσυλβανικές Άλπεις μέχρι τη Μεσόγειο.
Βέρμαχτ (Wehrmacht)	Οι χερσαίες στρατιωτικές δυνάμεις της ναζιστικής Γερμανίας.
Βισύ (Κυβέρνηση του Vichy)	Πόλη της Γαλλίας, όπου έδρευε η δοτή προς τους Γερμανούς κατακτητές κατοχική κυβέρνηση της Γαλλίας υπό τον στρατάρχη Πεταίν.
Γ΄ Γαλλική Δημοκρατία	Το δημοκρατικό κοινοβουλευτικό καθεστώς, το οποίο εγκαθιδρύθηκε στη Γαλλία το 1870, μετά την ήττα της από τη Γερμανία και την εκθρόνιση του τελευταίου Γάλλου μονάρχη, Ναπολέοντα Γ΄ Βοναπάρτη.
Γερμανική Δημοκρατία της Βαϊμάρης	Το δημοκρατικό πολίτευμα της ηττημένης Γερμανίας, που ανακηρύχθηκε στην πόλη Βαϊμάρη (Weimar) το 1918, αλλά και η πολιτική ιστορία της προναζιστικής Γερμανίας. Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης καταλύθηκε ουσιαστικά από τον Αδόλφο Χίτλερ τον Ιανουάριο του 1933, όταν ο τελευταίος διορίστηκε καγκελάριος από τον υπέργηρο Πρόεδρο της Δημοκρατίας Χίντενμπουργκ.

Γκεστάπο (Geheime Staats Polizei)	Η μυστική αστυνομία του ναζιστικού καθεστώτος.
Γκέτο	Χώρος εγκλεισμού των Εβραίων από το ναζιστικό καθεστώς. Η ονομασία προέρχεται από ομώνυμη εβραϊκή συνοικία της μεσαιωνικής Βενετίας (Getto).
Γλυξβούργοι (Glücksburg)	Δυναστεία η οποία βασιλέψε κατά διαστήματα στην Ελλάδα από το 1864 μέχρι το 1967.
Δεκεμβριστές	Ομάδα συνωμοτών αξιωματικών, οι οποίοι τον Δεκέμβριο του 1825 επιχείρησαν στη Ρωσία αποτυχημένο πραξικόπημα κατά της μοναρχίας.
Δυαδική μοναρχία	Εξελιγμένη μορφή της αψβουργικής μοναρχίας της Αυστρίας, η οποία δημιουργήθηκε το 1867. Οι Αψβούργοι, προκειμένου να κατευνάσουν το ανυπότακτο εθνικό πνεύμα των Ούγγρων, τους παραχώρησαν αυτονομία και αναγόρευσαν τη χώρα τους σε ξεχωριστό (δεύτερο) Βασίλειο, του οποίου επίσης το στέμμα έφεραν μαζί με αυτό της Αυστρίας και των άλλων χωρών της αυτοκρατορίας τους.
ΕΑΜ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο. Η μεγαλύτερη οργάνωση της ελληνικής Εθνικής Αντίστασης.
ΕΔΕΣ	Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος. Δεύτερη σε μέγεθος αντιστασιακή οργάνωση της περιόδου της Κατοχής, που ίδρυσε ο συνταγματάρχης Ναπολέων Ζέρβας.
ΕΚΚΑ	Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση. Αντιστασιακή οργάνωση, με επικεφαλής τον συνταγματάρχη Δ. Ψαρρό.
ΕΛΑΣ	Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός. Υπήρξε το ένοπλο τμήμα του Ε.Α.Μ. (βλ.λ.), το οποίο ιδρύθηκε κατά την περίοδο της Κατοχής από τα ηγετικά στελέχη του ΚΚΕ.
Εαρινή επίθεση	Ονομασία του δεύτερου κύματος της επίθεσης που εξαπέλυσε η φασιστική Ιταλία κατά της Ελλάδας τον Μάρτιο του 1941.
Εγγυήτριες δυνάμεις	Όρος που πρωτοχρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει τον προστατευτικό ρόλο που αναλάμβαναν η Αγγλία, η Γαλλία και η Ρωσία απέναντι στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος (Συνθήκες 1830-1832).
Εθνοκάθαρση	Συστηματική φυσική και άλλου είδους εξόντωση εθνοτήτων από την πολιτικά κυρίαρχη εθνότητα ενός κράτους.
Έλληνες της Διασποράς	Ο όρος χρησιμοποιείται για να δηλώσει είτε τους Έλληνες που μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης κατέφυγαν στη Δύση, είτε τον παροικιακό ελληνισμό της εποχής της Τουρκοκρατίας ή τον απόδημο ελληνισμό των νεότερων χρόνων.
Εξωτερικός δανεισμός	Σύνολο διαδοχικών δανεισμών μιας χώρας από μια άλλη με σκοπό τη χρηματοδότηση παραγωγικών-επενδυτικών δραστηριοτήτων της χώρας αυτής.
Επανάσταση των Μπόξερ	Κίνημα αντίστασης των Κινέζων εθνικιστών κατά της ξενοκρατίας και της οικονομικής εκμετάλλευσης της Κίνας από τις δυτικές δυνάμεις (τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα).

Επίστρατοι	Παραστρατιωτική οργάνωση που έδρασε κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού (1915-1917), με τη σιωπηρή έγκριση του βασιλιά Κωνσταντίνου και με την ανοχή των φιλικών προς αυτόν κυβερνήσεων.
Ες Ες (S.S.: Schutzstaffel)	Σώμα Ασφαλείας του ναζιστικού καθεστώτος, που είχε ιδρυθεί το 1925 ως προσωπική φρουρά του Χίτλερ. Στο Σώμα αυτό κατατάσσονταν επίλεκτα για την αφοσίωση τους και για την πειθαρχία τους μέλη του κόμματος. Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου ο αριθμός τους πολλαπλασιάστηκε, ενώ, μεταξύ άλλων, τους ανατέθηκε η εξόντωση των Εβραίων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης.
Εσχάτη προδοσία	Έγκλημα το οποίο διαπράττεται από έναν πολίτη, όταν εξυπηρετεί με διάφορους τρόπους εχθρικές ενέργειες ξένης χώρας σε βάρος της δικής του.
Ζωτικός χώρος (Lebensraum)	Η αναγκαιότητα της εδαφικής επέκτασης με σκοπό την απόκτηση οικονομικής αυτάρκειας, όπως εμφανίστηκε στον γερμανικό εθνικοσοσιαλισμό.
Ιερή Συμμαχία	Υπογράφηκε τον Σεπτέμβριο του 1815 ανάμεσα στον τσάρο Αλέξανδρο Α΄, τον αυτοκράτορα της Αυστρίας Φραγκίσκο Β΄ και τον βασιλιά της Πρωσίας Γουλιέλμο Γ΄. Διακήρυξη «θεόπνευστων», μολονότι αόριστων και ασαφών αρχών, η Ιερή Συμμαχία έγινε το σύμβολο της αντιδραστικότητας των ισχυρών και της κατάπνιξης των εθνικών κινημάτων.
Ιμπεριαλισμός	Η πολιτική των ισχυρών χωρών για παγκόσμια οικονομική και εδαφική κυριαρχία. Η λέξη προέρχεται από το ρωμαϊκό «imperium».
Ινδουιστές	Σύνολο κοινωνικών ομάδων της σημερινής Ινδίας με κοινό θρησκευτικό υπόβαθρο.
Κανόνας χρυσού (gold standard)	Η κάλυψη του χαρτονομίσματος με αποθέματα χρυσού. Υιοθετήθηκε αρχικά στη Βρετανία το 1821. Ακολούθησαν η Γαλλία, η Γερμανία και οι ΗΠΑ κατά τη δεκαετία του 1870, ενώ από την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα γενικεύτηκε σε όλο τον κόσμο. Ο «κανόνας χρυσού» εγκαταλείφθηκε κατά την περίοδο της μεγάλης ύφεσης, μετά το Κραχ του χρηματιστηρίου της Νέας Υόρκης.
Καπιταλισμός (κεφαλαιοκρατία)	Κοινωνικοοικονομικό σύστημα, σύμφωνα με το οποίο οι επιχειρηματίες καρπώνονται το κέρδος ως ανταπόδοση για το κεφάλαιο που παρέχουν στην επιχείρησή τους για την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών στους εργαζομένους.
Καρμπονάροι	Μέλη μυστικών επαναστατικών εταιρειών, πατριωτικού και φιλελεύθερου χαρακτήρα, που ιδρύθηκαν στην Ιταλία στις αρχές του 19ου αιώνα.
Κατευνασμός (appeasement)	Πολιτική ικανοποίησης των εδαφικών απαιτήσεων του Άξονα, η οποία ασκήθηκε από τους πρωθυπουργούς της Μ. Βρετανίας Τσάμπερλαιν και της Γαλλίας Νταλαντιέ μεταξύ των ετών 1933-1939, με σκοπό την αποφυγή γενικότερης ευρωπαϊκής σύρραξης. Ο όρος έγινε έκτοτε συνώνυμος της συνεχούς διπλωματικής υποχώρητικότητας.
Κοινοβουλευτική δημοκρατία	Πολυκομματικό πολιτικό καθεστώς βασιζόμενο στην αρχή της πλειοψηφίας και της λαϊκής κυριαρχίας.
Κρατικός παρεμβατισμός	Πολιτική οικονομικής παρέμβασης του κράτους στο πλαίσιο του φιλελεύθερου οικονομικού συστήματος.

Κρίση των πυραύλων της Κούβας	Μία από τις πλέον επικίνδυνες κρίσεις του Ψυχρού Πολέμου. Το 1962 ο κόσμος κινδύνευσε από πυρηνικό ολοκαύτωμα, το οποίο αποσοβήθηκε μόνο όταν η Σοβιετική Ένωση ικανοποίησε την αμερικανική απαίτηση να αποσυρθούν οι σοβιετικοί πύραυλοι που είχε εγκαταστήσει στην Κούβα ο Φιντέλ Κάστρο.
Λοκάρνο (Συμφωνίες)	Σειρά διεθνών συμφωνιών (1-12-1925) που αποσκοπούσαν να διασφαλίσουν τα κοινά βελγικά, γαλλικά και γερμανικά σύνορα, όπως καθορίστηκαν από τη Συνθήκη των Βερσαλλιών. Το ειρηνευτικό πνεύμα του Λοκάρνο επέτρεψε την εισδοχή της Γερμανίας στην ΚΤΕ.
Λουφτβάφε (Luftwaffe)	Η γερμανική πολεμική αεροπορία στη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου.
Μαγυάροι	Άλλη ονομασία των Ούγγρων.
Μανδαρίνοι	Υψηλόβαθμοι διοικητικοί υπάλληλοι, στενοί συνεργάτες και μυστικοί σύμβουλοι των αυτοκρατόρων της Κίνας.
Μαυροβούνιο (Montenegro)	Ιδρύθηκε ως ανεξάρτητο κράτος με τη Συνθήκη του Βερολίνου (1878). Το 1918 αποτέλεσε μέρος της νεοσύστατης τότε Γιουγκοσλαβίας, για να ανεξαρτητοποιηθεί και πάλι το 2006 από τη Σερβία, κατόπιν δημοψηφίσματος.
Μάχη της Αγγλίας	Η αεροπορική προσβολή των βρετανικών νησιών από τη ναζιστική Γερμανία το καλοκαίρι του 1940. Η επίθεση αποκρούστηκε νικηφόρα από τη βρετανική αεροπορία και αποτέλεσε την πρώτη σοβαρή ήττα του Χίτλερ.
Μεγάλη Ιδέα	Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Ι. Κωλέττη κατά τη μνημειώδη αγόρευσή του στη Βουλή στις 18/1/1844, για να δηλώσει την εθνική πολιτική της ενσωμάτωσης στο ελληνικό κράτος τουρκοκρατούμενων περιοχών όπου διαβίουσαν Έλληνες. Ο όρος έγινε συνώνυμος του ελληνικού αλυτρωτισμού.
Μεγάλος Πόλεμος	Χαρακτηρισμός που είχε αποδοθεί στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πριν από την έκρηξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου.
Μεσσιανισμός	Η εναπόθεση των ελπίδων για διέξοδο από μια κρίση στη σωτήρια δράση υποτιθέμενων χαρισματικών προσωπικοτήτων.
Μπενελούξ (BENELUX)	Συντομογραφία της τελωνειακής ένωσης του Βελγίου, της Ολλανδίας και του Λουξεμβούργου (1948), από τα αρχικά γράμματα της ονομασίας των χωρών (Belgium, Netherlands, Luxemburg). Η BENELUX αποτέλεσε βασικό πυρήνα της πρώτης ΕΟΚ (1957).
Μπολσεβίκοι	Οι «πλειοψηφικοί» στα Ρωσικά, με βάση τους συσχετισμούς δυνάμεων στην Κεντρική Επιτροπή του Κομμουνιστικού Κόμματος.
Νεότουρκοι/Νεοτουρκικό Κίνημα	Νεαροί αξιωματικοί του σουλτανικού στρατού, καλλιεργημένοι και με ευρωπαϊκή στρατιωτική παιδεία. Στα τέλη του 19ου αιώνα δημιούργησαν την οργάνωση «Ένωση και Πρόοδος» με σκοπό τη δυναμική επιβολή μεταρρυθμιστικού προγράμματος στην οθωμανική κοινωνία.
Νιου Ντιλ (New Deal)	Ο όρος χρησιμοποιήθηκε από τον ίδιο τον Φ. Ρούζβελτ κατά την ανάληψη της προεδρίας των ΗΠΑ και αποδίδει το σχέδιο ανόρθωσης της αμερικανικής οικονομίας που εφαρμόστηκε από τον Αμερικανό πρόεδρο μετά τη διεθνή οικονομική κρίση του 1929-1932. Η πολιτική αυτή είχε ως κύριο χαρακτηριστικό τον κρατικό παρεμβατισμό στις φιλελεύθερες οικονομικές δομές της κοινωνίας, με σκοπό την αύξηση της παραγωγής και τη μείωση της ανεργίας.

Ολοκληρωτικό κράτος (totalitarian regime)	Το πρότυπο κρατικής οργάνωσης που επικράτησε στην Ευρώπη κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου σε διάφορες παραλλαγές. Κύρια χαρακτηριστικά του ήταν η αυταρχική άσκηση της εξουσίας, η μαζοποίηση του ατόμου και η προσωπολατρία του ηγέτη.
Ορθολογισμός	Γνωστός και ως ρασιοναλισμός. Επιστημολογική μέθοδος βασιζόμενη στους κανόνες λειτουργίας της ανθρώπινης λογικής.
Παγκοσμιοποίηση	Ζητούμενο της παγκοσμιοποίησης είναι η ενοποίηση των αγορών, αλλά από πολλές πλευρές εκφράζονται επιφυλάξεις – κυρίως ότι η διαδικασία αυτή ευνοεί τις μεγάλες επιχειρήσεις και ότι, στην πράξη, επιτείνει τις κοινωνικές ανισότητες.
Παλαιό καθεστώς (ancien régime)	Το καθεστώς της απόλυτης μοναρχίας, που δέχτηκε καίριο πλήγμα από τη Γαλλική Επανάσταση.
Παλινόρθωση (restauration)	Η πολιτική της επαναφοράς της απόλυτης μοναρχίας που επικράτησε στα Συνέδρια της Βιέννης και των Παρισίων (1815).
Πανσλαβισμός/ πανσλαβιστές	Η κίνηση του πανσλαβισμού (σε έξαρση τον 19ο αιώνα), του οποίου εμπνευστής θεωρείται ο τσάρος Αλέξανδρος Γ', αποσκοπούσε στη συνένωση όλων των σλαβικών λαών των Βαλκανίων, υπό την καθοδήγηση ή και την επικυριαρχία της «Μητέρας Ρωσίας», και μέσω αυτής στην πραγματοποίηση του ρωσικού ονείρου για διέξοδο στη Μεσόγειο.
Παρακρατική οργάνωση	Οργάνωση η οποία χρησιμοποιεί τον κρατικό μηχανισμό για να δρα παράνομα σε βάρος των πολιτών και με την κάλυψη του επίσημου κράτους.
Παρίστριες Ηγεμονίες	Άλλη ονομασία της ημιαυτόνομης Μολδοβλαχίας, η οποία απαντά στα κείμενα των εκπροσώπων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.
Πιστωτικό σύστημα	Η μεταβίβαση αγαθών και χρημάτων σε μια κοινωνία μέσω οικονομικών λειτουργιών τις οποίες υποστηρίζουν οι τράπεζες.
Πόλεμος του Οπίου	Ο πόλεμος των Βρετανών εναντίον της Κίνας (1840-1842), με αφορμή την απαγόρευση από την Κίνα εισαγωγής οπίου στο έδαφος της από βρετανική εταιρεία. Με τον «Πόλεμο του Οπίου» εγκαινιάστηκε η οικονομική εκμετάλλευση της Κίνας από τις δυτικές δυνάμεις.
Πολιτειακό ζήτημα	Ζήτημα που αφορά το είδος, τους κανόνες λειτουργίας και τους ρυθμιστές ενός πολιτεύματος.
Πολυεθνικές αυτοκρατορίες	Αυτοκρατορίες χωρίς εθνική συνοχή, αποτελούμενες από πολλές επιμέρους εθνότητες. Οι πολυεθνικές αυτοκρατορίες της Αυστροουγγαρίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας διαλύθηκαν μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στην Ευρώπη τα τελευταία πολυεθνικά κράτη της Σοβιετικής Ένωσης και της Γιουγκοσλαβίας διαλύθηκαν το 1990.
Προεδρευόμενη κοινοβουλευτική δημοκρατία	Δημοκρατικό πολίτευμα κατά το οποίο ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, ως ανώτατος άρχοντας, αναδεικνύεται με έμμεση εκλογή από τη Βουλή.
Προτεκτοράτο	Ανίσχυρο και νεοσύστατο συνήθως κράτος, οικονομικά και πολιτικά εξαρτημένο («προστατευόμενο») από μια μεγάλη δύναμη.
Ρομαντισμός	Γενικότερο καλλιτεχνικό ρεύμα του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα που αναγνωρίζει το συναίσθημα ως πηγή έμπνευσης.

Ρομανόφ	Η ονομασία της τελευταίας δυναστείας των τσάρων της Ρωσίας.
Σιδηρούν παραπέτασμα (Iron Curtain)	Φράση του Άγγλου πρωθυπουργού Τσόρτσιλ που υποδήλωνε το χάσμα μεταξύ των δύο κοινωνικοοικονομικών συστημάτων της περιόδου του Ψυχρού Πολέμου.
Σοβιέτ	«Συμβούλιο» στα Ρωσικά. Τα σοβιέτ ήταν εκλεγμένα κυβερνητικά συμβούλια της Σοβιετικής Ένωσης.
Σουδήτες	Ισχυρή γερμανική μειονότητα της προπολεμικής Τσεχοσλοβακίας. Ο αριθμός των Σουδητών ανερχόταν σε 3 εκατομμύρια περίπου, επί συνολικού πληθυσμού της χώρας 13 εκατομμυρίων.
Στρατοκρατικό καθεστώς	Αναφέρεται και ως «μilitarιστικό». Καθεστώς ελεγχόμενο από τη στρατιωτική ηγεσία μιας χώρας και διαποτισμένο από ανελεύθερες αρχές κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης.
Συλλογική ασφάλεια	Βασική αρχή ειρηνικής συνύπαρξης των κρατών στο διεθνές πλαίσιο.
Τανζιμάτ	Σύνολο πολιτικών μεταρρυθμίσεων υπέρ των θρησκευτικών μειονοτήτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, που θεσπίστηκαν από τον σουλτάνο κατόπιν πιέσεων από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις κατά το χρονικό διάστημα 1839-1878.
Τελεσίγραφο	Διπλωματικό μέσο πίεσης ενός κράτους σε ένα άλλο υπό την απειλή της κήρυξης πολέμου.
Τρίτος Κόσμος	Το σύνολο των χωρών της Ασίας, της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής, ως προϊόν της μεταπολεμικής διαδικασίας της αποαποικιοποίησης, του εκδημοκρατισμού και της εθνικής χειραφέτησης.
Υφαλοκρηπίδα	Ο βυθός και το υπέδαφος μιας θάλασσας (π.χ. του Αιγαίου Πελάγους).
Φαναριώτες	Οι ελληνικής καταγωγής υψηλόβαθμοι διοικητικοί αξιωματούχοι του οθωμανικού κράτους, που κατοικούσαν στο Φανάρι της Κωνσταντινούπολης, τη συνοικία όπου εδρεύει το Οικουμενικό Πατριαρχείο.
Φολκσγκάιστ (Volksgeist: λαϊκό πνεύμα)	Συνεκτικό στοιχείο του γερμανικού έθνους, σύμφωνα με τους Γερμανούς ρομαντικούς διανοούμενους Φίχτε, Χέρντερ κ.ά. (19ος αιώνας).
Χάτι Χουμαγιούν	Επίσημο οθωμανικό έγγραφο που φέρει την ιδιόχειρη υπογραφή του σουλτάνου.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΩΝ, ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΩΝ ΟΡΩΝ

- **Ακαδημαϊκή τέχνη:** Η τέχνη των Ακαδημιών Καλών Τεχνών. Μετά τα πρωτοποριακά ρεύματα του 19ου αιώνα ο όρος αποκτά συχνά αρνητικό περιεχόμενο και σημαίνει τη συντηρητική και συμβατική τέχνη.
- **Αρ νουβό [art nouveau (Γαλλ.), modern style (Αγγλ.), Jugendstil (Γερμ.):** Καλλιτεχνικό ρεύμα (1895-1910) που εξελίχθηκε σε παγκόσμιο στυλ το οποίο επηρέασε τη ζωγραφική, την αρχιτεκτονική και τις εφαρμοσμένες τέχνες (διακόσμηση, γραφικές τέχνες κ.ά.). Κύρια χαρακτηριστικά της οι καμπύλες γραμμές, τα ελικοειδή σχήματα, που παραπέμπουν σε μίσχους και άνθη και αναπτύσσονται ασύμμετρα, η έντονη διακοσμική διάθεση και η στιλιζαρισμένη κομψότητα.
- **Άρτε πόβερα (Ιταλ. arte povera = φτωχή τέχνη):** Μορφή καλλιτεχνικής δράσης που συνδυάζει στοιχεία της μινιμαλιστικής και εννοιακής τέχνης με την τέχνη του περφόρμανς (μιας μορφής χάπενινγκ). Αξιοποιούνται «φτωχά υλικά», για παράδειγμα χώμα, πέτρες, ξύλα, εφημερίδες κ.ά., ενώ η παρουσίαση γίνεται εκτός των παραδοσιακών χώρων τέχνης, σε εργοστάσια, αποθήκες κ.ά. (δεκαετία 1970).
- **Αφηρημένος εξπρεσιονισμός:** Ευρύτερο καλλιτεχνικό κίνημα αφηρημένης ζωγραφικής, που εμφανίστηκε στη Νέα Υόρκη τη δεκαετία του 1940 και έδινε προτεραιότητα στην ίδια τη διαδικασία της ζωγραφικής πράξης, καθώς και στη δυναμική λειτουργία του χρώματος.
- **Βίντεο αρτ:** Στο πλαίσιο της εννοιακής τέχνης άρχισαν να αξιοποιούνται από τη δεκαετία του 1990, οι δυνατότητες του βίντεο μέσω του οποίου ο καλλιτέχνης παρουσιάζει τις ιδέες του στον θεατή.
- **Γερμανικός εξπρεσιονισμός:** Κίνηση των αρχών του 20ού αιώνα που δίνει το προβάδισμα της καλλιτεχνικής έκφρασης στο χρώμα, στα έντονα περιγράμματα και στην παραμόρφωση της φόρμας ως φορέα έντονων συναισθημάτων. Με τον γερμανικό εξπρεσιονισμό συνδέονται δύο μεγάλες ομάδες πρωτοπόρων καλλιτεχνών, «Η Γέφυρα» (Die Brücke) και «Ο Γαλάζιος Καβαλάρης» (Der Blaue Reiter).
- **Δωδεκάφθογγη, σειραϊκή μουσική:** Μουσική τεχνική που εισήγαγε ο Άρνολντ Σέγγπεργκ στη σύνθεση (περίπου 1920), μέσα στο πλαίσιο της ατονικής μουσικής, αντικαθιστώντας τους παραδοσιακούς κανόνες της μελωδίας, της αρμονίας και της τονικότητας.
- **Εγκατάσταση:** Επέμβαση του καλλιτέχνη στον χώρο με διάφορα υλικά και μέσα, που δίνουν στον θεατή τη δυνατότητα να κινείται μέσα σ' αυτόν και να τον βιώνει ως καλλιτεχνικό γεγονός. Σχετικός όρος είναι και το (καλλιτεχνικό) περιβάλλον (Αγγλ. environment) (δεκαετία 1970).
- **Εκλεκτικισμός:** Τάση καλλιτεχνών, κυρίως στον χώρο της αρχιτεκτονικής, να ενσωματώνουν στο έργο τους στοιχεία από πολλές και συχνά διαφορετικές μεταξύ τους τεχνοτροπίες και εποχές.
- **Εκφυλισμένη τέχνη:** Έτσι χαρακτηρίστηκε δυσφημιστικά από τους ναζί στη Γερμανία (δεκαετία 1930) κάθε μορφή σύγχρονης τέχνης που δεν ανταποκρινόταν στη ναζιστική ιδεολογία (Βαν Γκογκ, Ματίς, Πικάσο, Σαγκάλ κ.ά.).
- **Εννοιακή τέχνη (Αγγλ. conceptual art):** Ως συνέχεια του μινιμαλισμού και του γενικότερου προβληματισμού για τη φύση του έργου τέχνης, στη δεκαετία του 1960 στις ΗΠΑ, η εννοιακή τέχνη στηρίζεται περισσότερο στις ιδέες και στις σκέψεις που βρίσκονται πίσω από τα πράγματα, ενώ επεκτείνει το πεδίο ανάπτυξης της στον χώρο της γλώσσας και της επικοινωνίας.

- **Εφαρμοσμένες τέχνες:** Οι γραφικές τέχνες, η διακόσμηση, ο σχεδιασμός (design) λειτουργικών και διακοσμητικών αντικειμένων, όπως επίπλων, κοσμημάτων, αντικειμένων καθημερινής χρήσης κ.ά., με σκοπό τη δημιουργία αντικειμένων με λειτουργική, αλλά και αισθητική αξία.
- **Ζωγραφική της δράσης (Αγγλ. *action painting*) ή χειρονομιακή ζωγραφική ή τασισμός (Γαλλ. *tachisme*):** Μία από τις βασικές κατευθύνσεις του αφηρημένου εξπρεσιονισμού, στην οποία δίνεται έμφαση στην κίνηση, στη χειρονομία του καλλιτέχνη και στον τρόπο με τον οποίο αυτή αποτυπώνεται επάνω στη ζωγραφική επιφάνεια. Σχετικός είναι και ο όρος «άμορφη τέχνη» (Art Informel).
- **Ζωγραφική του χρωματικού πεδίου:** Μία από τις βασικές κατευθύνσεις του αφηρημένου εξπρεσιονισμού, στην οποία το χρώμα, σε μεγάλες επιφάνειες, απηχεί τη στοχαστική και λυρική διάθεση του καλλιτέχνη.
- **Ιμπρεσιονισμός:** Από τα σημαντικότερα καλλιτεχνικά κινήματα του 19ου αιώνα, που επηρέασαν σοβαρά την εμφάνιση της μοντέρνας τέχνης. Στόχος των ιμπρεσιονιστών ήταν η απόδοση της οπτικής εντύπωσης των μορφών όπως πραγματικά φαίνονται, καθώς και των επιδράσεων του φυσικού φωτός σε αυτές.
- **Κινητική τέχνη (Αγγλ. *kinetic art*):** Μορφή γλυπτικής που δημιουργεί κατασκευές χρησιμοποιώντας τον χώρο, το φως και την κίνηση και αξιοποιώντας τις δυνατότητες της σύγχρονης επιστήμης (δεκαετία 1950).
- **Κιτς (Γερμ. *Kitsch*):** Έκφραση τέχνης ή συμπεριφοράς που χαρακτηρίζεται από την κοινοτοπία, την έλλειψη πνευματικότητας, την προσποίηση, τον γλυκερό συναισθηματισμό, την έλλειψη αυθεντικότητας και πρωτοτυπίας.
- **Κολάζ (Γαλλ. *collage*):** Τεχνική επικόλλησης και ενσωμάτωσης στο έργο τέχνης διάφορων υλικών, όπως είναι τα χαρτιά, οι φωτογραφίες, τα κομμάτια υφάσματος, τα αποκόμματα εφημερίδων κ.ά., που αξιοποιήθηκε ιδιαίτερα από τους κυβιστές και τους ντανταϊστές.
- **Κονστρουκτιβισμός:** Μορφή της αφηρημένης γεωμετρικής τέχνης, που αναπτύχθηκε κυρίως σε γλυπτές και αρχιτεκτονικές κατασκευές με σύγχρονα υλικά (περίπου 1913), προετοιμάζοντας το έδαφος για τη Σχολή του Μπιάουχαους.
- **Κυβισμός:** Κίνημα των αρχών του 20ού αιώνα (1907) που ανέτρεψε ό,τι επικρατούσε μέχρι τότε ως προς την απεικόνιση της φύσης και αποτέλεσε αφετηρία για πολλά άλλα ρεύματα και γενικότερα για την ανάπτυξη της αφαίρεσης στην τέχνη. Οι κυβιστές ζωγράφοι και γλύπτες ανάγουν τις μορφές στα βασικά γεωμετρικά σχήματα, τις διασπούν σε πολλαπλά επίπεδα και δίνουν τη δυνατότητα ολόπλευρης απεικόνισής τους.
- **Μαζική κουλτούρα:** Το σύνολο των αντιλήψεων, των συμπεριφορών και των προτύπων ζωής που συνδέονται με τους σύγχρονους τρόπους εκπαίδευσης, ενημέρωσης, ψυχαγωγίας, άθλησης κτλ. και απευθύνονται σε πολύ μεγάλα τμήματα του πληθυσμού των βιομηχανικά ανεπτυγμένων κοινωνιών. Η δύναμη των μαζών και τα νέα πρότυπα ζωής και συμπεριφοράς, όπως π.χ. η μόδα, εκτόπισαν σταδιακά τον λαϊκό πολιτισμό, την αισθητική και τις αξίες του.
- **Μεταίμπρεσιονισμός:** Κίνηση που αναφέρεται στην υπέρβαση του ιμπρεσιονισμού από καλλιτέχνες όπως ο Σεζάν, ο Βαν Γκογκ, ο Γκογκέν, ο Σερά, οι οποίοι επαναπροσδιορίζουν τη σημασία του θέματος και των μορφικών αξιών.
- **Μεταμοντερνισμός (στην τέχνη):** Αντίδραση στα αυστηρά πλαίσια των πρακτικών του μοντερνισμού με την υιοθέτηση πολλών διαφορετικών στιλ, θεμάτων και εκφραστικών μέσων του παρελθόντος για τη δημιουργία νέων σύγχρονων μορφών. Ο μεταμοντερνισμός συνδέεται σε κάποιες περιπτώσεις και με την τάση καλλιτεχνών απλώς να προσαρμόζονται στις εκάστοτε ανάγκες του κοινού και να εντυπωσιάζουν, χωρίς να ακολουθούν βασικές αρχές.

- **Μινιμαλισμός:** Τάση που επικράτησε τη δεκαετία του 1960 κυρίως στις ΗΠΑ, με τη δημιουργία τρισδιάστατων έργων με κύριο χαρακτηριστικό τον αυστηρό περιορισμό της φόρμας σε απλά πρωτογενή και επαναλαμβανόμενα σχήματα, όπως για παράδειγμα ο κύβος, χωρίς καμιά αναφορά σε συμβολισμούς.
- **Μοντερνισμός, μοντέρνα τέχνη, πρωτοπορία:** Οι τάσεις και τα κινήματα στην τέχνη που αναπτύχθηκαν από τα μέσα του 19ου έως και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα (μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο), κοινό χαρακτηριστικό των οποίων ήταν η κατάργηση όλων των παραδοσιακών κανόνων και αρχών και η υιοθέτηση νέων μορφών έκφρασης.
- **Μοντερνισμός ή νεωτερικότητα (στη φιλοσοφία):** Όρος που αναφέρεται στο περιεχόμενο των πνευματικών αναζητήσεων από τον Διαφωτισμό έως τον 20ό αιώνα, βασικό χαρακτηριστικό των οποίων είναι η πίστη στη δύναμη της λογικής και στη δυνατότητα συνεχούς προόδου.
- **Μπαουχάους (Γερμ. Bauhaus = οίκος δόμησης):** Σχολή που ιδρύθηκε από τον Βάλτερ Γκρόπιους στη Βαϊμάρη, μεταφέρθηκε αργότερα στο Ντεσάου και διαλύθηκε από το ναζιστικό καθεστώς το 1933. Σκοπός της ήταν η ενοποίηση της αρχιτεκτονικής, της ζωγραφικής και της γλυπτικής με τις εφαρμοσμένες τέχνες και η στενή συνεργασία καλλιτεχνών και χειρωνακτών (τεχνικών) για την κάλυψη των αναγκών της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας. Η Σχολή του Μπάουχαους έπαιξε ηγετικό ρόλο στη διαμόρφωση του μοντέρνου, διεθνούς στιλ στην αρχιτεκτονική και τις εφαρμοσμένες τέχνες του 20ού αιώνα.
- **Νεοκλασικισμός:** Καλλιτεχνικό και λογοτεχνικό κίνημα που κυριάρχησε από τα τέλη του 18ου έως και τις αρχές του 19ου αιώνα, με βασική επιδίωξη την αναβίωση του ύφους και των αισθητικών κανόνων του κλασικισμού, των στοιχείων δηλαδή που χαρακτηρίζουν την αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή τέχνη (λογική οργάνωση, σαφήνεια, μέτρο, ισορροπία, λιτότητα, ηθικό ύψος κ.ά.).
- **Νέο κύμα (Γαλλ. nouvelle vague):** Κίνηση ανανέωσης του γαλλικού κινηματογράφου που εμφανίστηκε δυναμικά στα τέλη της δεκαετίας του 1950, με την απόρριψη των κλασικών κινηματογραφικών κανόνων και την ανάδειξη του ρόλου του σκηνοθέτη ως του δημιουργού εκείνου που απομονώνει και ερευνά τα σημαντικά προβλήματα της εποχής.
- **Νεοπλαστικισμός:** Θεωρία που υποστηρίχθηκε από τον Πιτ Μοντριάν και την ομάδα «Ντε Στιλ» (1920), σύμφωνα με την οποία η τέχνη πρέπει να χρησιμοποιεί ως εκφραστικά μέσα μόνο τα απλά βασικά χρώματα στην καθαρή τους μορφή, σε γεωμετρικές συνθέσεις που βασίζονται αποκλειστικά στα ορθογώνια σχήματα.
- **Νεορεαλισμός:** Κινηματογραφική «σχολή» που διαμορφώθηκε στη μεταπολεμική Ιταλία, με σκοπό να καθρεφτίσει με κοινωνική ευαισθησία, χωρίς ίχνος ρομαντισμού ή ωραιοποίησης, τα δραματικά γεγονότα της ωμής πραγματικότητας και να αναδείξει τους ασήμαντους καθημερινούς χαρακτήρες που ζουν και αγωνίζονται μέσα σ' αυτήν.
- **Ντανταϊσμός (Γαλλ. dada = ξύλινο παιδικό αλογάκι):** Φιλολογική και καλλιτεχνική κίνηση (1916) που στράφηκε βίαια εναντίον των παραδοσιακών αξιών του πολιτισμού, προβάλλοντας το παράλογο, το παράδοξο και το τυχαίο.

- **Όπ(τικά) αρτ (Αγγλ. optical art):** Μορφή ζωγραφικής ή γλυπτικής που χρησιμοποιεί οπτικά φαινόμενα για τη δημιουργία έργων τα οποία φαίνονται ότι πάλλονται ή κινούνται (δεκαετία 1960).
- **Παρνασσισμός:** Λογοτεχνικό κίνημα που στόχευε στην αντικειμενική ποίηση, στην ακρίβεια της έκφρασης και την τελειότητα της μορφής (μέσα 19ου αιώνα).
- **Ποπ αρτ (Αγγλ. pop, popular art = λαϊκή τέχνη):** Μορφή παραστατικής τέχνης που εμφανίστηκε στη δεκαετία του 1950 και αντλεί τα εκφραστικά της μέσα από στοιχεία της λαϊκής κουλτούρας και του καταναλωτισμού της σύγχρονης βιομηχανικής εποχής, όπως για παράδειγμα αναλώσιμα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, διαφημίσεις, κόμικς, φωτογραφίες κ.ά.
- **Ready-made (= έτοιμο αντικείμενο):** Αντικείμενα καθημερινής χρήσης, μαζικής παραγωγής που αποξενώνονται εντελώς από τη λειτουργικότητά τους και αποκτούν καλλιτεχνική υπόσταση σε έργα καλλιτεχνών του ντανταϊσμού ή της ποπ αρτ.
- **Ρεαλισμός:** Καλλιτεχνικό και λογοτεχνικό κίνημα του 19ου αιώνα που αναπτύχθηκε ως αντίδραση στον ρομαντισμό και τον ιδεαλισμό, με στόχο την ακριβή αποτύπωση της σύγχρονης καθημερινότητας, χωρίς διάθεση εξιδανίκευσης και ωραιοποίησης.
- **Ρομαντισμός:** Καλλιτεχνικό και λογοτεχνικό κίνημα που εμφανίστηκε από τις αρχές του 19ου αιώνα ως αντίδραση στον νεοκλασικισμό και τον θετικισμό, προβάλλοντας τη σημασία του υποκειμενικού και τον ρόλο του συναισθήματος, της φαντασίας και του ονείρου. Οι ρομαντικοί προέβαλλαν ιδιαίτερα θέματα που συνδέονταν με τη φύση, τον έρωτα, τον ηρωισμό, τη μεσαιωνική και τη λαϊκή παράδοση.
- **Σοσιαλιστικός ρεαλισμός:** Μορφή του ρεαλισμού που καθιερώθηκε ως επίσημη τέχνη της Σοβιετικής Ένωσης (1932), με στόχο να γίνει κατανοητή από όλους και να προκαλέσει τον θαυμασμό για τα έργα του κομμουνιστικού καθεστώτος.
- **Σουπρεματισμός (Λατ. supremus = υπέρτατος, ανώτατος):** Μορφή της αφηρημένης γεωμετρικής τέχνης (1913) που βασίστηκε μόνο σε απλούστατα σχήματα, όπως ο κύκλος, το ορθογώνιο, το τρίγωνο και ο σταυρός, για να εκφράσει την υπέρτατη πραγματικότητα, που είναι το καθαρό αίσθημα.
- **Σουρεαλισμός:** Λογοτεχνικό και καλλιτεχνικό ρεύμα (1924) το οποίο, με αφετηρία το κίνημα του ντανταϊσμού και τις ψυχιατρικές έρευνες του Φρόυντ, αναζήτησε τρόπους καλλιτεχνικής έκφρασης του κόσμου του ασυνειδήτου και των ονείρων, αξιοποιώντας το στοιχείο του τυχαίου και του αυτοματισμού.
- **Στιλ:** Το σύνολο των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της καλλιτεχνικής έκφρασης ενός ή περισσότερων δημιουργών, το ύφος.
- **Συμβολισμός (στην ποίηση):** Λογοτεχνικό ρεύμα, σύμφωνα με το οποίο τα πράγματα έχουν αξία μόνο ως σύμβολα ιδεών και συναισθημάτων (τελευταίες δεκαετίες 19ου αιώνα).
- **«Τέχνες και χειροτεχνίες» (Αγγλ. Arts and crafts):** Κίνηση που συνδέεται με τις εφαρμοσμένες τέχνες των οποίων την ανάπτυξη υποστήριζε ένθερμα, προκειμένου να εξαλειφθεί η ασχήμια των προϊόντων της μαζικής βιομηχανικής παραγωγής (τελευταίες δεκαετίες 19ου αιώνα).

● **Φοβισμός (Γαλλ. faune = άγριο θηρίο):**

Το πρώτο από τα πρωτοποριακά κινήματα στη ζωγραφική του 20ού αιώνα, βασίζεται στη χρήση τολμηρών χρωμάτων και έντονων περιγραμμάτων, που δεν ανταποκρίνονται στη φυσική πραγματικότητα.

● **Φουτουρισμός:**

Ιταλικό λογοτεχνικό και καλλιτεχνικό κίνημα (1909) που είχε ως στόχο τη δημιουργία μιας τέχνης που θα εκφράζει τον δυναμισμό και την ένταση της νέας εποχής, της μηχανής και της ταχύτητας.

● **Φυσική επιλογή:**

Σύμφωνα με τη θεωρία της φυσικής επιλογής του Δαρβίνου, στην πορεία εξέλιξης των έμβιων όντων επιβίωσαν μόνο τα ευπροσάρμοστα και τα ανθεκτικότερα.

● **Φωτογραφικός ρεαλισμός:**

Τάση που εμφανίστηκε τη δεκαετία του 1970 και είχε ως στόχο την ακραία αληθοφάνεια της εικόνας με την πιστή αναπαράσταση της μορφής, συνήθως με την άμεση αντιγραφή φωτογραφιών.

● **Χάπενινγκ (Αγγλ. happening = συμβάν):**

Χαλαρά δομημένη παράσταση ή σειρά συμβάντων, που επιδιώκει συχνά την ουσιαστική και βιωματική συμμετοχή του θεατή (δεκαετία 1960).

ΕΠΙΛΟΓΗ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Βερέμης Θάνος - Κολιόπουλος Γιάννης, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006.

Βερέμης Θάνος - Κρεμμυδάς Βασίλης, *Ο σύγχρονος κόσμος*, Γνώση, Αθήνα 1982.

Δερτιλής Β. Γιώργος, *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830-1920*, τόμοι 2, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2006.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (συλλογικό), τόμοι ΙΑ΄ - ΙΣΤ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978.

Κολιόπουλος Σ. Ιωάννης, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία, 1789-1945. Από τη Γαλλική Επανάσταση μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.

Ντέικιν Ντάγκλας, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, μτφρ. Α. Ξανθόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1900-1945*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1992.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1945-1981*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2001.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η οργάνωση της διεθνούς κοινωνίας. Ιστορική επισκόπηση*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1996.

Σβορώνος Νίκος, *Επισκόπηση Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985.

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

Asimov Isaac, *Το χρονικό των επιστημονικών ανακαλύψεων*, μτφρ. Γ. Μπαρουξής - Ν. Σταματάκης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο Κρήτης 2004.

Berstein Serge - Milza Pierre, *Ιστορία της Ευρώπης*, μτφρ. Μιχ. Κοκολάκη, τόμοι 3, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

Clogg Richard, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας, 1770-1990*, Ιστορητής, Αθήνα 1995.

Gombrich E.H., *Το χρονικό της τέχνης*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994.

Το εικονογραφικό υλικό του βιβλίου αντλήθηκε από έργα των παρακάτω εκδοτικών οίκων:

Αδάμ	Καστανιώτης	Περικόπιο	Hachette Education
Αιγόκερως	Κέδρος	Πλέθρον	Klett
Αλεξάνδρεια	Κόνημανη/Ελευθερουδάκης	Ποταμός	Oxford University Press
Βάνιας	Κωστόπουλος Κ.	Πυρσός	Stadium Printing House
Γνώση	Μαλλιάρης-Παιδεία	Σαββάλας	
DeAgostini Hellas	Μανιατέας	Ταξιδευτής	
Εκδοτική Αθηνών	Μέλισσα	Τυπωθήτω - Γ.Δ. Δαρδανός	
Εκδοτική Ελλάδος	Νεφέλη	Τροχαλία	
Ελληνικά Γράμματα	Παπαδήμα	University Studio Press	
Επιλογή/Θύραθεν	Πάπυρος	Υποδομή	
Ερίνην	Παρατηρητής	Φιλιππίδης	
Θεοδώρου Α.	Πατάκης	Φυτράκης - Τύπος	

Επίσης εικόνες αντλήθηκαν από τις εφημερίδες «Η Καθημερινή», «Το Βήμα», «Το Έθνος», «Η Ημερησία», καθώς και από εκδόσεις της Βουλής των Ελλήνων, της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, του Γενικού Επιτελείου Αεροπορίας - Υπηρεσίας Ιστορίας Πολεμικής Αεροπορίας, του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, του Ιδρύματος Ν.Π. Γουλανδρή, του Κεντρικού Ισραηλτικού Συμβουλίου της Ελλάδος και του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, του Μουσείου Μπενάκη και του ΟΕΔΒ.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ

http://www.culture.gr	Κόμβος του Υπουργείου Πολιτισμού της Ελλάδας, Μουσεία, Μνημεία και Αρχαιολογικοί Χώροι της Ελλάδας
http://www.cyprus.gov.cy	Ιστοσελίδα της Κυπριακής Δημοκρατίας, Κυπριακή Ιστορία και Πολιτισμός
http://europa.eu	Η δικτυακή πύλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης
http://ime.gr	Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Ελληνική Ιστορία
http://www.jmg.gr	Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος
http://www.jmth.gr	Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης
http://www.parliament.gr/paligenesia	Βουλή των Ελλήνων, Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας
http://www.pi-schools.gr	Παιδαγωγικό Ινστιτούτο
http://www.ypepth.gr	ΥΠΕΠΘ
http://www.pi-ac.cy	Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου
http://www.mfa.gr	Κόμβος του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας
http://www.elia.org.gr	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλειψίτυπο και ο παραβάτης δώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946,108, Α').

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων / ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.

